

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Баран З. А., Кипаренко Г. М.,
Мовчан С. П., Швагуляк М. М.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ 1918—1945 рр.

Навчальний посібник
для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

За редакцією *М. Швагулюка*

Львів
Афіша
2008

ББК 63.3 (4)+63.3 (7США)я73
УДК 94 (4+7), "192/199" (075.8)
Н 73

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-171 від 27.01.2005)

Автори розділів:

З. А. Баран — розділи 9, 10;
Г. М. Кипаренко — 6, 11;
С. П. Мовчан — 3, 5, 7, частина III;
М. М. Швагуляк — розділи 1, 2, 4, 8.

Рецензенти:

завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича
доктор історичних наук, професор *Сливка Юрій Юрійович*.

завідувач кафедри історії Національного університету "Острозька академія",
доктор історичних наук, професор *Трофимович Володимир Васильович*.

Баран З. А., Кипаренко Г. М., Мовчан С. П., Швагуляк М. М.
Н 73 *Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки*. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів — Львів: Афіша, 2005 — 288 с., карти, ілюстрації.

ISBN 966-325-052-6

У навчальному посібнику висвітлені загальні проблеми розвитку Західного світу та історія окремих провідних країн Заходу — Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та США в період від закінчення Першої світової війни до завершення Другої світової війни. Головна увага приділена особливостям соціально-економічного розвитку, еволюції суспільних відносин і державного ладу, партійно-політичних структур, системи міжнародних відносин, передісторії та історії Другої світової війни. В контексті основних тем також розглянуті такі питання, як матеріальні умови життя, демографічні процеси. Окремий розділ присвячений розвиткові науки та культури.

Книга призначена для викладачів та студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів, викладачів загальноосвітніх навчальних закладів.

ББК 63.3 (4)+63.3 (7США)я73
УДК 94 (4+7), "192/199" (075.8)

© Баран З. А., Кипаренко Г. М., Мовчан С. П.,
Швагуляк М. М., 2004

© ВФ "Афіша", макет, обкладинка, 2005, 2008

ISBN 966-325-052-6

ЗМІСТ

<i>ВСТУП</i>	5
<i>I. ЗАХІДНА ЄВРОПА ТА ПІВНІЧНА АМЕРИКА В МІЖВОЄННИЙ ЧАС</i>	7
<i>Розділ 1. Основні риси соціально-економічного розвитку</i>	7
<i>Розділ 2. Політичні рухи та напрямки</i>	20
<i>Розділ 3. Версальська система</i>	33
<i>Розділ 4. Міжнародні відносини</i>	48
<i>Розділ 5. Розвиток культури</i>	78
<i>II. КРАЇНИ ЗАХОДУ В 1918—1939 рр.</i>	102
<i>Розділ 6. Велика Британія</i>	102
<i>Розділ 7. Франція</i>	122
<i>Розділ 8. Німеччина</i>	140
<i>Розділ 9. Італія</i>	165
<i>Розділ 10. Іспанія</i>	182
<i>Розділ 11. Сполучені Штати Америки</i>	205
<i>III. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939—1945)</i>	226
<i>ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ</i>	277
<i>ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА</i>	282

ВСТУП

Схожість та перехрещення ліній розвитку Західної Європи та Північної Америки у новітні часи дає підстави розглядати їх як певну історичну спільноту. Країни цих регіонів були найважливішим центром сучасної науки, техніки і технології, давали найбільшу частку світового національного продукту і промислового виробництва. Власне, тут проявилися найхарактерніші риси західної цивілізації. У західному світі зародилися ідеології та політичні течії, що мали зламне значення для всього людства. Європа виявилася осередком гострих суспільно-політичних та міждержавних суперечностей, внаслідок яких вибухнуло дві війни, що переросли у світові. Прикметно, що доля цих воєн була значною мірою вирішена завдяки участі в них найпотужнішої північноамериканської держави Сполучених Штатів Америки.

Новітня історія країн Заходу викликає велике зацікавлення дослідників. Постає значна історична література, з'явилися численні монографічні праці та синтетичні опрацювання. Докладно досліджено історію окремих країн та найважливіших подій. Особливо багато монографічних видань та синтетичних праць присвячено світовим війнам. Історія країн Заходу новітньої епохи вивчається як окремий предмет в середній та вищій школах. Попри багатство наукових досліджень відчувається брак популярних видань і навчально-методичної літератури з означеної проблематики.

Власне, остання обставина спонукала авторів взятися за підготовку праці, яка могла б послужити навчальним посібником для студентів гуманітарних факультетів вищої школи. Предметом розгляду є комплекс подій з історії провідних країн Західної Європи та Північної Америки в період від схилку Першої світової війни до закінчення Другої світової війни. Обрання Першої світової війни як вихідного пункту викладу впливає з оцінок місця цієї грандіозної події у всесвітній історії, які дала їй політична та історична думка.

Перша світова війна стала часовою межею історичних епох. Суть історичного процесу полягає, як відомо, в тому, що будь-які нові явища і найглибші якісні зміни формуються на основі й під впливом чинників, що існували або виникали раніше. Перша в історії людства світова війна виросла на ґрунті подій ХІХ ст. і була продовженням і завершенням цих подій. Разом з тим вона стала прелюдією наступної історичної доби, іменованої епохою новочасної історії. Перший період цієї епохи характеризувався змінами, які охопили всі сфери суспільства і міжнародні відносини.

Відбувався процес внутрішньої глибинної трансформації: розвиток промислового виробництва на базі оновлення основного капіталу і впровадження досягнень технічного прогресу, урбанізація, диференціація соціальної структури. Нових форм і відтінків набирала демократія, яка з ділянки політичних прав стала поширюватися на сферу соціальних відносин, зростала соціальна функція держави. Формувалася нова система міжнародних відносин, основним елементом якої була перша всесвітня універсальна організація Ліга націй.

Перший період новітньої історії характеризувався водночас зростанням суперечностей великої інтенсивності: державно-політичних — між державами, соціально-політичних — між суспільними верствами і політичними силами, духовних — між культурними традиціями і новими формами мислення. В умовах кризи ліберально-парламентської системи зародилися і зміцнилися антидемократичні системи у формі тоталітарних та авторитарних режимів. Внаслідок суперечностей, спричинених Першою світовою війною, вибухнула нова війна, що набрала справді глобальні масштаби і вартувала людству величезних жертв та колосальних руйнувань.

Пропонований читачеві навчальний посібник охоплює історію країн Західної Європи та Північної Америки у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. Історію західного світу трактовано не як зібрання історій окремих країн, а як процес розвитку історичної спільноти, що має певну внутрішню структуру. Відповідно до мети і завдань, які ставили автори, тематика видання включає як загальні проблеми історії країн Заходу, так і окремі країнознавчі розділи, присвячені Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та Сполученим Штатам Америки. Прагнучи розкрити суть цього різнобічного процесу, автори звертали особливу увагу на виявлення найважливіших тенденцій та закономірностей історичного розвитку, на аналіз спільних для країн Європи і Америки проблем, поєднуючи це із з'ясуванням конкретних проявів загальних закономірностей в історії окремих країн та регіонів. Ці явища загального характеру розглянуті в контексті висвітлення як економічного розвитку, політичних процесів, соціальних відносин, так і міжнародних відносин і культури.

Михайло Швегуляк

I. ЗАХІДНА ЄВРОПА ТА ПІВНІЧНА АМЕРИКА В МІЖВОЄННИЙ ЧАС

- Основні риси соціально-економічного розвитку
- Політичні рухи та напрямки
- Версальська система
- Міжнародні відносини
- Розвиток культури

Розділ 1. Основні риси соціально-економічного розвитку

Розвиток господарства

Вплив війни на світову економічну систему. Перша світова війна мала важкі наслідки для світового господарства. Міжнародні економічні зв'язки внаслідок воєнних дій було перервано. Блокада центральними державами морських шляхів призвела до обмеження, а згодом й припинення посередницької торгівлі. В результаті від європейських промислових центрів відокремилася така обширна економічна зона, як Латинська Америка, яка стала розвивати власну індустрію або орієнтувалася на Сполучені Штати Америки. Від міжнародної системи торгівлі в її довоєнній формі відділився величезний російський ринок. Розпад європейських імперій на малі та середні держави призвів до ліквідації великих економічних зон і утворення нових кордонів, а тим самим до формування додаткових перешкод для обміну товарами.

З групи провідних індустріальних держав світу вийшла Німеччина, яка змушена була віддати важливі сировинні та промислові області — Лотарингію, Верхню Сілезію і на певний час — Саар. Її економічне майбутнє видавалося непевним. Проблема репарацій посилювала сумніви щодо можливості Німеччини зберегти свою роль могутньої індустріальної держави.

Разом з тим значно зміцнили свої позиції США, які внаслідок війни утвердили своє становище найпотужнішої, під економічним оглядом, держави світу. Так, у 1919 р. частка США становила: близько половини світового видобутку кам'яного вугілля, близько трьох п'ятих світового виробництва чавуну і сталі, близько двох третин світового видобутку нафти, 85 % світового виробництва автомобілів. Цю економічну першість підкріплював новий фінансовий статус США. Протягом війни відбулося величезне зростання експорту американського капіталу, і США з боржника європейських країн перетворилися на їх основного кредитора.

Одним з руйнівних наслідків війни для економіки було знецінення національних валют та розлад міжнародної валютної системи. Величезні воєнні витрати майже всюди здійснювалися шляхом збільшення грошової маси, що спричинило хвилю інфляції у всьому світі. Знецінення валют позначалося на державах-переможцях, насамперед Франції, воєнні видатки якої були особливо великими і повоєнна політика якої, спрямована на зміцнення своєї безпеки, вимагала значних фінансових затрат. Але найтяжче інфляція зачепила країни Середньої та Східної Європи. Це стосується спадкоємців і колишніх союзників з блоку центральних держав — Австрії, Угорщини, Болгарії, а ще більшою мірою держав, що до 1917 р.

належали до царської Росії, як-от Польща і Фінляндія, і, врешті, самої Росії. Рекорди інфляції встановила Німеччина, валюта якої на 15 листопада 1923 р. впала до незнаного в історії рівня, так що рейхсмарка не мала реальної вартості (1 долар дорівнював 4,2 мільярда марок). Разом із знеціненням валют відбувався розпад міжнародної валютної системи. Окремі країни після війни стали повертатися до золотого стандарту. Велика Британія у 1925 р. відновила золотий паритет фунта стерлінгів. До неї згодом приєдналися країни Британської співдружності та скандинавські країни, які створили т.зв. стерлінговий блок. Інша група країн (Італія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, Польща), що почали підтримувати курси своїх валют, орієнтуючись на французький франк, створили так званий золотий блок. Німеччина у 1924 р. запровадила нову рейхсмарку на золотій основі.

Цей поділ валютної системи відображав розкол світової економіки, яка після короткочасного промислового зростання перших повоєнних місяців пережила на початку 20-х років чергову кризу надвиробництва. Криза розпочалася влітку 1920 р., охопивши найбільші країни Заходу — США, Англію та Францію, і досягла свого піку в 1921 р.

У наступні роки ситуація в економіці почала швидко виправлятися. У всіх країнах Європи та у Північній Америці настав період зростання виробництва.

Економічна стабілізація. Перші ознаки економічного поживлення спостерігалися в США вже у 1922 р. Стабілізація економіки в європейських країнах настала у 1924—1925 рр. Характерною рисою економічного розвитку країн Заходу середини та другої половини 20-х років було піднесення промислового виробництва. Індекс загального промислового виробництва цих країн у 1929 р. становив 147 % від рівня 1913 р., тобто перевищив довоєнний показник майже у півтора раза. Промислове піднесення переживали практично всі країни регіону. Однак темпи, рівень та масштаби зростання в різних країнах були різними залежно від конкретних умов кожної з них.

Найвищі темпи промислового розвитку демонстрували в цей час Сполучені Штати Америки. Економічна криза 1920—1921 рр. була подолана в США вже наступного 1922 р. Індекс загального обсягу промислового виробництва США становив за 1922 р. 103 % від рівня 1919 р. Надалі відбувалося швидке зростання показників промислового розвитку: у 1929 р. його індекс досягнув 153 % докризового рівня. Порівняно з довоєнним 1913 р., індекс промислового виробництва США становив 172 %. Економічному розвитку сприяла міцна фінансова система, яка забезпечувала масове оновлення основного капіталу. Протягом 1924—1928 рр. у переобладнання американської промисловості було вкладено щонайменше 10 млрд доларів. Зростав і вивіз капіталів за кордон. У 1929 р. зарубіжні інвестиції американських корпорацій становили 16,5 млрд доларів.

Внаслідок явних переваг економічної ситуації в США відбулося значне збільшення питомої ваги Сполучених Штатів у світовому господарстві. У 1929 р. вони давали 48 % промислового виробництва усіх країн світу.

Всупереч похмурих прогнозів перших повоєнних років, Німеччина зберегла позиції потужної індустріальної держави. Від 1925 р. німецька економіка швидко відроджувалася. Цьому сприяли великі позики, надані Сполученими Штатами та Великою Британією, а також деяке скорочення обсягів щорічних репараційних платежів Німеччині відповідно до прийнятого влітку 1924 р. нового репараційного “плану Дауеса”. У 1927 р. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а наприкінці 20-х років й перевершено. Якщо у 1923 р. індекс промислового виробництва Німеччини становив 47 % рівня 1913 р., то у 1929 р. він досягнув

103 % цього рівня. Німеччина знову виходила на друге місце в світі після США за абсолютними показниками економічного розвитку.

Промислове піднесення переживали в той час й інші країни Заходу. Незважаючи на великі руйнації в роки війни у північно-східних районах та економічну кризу 1920—1921 рр., Франція у 1925 р. завершила повоєнну відбудову. Доволі швидко розвивалося промислове виробництво, яке у 1929 р. перевищувало довоєнний рівень на 40 %. У 20-і роки Франція перетворилася на індустріально-аграрну державу. Це викликало зрушення в соціальній структурі: співвідношення чисельності міського та сільського населення змінилося на користь першого.

До такого розвитку спричинилося ряд сприятливих чинників. Французький виробничий потенціал значно зміцнився завдяки поверненню Франції внаслідок війни високоіндустріальних районів Лотарингії та Ельзасу. Великі асигнування у французьку економіку були здійснені за рахунок репараційних платежів: протягом 20-х років Франція одержала репарацій на загальну суму 8 млрд золотих марок.

Хоча в економіці Великої Британії у 20-і роки також спостерігалось зростання, проте цей розвиток відбувався нерівномірно. Англійському господарству не відразу вдалося вийти з повоєнної кризи надвиробництва. Протягом 1921—1925 рр. економіка країни перебувала в стані стагнації, що поєднувався з високим безробіттям, яке сягало 12 % загальної чисельності англійських робітників. На 1929 р. Англія досягнула лише довоєнного рівня промислового розвитку.

Назвемо найважливіші причини, що призвели до сповільнення економічного розвитку Великої Британії у 20-і роки. Перша світова війна послабила давні економічні позиції Англії, значно звузила її торговельні контакти, призвівши до зменшення експорту. З банкіра і вершительки долі світу Велика Британія стала боржником, насамперед Сполучених Штатів (її заборгованість перед США вносила у 1919 р. 850 млн фунтів). Використовуючи послаблення позиції Великої Британії у міжнародній торгівлі, Сполучені Штати висунулися на перше місце як банкір та торговельна потуга. Англія не могла успішно конкурувати в нових швидко прогресуючих галузях промисловості (електрична, хімічна, автомобілебудування) не лише із США, а й навіть з Німеччиною.

Промислове піднесення, зростання промислового виробництва 20-х років відбувалося значною мірою на базі оновлення основного капіталу, впровадження досягнень технічного прогресу, підвищення технологічного рівня економіки. Промислове піднесення відбувалося, насамперед, у нових галузях виробництва — автомобілебудуванні, авіаційній, електротехнічній, хімічній промисловості, у виробництві засобів зв'язку.

Автомобіль приніс у транспортну сферу справжню революцію, подібну до тієї, що зробила у XIX ст. залізниця. Водночас, автомобілебудування мало величезний вплив на інші галузі промислового виробництва і ремесло, а також на будівництво доріг. Особливо швидко розвивалася автомобільна промисловість в США, значно випереджаючи за основними показниками виробництво автомобілів у Європі. Тимчасом, як у США в 1923—1938 рр. було виготовлено 57 млн автомобілів, чотири найважливіші європейські індустріальні країни (Велика Британія, Німеччина, Франція та Італія) виробили їх лише 10 млн. У 1930 р. у цих країнах було зареєстровано 5,2 млн автомобілів, а у США — 26,5 млн, у 1938 р. це співвідношення становило 8,3 млн до 29,4 млн.

Американське автомобілебудування випереджало європейське і за ступенем концентрації виробництва. У 20-х роках в автомобільній промисловості США

домінували три найбільші промислові компанії: “Форд”, “Дженерал моторс” і “Крайслер”, які давали 83 % всього виробництва автомобілів. Натомість європейська автомобільна індустрія була досить розпорошена. У Великій Британії в 1922 р. налічувалося 96 автомобільних заводів, у Франції в 1921 р. — 150, а в Німеччині у 1925 р. — понад 200. Невдовзі всюди розпочався процес концентрації виробництва, яке зосереджувалося на невеликій кількості підприємств.

Розвиток автомобільної справи підвищував попит на нафту, стимулюючи тим самим розвиток нафтодобувної промисловості. З-поміж енергетичних ресурсів найважливішим, як і раніше, залишалося вугілля, що забезпечувало країнам, які володіли значними покладами вугілля, велику перевагу. Вугілля для багатьох країн було головним джерелом виробництва електроенергії. Частка виробленої паровими машинами електроенергії виносила у 1911 р. у Великій Британії 92 % і знизилася у 1925 р. до 90 %, у Німеччині вона становила у зазначені роки близько 82 %. Лише в регіонах з великими запасами водної енергії, як наприклад, скандинавські країни, ці показники були значно нижчі.

У повоєнний час розширилася сфера застосування електроенергії. Якщо раніше вона слугувала, головним чином, джерелом освітлення, то тепер електрична тяга дедалі більше використовувалася на транспорті (трамвай, метро, залізниця), електроенергія ставала важливим фактором всього промислового виробництва. Врешті, електрика проникала в домашнє господарство, сприяючи тим самим підвищенню життєвого рівня. В авангарді розвитку електротехнічної промисловості, як і раніше, стояла Німеччина.

По-іншому складалася ситуація в традиційних галузях виробництва, які відігравали провідну роль на перших стадіях промислової революції у XIX ст. Хоча текстильна, вугільна, сталеливарна і хімічна промисловості доволі швидко відродили свої довоєнні потужності, подальший їх розвиток сповільнився. Так, виробництво сталі у чотирьох провідних європейських країнах-виробниках (Велика Британія, Німеччина, Франція, Бельгія-Люксембург) у 1913 р. становило близько 33 млн тонн, у 1929 р. — 44,7 млн тонн, у 1939 р. — близько 48,6 млн тонн.

Промислового розвитку у 20-і роки було досягнуто значною мірою завдяки раціоналізації виробництва. Відбувалася механізація виробництва, його технічне переобладнання. В автомобільній промисловості великого поширення набрав процес стандартизації, тобто масове виготовлення типових деталей та їх подальше швидкісне складання на конвеєрних лініях. Вперше ці методи були застосовані на заводах Форда в США. Зростання продуктивності та інтенсивності праці робітників на цих підприємствах забезпечувало значне збільшення виробітку кожного робітника, яке сягнуло 40 %.

Економічна стабілізація і подальший розвиток промисловості супроводжувалися зростанням концентрації і централізації виробництва та капіталу. Найбільшого розмаху ці процеси набрали в США. У 1929 р. на найбільші американські виробничі об'єднання з річним виробництвом понад 1 млн дол. припадало 58 % загальної чисельності зайнятих робітників і близько 70 % продукції обробної промисловості США. Країни Західної Європи і, насамперед, головні конкуренти США — Англія і Німеччина, поступалися Сполученим Штатам за ступенем концентрації промислового виробництва. Але й тут в середині 20-х років спостерігалася активізація процесу об'єднання підприємств. У 1925 р. в Німеччині, внаслідок злиття ряду підприємств хімічної промисловості, виник потужний концерн “І.Г.Фарбеніндустрі” (I.G.Farbenindustrie), а наступного року з'явився інший гігант — Сталевий трест (Vereinigte Stahlwerke AG),

який вже невдовзі давав близько половини загальнонімецької продукції чавуну і сталі. Реакцією на об'єднання в німецькій хімічній промисловості було утворення у 1926 р. Імперського хімічного тресту в Англії. Цього ж року в Німеччині створено могутній концерн у металургійній промисловості, до заснування якого найбільше спричинився А.Тиссен. На хвилі інфляції перших повоєнних років з'явилися й недовговічні промислові імперії. Таким короткочасним творінням виявився концерн Г.Стіннеса в Німеччині, в якому були об'єднані скуплені за безцінь підприємства найрозмаїтіших галузей — від вугільних копалень і пароплавних компаній і до готельної справи та преси. Але ця імперія, як породження нездорових інфляційних відносин, не пережила свого засновника, який помер у 1924 р.

Швидка відбудова і зростання промислового виробництва 20-х років не призвели, однак, до утворення єдиного світового економічного порядку з вільним товарообміном і стабільними валютними відносинами. На економічному розвитку Європи і світу позначилася, зокрема, російська Жовтнева революція 1917 р., внаслідок якої з міжнародного господарського обігу на певний час вилучено величезну ділянку збуту та інвестицій. Після закінчення громадянської війни в Росії у фазі нової економічної політики її нові правителі стали на шлях відновлення двосторонніх господарських зв'язків із західними країнами. Ці відносини обтяжувала відмова більшовицького режиму сплатити борги, що виникли внаслідок довоєнних кредитів, наданих царській Росії західними державами.

До політично зумовлених змін в економічних структурах належали, врешті, наслідки поділу системи держав у Середньо-Східній Європі. Йдеться, передусім, про розпад імперії Габсбургів як єдиної економічної зони та створення нових національних держав, що супроводжувалося зміною кордонів та формуванням нових митних перепон. Ці зміни загальмували розпочатий в цих зонах процес індустріалізації.

Проте кон'юнктурне піднесення, яке характеризувалося значним поступом у розвитку продуктивних сил та підвищенням технологічного рівня виробництва, виявилось недовговічним.

Світова економічна криза. Вже в процесі зростання промислового виробництва та економічної відбудови країн Заходу 20-х років простежувалися кризові симптоми. Європейські країни не могли компенсувати втрату своїх зарубіжних капіталів і потрапляли у щораз більшу боргову залежність від США. Ця пов'язаність європейського ринку капіталів із США робила неминучим перенесення будь-якого кризового розвитку в Америці до Європи. Наступні роки чітко виявили значення США як епіцентра надмірного накопичення капіталів у межах світової системи господарства. Такий момент настав, коли економічний бум у США завершився у жовтні 1929 р. катастрофічним падінням курсу акцій на Нью-Йоркській біржі та вибухом паніки. Це був початок економічної кризи. З відкриттям американських капіталів криза поширилася на Європу.

Криза кінця 20-х — початку 30-х років була загальною економічною кризою, яка охопила всі галузі господарства: промислове виробництво, фінансову і валютну систему та аграрну сферу. Криза зачепила всі промислові країни, хоча й не однаковою мірою і не в однакові відтинки часу. Одним з головних показників кризи було падіння промислового виробництва. Найбільшим це зниження виявилось в США. У 1932 р., у період найбільшого поглиблення кризи, індекс промислового виробництва США становив лише 54 % докризового рівня 1929 р. Отже, навіть за цими середніми даними, виробництво промислової продукції в США знизилось за три роки кризи майже удвічі.

З-поміж європейських країн падіння виробництва було найбільшим у Німеччині. Індекс загального обсягу промислового виробництва становив тут у 1932 р. лише 58 % від рівня 1929 р. У Франції, де криза почалася пізніше, ніж в інших країнах, — наприкінці 1930 р., падіння промислового виробництва в роки кризи було меншим, ніж у Німеччині та США. У 1935 р., коли криза сягнула у Франції найвищого рівня, індекс загального обсягу промислової продукції становив 69 % докризового рівня 1930 р. Найменшим зниження промислового виробництва було у Великій Британії — 17 % у 1932 р.

У важкому стані опинилося сільське господарство, яке протягом 20-х років переживало кризу надвиробництва. Промислова криза початку 30-х років спричинила нове поглиблення аграрної кризи і масове розорення дрібних сільськогосподарських виробників. За чотири роки кризи розорилися і були змушені продати свої господарства 900 тис. фермерів у США.

Криза спричинила різке погіршення становища широких мас населення. Найтісніше з кризою було пов'язане таке явище, як нечувані масштаби безробіття, що своєю чергою мало відчутні психологічні, соціальні та політичні наслідки. Хоча, слід зазначити, що й в часи високої кон'юнктури було дуже далеко до цілковитої зайнятості. Так, у 1926 р. в Німеччині було близько 2 млн безробітних. У 1930 р. цей показник становив вже понад 3 млн, в лютому 1931 р. — майже 5 млн і в лютому 1932 р. сягнув найвищої позначки — понад 6,1 млн осіб. Загалом у Європі в 1932 р. налічувалося приблизно 15 млн безробітних.

У США в цей же час було не менше 12 млн безробітних, тобто майже кожен третій робітник був без роботи. Дуже великого поширення набуло часткове безробіття. У 1932 р. повністю зайнятим на виробництві залишався лише один із кожних десяти американських робітників. У Німеччині повний робочий тиждень мала третина робітників.

Масове безробіття впливало на суспільну свідомість. Найбільше воно позначалося на країнах, внутрішня рівновага яких була порушена вже іншими чинниками. У Німеччині поразка у війні та умови Версальського мирного договору, а також інфляція і втрати майна витворювали ґрунт для політичної радикалізації, що проявилася у зростанні лівого та правого екстремізму. З початком кризи в країні особливо активізувався праворадикальний рух. Фатальні вибори 14 вересня 1930 р., що принесли великий успіх Націонал-соціалістичній німецькій робітничій партії, знаменували початок глибокої кризи політичної системи Веймарської республіки. Стрімке зростання впливів націонал-соціалізму підірвало довіру до німецької політики, тож у висліді розпочався відплив іноземних капіталів з Німеччини.

Під впливом кризи світова економічна система цілком розпалася. Ідеологи і політики провідних країн шукали шляхів забезпечення нормального функціонування економіки і соціальної стабільності суспільства. Ці спроби реформування економічної та політичної систем здійснювалися у 30-х роках у всіх основних країнах західного світу. Спільною характерною рисою цього процесу, незалежно від його конкретних форм у різних країнах, було посилення ролі держави в економіці та соціальній сфері.

Проте, попри спільність основних принципів державного регулювання, конкретні його форми у різних країнах були досить таки відмінними. У 30-х роках склалися дві основні моделі державного регулювання. Одна з них, що характеризувалася застосуванням методів ліберально-демократичного реформізму, сформувався у більшості європейських країн та США.

Найбільш послідовно ця модель втілювалася у Сполучених Штатах. Вона знайшла свій вияв у політиці “Нового курсу” Ф.Рузвельта. Адміністрація Ф.Рузвельта провела протягом 1933—1939 рр. цілий комплекс радикальних реформ, що охопили всі основні галузі господарства та соціальні процеси. Ці перетворення торкалися передусім і головним чином сфери економіки. Уряд упорядкував фінансовий ринок країни, запровадив систему державного регулювання промисловості, здійснив заходи, спрямовані на зміцнення фермерського господарства. Важливе місце в “Новому курсі” займали соціальні реформи: боротьба з безробіттям, ефективним засобом якої стала організація громадських робіт, гарантування робітникам права на створення профспілок і укладення колективних договорів, встановлення мінімальних розмірів зарплати і максимальної тривалості робочого тижня, запровадження пенсій за віком, узаконення допомоги з безробіття. “Новий курс” вносив суттєві зміни в американське життя. Капіталізм в очах широких верств громадянства набирал нових відтінків як підстава добробуту, певного стилю життя. Демократія розширювала свої рамки, проникаючи в соціальну сферу і голосячи принципи опіки над пересічною людиною супроти свавілля мужневладців.

Загальною спільною рисою антикризових заходів європейських держав був брак єдиної концепції, як-от, наприклад, “Новий курс” адміністрації Ф.Рузвельта в США. Зусилля урядів були подиктовані оцінками кон’юнктурної ситуації в окремих країнах і носили радше реактивний характер. Поширеним явищем стало втручання держави в економічний розвиток. Майже повсюдно були застосовані методи протекціонізму. До запровадження захисних мит вдалася, зокрема, Велика Британія, що означало відмову від традиційної вільної торгівлі.

Криза мала великий вплив на внутрішньополітичне становище європейських держав. Найвиразнішим цей зв’язок був у Німеччині. Справа фінансування допомоги безробітним стала основною причиною розпаду в березні 1930 р. останнього кабінету Веймарської республіки, що спирався на парламентську базу, — уряду великої коаліції. Відтоді розпочалася ера президентських кабінетів. Фатальні вибори 14 вересня 1930 р., що принесли великий успіх гітлерівській партії, похитнули міжнародну довіру до німецької політики і спричинили відплив іноземних кредитів з Німеччини. Економічна криза супроводжувалася політичною радикалізацією, яка своєю чергою сприяла подальшому загостренню кризи. На цьому ґрунті зріс і прийшов до влади націонал-соціалізм.

Економічна криза спричинила значні зміни у Великій Британії. Тут також предметом гострих суперечок стала проблема допомоги для безробітних, внаслідок чого пішов у відставку другий лейбористський уряд Р.Макдональда (1929—1931) і стався розкол у лейбористській партії. У серпні 1931 р. Р.Макдональд утворив “національний уряд” за участю консерваторів, лібералів та лейбористських політиків подібно до того, як це було в період Першої світової війни. Відхід від класичної партійної системи мав лише тимчасовий характер і був зумовлений екстраординарною ситуацією в економіці. Через чотири роки, після того, як було подолано гостру фінансову та валютну кризу, Велика Британія знову повернулася до звичного механізму двопартійної системи.

У Франції, де економічна криза досягла кульмінації пізніше від інших європейських країн, настали часи значної політичної нестабільності. У відповідь на заколот правих угруповань в лютому 1934 р. відбувся загальний страйк. На ґрунті внутрішньої поляризації та під впливом зростання міжнародної напруги сформувався Народний фронт, в якому згуртувалися ліві партії включно з комуністами.

На травневих виборах 1936 р. Народний фронт здобув більшість, і був сформований уряд Народного фронту, який очолив лідер соціалістів Л.Блюм. Він здійснив цілий ряд соціальних реформ (запровадження 40-годинного робочого тижня, платних відпусток, підвищення зарплати, націоналізація Французького банку та ін.), які викликали спротив провідних господарських кіл, швидкий вплив іноземних капіталів, скорочення виробництва, знецінення франка. Наприкінці 1938 р., коли міжнародна криза в Європі сягнула своєї першої кульмінації, в умовах нових страйків і швидкого погіршення економічного становища в країні Народний фронт розпався.

Економічна стагнація і внутрішні колізії послаблювали військовий потенціал Франції та її готовність до еventуального воєнного зіткнення з тоталітарними державами.

Натомість в ряді країн Європи, де були встановлені тоталітарні та авторитарні режими, застосовувались жорсткі форми державного регулювання економіки та соціальних відносин. Правлячі кола деяких з цих країн, передусім Німеччини та Італії, які ставили за мету ревізію існуючих кордонів, вели економічну політику автаркії — відособлення національного господарства. За автаркії перевагу в економічній політиці держави діставала військова промисловість; зовнішньоторговельна політика слугувала лише для того, щоб поповнювати стратегічні матеріали та сировинні ресурси.

Після свого приходу до влади в Німеччині у 1933 р. націонал-соціалістичне керівництво здійснило реорганізацію народного господарства, побудувавши жорстку вертикальну систему регулювання, що давала можливість тотальної мобілізації всіх ресурсів країни для реалізації фундаментальних цілей гітлеризму. З середини 30-х років економічне реформування було підпорядковане, головним чином, завданням підготовки до війни. У 1936 р. Німеччина розпочала реалізацію чотирирічного плану озброєнь. Форсована мілітаризація виробництва, що базувалася на загальному економічному піднесенні, забезпечила перевагу Німеччини над іншими європейськими державами у озброєннях та створенні масової армії.

Зміни соціальної структури

Війна і подальший економічний розвиток спричинили значні зміни у соціальній будові країн Західної Європи та Північної Америки. Особливо позначилися вони на становищі провідних верств західного суспільства. Найстарша з елітарних груп — дворянство упродовж століть базувалося на двох основах: по-перше, на політичному порядку, в рамках якого урівноважувалися інтереси вищого дворянства — носія монархії і широких кіл середнього дворянства, і по-друге, на соціальних та політичних привілеях, які посідали всі групи дворянства. Незважаючи на постійне розмивання дворянського стану промисловою революцією та буржуазними рухами XIX століття, він зберігся у більшості країн Європи.

Завершення Першої світової війни спричинилося до глибокого зламу в цій системі: зазнали краху головні осередки європейського дворянства — монархічні режими в Росії, Австро-Угорщині та Німеччині. Політичні позиції дворян у цих країнах були ослаблені або й підірвані остаточно.

Найрадикальніші зміни відбулися в Росії: тут дворянство загинуло в революційних бурях — почасти було знищене, почасти емігрувало. Дворянство колишньої Габсбурзької монархії розпалося на національні складові частини і вже не виконувало жодних функцій у спадкових державах, за винятком Угорщини. З-поміж нових держав лише Югославія мала монархічну конституцію. У Чехословаччині та

в Австрійській республіці було заборонено навіть дворянські титули. Провідні групи нових держав рекрутувалися з відносно слабкої буржуазії і частково з селянства.

У Веймарській республіці, за конституцією якої (стаття 109) дворянське звання могло вживатися лише як частина прізвища, аристократія зберегла ще відносно значні залишкові позиції в дипломатії, у зменшеній професійній армії, у сільсько-господарських об'єднаннях та у правих партіях. Таке становище було зумовлене, зокрема, тим, що економічна база дворянства — велика земельна власність була мало порушена: аграрна реформа відбулася в дуже обмежених обсягах; зате в умовах перманентної аграрної кризи держава робила великі зусилля задля захисту великого землеволодіння.

Натомість, у новостворених державах, що постали на руїнах Російської імперії та імперії Габсбургів, у повоєнну епоху домінувала політика аграрних реформ, які похитнули або знищили економічні позиції дворянства. Нові держави вели свою політику під тиском аграрного перенаселення, яке в окремих районах, наприклад в Галичині, було особливо високим. Реформи здійснювалися під знаком національних і націоналістичних тенденцій всюди, де велика земельна власність перебувала в руках панівного, але належного до національної меншості верхнього прошарку.

У Польщі аграрна реформа, здійснювана на основі законів 1920 і 1925 рр., стосувалася німецького великого землеволодіння у західних областях і великої земельної власності, що перебувала в руках поляків, у східних регіонах держави. На 1938 р. було розparcelьовано понад 2,6 млн га землі й створено таким чином 153,6 тис. нових ділянок для новоселів, максимальний розмір яких міг сягати 20 га, що призначалися переважно для колоністів з корінної Польщі. Польські урядові кола та місцеві органи влади обмежували набування землі українськими селянами, сприяючи тим самим зростанню антипольських настроїв у східних районах з переважаючим українським населенням.

Війна спричинила кризу монархічних систем і їх падіння в основних осередках європейського консерватизму. Збереглися монархічні режими лише в тих країнах, в яких вони не так односторонньо спиралися на аристократичні провідні верстви з виключно аграрною структурою, а знайшли порозуміння з новою буржуазно-індустріальною елітою. Взірцем цього слугувала Велика Британія, де дворянство шляхом нобілітації заслужених осіб постійно поповнювалося і асимілювалося з новими прошарками, в тому числі й з середовища лейбористської партії. Тут йдеться про демократизацію дворянської ідеї, коли поєднується традиційний підхід, що базується на походженні та спадковості, з принципом працьовитості та успішності. Отже, створюється можливість об'єднання соціальних верств на вищому рівні.

Після Першої світової війни остаточно відійшла у минуле практика творення провідних еліт переважно з дворянства. Протягом промислової революції у XIX ст. відбулося формування прошарку великих підприємств, що сконцентрували в своїх руках матеріальні та фінансові ресурси. На цій основі виникли спадкові фінансово-промислові монархії — родинні підприємства, які існували в формі акціонерних товариств. Вони здобули вирішальний вплив на провідні галузі виробництва, опанували політичну сцену. Йдеться про такі імена, як А.Тиссен, А.Крупп у Німеччині, А.Сітроен у Франції, Г.Форд у США та багато інших. Війна та її наслідки спричинили подальше перегрупування у фінансово-промислових колах.

Зміни в структурі та організації промислового господарства призвели до перетворень керівних структур і до формування особливого прошарку управителів

великих промислових підприємств, для яких після Другої світової війни запроваджено термін “менеджер”. Саме ця категорія керівників очолила швидкозростаючу верству урядовців і технічної інтелігенції, для якої характерним було почуття власної значущості й прагнення до просування на службі. Управителі підприємств поєднували різні функції технічного, комерційного, наукового і політичного характеру. Але, безумовно, йдеться про феномен нового роду: керівний функціонер великого підприємства, який не є власником, а лише службовцем, хоча й з особливими привілеями. При цьому, на великих підприємствах різниця між промисловими “менеджерами” і власниками була невідчутна, тим більше, що великі підприємства були переважно акціонерними товариствами, в яких голос директорів часто ставав вирішальним.

Політичне лице керівників підприємств і технічної інтелігенції було неясним, оскільки ця суспільна група була зіндивідуалізована. Їх єднало, передусім, почуття соціальної солідарності в сенсі відособленості від робітників, з одного боку, і меншою мірою — від підприємців, з другого боку. Лише небагато підприємців, директорів і членів правлінь підприємств європейських країн брали активну участь в політичному житті, були представлені в політичних партіях і на державній службі. З-поміж них можна виділити Невіла Чемберлена, Стенлі Болдуїна в Англії; Вальтера Ратенау, Вільгельма Кюно, Густава Штрєземана в Німеччині, які обіймали посади керівників урядів та міністрів. Натомість, у суспільно-політичному житті США досить значною була роль вищої бюрократії американських промислових корпорацій.

У повоєнні роки дедалі більше зростав вплив профспілкових функціонерів у виробничій та політичній сферах країн Заходу. Свою політичну діяльність вони провадили в соціал-демократичних та соціалістичних партіях, за списками яких обиралися до парламентів. Профспілкові лідери обіймали високі посади в органах державного управління, входили до складу урядів.

Наступну суспільну групу становили інтелігенти давнішого типу — інтелектуали, до яких варто зарахувати насамперед літераторів, публіцистів, науковців. Представники цієї групи часто виступали з критикою існуючих політичних та соціальних порядків, створюючи своєрідну духовну опозицію.

До найчисельніших груп населення країн Заходу належали так звані середні верстви. Ця назва є відносною, вона охоплює різні пов’язані між собою прошарки. Загалом до них можна зарахувати такі групи: професійний середній стан (ремесло, роздрібна торгівля), службовці, чиновники, представники так званих вільних професій — лікарі, адвокати тощо.

Індустріальний розвиток, процес концентрації та модернізації виробництва неминуче вів до скорочення кількості ремісничих закладів. Хоча в деяких країнах реміснича справа розвивалася й надалі. У Німеччині чисельність ремісничих підприємств становила у 1926 р. понад 1 млн 307 тис., у 1937 р. — 1 млн 604 тис., у 1939 р. — 1 млн 471 тис.

Від Першої світової війни швидко зростала верства службовців і чиновників. Збільшення кількості службовців, зайнятих на державній та суспільній службі, було свідченням поширення впливів держави та громадських установ і організацій. У Великій Британії частка службовців у 1914—1930 рр. зросла більш ніж удвічі — з 57,7 тис. до 120,4 тис. У 1930 р. у публічній службі Німеччини (включаючи військове відомство, землі та громади) налічувалося 820,6 тис. чиновників. Подібні тенденції спостерігалися в США, де чисельність службовців державного апарату у 30-і роки сягнула цифри 3 мільйони.

У XIX ст. характер міста визначали, з одного боку, промисловці, купці, ремісники і представники “вільних професій”, а з другого — робітники. Під політичним оглядом це знаходило загалом свій вияв у поділі на табір ліберальний і соціалістичний. У XX ст. позиції ліберальних груп, які представляли інтереси самостійних власників — господарів, значно ослабли. Натомість, тон у міському житті щораз більше задавали чиновники і службовці, тобто люди, позбавлені господарської самостійності. Політичне лице цих груп було далеко не таким виразним. У Німеччині чиновники та службовці зберегли консервативні традиції свого стану часів Німецької імперії, і в період Веймарської республіки більшість з них стояла на монархічних позиціях.

Специфічним було соціальне становище людей “вільних професій”. Вони традиційно були зв’язані із світом підприємців і лібералізму, оскільки лікар чи адвокат сам був водночас підприємцем.

Середні верстви у першій половині XX ст. постійно зростали і становили у розвинених промислових суспільствах приблизно 50 % населення.

На доповнення уявлення про соціальну структуру провідних груп населення великих держав Заходу розглянемо соціальне походження керівників урядів Великої Британії у 1919—1940 рр. У зазначений період цей пост посідало лише шість державних діячів, при цьому часто по кілька разів. З них один походив з робітничої родини (Р.Макдональд), один — із старого дворянства (В.Черчилль), двох можна зарахувати до великої буржуазії (Н.Чемберлен, Ст.Болдуїн), один дістався до урядової вершини з дрібнобуржуазної родини (Д.Ллойд-Джордж).

Для нижніх суспільних верств, що сформувалися в умовах індустріальної революції, вживається, передусім у марксистській літературі, назва “пролетаріат”. До міжвоєнного часу, а тим більше до наступного періоду, цей термін можна застосовувати лише умовно. Робітництво за професійною кваліфікацією, власністю та рівнем доходів поділялося на кілька категорій. До нижчої групи належали некваліфіковані робітники. Звичайно, ситуація в різних країнах була відмінною. Війна та її наслідки принесли робітничому станові європейських країн значне зубожіння. Спричинилися до цього, насамперед, високі ціни на продукти харчування та інфляція, яка досягла своєї кульмінації у перші повоєнні роки. Надалі, в умовах економічної відбудови, становище робітників стало швидко виправлятися. Зростали заробітки, майже всюди робітництво домоглося запровадження 8-годинного робочого дня. Однак цей процес різко загальмувався на межі 20—30-х років внаслідок вибуху світової економічної кризи у небачених досі масштабах. Кризові явища, передусім безробіття, і наступні воєнні події, які супроводжувалися мобілізацією до збройних сил, не дозволили робітничій масі скористатися повною мірою підвищенням платні.

Повоєнний політичний розвиток сприяв зростанню політичної свідомості робітництва у всіх країнах. Певний вплив на це мала Жовтнева революція в Росії, яка дала поштовх революційним антикапіталістичним виступам та кристалізації й організаційному оформленню лівого крила соціал-демократії в більшості країн Європи та Америки. Але значно важливішим був зростаючий вплив політичних та профспілкових робітничих організацій у суспільному житті. Це знаходило вияв у збільшенні їх представництва в парламентах та безпосередній участі провідників соціал-демократичних партій в урядовій політиці. Прецедент у цій справі був створений ще наприкінці XIX ст. вступом до буржуазного уряду французького соціаліста А.Мільерана. Під час війни його приклад наслідували ряд соціалістичних політиків, які увійшли до складу коаліційних урядів: А.Гендерсон у Великій Британії, Тома у Франції, Г.Брантінг

у Швеції. Робітничі партії підтримали воєнну політику буржуазних урядів. Із закінченням Першої світової війни участь соціалістів в урядах поступово ставала звичною справою. У Німеччині та Австрії після краху старих систем соціал-демократи тимчасово брали владу в свої руки. У Великій Британії та скандинавських країнах були створені уряди з представників соціал-демократичних партій. Зрозуміло, що у всіх цих країнах Західної Європи лідери соціал-демократії проводили політику, яка не виходила за межі існуючої суспільної системи. Але з участю соціал-демократичних партій в урядах пов'язані реформи на користь робітничого класу: запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення зарплатні, соціальне законодавство, розширення виборчого права.

Поряд з робітничими партіями важливим інструментом політики, спрямованої на захист професійних інтересів робітників, боротьби робітництва за зарплату та умови праці, стали профспілки. У повоєнний час профспілкові організації зросли чисельно. У другій половині 20-х років у лавах найбільшого профспілкового об'єднання Міжнародної федерації профспілок налічувалося 13,3 млн осіб.

У структурній схемі індустріального суспільства країн Заходу окремих сегмент займало аграрне населення. Майже у всіх країнах після Першої світової війни відбувалося зміцнення малої селянської власності. На прикладі Німеччини можемо простежити процес дрібнення селянської власності. У 1925 р. в країні налічувалося понад 6,2 млн селянських господарств, у 1933 р. — понад 8,3 млн, а у 1939 р. це число сягнуло 9,4 млн господарств. Водночас в аграрному секторі зменшувалася питома вага великих господарств. У 1925 р. на господарства, що посідали 100 і більше гектарів землі, в німецькому селі припадало 20 % оброблюваної площі, у 1933 р. — 18 %, а в 1939 р. — 16,5 %. Найкращі умови господарювання, з погляду більшості селян, припали на 1914—1922 рр., тобто на час воєнного і повоєнного бідкування у містах. Під

час війни ціни на продукти зросли, після війни інфляція ліквідувала заборгованість селян. Цей розквіт минув з початком економічної стабільності, яка супроводжувалася небувалим зростанням сільськогосподарського виробництва, що спричинило стрімке зниження вартості харчових продуктів.

У повоєнний час збереглась тенденція міграції людей з села до міста, що було симптомом переваги промисловості над селом у рівні заробітків та побутових умов. Чисельність фермерських господарств в США, наприклад від 1919 по 1929 рр., зменшилася з 6448 тис. до 6289 тис. Разом з “втечею до міста” всередині країн, і надалі тривала еміграція європейського селянства за океан та до сусідніх держав. Особливо масовою була у міжвоєнний час еміграція італійських селян до Франції, де значним був брак робочих рук. Цей рух носив

Під час світової економічної кризи

почасти сезонний характер. І лише в окремих індустріальних областях, як наприклад в Лотарингії, прибулі селяни оволодівали робітничими професіями і осідали на довший час.

Відплив робочої сили з села вдавалося частково компенсувати механізацією сільськогосподарської праці. Головним регіоном інтенсивної моторизації були США, які своєю надлишковою продукцією разом із Канадою, Австралією і деякими південноамериканськими країнами стали головним конкурентом для європейського сільського господарства.

Аграрна криза, що тривала від початку 20-х років, була зумовлена, передусім, структурними чинниками. Прогрес техніки, подальша індустріалізація і розвиток міста спричинили відставання села, аграрного сектора з його давньою соціальною основою, за своїм розвитком. Більше того, бурхливий розвиток промислового виробництва поєднувався із зростанням процентних нарахувань на позики, напливом капіталу до промисловості, що приносила швидкі та високі зиски, і нехиттю банків до надання кредитів селянам. Купівельна спроможність селян зменшувалася, що опосередковано позначалося на становищі у промисловості.

Світова економічна депресія загострила кризові процеси на селі. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію спричинило масове розорення селян та фермерів. А це своєю чергою призвело до зменшення місткості внутрішнього ринку і зниження платіжної спроможності країн-експортерів сировини та продовольства.

Розділ 2. Політичні рухи та напрямки

Події Першої світової війни сильно позначилися на суспільно-політичному житті народів і країн, передусім Європи. Глибокі зміни, спричинені війною, відбулися на провідних політичних рухах. Деякі політичні сили з довоєнного часу змогли вижити і відродитися, часто в неочікуваний спосіб. Велика частина їх або зникли з політичної сцени, або трансформувалися, прибравши нових ідейних та організаційних обрисів. Натомість на передній план виступили сили, які до війни перебували на маргінесі політичного життя. Врешті, внаслідок спричинених війною суспільних та політичних перетворень, з'явилися нові політичні течії, надаючи часові нового характеру. Природно, що найрадикальнішими всі ці зміни були в країнах, що зазнали поразки, але не оминули вони й держав-переможниць.

Консерватизм. З-поміж головних політичних рухів попередньої епохи особливо сильно були зачеплені ті, що спиралися на інституції й верстви, які були найбільше причетні до воєнної катастрофи: на монархію, дворянство і великих землевласників, освічене громадянство. Тобто йдеться про групи, які творили становий хребет консервативних партій і репрезентованої ними ідеології.

Європейський консерватизм вже з другої половини XIX ст. переживав серйозну трансформацію. Він розпочав поширювати свою соціальну базу за межі феодално-аристократичного кола прибічників, щораз частіше виступаючи в ролі представника аграрних інтересів. Разом з тим консерватизм в деяких країнах поступово еволюціонував, пристосовуючи свою позицію та поведінку до історичних реалій — формування національних держав та умов індустріальної революції.

Війна виявилася важким випробуванням для консервативного руху, яке витримали далеко не всі його партії. Найкраще змогла пристосуватися до демократичної парламентської системи англійська консервативна партія, яка зберегла у період світових воєн позиції найвпливовішої політичної сили. Англійські консерватори продовжували курс на поширення кількості своїх прихильників за рахунок буржуазних верств населення. В партії помітно поменшало представників сільського дворянства. Зате дедалі більше з'являлося серед партійного активу керівників промислових та господарських об'єднань. Однією з найприкметніших постатей серед них був Стенлі Болдуїн, який зробив стрімку кар'єру в партії та досягнув найвищих щаблів влади у державі.

Консервативна партія потіснила ліберальну партію, схиливши на свій бік частину її виборців. Однак ця партія не була єдиною у визначенні спільних цілей. У ній існували різні групи, носії різних політичних традицій. Певна річ, тривкість політичних позицій британських консерваторів значною мірою залежала від здібностей і талантів їх провідницького корпусу. З-поміж найвизначніших діячів партії XX ст. вирізнявся Вінстон Черчілль.

По-іншому складалися справи після 1918 р. у стані німецьких консерваторів, в якому традиційно поважну роль відігравали релігійні поділи. На відміну від британської консервативної партії, німецькі консерватори протестантського напрямку не змогли виробити новий політичний курс. Зміна назви колишньої Консервативної національної партії на Німецьку національну народну партію (НННП) засвідчувала лише про те, що у консервативній політиці поряд з гаслом реставрації монархії на передній план виступає ідея національного зміцнення. Однак, порівняно з давніми консерваторами, соціальна і територіальна база НННП поширилася.

Якщо раніше протестантський консерватизм спирався здебільшого на велику земельну власність у східних провінціях, то тепер він дістав підтримку значної частини

великої промисловості. Це уможливило ведення широкої націоналістичної пропаганди, зокрема, серед сільського населення як на сході, так і на заході Німеччини. Хоча інтереси аграріїв, поряд з націоналізмом, залишалися до кінця головним пунктом програми ННП, в її керівництві дедалі більше зростали впливи промислових кіл. У 1928 р. представник великої промисловості Альфред Гугенберг обійняв пост керівника партії. ННП становила до початку 30-х років, тобто до моменту посилення гітлерівської партії, найбільш скристалізований і найпотужніший табір правої опозиції проти демократично-парламентарного ладу.

Консервативні ідеї та консервативні програми, частково з ліберальними елементами, були представлені також у християнських народних партіях. Їх історично найдавнішим і найзначнішим представником була Німецька партія Центру. Хоча провідники Центру заперечували католицький характер своєї організації, насправді основною базою партії були католицькі групи населення західної та південної частини Німеччини — селяни, збідніле дворянство, середня та дрібна буржуазія. У 1918 р. партія Центру пережила розкол. Від неї відокремилася її баварська організація, прийнявши назву Баварська народна партія. Консервативні елементи програми Центру — монархізм і аграризм — зближували його з ННП.

Відповідником німецького католицького Центру в Італії була Народна партія, заснована на початку 1919 р. Партія домагалася проведення соціальних та політичних реформ в країні. За нею йшла значна частина селянства. З приходом фашистів до влади Народна партія Італії змушена була припинити свою діяльність.

Політичний консерватизм у США уособлювала Республіканська партія, провідні позиції в якій займали представники промислового та фінансового капіталу. Ідеологія республіканців базувалася на концепції “твердого індивідуалізму”, основоположною тезою якої було твердження про саморегульовальний характер економіки, що не потребує спрямовуючого державного втручання. Керуючись гаслом “повернення до нормальних відносин”, республіканська більшість конгресу у 20-і роки домоглася прийняття законів, які обмежували дію антитрестових та антимонопольних законів та передавали у приватні руки ряд підприємств оборонного характеру. Від початку 30-х років соціальна база Республіканської партії почала звужуватися, і вона перетворилася на партію меншості.

Лібералізм у всіх його формах прояву був найефективнішим політичним рухом передвоєнного часу. Конституційна політика, що ґрунтувалася на парламентській системі, ідеї правової держави і людських прав, була витвором лібералізму. Так само його справою була й економічна політика, що спиралася на вільну торгівлю між народами та вільне від державного втручання виробництво. Визначний італійський історик Бенедетто Кроче називав ліберальне вчення “релігією свободи”. Лібералізм значно спричинився до кризи, що виникла в останній третині XIX ст. у взаєминах між державою і церквою. На практиці гасло про відокремлення церкви від держави, яке обстоювали ліберали, набирало різних форм: від церковної політики італійського Рісорджименто до німецького “культуркампфу” та ставлення до церкви французьких поміркованих республіканців. Лібералізм був причетний до колоніальної політики, хоча у ставленні до імперіалізму та націоналізму позиції в його таборі значно різнилися. У всіх цих виявах лібералізм був віддзеркаленням політичної позиції буржуазії.

Перші повоєнні роки минули під знаком торжества ліберальних конституційних ідей. На них базувалися конституції Веймарської республіки та нових держав Центрально-Східної Європи. Але це був останній значний успіх лібералізму. Період його найбільшого розквіту лишився у минулому.

Надалі класичні ліберальні партії довоєнного часу стали втрачати свої провідні позиції. У Великій Британії, з часу відходу Девіда Ллойд-Джорджа з посади прем'єр-міністра (жовтень 1922 р.), чільні діячі ліберальної партії практично зникли з переднього краю урядової політики. Виняток тут становив лише період 1931—1935 рр., коли ліберали (Герберт Самуель і лорд Редінг) входили до складу коаліційного кабінету.

Досить слабким був ліберальний табір у Німеччині, який мав би становити головний політичний фундамент парламентарної демократії. У Веймарській республіці зберігся давній поділ лібералів на два крила — ліве і праве, які прибрали назви відповідно Демократичної партії та Німецької народної партії. Щирим прихильником демократичного республіканського ладу були лише демократи. На тлі настроїв поразки і революційного перевороту Демократична партія на виборах до Національних зборів у 1919 р. отримала несподівано досить багато голосів (19 %), але надалі вплив демократів різко послабився. Ставлення ліберальної правниці (Німецької народної партії) до республіки не було однозначним. У партії провідну роль відігравали промисловці, які перед і під час війни підтримували монархію та колоніальну імперську політику. Проте невдовзі примирилися з новим ладом і увійшли до складу великої республіканської коаліції. І хоча Німецька народна партія була доволі слабкою організацією, її лідер Густав Штреземан став однією з чільних постатей республіки, протягом ряду років визначав її зовнішню політику.

В Італії, від часу об'єднання країни, в парламенті та уряді домінували ліберальні фракції різних напрямків. Провідними політиками напередодні та під час війни були ліберальні діячі: Джованні Джолітті, Вітторіо Орландо і Антоніо Саландра. Але вже на перших парламентських виборах після війни у 1919 р. ліберали втратили більшість: за кількістю здобутих місць їх випередили соціалісти та Народна партія. Лідери ліберальної партії при формуванні уряду змушені були тепер звертатися за підтримкою до Народної партії.

Лише французькі ліберали змогли зберегти впливові позиції у політичному житті країни. Ліволіберальна партія радикал-соціалістів посідала провідне становище у державній політиці до кінця Четвертої республіки.

У Сполучених Штатах Америки провідником ліберальних ідей виступала Демократична партія. У 30-і роки завершилася еволюція традиційного, класичного лібералізму в систему поглядів неолібералізму, яка дістала своє практичне втілення у “Новому курсі” президента США Ф.Рузвельта. Завдяки активному втручанням держави в соціально-економічну сферу та гнучкій реформаторській політиці Ф. Рузвельта, Демократична партія здобула підтримку значної частини робітництва, негрів, інших расових та етнічних меншостей, ліберальної частини буржуазії та інтелігенції. Внаслідок цього демократи на тривалий час стали найвпливовішою партією в країні, що вміло пристосовувала соціальну політику до потреб суспільства та вдало спрямовувала регулятивну діяльність держави.

Соціалістичний рух. Після Першої світової війни стала швидко зростати політична сила соціалізму з його різними напрямками і відтінками. Соціалістичний робітничий рух після першої фази — ідеологічної підготовки (40—60-і роки XIX ст.) і другої — створення партій та політичних організацій, від світової війни вступив у третю фазу, в якій змагав до урядової влади революційним шляхом або допустимими в парламентарній конституційній державі засобами. Ще на зламі століть в соціалістичному вченні про шляхи і методи творення нової суспільної системи окреслилося два напрямки: демократично-соціалістичний реформізм і соціал-революційний акти-

візм. В центрі дискусії постала велика альтернатива: соціальна реформа чи соціалістична революція?

Першу з тез, яку сформулював німецький соціал-демократ Едуард Бернштейн, підтримувала частина західноєвропейських соціалістів. Супротивний напрямок заступала група революційних елементів в Росії, так званих більшовиків, очолюваних Володимиром Леніним. Ленін прагнув використати теоретичні засади соціалістичного вчення для революційних цілей. Був при цьому переконаний, що революція — це, передусім, питання організації влади і застосування сили.

Жовтнева революція в Росії і захоплення влади більшовиками створили найзначніший прецедент в історії соціалізму. В Росії вперше у світовій практиці держава опинилася в руках однієї соціалістичної революційної групи, яка взялася будувати її на основі трансформованого на власний кшталт марксистського вчення. Російський революційний досвід із встановленням “диктатури пролетаріату” випередив в часі всі інші форми здобуття влади соціалістами.

Основні групи західноєвропейської соціал-демократії не прийняли такої революційної перспективи, проте й вони ставили на той час своїм завданням здійснення соціалістичної трансформації капіталістичного суспільства. Так, на конгресі представників соціалістичних і соціал-демократичних партій, скликаному у 1920 р. в Женеві задля відродження II Інтернаціоналу, була сформульована така основна мета: “Конгрес скликається для вирішення проблем політичної та економічної організації робітничого класу з метою ліквідації капіталістичного способу виробництва і визволення людства шляхом завоювання політичної влади і соціалізації засобів виробництва, тобто перетворення капіталістичного ладу на соціалістичний, колективістський, комуністичний лад”. Розглядаючи соціалістичну альтернативу існуючому ладові як цілком реальну, більшість лідерів соціалістичного руху одначе відкидала революційні методи її реалізації, обстоючи на противагу їм еволюційний шлях переростання капіталістичного суспільства в соціалістичне. Свою політичну діяльність вони вели в рамках наявних демократичних парламентарних систем, скеровуючи головну увагу в боротьбі за владу на досягнення виборчого успіху. Здобуття більшості на виборах відкривала соціалістам шлях до самостійного творення уряду.

Першими здійснили такий експеримент лейбористи в Англії, де виборче право створювало сприятливі умови для цього. Внаслідок парламентських виборів, що відбувалися у грудні 1923 р., склалася своєрідна, незвична ситуація, коли жодна із трьох найбільших політичних партій країни не мала абсолютної більшості в парламенті. Консервативна партія, яка досі перебувала при владі, зазнала серйозної невдачі, втративши 88 депутатських мандатів, хоча й зберегла відчутну більшість в палаті громад. Збереження чисто консервативного уряду за таких обставин не вважали за доцільне, оскільки це було б явним порушенням парламентських норм. Неможливим виявилось і створення коаліційного уряду з консерваторів і лібералів. В такому становищі формування нового уряду було доручене Лейбористській партії, яка домоглася на виборах 1923 р. значного успіху, здобувши в палаті громад 191 місце і ставши, таким чином, другою за кількістю мандатів партією в парламенті. В січні 1924 р. в Англії був створений перший робітничий уряд на чолі з лідером Лейбористської партії Рамсеєм Макдональдом, який проіснував лише дев'ять місяців. Наступний уряд Р.Макдональда був при владі вже понад 2 роки: від червня 1929 р. по серпень 1931 р.

Однак урядова практика робітничих представників породила одну з найпринциповіших проблем у соціалістичному русі. Вперше вона постала на зламі століть, коли у червні 1899 р. французький соціаліст А.Мільеран вступив до кабінету Вальдека-Руссо

і цим поставив під сумнів основні принципи соціалізму: чи поєднується участь в урядовій коаліції спільно з несоціалістичними партіями з кінцевими цілями соціалістичної політики? Таке питання постало перед соціал-демократичними партіями у всій своїй конечності, вимагаючи від їх провідників теоретичного пояснення нового явища в соціалістичному русі. Спробу з'ясувати цю колізію між соціалістичним вченням і практикою здійснив німецький соціал-демократ Карл Каутський у праці “Пролетарська революція та її програма”. У своїх міркуваннях він виходив з тези Карла Маркса про революційну диктатуру пролетаріату як період революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне. Враховуючи досвід останніх років, Каутський пропонував такий варіант трактування цього положення. Між чисто буржуазним і чисто пролетарським етапами демократичної держави лежить період перетворення першої у другу, і йому відповідає політичний перехідний період, під час якого, зазвичай, буде створений у тій чи іншій формі коаліційний уряд. Це фактично була теоретична формула коаліційної політики, яку провадила більшість робітничих партій від часу закінчення Першої світової війни. В її річищі творено уряди разом з ліберальними, християнсько-суспільними і селянськими партіями, в яких відповідальні міністерські пости посідали соціал-демократи та представники несоціалістичних партій.

Кожний уряд, в якому брали участь німецькі соціал-демократи від 1919 р., спирався на союз з іншими партіями: уряд “великої коаліції”, що правив від червня 1928 р. по березень 1930 р., об'єднував різні партії від праволіберальної Німецької народної до Соціал-демократичної партії Німеччини. Подібні явища спостерігалися в Бельгії, Нідерландах, Італії та інших країнах. Уряд Народного фронту 1936—1937 рр. у Франції включав поряд із соціалістами також радикал-соціалістів і республіканців та спирався на підтримку комуністів.

Окремі соціалістичні партії в критичні моменти розвитку своїх країн демонстрували інтегральну єдність з цілістю національних суспільств. Прикладом такого єднання може бути вступ частини провідників лейбористської партії до “національного уряду” Великої Британії у кризовому 1931 р. Подібні заходи часто спричиняли загострення внутрішньопартійних взаємин та розкольніцькі рухи в партіях і парламентських фракціях. Так, згадане рішення Р.Макдональда та інших чільних лейбористських діячів про участь в коаліційному кабінеті разом з консерваторами та лібералами призвело до кризи і розколу лейбористської партії.

Глибокі контрверсії викликала поведінка керівництва деяких соціалістичних партій в момент вибуху та протягом Першої світової війни. Почуття невдоволення і обурення політичною лінією проводу німецької соціал-демократії, який підтримав воєнну політику свого уряду, породило сильний сепаратистський рух в партії, що завершився у 1917 р. утворенням окремої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини.

На ґрунті розбіжностей з принципових питань соціалістичного вчення у робітничому русі в перші повоєнні роки окреслилося ряд напрямків. Вони виразно проявилися при спробах соціалістичних партій згуртуватися у міжнародному масштабі. В липні 1920 р. представники робітничих партій, що зібралися на конгрес у Женеві, прийняли рішення про відродження II Інтернаціоналу. В ньому об'єдналися помірковані партії, які стояли на реформістських позиціях, — Лейбористська партія Англії, Соціал-демократична партія Німеччини, соціалістичні партії Бельгії, Голландії, Швеції та інших країн. Провідники цих партій не раз заявляли про необхідність соціалістичної перебудови суспільств. Проте цей перехід, як вони стверджували, мав би здійснюватися

не шляхом революції, а мирним еволюційним шляхом через парламентську боротьбу і поступове впровадження соціалізму. Про це ясно говорилося у резолюції Женевського соціалістичного конгресу 1920 р.: “Недоліки існуючої демократії можуть бути виправлені лише поступовим вихованням і пропагандою, енергійною діяльністю соціалістичних груп в парламентах... Було б недалекоглядністю йти шляхом російської революції... Треба пристосувати парламентарну систему до потреб демократії і доповнити її необхідною організацією робітничого класу”.

Однак цілий ряд партій, які посідали центристське становище, відмовився приєднатися до II Інтернаціоналу. Вони вважали неприйнятними для себе націоналістичні та реформістські позиції правих соціал-демократичних партій. Серед цих партій були Незалежна соціал-демократична партія Німеччини, Австрійська соціал-демократична партія, Незалежна робітничча партія Англії, частина Соціалістичної партії Франції. У всіх цих партіях було доволі сильне ліве крило, представники якого проголошували гасла завоювання політичної влади, соціалізації великої власності, часто висловлювалися на підтримку радянської Росії. В лютому 1921 р. центристські партії на своїй конференції у Відні прийняли рішення про створення Міжнародного робітничого об'єднання соціалістичних партій. Нове об'єднання зазвичай називали Віденським Інтернаціоналом.

У середовищі обох Інтернаціоналів доволі значними були тенденції до відновлення єдності міжнародного робітничого руху. Зближення їх ідейно-політичних платформ зумовило об'єднання II і Віденського Інтернаціоналів у Робітничий соціалістичний Інтернаціонал у травні 1923 р. на конгресі в Гамбурзі.

У Робітничому соціалістичному Інтернаціоналі згуртувалися соціалістичні та соціал-демократичні партії Західної Європи і Північної Америки, загальна чисельність яких у 20-х роках досягала 6,5 млн осіб. На виборах тих років кандидати цих партій збирали загалом 25 млн голосів. За соціал-демократів голосувало тоді понад 40 % виборців в Австрії, Швеції, Англії, Німеччині, Бельгії, Данії, Голландії, Франції та Фінляндії.

Водночас в робітничому русі після Першої світової війни формувалася крайньоліва політична течія, яка розвивалася під впливом російської Жовтневої революції. Багатьом соціалістам перемога революції і захоплення влади більшовицькою групою в Росії видавалися свідченням переваги радикальної революційної політики і спонукали до наслідування.

Комуністичний рух. На хвилі активізації у перші повоєнні роки масового робітничого та демократичного руху за ґрунтовне реформування суспільства в ряді країн засновано ліворадикальні соціалістичні партійні утворення, що стояли під знаком комунізму і носили його назву. Взірцем для них слугувала група більшовиків, що згуртувалася внаслідок розколу у 1903 р. Російської соціал-демократичної робітничої партії. Від 1912 р. вона стала формуватися в окрему партію під назвою РСДРП(б), однак остаточно оформилася лише в процесі революції 1917 р. У березні 1918 р. більшовицька організація уконституювалася як Російська комуністична партія (більшовиків), а у 1925 р. як Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

Комуністичні партії та організації, більшість з яких з'явилася у 1918—1920 рр., попервах виникали спонтанно. Але вже незабаром цим рухом стали керувати з Москви. В умовах піднесення масових соціальних та політичних рухів, широкого розповсюдження ідей соціалістичної трансформації суспільства, Ленін і більшовики Росії, разом з групами лівих соціалістів і комуністів в інших країнах, взяли курс на розрив з II Інтернаціоналом, на створення III Комуністичного Інтернаціоналу.

У березні 1919 р. з ініціативи більшовиків скликано у Москві установчий конгрес Комуністичного Інтернаціоналу за участю делегатів 35 комуністичних, лівосоціалістичних партій та груп з країн Європи, Америки та Азії. На конгресі було проголошено створення III Комуністичного Інтернаціоналу як єдиної світової комуністичної партії, що ставила за мету здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату. Всі партії входили до Комінтерну на правах секцій. Основні засади цього були визначені на II конгресі Комінтерну, який сформулював “21 умову” прийняття окремих партій.

Згідно з цими умовами, кожна партія повинна була називатися комуністичною і будуватися за принципом “демократичного централізму”; партії підпорядковувалися виконавчому комітетові, що перебував у Москві; вони зобов’язані були включити до своїх програм ідеї диктатури пролетаріату і революційного повалення капіталізму; від секцій вимагали розриву з будь-якими проявами реформізму.

Виконавчий комітет здобув вирішальний вплив на партії як секції Комінтерну, обмежуючи компетенції світових конгресів. Останні скликалися дедалі рідше: якщо перші чотири конгреси збиралися щороку — у 1919, 1920, 1921, 1922 роках, то проміжок в часі між наступними ставав щораз більшим: V-й відбувся у 1924 р., VI-й — у 1928 р., VII-й — у 1935 р. За абсолютної переваги представників російської компартії в центральних керівних органах Комінтерну, III Інтернаціонал з усіма його секціями став фактично рукою Москви, зняряддя її політики. Такий стан викликав кризові явища та різні опозиції в Комуністичному Інтернаціоналі.

На початках національні комуністичні партії чинили опір централістським пориванням Москви, намагаючись зберегти свій автономний статус. Так було у Комуністичній партії Німеччини в першій половині 20-х років. Від 1925 р. партія стала послідовно проводити лінію, нав’язану виконкомом Комінтерну. І хоча таке пристосування відштовхувало від партії частину виборців, КПН залишалася найчисельнішою серед комуністичних партій Західної Європи. Під час світової економічної кризи 1929—1933 рр. в умовах поляризації політичних сил впливи партії, насамперед серед робітництва, стали швидко зростати. Якщо у 1928 р. за КПН голосувало 3,3 млн виборців, то на виборах 1930 р. кількість голосів за кандидатів компартії збільшилася до 4,6 млн, на липневих виборах 1932 р. — до 5,3 млн, а на виборах до рейхстагу в листопаді того ж року — до 6 млн, що становило 17 % від загальної чисельності виборців. Перед лицем загрози захоплення влади у Німеччині націонал-соціалістами німецькі комуністи в контексті рішень виконкому Комінтерну закликали до здійснення соціалістичної революції і захоплення влади в країні. Слідом за Комінтерном, КПН оцінювала соціал-демократію як “ліве крило” фашизму, як “соціал-фашизм”. Такий політичний курс поглиблював розкол в робітничому русі. Невдовзі після призначення Гітлера райхсканцлером Німеччини комуністичну партію було заборонено.

Найдовше чинила опір диктатові комінтернівського центру Французька комуністична партія (ФКП). І лише з приходом на посаду генерального секретаря ФКП Моріса Тореза у 1930 р. партія стала цілковито орієнтуватися на Москву. Згодом, після зміни генеральної лінії Комінтерну у зв’язку з успіхами націонал-соціалізму в Німеччині та фашизму в Італії, ФКП стала відходити від попереднього курсу на негайну соціалістичну революцію. Відмовившись від оцінки соціалістів як “соціал-фашистів”, керівництво партії взяло курс на досягнення єдності дій з соціалістичною партією, на створення народного фронту. З часу розгрому комуністичних партій в Італії та Німеччині комуністична активність в Європі у 30-х роках концентрувалася переважно у Франції. Значно збільшилась чисельність виборців,

які голосували за ФКП: у 1932 р. комуністи отримали 9 % від загальної кількості голосів, а у 1936 р. — 15,3 %. У червні 1936 р. у Франції було сформовано уряд Народного фронту на чолі з лідером Соціалістичної партії Леоном Блюмом. ФКП не увійшла до складу уряду, але підтримувала його у справі здійснення програми Народного фронту.

Цілковите підпорядкування комуністичних партій московському центру і прив'язання їх діяльності до політичної лінії ВКП(б) могло призвести до прикрих несподіванок. Так, зрештою, й сталося напередодні та на початку Другої світової війни, коли Кремль здійснив крутий поворот у зовнішній політиці і пішов на порозуміння з нацистською Німеччиною. Якщо політика Народного фронту зближувала тактику Комінтерну і державну політику Радянського Союзу на ґрунті антифашизму, то підписання німецько-радянського договору про ненапад 23 серпня 1939 р. внесло у цей процес значні суперечності та розбіжності. На вимогу радянського керівництва виконком Комінтерну виступив 9 вересня 1939 р. із заявою, у якій викладено настанови щодо політики і тактики комуністичних партій в умовах війни. У заяві стверджувалося, що війна за участю Великої Британії та Франції — це не війна проти фашизму, а боротьба двох імперіалістичних коаліцій за світове панування. У зв'язку з цим компартії орієнтовано на викриття імперіалістичного характеру війни. Новий курс Москви завів комуністичний рух у глухий кут, наражаючи комуністів на осуд спільноти та репресії влади. 26 вересня 1939 р. французький уряд видав декрет про заборону ФКП.

Нове зростання ролі комуністів спостерігалось на подальшій стадії війни, коли сформовані в умовах підпілля комуністичні осередки склали основу руху Опору в окупованих нацистами країнах Європи. Особливо активною і масовою була участь комуністів у партизанських формуваннях у Франції, від 1943 р. — в Італії, а також в Югославії. У червні 1943 р. одностороннім актом, інспірованим Сталіним, Комуністичний Інтернаціонал було розпущено. Таке рішення радянського керівництва було продиктоване насамперед прагненням усунути один з чинників ускладнення взаємин із союзниками по антигітлерівській коаліції.

Фашизм. Після Першої світової війни виник і зорганізувався новий праворадикальний політичний рух, який дістав загальну назву “фашизм”. Головними його проявами були фашистська партія в Італії, яка 1922 р. захопила владу в країні, та Націонал-соціалістична німецька робітничка партія, що прийшла до влади 1933 р. Подібні політичні течії сформувалися і в ряді інших країн. Різні напрямки фашизму народилися в атмосфері кризи демократичної парламентарної системи. Новоявлені праворадикальні угруповання відкидали її принциповий лібералізм та толерантне ставлення до всіх політичних та світоглядних напрямків, дорікаючи їй за безпорадність у трактуванні небезпек, зокрема більшовизму, які загрожують самому її існуванню.

Фашизм виник на ґрунті індивідуальних та соціальних потрясінь, спричинених війною та її наслідками. Особливо позначилися вони на країнах, переможених у війні або розчарованих у наслідках перемоги, а також новопосталих державах. Йдеться про Німеччину, Австрію, Італію, держави Середньої та Східної Європи. До них долучилися Іспанія і Португалія — країни, які не досягли рівня модерного індустріального суспільства, не мали глибоких традицій парламентарної демократії.

Фашистські ідеї приживалися у верствах, які під час війни та у повоєнний час пережили найбільші матеріальні труднощі та втратили соціальну та політичну опору традиційних авторитетів. Йдеться передусім про середній стан, зокрема середнє чиновництво, людей різних професій з незакінченою вищою освітою, селян та сільськогосподарських робітників, що постраждали від аграрної кризи, ремісників та ін.

Важливою причиною накопичення потенціалу невдоволення в суспільстві, що підсилювало кризу лібералізму, був занепад малих та середніх підприємств, спричинений концентрацією капіталу. Цей процес супроводжувало бурхливе зростання прошарку урядовців і технічної інтелігенції. Дрібна буржуазія, опинившись в стані банкрутства, шукала якихось розв'язків, які б стримували розвиток великого капіталу. Від пролетаризації вона боронилася, плекаючи почуття своєї уявної переваги над робітництвом. Водночас критикувала різні прояви капіталізму, як-от високопроцентний кредит, єврейський капітал, перевагу деяких держав у володінні колоніями тощо.

Велику роль у занепаді лібералізму відіграла європейська аграрна криза, пов'язана насамперед з низькою окупністю сільськогосподарської продукції. У сільському господарстві було неможливо доробитися такої маєтності, як у промисловості, торгівлі чи банківській справі. У результаті сільське населення опинилося в опозиції. Багаті селяни були зацікавлені у підвищенні цін на свою продукцію і віддавали політичні симпатії правіці. Бідніші селяни та сільськогосподарські робітники прагнули парцеляції великої земельної власності, а їх радикалізм часто набирив форми загального антиурбанізму і анархізму.

При цьому, саме у даних групах населення були найбільш поширені почуття національної єдності, тож саме вони найбільш чітко реагували на ті чи інші прояви національної дискримінації — чи то у формі поразки, чи “втраченої перемоги” (Італія), чи зменшення національної території. Середні верстви та селянство трактували наслідки війни і падіння старої влади як втрату гарантій особистої та суспільної безпеки. Ці настрої підштовхували їх під провід фашистських лідерів, які обіцяли піднести національну гідність та навести порядок в країні. Ряди фашистських організацій поповнювали й робітники, хоча більша частина робітництва попервах, до захоплення влади фашистами, йшла за соціал-демократами. І лише із встановленням тоталітарних режимів, після заборони всіх політичних партій, окрім фашистських, впливи останніх на робітничий стан значно зросли. До фашистського руху приєднувалися також службовці, представники аристократії та інтелектуали.

Серед наслідків війни, що сприяли фашизму, особливо значущою була доля комбатантів, учасників тієї війни. Значна частина молодого покоління, яке провело кілька років в окопах, втратила не лише фізичне та психічне здоров'я, а й зазнала руйнації життєвої кар'єри. Закінчення освіти або початок праці за фахом та одруження запізнилися на кілька років, а може, й незворотно. Проблема невдоволених вояків з'являлася після кожної війни, але тепер рахунок йшов на мільйони осіб. Єдиною професією, яку вони опанували найкраще, була збройна боротьба. Для багатьох з них демобілізація була справжнім нещастям. Люди, відзначені орденами за мужність, люди, що обіймали у війську різні командирські посади, люди, які жертвували своїм життям для вітчизни, поверталися до цивільного життя, аби виявити, що їхні робочі місця зайнято, інші випередили їх в професійній кар'єрі, або ж що вони самі не мають фаху і змушені опановувати його від початку. Розчаровані в сподіваннях, що їх воєнні заслуги буде належно поціновано, колишні вояки ставали однією з найдинамічніших суспільних сил.

Звичайно, проблема комбатантів по-різному формувалася в країнах-переможницях і в переможених країнах. В останніх у свідомості колишніх фронтовиків ідентифікувалися особисті нещастя з національною поразкою, що спричинило небувале зростання націоналістичних та реваншистських настроїв. Це стосується насамперед Німеччини, Угорщини, Болгарії, а також Італії, яка хоч формально

була в таборі переможців, але вийшла з війни з почуттям образи за невдачу своїх амбітних претензій.

Участь у війні залишила глибокий слід у свідомості колишніх вояків. Більшість з них була переконана, що їх ошукали. Повернувшись з фронту, вільні від традиційних зв'язків та не маючи достатньої політичної підготовки, комбатанти готові були стати на службу радикальним націоналістичним цілям. Войовники за професією, вони склали основу ферментуючого революційного елементу перших повоєнних років. Ці колишні вояки стали основною ударною силою фашизму, вони привели до влади Муссоліні та Гітлера.

Поборювання демократичних форм, культивування волі особистості, ідеї провідництва стали складовими частинами фашистської системи. Наказ згори вниз прийшов на зміну легітимним засадам демократичної системи. Принцип “провідництва” став найсуттєвішою нормою фашистського організаційного порядку та суспільного життя за умов тоталітарного режиму. У лексиконі багатьох мов з'явилися нові терміни: фюрер, дуче, каудільо, поглавнік.

Поряд з принципом “провідництва” фашистський рух створив форми і методи залучення мас у систему. Це здійснювалося через організацію партії, яка у тоталітарному режимі ставала єдиною державною політичною силою. Фашистська партія виступала не як звичайна політична партія ліберальної парламентарної системи, а як “рух”, що з тактичних міркувань, зокрема для прикриття своїх справжніх цілей, вживав назву “партія”. Розглядаючи партію як ідеал національної еліти, провідники фашизму прагнули до максимального збільшення її чисельності. Перед “перейняттям влади” членські посвідчення Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії мали 850 тис. німців, в момент кульмінаційного розвитку Третього райху партія налічувала 8 млн членів, тобто кожний четвертий дорослий німець був членом НСДАП.

Фашистські партії творили панівний політичний апарат, який охоплював всі структурні ланки держави, а часто намагався стояти над нею. Відносини між фашистською державою і фашистською партією в різних країнах мали свої особливості. Але спільною для всіх них рисою було забезпечення монополії однієї партії. Власне, тут проявлялася подібність з системою влади в Радянському Союзі. У 30-і роки в СРСР була встановлена тоталітарна диктатура, стрижнем якої, як і у фашистських державах, була єдина партія. Всюди, де не було створене таке формування партійного типу, фашистська система не досягла свого довершення. В Іспанії та Португалії, наприклад, в часи диктаторських режимів Франко та Салазара явно бракувало найважливішого структурного елементу чисто фашистської системи — добре зорганізованої сильної політичної партії.

Партія повинна була тримати маси в стані постійної готовності та збудження. Для цього широко використовувалися пропагандистські засоби, організація масових маніфестацій, влаштування нових ритуалів. Націонал-соціалісти в Німеччині запровадили ряд святкових днів, які відходили від загальноприйнятої традиції. Своєю масовістю з-поміж усіх свят вирізнялося відзначення національного свята праці, яким був охоплений буквально увесь німецький світ. Всі ці заходи мали сприяти “інтеграції” нації під владою фашистської партії. Ірраціоналізм був певною рушійною силою, а водночас розрахованим засобом задля мети, яка полягала виключно у здійсненні та в утриманні влади.

Фашистські рухи базували свою політичну лінію на певних ідеологічних засадах. Серед провідних принципів в ідейному багажі італійського фашизму та німець-

кого націонал-соціалізму був націоналізм. Ставлячи націю в центрі своїх теоретичних міркувань, лідери обох фашистських рухів виводили з нього гегемоністський імперіалізм. Досягнення національних цілей вони передбачали рішучими методами, шляхом застосування сили. Власне, культ сили як засіб розв'язання національних проблем став характерною рисою фашистської ідеології. З націоналізмом в ідеології фашизму було тісно пов'язане вчення про расу. Якщо в теорії та практиці італійського фашизму расизм не відігравав особливої ролі, то націонал-соціалістичні ідеологи поставили його в центр свого світогляду. Найпоширенішим в їхніх розумуваннях було уявлення про расу як суму зовнішніх ознак, що визначаються кровною спорідненістю. Представників вищої раси, якими визнавали насамперед германців, наділяли всілякими чеснотами, тимчасом як нижчі раси, якими були оголошені решта представників білої раси (євреї, слов'яни), зображали носіями всіх можливих вад. На расовій теорії базувався радикальний антисемітизм націонал-соціалізму: євреїв проголошено "головним світовим ворогом", а найважливішою метою німецької політики — їхнє знищення.

Фашистські партії проголошували себе соціал-революційними організаціями. Вони декларували намір створення соціалізму без класової боротьби, при якому має бути досягнуто співпраця класів, подолання конфліктів між ними у спільних корпораціях. Головним у нацистському вченні про соціалізм був етатизм: апологетика всеохопної, тоталітарної ролі централізованої влади. Соціалізм нацистські ідеологи, головним чином, визначали як форму суспільної організації, за якої державі належать найважливіші функції у всіх сферах життя — починаючи з політики і закінчуючи культурою й особистим життям громадян. При цьому в такому соціалізмі не йшлося про зміну існуючих форм власності. Натомість внутрішню класову боротьбу заступала міжнаціональна боротьба, що на практиці означало підведення інших народів під деспотичний порядок, який німецький націонал-соціалізм збирався створити, і згодом, у роки війни, створив у Східній Європі.

Типи держав. Розглянувши основні політичні рухи та напрямки, що визначали політичне життя західного світу від часу закінчення Першої світової війни, тепер стисло охарактеризуємо типи держав, які утворилися під їхнім впливом.

Ліберально-демократична конституційна держава запанувала у повоєнний час майже у всіх європейських країнах (за винятком Росії) як домінуючий державний тип. Новопосталі держави у Середньо-Східній Європі, а також Німеччина та Австрія прийняли конституції, які запроваджували загальне виборче право, в тому числі для жінок, легітимізували партійний плюралізм на ґрунті історико-політичного та суспільного розвитку. Країни, що не прийняли нових конституцій, пристосовувалися до цього розвитку шляхом змін в існуючих конституціях. Форма конституційної монархії в рамках ліберально-демократичного устрою збереглася у Північно-Західній і Північній Європі (Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Норвегія, Данія, Швеція), у Греції вона утримувалася з перервами (1920—1924 рр. та з 1935 р.), так само і в Іспанії (до 1931 р.); у Португалії монархію було повалено у 1911 р. Монархічний принцип як панівний у державах ХІХ ст. поступився на користь парламентарно-демократичного порядку. Центр державного життя тепер зосереджувався, головним чином, у парламенті, від якого залежав виконавчий орган. Разом з тим, на прикладі Німеччини можна говорити про змішаний тип президентсько-парламентської республіки.

Національна держава після Першої світової війни вважалася визначальним структурним принципом нової Європи. Багатонаціональні великі імперії розпалися, і замість них на політичній мапі з'явилися національні державні утворення. Щоправ-

да, в них не завжди кількісно домінувала одна нація, навіть якщо вона проголосила свої претензії на керівну роль. Таким чином, національний державний розвиток після розпочатої Французькою революцією першої фази — національно-демократичного перетворення держав, що виростили зі старих монархій, та другої — злиття часткових держав в одну національну державу (Італія, Німеччина), вступив у третю фазу, яка характеризувалася тенденціями до виокремлення націй з наднаціональних союзів. Якщо центр ваги першої фази лежав у Західній Європі, другої — переважно у Середній Європі, то третьої — у Середньо-Східній Європі. На теренах великих імперських утворень — австро-угорського, російського, до певної міри прусько-німецького та на південному Сході — османського, постали тепер сучасні національні держави, що виокремилися з великих імперій.

Державна і особиста свобода є взаємозалежними: внутрішня демократична свобода може бути забезпечена зовнішньою свободою, тобто цілковитою незалежністю нації від інших держав у її внутрішніх справах та міжнародних відносинах. Всі країни Середньої та Східної Європи, що у тривалому процесі формування стали національними державами, йшли значною мірою саме цим шляхом. Ідея самовизначення націй від моменту її проголошення американським президентом Вільсоном, а водночас вождями російської Жовтневої революції, стала всеохопним принципом нового європейського порядку. Новопосталі держави були демократичними державами, державні ідеї яких здійснювалися у поєднанні з національною ідеєю, але цей розвиток був сповнений внутрішніх суперечностей, які ставили під загрозу сталість і тривкість національних держав з поліетнічним складом населення. З-поміж них на першому місці стояла проблема національних меншин. Справа національних меншин ускладнювала об'єктивне розмежування держав, що творилися за національною ознакою, обтяжуючи тим самим міждержавні відносини. Внутрішні національні суперечності послаблювали цілість новоутворених держав. На цьому ґрунті зростали сепаратистські та ревізійні тенденції. Механізм захисту національних меншин виявився неефективним. Націоналізм став основним чинником в національних державах у повоєнний час, при цьому як у переможених державах, які виступали з ревізійністськими домаганнями, так і в молодих державах, для яких націоналізм ставав інтеграційним фактором слабкої політичної та суспільної структури і виявом економічної та соціальної кризи.

Формування *тоталітарних режимів* розпочалося у 20-х роках. У 1922 р. прийшла до влади фашистська партія в Італії. У 1933 р. владу у Німеччині “перейняла” Націонал-соціалістична німецька робітничка партія. Політичні угруповання, які ставали на чолі стихійних екстремістських рухів, прийшовши до влади на хвилі радикальних прагнень мас до змін, встановлювали режим деспотичної диктатури, ліквідували парламентарний лад і знищували будь-які можливості легальної опозиції стосовно тоталітарної влади. На чолі держави ставав відносно вузький прошарок партійно-державної бюрократії, підпорядкованої верховному провідникові, який, своєю чергою, підпорядковував собі усе суспільство. Цей вузький прошарок номенклатури провадив жорстке державне регулювання економіки, задля забезпечення соціальної стабільності суспільства поєднував придушення будь-яких проявів невдоволення режимом із здійсненням ряду заходів у соціальній сфері, розрахованих на збереження і навіть розширення масової соціальної бази режиму. Для тоталітарної держави характерна масова ідеологічна доктринізація суспільного життя та сильні зовнішньополітичні експансіоністські тенденції. Час існування західноєвропейських тоталітарних держав обмежився десятиліттями між 1922 і 1945 рр.

Авторитарна держава може бути охарактеризована як неповний тоталітарний режим, їй властиве абсолютне прагнення виконавчої влади держави до керівництва, при цьому не виключається її опора на єдиний масовий рух. Часто організаційна основа керівних політичних еліт штучно твориться у парламенті. Авторитарний режим загалом базує свою діяльність не на цілковитому правовому свавіллі, а зберігає певні органи контролю за здійсненням політичної влади. У багатьох випадках йдеться про диктатуру як тимчасовий крайній засіб “наведення порядку”. Керівні функції в авторитарному режимі виконували генерали і командувачі військ (Горті, Франко, Пілсудський), громадські політики (Салазар). Авторитарний державний тип припав в Європі на час від 20-х по 70-і роки.

Соціальна держава суспільної опіки є продовженням людиноправних засад ліберальної держави, але вона йде далі її цілей, оскільки декларує наміри захищати окрему особу не лише від політичного свавілля, але й також від матеріальних злиднів. Теорія і практика модерної соціальної держави є результатом індустріально-суспільного розвитку останнього століття. Каталог основних прав з часів Французької революції дедалі більше поширювався на права у соціальній сфері, на які встановлювано державні захисні гарантії. Але лише у міжвоєнний час вони знайшли відображення у політичних заявах та конституціях. Взірцем може слугували Веймарська конституція 1919 р., у якій поряд з традиційними правами свободи були записані соціальні основні права та обов'язки, наприклад, право та обов'язок працювати (стаття 163).

Суттєвими здобутками у творенні соціальної держави позначена законотворча діяльність адміністрації США часів “Нового курсу” президента Ф.Рузвельта. Першим значним кроком на цьому шляху став прийнятий у 1935 р. закон про соціальне страхування, який запроваджував забезпечення на випадок безробіття та пенсію за віком. У своїх реформаторських зусиллях президент спирався на громадську думку, використовуючи різні способи контактів з громадянством та впливу на нього. Одним з найважливіших наслідків “Нового курсу” було усунення крайніх форм капіталізму, що вели до господарської анархії та збагачення заможних коштом зубожіння бідних. Демократія виходила з принципу політичної рівноправності і почала переходити в соціальну сферу, голосячи засади опіки над слабкими та знаходячи засоби протидії сваволі одиниць.

Розділ 3. Версальська система

Організація роботи Паризької мирної конференції. Комп'єнське перемир'я, підписане 1918 р., закріпило не тільки закінчення Першої світової війни, а й нове розташування сил на світовій арені. Одна з найбільших країн світу Німеччина, конкурент Великої Британії, Франції, Італії, Японії і США на світових ринках і в розподілі колоній, була розгромлена. Розпалися внаслідок воєнної поразки, революцій і національно-визвольних рухів багатонаціональні Австро-Угорська і Османська імперії. В стані розпаду перебувала Російська імперія. Війська Антанти окупували значні території на Балканах, Близькому Сході і в Африці.

Наприкінці світової війни за всіма фінансово-економічними показниками на перше місце вийшли США. Всі воюючі країни заборгували США понад 10 млрд дол. Долар став одиницею для міжнародних валютних розрахунків. Світовий фінансовий центр перемістився з лондонського Сіті на Волл-Стріт в Нью-Йорку. Внаслідок війни значно послабилися на міжнародній арені позиції Великої Британії і Франції, які стали боржниками США. Натомість посилилася Японія, яка захопила німецькі колонії в Тихому океані та Китаї, окупувала частину території Росії на Далекому Сході. Серед переможців найслабшою була Італія, яку називали "переможеною серед переможців".

Напередодні скликання Паризької мирної конференції, внаслідок національних революцій, в Європі виникло понад 10 нових держав, частина яких перебувала ще в стадії формування. Лише мирна конференція країн-переможниць могла у договорах закріпити зміни, що відбулися після Першої світової війни, визначити нові кордони держав і тим самим офіційно зафіксувати нове розташування сил у світі.

Паризька мирна конференція тривала з перервами з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. Основна мета конференції — опрацювання і підписання мирних договорів країн-переможниць з державами, переможеними у Першій світовій війні. Це була найбільш представницька конференція за всю попередню історію людства, на яку було запрошено делегації з 27 країн (з них 10 брали участь у війні, 14 формально перебували у стані війни, але фактично допомагали лише економічними засобами і 3 новостворені держави). Крім того, прибули делегації з країн, які перебували в процесі утворення. Тисячі дипломатів і експертів брали безпосередню участь у підготовці роботи конференції.

Вперше в історії дипломатії керівників переможених країн не запросили до участі в переговорах: їм мали вручити для підпису готові тексти, складені переможцями. Серед останніх не було представницької рівності. Офіційно

Учасники Паризької мирної конференції
(перший ряд, зліва направо): В. Орландо,
Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо, В. Вільсон.

названі “союзними та здруженими державами”, учасники конференції поділялися на чотири категорії:

- 1) воюючі країни, що мають інтереси загального характеру і беруть участь у всіх засіданнях та роботі всіх комісій (Велика Британія, Франція, Італія, США, Японія);
- 2) воюючі країни, які мають інтереси часткового характеру (Бельгія, Бразилія, Британські домініони);
- 3) держави, які лише розірвали дипломатичні відносини з Німеччиною та її союзниками (переважно латиноамериканські країни);
- 4) новоутворені держави (запрошені на засідання, що їх стосувалися).

Головну роль на конференції відігравали лідери великих держав: президент США В.Вільсон, прем'єр-міністри Франції Ж.Клемансо та Англії Д.Ллойд-Джордж. Пленарні збори конференції, в яких були представлені всі держави-учасники, не мали великого значення. Найважливіші рішення приймало зібрання керівників великих держав: спочатку Рада десяти (засідання глав урядів і міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії, яку представляли маркіз С.Макіно і віконт Шінда), а з березня 1919 р. Рада чотирьох, тобто керівники урядів США, Великої Британії, Франції та Італії.

Така нерівноправність не могла не позначитися на рішеннях конференції, більшість яких приймалися великими державами без врахування волі та інтересів окремих народів Європи та інших континентів світу.

Від самого початку роботи конференції виникли суперечності між найбільшими країнами з усіх обговорюваних питань. Засідання відбувалися в гострих дискусіях, які інколи загрожували зривом роботи конференції. Найгостріші суперечності проявились між Францією, США та Великою Британією.

Представники Сполучених Штатів виступили з обширною програмою миру, політичні передумови якої були викладені в “Чотирнадцяти пунктах” президента В.Вільсона. Ця програма містила, зокрема, такі загальні принципові положення, як вимога ведення відкритої дипломатії, роззброєння, створення Ліги націй, задум якої базувався на вимозі права націй на самовизначення. Ці складові Вільсонівської програми були виразом претензій на провідну роль США в світі та Європі. “Те, що ми тут зробимо, — говорив на відкритті конференції В.Вільсон, — мусить задовольнити не тільки уряди, а й все людство, яке вимагає від нас, щоб в майбутньому не було подібної війни”. Американська програма повоєнного миру зіштовхнулася з цілями європейських держав.

Паризька мирна конференція.

Завданням англійської делегації було оформити договорами фактичні досягнення країни у війні: значна частина німецьких колоній в Африці та великі території турецьких володінь були окуповані військами Англії та її домініонів, німецький флот містився в англійській бухті Скапа-Флоу. Спільними для

Європа у 1914 році.

США і Великої Британії були прагнення не допустити надмірних територіальних загарбань Японії в Тихому океані, посилення Франції за рахунок Німеччини і протидія встановленню французької гегемонії в Європі.

Франція, яка двічі за короткий період стала об'єктом німецької агресії, зазнала великих матеріальних і людських втрат і намагалася максимально послабити Німеччину, розширити свої кордони в Європі, посилити вплив на новоутворені країни, захопити частину турецьких і німецьких колоній та максимально зміцнити свою економіку за рахунок репарацій з Німеччини. Позиції Франції посилювало те, що вона мала найбільшу сухопутну армію в Європі, її війська розташувалися не тільки на території Німеччини, а й на Балканах і Близькому Сході.

Японія, яка під час Першої світової війни майже без втрат захопила німецькі володіння в Китаї і Тихому океані, намагалася зафіксувати фактичний стан своїх територіальних загарбань у мирних договорах.

Щодо Італії, то її позиція на конференції була дуже слабкою. Вступивши у війну на боці Антанти в 1915 р. після підписання таємного Лондонського договору, за яким союзники обіцяли їй узбережжя Адріатичного моря, Італія не могла реально досягнути обіцяного: ці території були включені до складу новоутвореного Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС, з 1929 р. — Югославія).

Далекосяжні задуми найбільших держав різко розходилися з дипломатичними заявами їхніх лідерів. Брак рівності у співвідношенні сил за столом переговорів, відмінність між офіційними парадними промовами і таємними планами їх учасників провіщали гостру боротьбу з усіх питань.

Створення Ліги націй. У розпал Першої світової війни, коли з фронтів приходили приголомшливі звістки про численні жертви і масові руйнування, зародилася ідея створення міжнародної організації, здатної назавжди покінчити з війнами і забезпечити мирну співпрацю народів світу. З пропозиціями створення такої міжнародної інституції — гаранта миру і безпеки — виступили в 1915 р. окремі партії й політичні діячі. Ідея стала настільки популярною, що президент В. Вільсон у своїй програмі миру, викладеній в “Чотирнадцяти пунктах”, пропонував заснування після війни “Асоціації націй”. Спеціальні комісії в США, Великій Британії, Франції та Італії розробляли проекти створення такої міжнародної організації.

Ще на початку роботи мирної конференції було досягнуто згоди про необхідність створення Ліги націй, проте в справі черговості обговорення її Статуту виявилися розбіжності. Англійська і французька делегації пропонували відкласти це питання на пізніший час, а в першу чергу зайнятися територіальним розподілом. В. Вільсон, натомість, наполягав, щоби учасники конференції спочатку обговорили і затвердили Статут Ліги націй, а згодом вже “в рамках цієї організації розподілити колоніальні володіння Німеччини і Туреччини”. Президент США пропонував надавати право на правління розподілюваними територіями у формі мандатів Ліги націй. Проти такої пропозиції виступили представники Франції, Великої Британії, Італії та Японії, побоюючись, що Ліга націй претендуватиме на міжнародний контроль за закріпленими за ними володіннями. В. Вільсон не поступався і навіть погрожував покинути конференцію, якщо її учасники не почнуть обговорення Статуту Ліги націй. Після двосторонніх переговорів між керівниками найбільших держав конференція розпочала розгляд проектів Статуту. Було відкинута французький проект, основні положення якого зводилися до створення при Лізі націй міжнародної армії і постійного штабу. І Вільсон, і Ллойд-Джордж зрозуміли, що за цим стоять прагнення Франції закріпити свою військову перевагу і використовувати Лігу націй як ширму в боротьбі за гегемонію

в Європі. В основу обговорення покладено американо-англійські пропозиції.

Навколо кожного пункту Статуту між учасниками конференції розгорталися бурхливі дискусії, які часто завершувалися компромісними положеннями, що руйнували чіткі формулювання американо-англійського проекту.

Було відхилено, зокрема, пропозиції японської делегації включити в Статут положення про рівність рас. Проти цього виступили єдиним фронтом США, Велика Британія, Франція, Італія та інші колоніальні держави, для яких навіть згадка про рівність рас суперечила їхній політиці расової дискримінації.

Прийнятий в остаточному вигляді 14 лютого 1919 р. Статут Ліги націй містив 26 статей, які регулювали структуру, функції і принципи діяльності цієї організації. Схвалення Статуту відбулося за обставин загального емоційного піднесення учасників конференції. В.Вільсон назвав прийнятий Статут Ліги націй “договором дружби і братства”. Представники пацифістського руху різних країн заговорили про початок “епохи миру”.

Згідно із Статутом, головними органами Ліги націй (1919—1946) були Загальні збори представників країн-учасниць (Асамблея) і Рада, що складалася з п’яти представників великих держав США, Великої Британії, Франції, Італії, Японії і чотирьох непостійних делегатів інших країн, які переобиралися Загальними зборами. Склад постійних членів був пізніше скорочений до чотирьох у зв’язку з тим, що США вийшли з Ліги, оскільки конгрес відмовився ратифікувати Версальський та інші договори.

У Статуті передбачалося, що всі члени Ліги націй виступатимуть за скорочення озброєнь до “мінімуму, співвідносного з національною безпекою і виконанням міжнародних обов’язків”, зобов’язуються “оберігати територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги”.

Окремий пункт Статуту підкреслював, що Ліга націй у випадку загрози війни повинна вжити заходів, “здатних дієвим чином зберегти мир”. Проти агресора передбачалося здійснювати санкції економічного і військового характеру. Суперечки між членами Ліги націй мали розглядатися Радою або третейськими судами. За порушення Статуту передбачалося виключення з Ліги націй. Учасники конференції погодилися з пропозицією В.Вільсона включити Статут Ліги націй як складову частину у всі мирні договори, які мали бути підписані з переможеними країнами. Статут передбачав також захист прав національних меншин.

Незважаючи на декларативний характер окремих статей Статуту, створення Ліги націй було значним досягненням у практиці міжнародних відносин. Вперше у світі створювався новий тип організації міжнародної співпраці, що об’єднувала 44 країни — майже всі держави тодішнього світу. В Статуті вперше запроваджено принцип рівності малих і великих держав при вирішенні в Асамблеї важливих світових проблем.

Разом з тим, брак у Статуті окремих чітких формулювань, що передбачали б механізми запровадження дієвих заходів проти агресора, захисту національних

Засідання Ліги націй.

меншин, прирікав Лігу націй на значні труднощі при вирішенні міждержавних і міжнаціональних конфліктів. На авторитеті та діяльності Ліги націй негативно позначилася відсутність серед її членів Сполучених Штатів Америки.

Версальський мирний договір. Центральним пунктом у роботі конференції було обговорення проекту договору з Німеччиною. Між представниками точилися гострі суперечки з усіх питань, особливо стосовно західних і східних кордонів майбутньої Німеччини, розмірів репарацій та їх розподілу між окремими країнами. Французька делегація запропонувала встановити західний кордон Німеччини по Рейну, а всі німецькі території на лівому березі анексувати або створити на них “буферні” держави, залежні від Франції. Французькі претензії на Рейнську область зустріли різку протидію Великої Британії і США, які, формально виступаючи проти анексії чужих територій, не хотіли посилення Франції. Ж.Клемансо, посиляючись на те, що протягом короткого історичного періоду Франція двічі стала жертвою агресії східного сусіда, наполягав на необхідності перенесення кордону на Рейн, який став би для його країни природним захисним рубежем. Суперечки про західний кордон Німеччини настільки загострилися, що В.Вільсон і Ж.Клемансо взаємно погрожували один одному покинути конференцію.

Перед єдиним англо-американським натиском Ж.Клемансо змушений був поступитися. За вимушену відмову від “стратегічного” кордону по Рейну Рада чотирьох прийняла рішення про демілітаризацію всієї Рейнської зони і про тимчасову окупацію союзниками лівого берега Рейну. Велика Британія і США погодилися підписати з Францією договори, які зобов’язували їх негайно прийти на допомогу у випадку німецької агресії. Під тиском Великої Британії і США французька делегація змушена була відмовитися від вимоги включити Саарську область до складу території Франції. Після тривалої дискусії з цього питання прийнято компромісне рішення: Саар не приєднувався до Франції, але союзники погодилися передати їй в експлуатацію вугільні родовища цієї області на п’ятнадцять років.

Щодо східних кордонів Німеччини Ж.Клемансо підтримував вимоги польської делегації включити до складу нововідродженої Польщі Сілезію, велику частину балтійського узбережжя. В.Вільсон і Д.Ллойд-Джордж, не заперечуючи проти приєднання до Польської держави одвічних польських земель, розходилися, однак, з Ж.Клемансо щодо їх територіальних розмірів.

Спільним для всіх держав-переможниць було прагнення послабити репараціями економічну потугу Німеччини, позбавити її на довгі роки здатності конкурувати з великими державами на світових ринках. Ще під час війни уряди Франції і Великої Британії висунули вимоги про відшкодування Німеччиною всіх воєнних витрат союзників. Французька делегація вимагала включити у загальну суму репарацій не лише видатки союзників на війну, а й відшкодування матеріальних збитків за здійснені німецькою армією руйнування. Французький уряд розраховував на найбільшу частку репарацій, планував отримати від Німеччини великі грошові та матеріальні засоби, які дали б можливість не лише відбудувати зруйновані райони, а й зміцнити економічне становище Франції. В зв’язку з тим, що Велика Британія під час війни зазнала менше матеріальних збитків, Д.Ллойд-Джорджу було вигідно відстоювати принцип, щоби кожному з переможців Німеччина повернула воєнні затрати. Виходячи з традиційного принципу рівноваги сил в Європі та побоюючи при цьому французькі претензії на гегемонію, а також побоюючись зближення між Німеччиною і Росією, Велика Британія не хотіла надмірного економічного послаблення Німеччини. Тому Д.Ллойд-Джордж після представ-

лених репараційною комісією розрахунків вимагав зменшити загальну суму репарацій. США, які під час війни майже не зазнали матеріальних збитків, не могли розраховувати на значну частку репарацій, і тому В.Вільсон погоджувався на сплату Німеччиною коштів за “незаконне заподіяння матеріальної шкоди” громадянам союзних держав під час воєнних дій, а право на повернення воєнних витрат визнавав лише для Бельгії, нейтралітет якої був порушений німцями в 1914 р.

Після тривалої дискусії було прийнято компромісне рішення — включити в загальну суму репарацій шкоду, заподіяну союзникам під час воєнних дій, повернути збитки, завдані окремим громадянам союзних держав, а також кошти, які уряди країн-переможниць повинні сплачувати колишнім фронтовикам та їхнім сім'ям у вигляді пенсій та допомоги за інвалідність і втрату годувальника. Узгодити загальну суму репарацій виявилось неможливим. Кожна країна пропонувала свою оцінку вартості відшкодувань: від 228 млрд марок (США) до 800 млрд марок (Франція). Врешті Рада чотирьох вирішила відкласти це питання на пізніший час — після підписання мирного договору.

Остаточний текст договору союзники вручили німецькій делегації 7 травня 1919 р., супроводивши цей акт ультимативною заявою про недопустимість дискусії з окремих питань. Одночасно Рада чотирьох розпочала обговорення можливості окупації Німеччини у випадку її відмови підписати запропонований договір. Союзники привели в повну бойову готовність 39 дивізій на Рейні, планували залучити до майбутньої окупації армії Польщі і Чехословаччини.

У німецькому уряді і Національних зборах велась гострі дискусії щодо питання підписання мирного договору. Врешті під тиском загрози окупації Національні збори прийняли умови мирного договору, за винятком статті, що визнавала вину Німеччини у розв'язанні Першої світової війни. Союзники не поступилися і в цьому питанні. 28 червня, у п'яту річницю сараєвського вбивства, в Дзеркальній залі Версальського палацу, де в січні 1871 р. О.Бісмарк проголосив створення Німецької імперії, був підписаний мирний договір з переможеною Німеччиною. Церемонія підписання договору, за наполяганням Ж.Клемансо, передбачала цілий ряд нетрадиційних у дипломатії заходів. У день підписання договору в Дзеркальній залі за великим столом у пишних кріслах зайняли місця представники країн—учасниць конференції. Для німецької делегації був підготовлений окремий маленький столик, на якому лежав текст договору. Після увімкнення освітлювальних люстр до зали запрошено фронтовика-інваліда. Важко ступаючи на милицях, він наблизився до столу, за яким сиділи представники країн-переможниць, і був запрошений зайняти крісло серед дипломатів. Після цього з бокових дверей ввели німецьку делегацію, яка зайняла місце за призначеним для неї столиком.

У момент, коли керівники німецької делегації ставили свої підписи під текстом договору, зала здригнулася від гучних пострілів гарматних салютів. Так, за сценарієм Ж.Клемансо, який в молодому віці важко пережив принизливі наслідки поразки Франції у війні з Пруссією, завершилася церемонія підписання Версальського договору.

Мирний договір союзників з Німеччиною містив 440 статей, які визначали її кордони, військові обмеження і репараційні зобов'язання. Територія Німеччини зменшувалася, порівняно з 1914 р., на 1/8, а населення — на 10 %. Німеччина повертала Франції Ельзас і Лотарингію, відмовлялася на користь Бельгії від районів Ейпен, Мальмеді і Морене (після плебісциту). Лівий берег Рейну і 50-кілометрова смуга його правого берега оголошувались демілітаризованою зоною, на території якої

Німеччина не мала права будувати військові укріплення і утримувати збройні сили Німецькі території на лівому березі Рейну окуповувалися союзними військами перспективою поступового звільнення окремих районів від окупації через п'ять, десять і п'ятнадцять років. Остаточне виведення окупаційних військ передбачалося завершити лише в 1935 р. Німеччина передавала Франції на 15 років вугільні родовища Саарської області, управління якою на цей період мала здійснювати Ліга націй. Після цього терміну питання про державну належність Саарської області повинен був вирішити плебісцит серед місцевого населення. Німеччина передавала Данії північну територію Шлезвігу-Гольштейну.

Визнаючи незалежність Польщі, Німеччина, разом з тим, відмовлялася на користь від Познані, деяких округів Померанії, Верхньої Сілезії і частини Пруссії. Польща отримувала вихід до Балтійського моря через вузький коридор, що закінчувався портовим містом Данциг (Гданськ), яке оголошувалося “вільним містом під захистом Ліги націй”. Ведення зовнішніх торгових зв'язків, митна служба і захист громадян покладалися на уряд Польщі. Так само, визнаючи незалежність Чехословаччини, Німеччина передавала їй південну частину Верхньої Сілезії (Гульчинський округ), а також відмовлялася на користь держав-переможниць від своїх прав на територію порту Мемель (Клайпеда), який в 1923 р. був переданий Литві.

Спеціальна стаття Версальського договору забороняла об'єднання (аншлюс) з Австрією.

Окремі статті Версальського договору свідчили про нав'язування Німеччині нерівноправних економічних відносин. Вона зобов'язувалася: не встановлювати ніяких заборон на ввіз будь-яких товарів з країн-переможниць; поширити на торгівлю і судноплавство принцип найбільшого сприяння; надати свободу транзиту через свою територію для суден, вагонів, що проїжджали із сусідніх держав. Міжнародними вільними для судноплавства всіх держав оголошувалися Кільський канал, річки Ельба до впадіння Влтави, Одер до впадіння Опти. Літакам держав-переможниць надавалася повна свобода польотів над територією Німеччини, її аеродроми оголошувалися відкритими. Такі нерівноправні статті договору перетворювали Німеччину, за висловом рейхсканцлера К.Вірта, у “прохідний двір Європи”.

Німеччину позбавляли всіх колоній, які згодом були розподілені Лігою націй. Великій Британії було передано основну частину німецької Східної Африки, Бельгії – Руанду і Урунді. Того і Камерун розділили між собою Франція і Велика Британія. Німецьку Південно-Західну Африку було включено до складу Південно-Африканського Союзу. Тихоокеанські колоніальні володіння Німеччини на північ від екватора (Каролінські, Маріанські і Маршаллові острови) передавалися Японії, а на південь від нього (німецьку частину Нової Гвінеї і групу островів Самоа) – англійським домініонам (Австралії та Новій Зеландії).

Значні обмеження передбачали так звані військові статті договору, які забороняли в Німеччині загальну військову повинність. Армію дозволено було комплектувати виключно шляхом добровільного найму чисельністю до 100 тис. осіб. Генеральний штаб ліквідувався. Категорично заборонялося проводити підготовку офіцерів і військових спеціалістів у навчальних закладах, мати на озброєнні танки, важку артилерію, авіацію, підводні човни і великі надводні кораблі, створювати і випробовувати нові види зброї.

В окремих статтях Версальського договору обґрунтовувалися права переможців на репарації. Правовою основою для стягування з Німеччини та її союзників репарацій переможці вважали їхню вину у розв'язанні Першої світової війни. Було

передбачено, що Німеччина повинна передати переможцям золото та інші цінності, отримані нею під час війни від Туреччини, Австро-Угорщини та за умовами Брест-Литовського договору від Росії. Союзникам мав бути переданий майже весь німецький військово-морський флот.

Загальної суми німецьких репарацій на Паризькій конференції союзники не визначили. Її повинна була обчислити міжсоюзницька репараційна комісія на основі визначених раніше принципів підрахунку. Лише наприкінці квітня 1921 р. комісія установила остаточну суму німецьких репарацій в 132 млрд золотих марок, з якої потрібно було ще вирахувати репараційні платежі союзників Німеччини. Із загальної суми німецьких репарацій найбільшу частину повинні були отримати Франція (52 %) та Велика Британія (22 %).

Після ратифікації Версальського договору в липні 1919 р. Національними зборами Німеччини він став обов'язковим для виконання.

Версальський договір був результатом боротьби і компромісів представників найбільших держав. Розрахований на умиротворення Німеччини і всієї Європи, він породив нові суперечності, які в майбутні десятиліття дедалі більше загострювалися і в кінцевому підсумку призвели до вибуху Другої світової війни.

У додатковому трактаті, так зв. Малому Версальському, обумовлювалися спеціальні зобов'язання у справі охорони прав національних меншин, забезпечення державам-переможцям спеціальних торговельних і транзитних привілеїв. Підписували його лише новоутворені держави, а саме — Чехословаччина, КСХС, Польська Республіка та деякі переможені країни, зокрема Австрія, Болгарія, Угорщина, Туреччина. На основі договору національні меншини, що проживали в країнах, які його підписали, набували права звертатися до Ліги націй із скаргами в разі порушень їхніх прав урядами цих країн. Цей трактат не був нав'язаний Німеччині.

Підписання мирних договорів із союзниками Німеччини. Обговорення мирних договорів із союзниками Німеччини відбувалося також в умовах напружених дискусій. Значні розбіжності і гострі суперечності проявилися між США, Великою Британією, Францією та Італією при обговоренні мирного договору з Австрією.

Ще до відкриття Паризької конференції на уламках Австро-Угорської монархії утворилися нові держави Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС). Частина території, населена поляками, увійшла до складу Польщі, яка претендувала і на Східну Галичину, де ще в листопаді 1918 р. було утворено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), що оголосила про намір об'єднатися з Наддніпрянською Україною, а в січні 1919 р. був прийнятий акт Злуки УНР і ЗУНР. Учасники конференції повинні були визначити кордони новостворених держав, умови репараційних стягнень з Австрії та Угорщини, окреслити їх економічні та військові обмеження. 10 вересня 1919 р. в передмісті Парижа Сен-Жермен відбулося підписання мирного договору з Австрійською Республікою, яка перетворювалася на невелику державу з територією 84 тис. кв. км. За умовами договору, Австрія визнавала незалежність і кордони всіх сусідніх з нею країн. Південнослов'янські землі, що входили раніше до складу імперії, були розподілені між Королівством СХС та Італією. На Адріатичному узбережжі Італія отримала Істрію, Юлійську Країну, порт Задар та ряд островів. Крім того, Австрія передавала Італії Південний Тіроль. Словенія, Далмація, Боснія і Герцеговина увійшли до складу Королівства СХС.

Сен-Жерменський договір передбачав передачу Румунії Буковини, в тому числі її північної частини, Народне віче якої ще в листопаді 1918 р. проголосувало за

возз'єднання з УНР. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Словаччина увійшли до складу новоствореної Чехословаччини, а Західна Галичина — до складу Польщі. Питання про подальшу долю Східної Галичини залишалося відкритим, оскільки під час ведення переговорів в краї точилася війна між українцями і поляками. Австрія передавала союзникам в рахунок репарацій весь свій морський і річковий флот. Остаточну суму репарацій повинна була встановити репараційна комісія. Спеціальна стаття договору передбачала заборону об'єднання (аншлюсу) з Німеччиною або іншою державою. Окремі статті договору передбачали скорочення її армії до 30 тис. осіб. Сен-Жерменський договір, який був наслідком боротьби і компромісів, містив статті, які значно відрізнялися від програмних заяв В.Вільсона і Д.Ллойд-Джорджа про справедливе задоволення інтересів народів Європи. Він породив нові суперечності між державами і окремими національностями.

Мирний договір з переможеною Болгарією був підписаний 27 листопада 1919 р. в Нейї-Сюр-Сен. Він позбавляв Болгарію виходу до Егейського моря; територія Західної Фракії відходила до Греції; значна частина Західної Болгарії, понад 25 тис. кв. кілометрів, з містами Кула, Цариброд і округом Струмниця, передавалася Королівству СХС, а Південна Добруджа — Румунії. За договором, армія Болгарії не могла перевищувала 20 тис. осіб, їй заборонялося мати авіацію і військово-морський флот, за винятком кораблів охорони. Згідно з накладеними союзниками репараціями, Болгарія зобов'язана була протягом 37 років виплатити переможцям 2 250 млн золотих франків, передати Греції, Королівству СХС і Румунії понад 70 тис. голів худоби і протягом 5 років поставляти в КСХС по 50 тис. тонн вугілля. Такі умови Нейїського мирного договору прирікали виснажену Першою світовою війною Болгарію на довгі роки важкої економічної відсталості.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці Версаля підписано мирний договір з Угорщиною. Угорщина визнавала незалежність і кордони сусідніх держав, відмовлялася на користь цих держав від ряду територій, які до закінчення війни входили до складу Угорської Корони. Найбільшу частку території Трансильванії і східну частину Банату отримала Румунія. Хорватія, Бачка і західна частина Банату переходили до Королівства СХС; Словаччина і Закарпатська Україна були передані Чехословаччині.

Договір забороняв в Угорщині загальну військову повинність, її армія мала формуватися шляхом добровільного найму чисельністю до 35 тис. осіб, не могла мати танків, важкої артилерії і авіації. Розмір репарацій мала визначити в майбутньому репараційна комісія союзників. Внаслідок цього договору значна кількість угорців опинилася поза межами країни.

Найпізніше, 10 серпня 1920 р., в Севрі (біля Парижа) підписано мирний договір з Туреччиною. Ще під час війни країни Антанти уклали ряд таємних угод про розподіл володінь Туреччини. Справу ускладнювало те, що великі території колишньої Османської імперії були окуповані військами окремих держав, а в Туреччині йшла громадянська війна, існувало два уряди — султанський у Стамбулі і революційний. Попри Велику Британію та Францію на частину турецької території претендували Італія і Греція. Найсильніші позиції на Близькому Сході мала Велика Британія, війська якої окупували Месопотамію, Аравійський півострів, Єгипет, острів Кіпр. Англійський флот контролював східну частину Середземного моря, Егейське і Мармурове моря. Пропозиції Д.Ллойд-Джорджа про розподіл не тільки турецьких володінь, а й власне Туреччини не підтримали ні В.Вільсон, ні Ж.Клемансо: вони не хотіли значного посилення Великої Британії.

За Севрським договором, підписаним султанським урядом, Туреччина втрачала 75 % колишньої території Османської імперії. Султанський уряд відмовився

від Лівану і Сирії, переданих в підмандатне володіння Франції, Месопотамії і Палестини, що відходили до Великої Британії. Турецький уряд визнавав анексію Великою Британією острова Кіпр, англійський протекторат над Єгиптом та Саудівською Аравією, французький — над Марокко. Греції передавалася Східна Фракія, частина островів у Егейському морі і європейський берег Дарданелл. Додеканеські острови передавалися Італії. Від Туреччини відділявся Курдистан, якому було обіцяно автономію. Туреччині дозволялося мати армію чисельністю не більше 50 тис. осіб, більшість з яких становили жандарми. Військово-морський флот розподілявся між союзниками. Всі фінанси, бюджет і економіка країни передавалися під контроль спеціальної комісії союзників. Севрський мирний договір не визнав турецький революційний уряд Мустафи Кемалю.

Підписані переможцями договори з Німеччиною та її союзниками створили систему, що дістала назву Версальської. Вона була доповнена рішеннями Вашингтонської конференції. За задумом учасників переговорів, ці договори повинні були на довгі роки умиритворити світ, забезпечити за допомогою Ліги націй співпрацю між народами, мирне вирішення всіх суперечливих питань і не допустити в майбутньому кривавих війн. Проте підписані договори носили насильницький характер і були дуже відмінними від програмних обіцянок лідерів великих держав В.Вільсона, Д.Ллойд-Джорджа, Ж.Клемансо вирішувати питання справедливо, “в інтересах народів, а не держав”. Всі підписані мирні договори були несправедливими щодо переможених країн, передбачали, зокрема, непосильний тягар сплати репарації. При встановленні нових кордонів часто не враховували етнічного розселення в окремих регіонах, не брали до уваги національних інтересів народів, які виступали за своє визволення. Внаслідок цього українці опинилися в складі чотирьох держав, угорці — у складі трьох держав, литовці та білоруси — у двох різних країнах. Загальна чисельність національних меншин, що отримали інше державне підданство, становила 17 мільйонів осіб.

Нехтування інтересами окремих народів, насильницьке перекроювання карти світу без врахування етнічних територій спричинило нові національні проблеми і міждержавні суперечності, які в кінцевому рахунку призвели до остаточного краху Версальсько-Вашингтонської системи договорів і розв'язання Другої світової війни.

Українське питання на Паризькій мирній конференції. Важливе місце в роботі Паризької конференції займали питання визнання держав, які перебували в процесі утворення. Внаслідок Першої світової війни посилювався національно-визвольний рух пригноблених народів, який тривав і під час роботи Паризької конференції. Покладаючи великі надії на конференцію держав-переможниць, в Париж приїхали делегації з країн Балтії, Закавказзя і України. На хвилях пацифізму після закінчення війни було розрекламовано виступи керівників країн Антанти про їхні наміри справедливо вирішити назрілі національні питання. “Не повинно бути ніяких анексій, ніяких контрибуцій... Кожну територіальну угоду після війни треба провести в інтересах і на користь відповідного населення”, — писав В.Вільсон у посланні до сенату в лютому 1918 р. У день закінчення війни в своїй промові він зауважив: “Мета переможців — допомогти слабкому”. Аналогічні заяви робили керівники інших держав Антанти. Наскільки відрізнялись слова і дії переможців, свідчать рішення Паризької конференції з національних європейських проблем і, зокрема, при вирішенні українського питання.

Українська делегація на Паризькій мирній конференції була спільною від УНР і ЗУНР. Спочатку її очолював Г.Сидоренко (колишній міністр Центральної Ради), а з 22 серпня 1919 р. — М.Тишкевич. Заступником голови призначено В.Панейка

(державного секретаря закордонних справ ЗУНР). Членами делегації були А.Марголін, професори О.Шульгин, М.Туган-Барановський, доктор М.Матюшенко, Д.Ісаевич. У Парижі до складу делегації включено представника українців Канади М.Купшніра. У розпал українсько-польської війни в Париж виїжджала спеціальна делегація ЗУНР на чолі з Д.Вітовським.

Від самого початку роботи конференції російські кола в особі окремих міністрів колишнього Тимчасового уряду, польська делегація розгорнули антиукраїнську кампанію, зображуючи представників України лише як колишніх австрійських союзників або пробільшовицьки налаштованих політиків. Після виступу польського делегата, який вимагав відновити кордони Польщі в межах 1772 р. і протестів української делегації проти польських зазіхань на чужі території, до Варшави і Львова було вислано спеціальні комісії для вивчення питання і умиропорення в українсько-польській війні. В Парижі одночасно створено міжсоюзну комісію для опрацювання умов перемир'я на чолі з генералом Л.Ботою. Українська делегація прийняла запропоновані умови перемир'я. Тим часом на допомогу польським військам була надіслана сформована у Франції армія генерала Й.Галлера, яка розпочала воєнні дії проти Української галицької армії. Під натиском переважаючих польських сил УГА в липні 1919 р. відступила за Збруч.

Найбільш непримиренну позицію щодо визнання української державності займала французька делегація на чолі з Ж.Клемансо. Його плани створення в післявоєнній Європі держав, які були б складовою частиною “санітарного кордону” проти більшовизму й водночас стали під егідою Франції в майбутньому союзниками проти Німеччини, збігалися з намаганнями польської, чехословацької і румунської делегацій включити якнайбільше територій до складу своїх країн. Ж.Клемансо був проти того, щоб розглядати українське питання як єдину національну, а отже, і міжнародну проблему. На пропозицію одного із дипломатів визнати незалежність України він заявив, що “Галичина і Україна — дві окремі справи. Галичина є спадщиною Австро-Угорської держави, Україна — спадщиною Росії. Тому й говорити про ці країни треба окремо”.

Поміркованішу позицію стосовно вирішення українського питання займала англійська делегація, очолювана Д.Ллойд-Джорджем, який різко виступав проти анексії українських земель Польщею. У дискусії з Ж.Клемансо про визначення кордонів Польської держави він висунув принцип: “Не віддавати Польщі непольські території”. Щодо намагання включити Східну Галичину до складу Польської держави Д.Ллойд-Джордж заявив: “Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не хоче бути польським”. Вже тоді, за ініціативою англійської делегації, спеціальна комісія, яка спиралась на вичерпні довідники англійських університетів, використала матеріали української делегації та визначила східний кордон між польським, українським і білоруським населенням. Згодом він увійшов в історію під назвою “лінія Керзона”.

Американська делегація формально виступила за надання автономії українському народові в складі новоутворених держав. При цьому, спираючись на рекомендації своїх експертів з територіальних питань, вона наголошувала, що Східна Галичина може бути приєднана до України, якщо “виявить життєздатність”. У випадку, коли Україна перебуватиме у “стані хаосу”, Східну Галичину рекомендували приєднати до Польщі як провінцію з “самоврядуванням, котрій Ліга націй гарантує право вирішити пізніше свою незалежність”.

Незважаючи на окремі розходження в позиціях делегацій країн Антанти щодо вирішення українського питання, вони були єдиними в прагненні не допустити проникнення більшовизму в Європу. Це призвело до рішення від 25 червня 1919 р., згідно з яким Антанта визнавала за Польщею право окупувати Східну Галичину, “щоб захис-

тити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд”. Проте Рада послів Антанти не погодилась на включення Східної Галичини до складу Польщі. Поразка українських армій у війні з поляками і більшовиками в 1919—1920 рр. призвела до ще більшого послаблення позицій української делегації в Парижі. Після укладення Ризького договору (1921) між Польщею і Радянською Росією, за яким західноукраїнські землі відійшли до польської держави, український еміграційний уряд висловив протест у Лізі націй. На наполегливі вимоги польського уряду конференція послів Антанти 14 березня 1923 р. прийняла остаточне рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі з умовою надання українському населенню автономії. Умова країн Антанти була чисто декларативною і ніколи не виконувалась польським урядом.

Інші українські території стали предметом торгу і поділу: Буковина, за Сен-Жерменським мирним договором (10.IX.1919 р.), була включена до Румунії, а Закарпаття, за Тріанонським мирним договором (04.VI.1920 р.), увійшло до складу Чехословаччини. Версальська система договорів, доповнена Ризьким договором, поділила українські землі між чотирма сусідніми державами, прирікаючи український народ на національне і соціальне гноблення.

Вашингтонська конференція та її рішення. Після підписання мирних договорів у Парижі, згідно з якими було здійснено також переділ колоніальних володінь переможених країн, загострилися суперечності у Тихоокеанському регіоні між Японією і США, Великою Британією, Францією та іншими державами, що володіли колоніями в Азії.

Крім переданих Японії на Паризькій конференції колишніх німецьких володінь на північ від екватора (Маршаллові, Каролінські, Маріанські острови), вона самовільно загарбала частину прибережних територій Китаю і Росії. Особливе занепокоєння урядів США, Великої Британії, Франції та інших колоніальних держав викликало те, що Японія, незважаючи на закінчення війни, посилено продовжувала розбудовувати свій військово-морський флот. У перспективі він загрожував володінням США на Гавайських островах, англійським колоніям (Гонконг, Малайя, Сінгапур, Бірма), французьким (Індокитай), голландським (Індонезія), португальським (Аоминь, Східний Тімор).

Для вирішення цих суперечностей і обмеження військово-морської могутності Японії та Великої Британії уряд США вирішив скликати міжнародну конференцію 9 країн, які мали територіальні володіння та економічні інтереси на Тихому океані. В роботі конференції брали участь дипломати США, Великої Британії, Франції, Італії, Голландії, Бельгії, Португалії, Японії, Китаю. Робота конференції тривала з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. Формально на порядку денному стояло питання про обмеження морських і сухопутних озброєнь. Робота конференції супроводжувалася галасливою рекламою про кінець таємної і початок нової відкритої дипломатії. На відміну від Паризької конференції, всі засідання дипломатів у Вашингтоні були відкритими, їх відвідували не тільки представники преси, а й громадськості. Скликаючи конференцію у Вашингтоні, уряд США планував взяти реванш за дипломатичну поразку на Паризькій конференції, рішення якої конгрес не визнав і потрактував як несправедливі.

На конференції відбувалися гострі й тривалі дискусії з усіх обговорюваних питань, окремі рішення приймалися внаслідок взаємних поступок учасників переговорів. Після тривалої дипломатичної боротьби 13 грудня 1921 р. підписано договір чотирьох держав (США, Великої Британії, Франції і Японії) про спільний захист острівних володінь в районі Тихого океану. Чотири країни взаємно гарантували недоторканість їх острівних володінь. Договір містив спеціальний пункт, який передбачав, що після обміну ратифікаційними грамотами втрачав силу англо-японський союзний договір, укладений 1902 р. і продовжений у 1911 р.

Підписання договору чотирьох держав було серйозним успіхом американської дипломатії, яка домоглася ліквідації не вигідного для США англо-японського союзу. У протистоянні з США на Тихому океані Японія після цього не могла розраховувати на підтримку Великої Британії. Розрив англо-японського союзного договору давав можливість США в майбутніх зіткненнях з Японією заручитися підтримкою Великої Британії, яка в силу ряду обставин змушена була йти на зближення з американською дипломатією. Експансіоністські плани Японії становили не меншу загрозу і для англійських тихоокеанських володінь.

Гострі дискусії розгорнулися при обговоренні питання про обмеження морських і сухопутних озброєнь. Делегація США висунула програму, яка передбачала відмову від усіх військових суднобудівних програм, скорочення флотів великих морських держав, заборону будівництва лінійних кораблів водотоннажністю понад 35 тис. тонн, встановлення пропорційних норм загальної водотоннажності для найбільших морських держав. Йшлося про доведення співвідношення сил лінійних флотів США, Великої Британії і Японії до показників 500:500:300 тис. тонн (пропорції 5:5:3). Такі американські пропозиції не задовольняли ні Велику Британію, ні Японію. Японська делегація різко заперечувала проти запропонованих скорочень, посилаючись на острівне положення країни та її володінь, “спеціальні потреби” і пропонувала водотоннажність великих бойових кораблів для цих країн визначити у співвідношеннях 10:10:7. Така пропозиція по суті заперечувала саму ідею роззброєння, відкривала можливості для Японії не скорочувати, а навпаки — збільшувати свій військово-морський флот.

Серйозні суперечності при обговоренні питання роззброєння проявилися між Великою Британією і Францією. Делегація Великої Британії домогалася скорочення французької сухопутної армії і знищення підводного флоту всіх великих держав. Представники Франції заявили, що їхня країна, виступаючи “захисником малих націй” в Європі, не може скорочувати свої збройні сили, і наполягали на збільшенні тоннажу надводного і підводного флотів. Японська делегація також різко засудила англійські пропозиції і вимагала для своєї країни збільшення тоннажу підводного флоту.

Після довгих дискусій з’ясувалося, що домовитись про скорочення сухопутних сил і підводного флоту не вдасться, і основну увагу було зосереджено на обговоренні американських пропозицій про співвідношення надводного флоту між окремими країнами. Врешті 6 лютого 1922 р. було підписано договір п’яти країн (США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії) про обмеження морських озброєнь, який передбачав для цих держав скорочення лінійних кораблів до пропорцій відповідно 5:5:3:1,75:1,75.

Японська делегація погодилася скоротити свій лінійний флот до 300 тис. тонн і підписати договір лише після того, як США і Велика Британія зобов’язалися дотримуватися “статусу кво” щодо укріплень і морських баз на острівних володіннях і було встановлено граничний калібр корабельної артилерії та максимальні норми водотоннажності військових суден. США і Велика Британія не могли мати військово-морські бази на віддалі менше 5 тис. кілометрів від Японії.

Підписаний договір п’яти країн про обмеження морських озброєнь вперше зрівнював США та Велику Британію за водотоннажністю великих військових кораблів. Велика Британія під тиском дипломатії США змушена була відмовитись від традиційного принципу своєї морської могутності — володіти флотом, що дорівнює флотам двох найсильніших морських держав. Цей договір закріплював провідні позиції США серед наймогутніших морських держав світу, передбачав згортання програм розбудови військових флотів і їх часткове скорочення. Найбільшу кількість кораблів повинна була знищити Велика Британія.

Американо-японські суперечності з особливою силою проявилися при обговоренні питання про Китай, частину території якого окупувала Японія. Посилаючись на раніше підписані договори з Китаєм, японська делегація намагалася закріпити свої територіальні загарбання і монополізувати експлуатацію цієї країни. Прагнення США витіснити Японію з Китаю, максимально обмежити її втручання у внутрішні справи цієї країни збігалося з інтересами інших учасників конференції. Китайська делегація запропонувала такі основні принципи обговорення: держави зобов'язуються поважати і зберігати територіальну цілісність, політичну та адміністративну незалежність країни; вивести з Китаю іноземні війська і повернути йому окуповані й здані в орендне користування території; Китай готовий прийняти принцип “відкритих дверей і рівних можливостей” в торгівлі та промисловості для цих країн і анулювати всі спеціальні права та привілеї, надані раніше китайськими урядами окремим країнам.

Запропоновані китайською делегацією принципи було частково враховано, проте переговори велися на основі американських пропозицій. Лише в останній день переговорів 6 лютого 1922 р. було підписано договір дев'яти країн (США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Голландії, Португалії і Китаю). У першій статті договору держави зобов'язувалися поважати суверенітет, незалежність, територіальну і адміністративну недоторканість Китаю. Принцип “відкритих дверей і рівних можливостей” був сформульований у третій статті договору: держави зобов'язувалися не добиватися у відносинах з Китаєм переваг або монополії в правах у розвитку торгівлі та економічних відносин. Ця стаття договору була явно спрямована проти Японії, яка претендувала на особливі права і привілеї у відносинах з Китаєм. Вона відкривала великі можливості для посилення впливу США з огляду на їх могутній економічний потенціал.

Договору дев'яти передувала підписана 4 лютого 1922 р. японо-китайська угода, згідно з якою Японія зобов'язувалася вивести свої війська з провінції Шаньдунь, повернути Китаю також Чзяочжоу і залізницю Циндао-Цзинань. Японія відмовилася, посилаючись на свої “стратегічні інтереси”, повернути Китаю орендовані території. Китайська делегація не домоглася відновлення своєї митної автономії.

Договір дев'яти країн свідчив, що, завдяки спільним зусиллям дипломатії США, Великої Британії та інших учасників переговорів, вдалося частково потіснити Японію з Китаю. Проте вона зберегла за собою морські бази Порт-Артур і Дальний, продовжувала господарювати у Внутрішній Монголії та Південній Маньчжурії. Окремі статті цього договору носили декларативний характер. Жодна стаття не передбачала конкретних заходів для захисту територіальної цілісності Китаю.

Під тиском дипломатії США та інших країн Японія зобов'язалася на Вашингтонській конференції вивести свої війська також з території Росії.

Рішення Вашингтонської конференції були значним успіхом американської дипломатії, яка не лише домоглася послаблення економічних і військових позицій своїх конкурентів (насамперед Японії) у Тихоокеанському регіоні, позбавила Велику Британію першості у військово-морській могутності, але й підтвердила для США статус провідної держави світу.

Договори чотирьох, п'яти і дев'яти держав, підписані у Вашингтоні, які доповнювали Версальську систему договорів, не ліквідували, а лише послабили суперечності країн у тихоокеанському регіоні. Рішення Вашингтонської конференції не зупинили гонки озброєнь. Договір п'яти країн не містив жодних обмежень для крейсерського і підводного флоту, стосуючись лише великих лінійних кораблів. Досягнуті у Вашингтоні домовленості виявились нестійкими і короткочасними.

Розділ 4. Міжнародні відносини

Система держав у перше повоєнне десятиліття (1919—1929)

Нова структура міждержавних взаємин. Перша світова війна мала далекосяжні наслідки для відносин між народами та державами. Кровопротитні битви, в яких протистояли одна одній національні армії, глибоко вразили свідомість людства, збудивши ненависть і ворожість між народами. Паризька мирна конференція у намаганні відійти від ситуації, що призвела до вибуху Першої світової війни, натомість, відродила цілу низку суперечностей, які загрожували новими міждержавними конфліктами і війнами. Лінія поділу пролягала насамперед між державами-переможницями і переможеними державами. Серед останніх панували почуття глибокого розчарування, безсилового обурення і браку розуміння власної вини. Врешті на цьому ґрунті проростало прагнення до насильницької ревізії територіальних умов повоєнного миру.

Однак і в стані переможців, до якого можна зарахувати і новопосталі держави, не було усвідомлення безпеки і тривкого миру. Хоча держави Антанти й торжествували перемогу, фундаментальне значення мав той факт, що європейці не змогли б її здобути самотужки. Протягом війни виявилось, що для перемоги над Німеччиною та її союзниками необхідна була коаліція не лише всіх решти великих європейських держав: Франції, Великої Британії, Росії та Італії, але також США. Це означало закінчення дотеперішньої європейської рівноваги. Від часу падіння стародавнього Риму жодна із держав не змогла здобути гегемонію в Європі, бо проти потенційного гегемона інші держави творили коаліцію, щоб не допустити зруйнування системи рівноваги. Натомість, сила Німеччини та її союзників була така велика, що вперше в історії стало необхідним втручання позаєвропейського чинника — Сполучених Штатів.

Європа у 1923 році.

До нових умов міжнародної політики після Першої світової війни належала зміна наявної структури держав. Війна значно пришвидшила цілу низку історичних процесів, що назрівали вже давно. Її найважливішим наслідком був крах багатонаціональних імперій: Османської і Австро-Угорської. На руїнах першої з них постала національна Турецька держава та арабські країни, котрі як мандати Ліги націй так званого типу А віддано під зверхність Великої Британії (Ірак і Палестина) і Франції (Сирія та Ліван) з умовою надання їм згодом цілковитої незалежності. Ліквідовано практично вже давно не існуючий турецький протекторат над Єгиптом, Аравією і Єменом. На території Палестини англійці утворили арабську державу під назвою Трансїорданія. Отже, Перша світова війна започаткувала еру творення національних арабських держав.

На руїнах Австро-Угорщини постали дві національні держави: австрійська і угорська (при цьому повоєнна Угорщина зайняла лише 32,7 % своєї попередньої території) та дві багатонаціональні: Чехословаччина і Королівство СХС. До складу останнього увійшли існуючі раніше держави Сербія та Чорногорія та належні перед тим до Австро-Угорщини Хорватія, Словенія, Далмація і Воєводина. Крім того, великі території, що раніше належали до Австро-Угорщини, отримали Румунія, Польща та Італія.

Ще одна дотеперішня імперія — Російська — пережила воєнне потрясіння та внаслідок внутрішніх переворотів вибула з числа великих держав. У західній частині колишньої Російської імперії виникло п'ять національних держав: Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва та Польща. До останньої увійшли також землі австрійської та пруської займанщини.

У 1921 р. вибороли незалежність і відокремилися від Великої Британії ірландці, які проголосили утворення вільної держави Ірландія.

У центрі Європи втратила статус світової держави Німеччина, яка внаслідок зменшення території, воєнних окупацій та обмеження економічного потенціалу перебувала у вкрай нестійкому становищі. У перші повоєнні роки навіть важко було передбачити, чи вдасться їй надалі зберегти державну єдність. З-посеред великих європейських держав залишилися лише Велика Британія, Франція та Італія, але їх ранг як світових політичних чинників порівняно з попередніми часами понизився. Тим часом на початку 20-х років розпочато процес об'єднання в союзній державі часткових державних утворень, що постали на руїнах колишньої царської Росії.

Новим елементом європейського порядку стало доповнення системи великих держав плюралізмом середніх та малих держав, функція яких у міжнародній системі була ще не ясною. Всі ці новоутворені держави шукали союзів одна з одною та з великими державами Заходу. Франція бачила у державах Центрально-Східної Європи заміників союзника, яким до війни була для неї Росія. Але цю функцію вони виконували лише в обмеженому обсязі, оскільки творили свою соціальну та національну структуру в кризових умовах — у протистоянні ревізіоністським зазіханням сусідніх держав або у взаємній боротьбі одна з одною. Врешті держави Центрально-Східної Європи жили під загрозою смертельного тиску з боку Росії та Німеччини, які від 1922 р. почали зближуватися. За таких обставин було надто важким, якщо не неможливим завдання, яке ставили перед собою країни Заходу: створити “санітарний кордон” між більшовицькою Росією та ревізіоністською Німеччиною.

Відсутність у східній частині Європи потужної Росії негативно позначилася на континентальній рівновазі. Хоча Австро-Угорська та Османська імперії, ще недавно пов'язані союзом з Німеччиною, розпалися, можливість загрози з боку Німеччини залишалася і надалі актуальною. Суттєвим чинником послаблення балансу сил на

континенті став також новий відхід США від європейської політики. Понад двадцять повоєнних років Сполучені Штати не брали дієвої участі у політичних справах Європи і відмовилися гарантувати новий порядок, що був встановлений після перемоги над блоком центральних держав.

Значення США після війни надзвичайно зросло, оскільки європейські держави були знекровлені і економічно зруйновані. Завдяки постачанням для держав антинімецької коаліції Сполучені Штати збагатіли так, що перетворилися з боржника на кредитора європейських країн. За таких умов склалася і почала переважати американська громадська думка, що позиція США є достатньо сильною і ніщо не може їй загрожувати, а тому вплутуватися в перипетії європейської політики немає потреби. Американський сенат у березні 1920 р. відмовився ратифікувати Версальський договір, оскільки цей трактат передбачав утворення Ліги націй і міг би, таким чином, втягнути Америку в європейські політичні суперечки.

Одним з найважливіших нових елементів системи міжнародних відносин повоєнного часу стало створення першої універсальної всесвітньої організації у вигляді Ліги націй. Статут Ліги націй було включено в текст Версальського договору та в договори з союзниками Німеччини по блокові центральних держав. Завданнями Ліги націй було забезпечення миру та міжнародної безпеки, гарантування політичної незалежності та територіальної цілісності держав. Перша сесія Асамблеї Ліги націй відбулася в листопаді-грудні 1920 р. Головною слабкістю Ліги націй була відсутність в ній Сполучених Штатів. З огляду на цей факт провідні європейські держави та Японія на початках доволі скептично ставилися до можливостей та перспектив Ліги. І лише від середини 20-х років на тлі загальної активізації прагнень до швидкої ліквідації наслідків війни та врегулювання всіх міжнародних спорів шляхом переговорів та домовленостей значення Ліги націй зросло. Женева як місце осідку її керівних органів стала центром світової політики. Сфери діяльності Ліги були найрізноманітнішими — від залагодження суперечок між малими державами до обмеження озброєнь.

Позиції держав у міжнародній системі. З відходом Сполучених Штатів від активної участі в європейських справах та тимчасовим перебуванням на узбіччі європейської політики майбутньої континентальної наддержави більшовицької Росії Європа опинилася неначе в порожнечі між обома світовими гігантами. За таких умов їй випадало відіграти свою власну самостійну роль у світовій політиці.

Попри великі руйнування та послаблення політично-економічних позицій європейських країн внаслідок війни, вони й надалі залишалися потужним осередком міжнародної політики. Зовнішнім свідченням цього було те, що нова міжнародна організація держав Ліга націй мала власне місце перебування у Європі — в нейтральній Швейцарії, Міжнародний Трибунал містився в Гаазі. Всі великі міжнародні конференції, як от Світова економічна конференція в Генуї 1922 р., у справах репарацій в Лондоні, з питань роззброєнь у Женеві, відбувались на європейській землі. З-поміж великих міжнародних конференцій міжвоєнного часу лише конференція стосовно співвідношення військово-морських флотів морських держав та щодо проблем Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону 1921—1922 рр. відбулась поза Європою, у Вашингтоні. Колоніальна система європейських держав продовжувала існувати, відбувся лише перерозподіл німецьких колоній у формі надання мандатів Ліги націй. Послаблення Європи ще не набрало характеру відступу зі світової сцени. Проте кульмінація європейського поширення на планеті вже минула. Першою чіткою ознакою майбутнього занепаду колоніальних імперій були початки усамостійнення домініонів, які разом з Індією виступали як учасники Паризької мирної конференції.

Однак і в повоєнний час Європа залишилася головним кризовим вогнищем світової політики. Стара міжнародна система з її блоками та протистояннями із закінченням війни розпалася. В основу нового порядку покладено договори, укладені на Паризькій мирній конференції. Але ці трактати, покликані закласти підвалини мирного розвитку континенту, породили цілу низку суперечностей між державами. Поза системою стояла революційна більшовицька Росія, відносно якої з країнами Заходу на довгий час були зруйновані. У вирішальній для політичного самовизначення Європи час від європейських справ відійшли США. Всі ці обставини значно обмежували можливості об'єднання європейських країн.

Не сприяло міжнародному групуванню і економічне та фінансово-політичне становище, в якому опинилися європейські країни у повоєнний час. Всіх їх єднало те, що вони внаслідок війни потрапили у боргову залежність. Особливо різючі зміни пережила Велика Британія, яка остаточно втратила провідні позиції у світових фінансах. Британські капіталовкладення у довоєнні роки становили в США 4—4,5 млрд доларів, в Канаді — 2,5 млрд. Натомість, після війни Велика Британія заборгувала Сполученим Штатам 4,6 млрд доларів. Борг Франції перед США у цей час виносив 4,025 млрд доларів. У пошуку шляхів розв'язання фінансових проблем, спричинених війною, держави-переможниці великі надії покладали на німецькі репараційні платежі. Думка про те, що воєнні відшкодування повинна покривати лише Німеччина, стала психологічним тлом репараційної проблеми з усіма її ускладненнями.

Брак рівноваги і неспокій у Європі на довгий час поставили континент у центр світової політики. Із закінченням війни та мирним врегулюванням у Парижі окреслилися зовнішньополітичні позиції кожної із держав, зокрема зазнало еволюції їх ставлення до інших великих держав, змінилися взаємини з сусідами та внутрішнє трактування останніх.

Велика Британія досягла своїх найважливіших воєнних цілей: ліквідації німецького військово-морського флоту та позбавлення Німеччини колоній. Їй на деякий час вдалося звільнитися від тиску російської великодержави в Азії, на Близькому Сході та у Європі. Однак перспективи подальшого розвитку російського питання залишалися для англійських правлячих кіл цілковито неясними. Сподіваючись на збереження єдиної Російської держави з відродженням старих порядків та легітимної влади, англійці брали участь у збройній інтервенції проти більшовицького режиму та у блокаді радянської Росії. Втім, саме Велика Британія першою зробила пролом у політиці міжнародної ізоляції Росії, уклавши з нею торговельний договір у березні 1921 р.

Відновлення переваги британського флоту в Європі було досягнуто завдяки встановленню паритету флотів із Сполученими Штатами. Вашингтонська угода про обмеження морських озброєнь 6 лютого 1922 р. визначила співвідношення у кількості лінкорів США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії (5:5:3:1,75:1,75). Але це була слабка перевага. Підрив позицій Німеччини як найпотужнішої держави на континенті обернувся, своєю чергою, небезпекою континентальної гегемонії, яка намагалася поширити зону своєї безпеки на західний регіон Німеччини і вдалася у 1923 р. до введення військ у Рурську область.

Нарешті свободу Великої Британії обмежував процес усамотійнення всередині Британської імперії. На імперській конференції 1917 р. було задекларовано прагнення домініонів стати "самостійними державами Співдружності Імперії". Уряди домініонів брали участь в Паризькій мирній конференції та підписанні Версальського договору. Вони дістали можливість мати дипломатичні місії в інших державах

та представництва при Лізі націй. Британський уряд змушений був рахуватися з позицією домініонів при прийнятті своїх зовнішньополітичних рішень. Кардинальне значення в історії Британської імперії мала імперська конференція 1926 р., що ухвалила резолюцію про визнання домініонів незалежними державами та про перейменування Британської імперії на Співдружність.

Франція вийшла з війни переможницею і упродовж 20-х років залишалася найпотужнішою державою на континенті. Її провідні політичні кола претендували на гегемонію в Європі. Однак характер здобутої перемоги та перспективи розвитку міжнародної ситуації країни не давали підстав для особливого оптимізму. Своїм успіхом у війні та збереженням територіальної цілісності й поверненням втрачених у 1871 р. областей Франція великою мірою завдячувала допомозі союзників, насамперед Сполучених Штатів. Та й французька сила на континенті була в принципі ефемерним явищем, оскільки була пов'язана з відходом США від європейської політики та неможливістю Радянського Союзу вступити в Європу. Війна завдала Франції величезних людських та матеріальних втрат. Перемога над Німеччиною не принесла французам цілковитого заспокоєння і повної безпеки. Почуття стурбованості перед можливим німецьким реваншем не покидало їх у повоєнний час. Незважаючи на різке скорочення збройних сил, зменшення території та економічне послаблення, Німеччина, під демографічним та промисловим оглядом, а отже і з точки зору воєнних можливостей, потенційно залишалася потужною державою.

Спроба забезпечення себе перед еventуальною загрозою з боку Німеччини стала найважливішою проблемою зовнішньої політики Франції. Німецьке питання привертало увагу її політикуму ще більше, ніж це було між 1871 і 1914 роками. Франція намагалася поліпшити стан своєї безпеки, вдаючись до різних зовнішньополітичних заходів. У червні 1919 р. було підписано гарантійні договори з Великою Британією та США, які мали стати додатком до Версальського договору. Але з огляду на те, що американський сенат відхилив Версальський договір загалом, гарантійні договори залишилися нечинними. Потім, у наступні роки, настала фаза воєнної "рейнської" політики, яка в січні 1923 р. призвела до окупації французько-бельгійськими військами Рурської області. Разом з тим Франція підтримувала сепаратистські рухи в Рейнській провінції та Пфальці, намагаючись відірвати ці райони від Німеччини. Введення військ у Рур мотивовано необхідністю змусити німецький уряд сплачувати репарації. Насправді ця акція була здійснена в рамках зусиль, що мали на меті остаточно вирішити проблему безпеки стосовно Німеччини. Рурський конфлікт обернувся для Франції посиленням протидії її європейській політиці з боку Великої Британії, закінченням англо-французької Антанти та поставив під сумнів її претензії на гегемонію в Європі.

У політиці супроти Німеччини проявлявся контраст у концептуальних підходах двох чільних постатей французького політикуму — Раймонда Пуанкаре і Арістіда Бріана. Пуанкаре, речник гегемонії Франції на континенті, домагався тотального виконання Німеччиною умов Версальського договору аж до застосування щодо неї примусу. Бріан також обстоював ідею провідної ролі в Європі, але не схвалював методів насильства і виступав за зближення та порозуміння з Німеччиною.

Одним з основних аспектів зміцнення міжнародної безпеки Франції була союзницька політика, умови для якої від 1917 р., з часу виходу Росії з коаліції з Парижем, значно погіршилися. Взаємини з Великою Британією через розбіжності з деяких фундаментальних питань європейської політики охололи, і розраховувати на англійську підтримку можна було лише в певних межах. Прагнучи компенсувати втрату

Росії як союзника, Франція у перші повоєнні роки взяла курс на зближення з новими державами та їх згуртування, намагаючись шляхом двосторонніх угод та створення регіональних блоків сформувати в східній частині Європи ефективний чинник власної системи безпеки. Основу цього комплексу склали: договори про союз із Польщею від 19 лютого 1921 р., з Чехословаччиною — від 25 січня 1924 р., договір про дружбу з Румунією від 10 червня 1926 р. і договір про дружбу та союз з Королівством СХС від 11 листопада 1927 р. До цього долучалася Мала Антанта — створений під французьким патронатом блок Румунії, Чехословаччини та Королівства СХС, початок якого поклав договір між двома останніми 1921 р., а завершенням стало укладення пакту Малої Антанти 16 лютого 1923 р. Згадані двосторонні договори були задумані для протидії реваншистським тенденціям в політиці Німеччини, а також з метою створення “санітарного кордону” проти російського більшовизму. Мала Антанта, згідно з планами її творців, мала стати засобом поборювання угорського ревізіонізму.

Ця система договорів не могла приховати свою внутрішню слабкість: військова потуга нових держав була невеликою, у військово-політичному та технічно-економічному відношеннях вони майже цілком залежали від Франції. Негативне враження створювали незгоди і конфлікти між цими державами. Так, польсько-чеська суперечка за Цешинську область перешкодила приєднанню Польщі до блоку Малої Антанти, або польсько-литовський конфлікт за Вільно створив тривале вогнище нестабільності на північному сході. На практиці французька система договорів не могла бути достатнім заміником старого французько-російського альянсу, який являв собою справжню безпеку для німецького райху.

Позицію *Німеччини* у повоєнній Європі визначали можливості та обмеження, що випливали з рішень Паризької мирної конференції. Основна суть Версальського договору полягала в тому, щоб позбавити Німеччину її великодержавного становища, і тим самим виключити на тривалий час потенційну воєнну загрозу. Це здійснювалося у багатьох галузях та різними засобами. Насамперед Німеччина втратила сьому частину своєї території та десяту частину населення. Відокремлення земель призвело до втрати 50 % запасів заліза, 25 % видобутку вугілля, 17 % урожаю картоплі та 13 % пшениці. Це були глибокі й дуже болісні для Німеччини зміни, але все ж ядро території держави вдалося зберегти. Обширними були вимоги в ділянці роззброєння. Загальний військовий обов’язок ліквідувався, а військо скорочувалося до 100 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів. Для нагляду за німецьким роззброєнням передбачалося створення міжсоюзницької контрольної комісії. Держави-переможниці створили репараційну комісію, фінансові вимоги якої до Німеччини мали бути представлені пізніше. Щоб юридично обґрунтувати претензії воєнних відшкодувань, було запроваджено спеціальний параграф, який покладав вину за війну виключно на німецький райх та його колишніх союзників.

Це звинувачення явно контрастувало з “Чотирнадцятьма пунктами” Вільсона, які декларували прагнення до укладення миру без переможців і переможених. Більшість німецького народу і майже всі політичні партії сприйняли Версальський договір крізь призму такого формулювання як диктат держав-переможниць, нав’язаний в принизливій і образливій для національної гідності формі.

Проте майже беззахисна з військової точки зору, Німеччина посідала засоби, які залишилися і за зміненого співвідношення сил на континенті, тож незабаром могли проявитися як високоефективний політичний чинник. Німеччина зберегла більшу частину своєї державної території, хоча й була переможена, частково окупована, майже беззбройна і дипломатично ізольована, проте як і раніше під економічним

оглядом, а потенційно і в політичному та військовому відношеннях залишалася найпотужнішою державою Європи. Німеччина не була на початку членом Ліги націй, проте остання як орган колективної безпеки виступала і гарантом німецької безпеки. Надто ослаблена на перших порах у воєнному та політичному плані Радянська Росія, що перебувала у фазі консолідації, відкривала важливі передумови і можливості для відродження німецького району як європейської великодержави. Внаслідок змін у становищі держав в Європі перед Німеччиною поставала перспектива виступати в ролі свого роду посередника між більшовицькою Росією та західними державами і насамперед Сполученими Штатами. Звідси випливала можливість зацікавлення США як нової світової економічної потуги у консолідації німецького господарства, щоб таким чином, шляхом активізації німецьких репараційних платежів, можна було створити передумови для повернення наданих Франції та Великій Британії американських кредитів. Злам довоєнної системи блоків, переміщення центру ваги світової політики до Сполучених Штатів об'єктивно розширювали можливості німецької зовнішньої політики.

Взявши участь у війні в таборі країн Антанти, *Італія* користалася з плодів перемоги. Попри численні нездійснені надії та розрахунки, все ж було очевидним одне: країна витримала найважчий екзаме́н — випробування війною і змогла зберегти свою єдність, виборену півстоліття тому. І ця думка аж ніяк не була чисто формальним твердженням. Італія збільшила свою територію. Країна майже всюди досягла своїх етнічних кордонів, а замість ворожої великої держави Австрії на кордоні з'явилися середні та малі держави. Жодна з них не становила для Італії серйозної загрози, як, зрештою, й інші середземноморські держави, що були її союзниками.

Однак італійські політичні сили були невдоволені підсумками війни для своєї країни. В результаті версальської системи договорів Італія не одержала, зокрема, обіцяних їй державами Антанти Албанії і порту Фіуме та була відсторонена від поділу німецьких колоній в Африці. На цьому ґрунті зростали прагнення до ревізії територіальних статей мирних договорів. Націоналістичні кола вирішили вдатися до самовільного розширення територіальних здобутків Італії всупереч міжнародним угодам. Об'єктом їх уваги насамперед став порт Фіуме, частину населення якого складали італійці. Приєднання міста до Італії вони пов'язували з ідеєю завершення процесу національного об'єднання. Через два дні після підписання мирного договору з Австрією, 12 вересня 1919 р., поет Габріеле д'Аннунціо на чолі загону добровольців захопив Фіуме, що перебувало тоді під юрисдикцією союзників, і оголосив місто незалежною державою. Хоча ця акція відбувалася без формальної санкції уряду, вона загострила взаємини Італії з КСХС і західними державами.

Після того як за умовами Рапалльського договору з КСХС (12 листопада 1920 рр.), який визначив кордони між обома країнами, Фіуме з невеликою прилеглою територією було визнане незалежною вільною адміністративною одиницею, італійський уряд змусив д'Аннунціо та його легіонерів залишити місто.

Ревізіоністські тенденції відверто проявляв і фашистський уряд Беніто Муссоліні, який прийшов до влади в жовтні 1922 р. У вересні 1923 р. Муссоліні, порушивши Рапалльський договір, увів свої війська в Фіуме.

Версальський мирний договір не виправдав сподівань президента В.Вільсона на утвердження лідерства *Сполучених Штатів Америки* у вирішенні міжнародних проблем. У країні були невдоволені підсумками війни, що засвідчила відмова сенату ратифікувати договір. Цей факт разом з тим був проявом зростання впливу конгресу на формування зовнішньополітичного курсу США.

Головним завданням зовнішньої політики США у 20—30-і роки була підтримка балансу сил між найбільшими державами. Вирішальний вплив на визначення зовнішньополітичних цілей мали економічні чинники. Ставлячи за мету створення стабільного і спокійного міжнародного порядку, уряди США піклувалися насамперед про збільшення американського експорту, захист американських капіталовкладень за кордоном, контроль закордонних поставок сировини і поширення американських ідеалів. В основу зовнішньополітичного курсу США покладено принцип “відкритих дверей”, який вперше був випробуваний на Далекому Сході на початку століття. Американські офіційні кола домагалися права торгувати і вкладати свій капітал на рівних умовах з будь-якою іншою країною.

Провідний аспект політики США у Європі становила постійна увага до німецької проблеми. Рішення про невтручання в європейські справи, перехід до політики ізоляціонізму давав тут США важливі переваги. Ситуація безвиході, у яку зайшло розв’язання таких важливих питань, як репарації, роззброєння Німеччини, гарантії безпеки європейських кордонів, у кінцевому підсумку змушувала і переможців, і переможених звертатися за посередництвом до американської адміністрації.

Найважливішими зовнішніми чинниками, які визначали політичну стратегію США стосовно Веймарської Німеччини, були: загострення суперечностей між державами-переможницями, завоювання більшовиками влади в Росії і загроза поширення соціалістичної революції на Центральну Європу, усунення переможеної Німеччини з конкурентної боротьби на морі й створення в цій країні демократичної республіки. Пріоритетним завданням німецького напрямку американської політики було включення Німеччини у західне ліберальне співтовариство, щоб таким чином зміцнити його міжнародні позиції, а водночас стабілізувати ліберально-демократичний режим у Німеччині й перешкодити її повороті в бік праворадикального націоналізму або лівацького екстремізму. Далеко не останнє місце в цих розрахунках займали наміри зберегти Німеччину як бастион проти більшовицької Росії.

Поворотним пунктом у взаєминах між США і Веймарською Німеччиною у повоєнне десятиліття став план Дауеса (1924 р.). З його прийняттям Сполучені Штати стали не лише фактично, а й юридично третейським суддею у найважливішому європейському питанні — репараційному.

Доволі складним і суперечливим напрямком зовнішньої політики США було ставлення до Росії. Американські війська брали участь у військовій інтервенції проти більшовицької Росії. Після виведення іноземних військ відносини двох країн набрали характеру різкого ідеологічного протиборства, яке досягло вищої точки у 1919—1920 рр. Миряться з існуванням більшовицького режиму, Сполучені Штати відмовлялися його визнавати. США не могли змиритися як з його планами “світової революції”, які загрожували суспільному ладові західного світу, так і з втратою американських капіталовкладень в Росії.

На загальному балансі сил у Європі негативно позначилося охолодження у повоєнний час взаємин США з країнами-переможницями, зокрема з Великою Британією. Приводом для незгод стало невдоволення американських політичних сил умовами Версальського миру, а також недовіра до Ліги націй та перипетії в питаннях боргів і репарацій. Помітний вплив на американсько-англійські відносини мало загострення військово-морського суперництва, в якому Велика Британія не змогла витримати змагання із Сполученими Штатами і змушена була погодитися на принцип рівності у військово-морських силах. До цього долучалися економічні проблеми: конкуренція обох держав у торгівлі, зокрема, з країнами Латинської Америки, в морсь-

ких перевезеннях, протиборство у валютній і тарифній сферах. У всіх цих ділянках США тиснули Велику Британію.

Наприкінці війни зміцніли економічні позиції США в країнах Латинської Америки. Капіталовкладення Сполучених Штатів в регіоні зросли із 308 млн дол. на початку XX ст. до 1,65 млрд дол. у 1914 р. і 5,43 млрд дол. у 1929 р. Однак економічні цілі північноамериканської зовнішньої політики мали другорядне значення. Головна її мета полягала в тому, щоб створити необхідний клімат для встановлення політичної стабільності в цих країнах.

Всі складнощі та суперечності поверсальської системи міжнародних відносин наочно проявилися вже під час першої спроби підвести під неї економічний ґрунт.

Генуезька конференція. У пошуках шляхів вирішення складних проблем міждержавних взаємин перших повоєнних років держави-переможниці вважали першорядним завданням відбудову господарства Європи. Ініціативу в цій справі виявив уряд Великої Британії. Д.Ллойд-Джордж виходив при цьому із засновку, що економічне відродження на континенті неможливе без відбудови економіки Німеччини та Росії. Він запропонував проєкт міжнародного фінансового та економічного консорціуму, який зібрав би необхідні для відбудови Росії кошти і до участі в якому було б залучено США та Німеччину. Успішне здійснення цього задуму, як сподівалися його автори, мало сприяти оздоровленню політичного клімату на континенті та у світі.

Пропозиції британського уряду були розглянуті на засіданні Верховної ради союзників у Каннах в січні 1922 р., яка ухвалила скликати міжнародну економічну конференцію в Генуї (Італія). У Генуезькій конференції, яка тривала від 10 квітня по 19 травня 1922 р., брали участь, крім представників держав, що “запрошували” (Велика Британія, Бельгія, Італія, Франція і Японія), делегації 23-х інших держав, у тому числі радянської Росії (вона представляла також й інші радянські республіки) та Німеччини. Крім того, на конференції як спостерігач був присутній представник США. Від самого початку на роботі конференції позначилася низка несприятливих моментів, що ставили під сумнів можливість досягнення якихось ефективних угод. По-перше, у Франції на зміну урядові А.Бріана 15 січня 1922 р. до влади прийшов кабінет Р.Пуанкаре, який не був схильний до будь-яких поступок Німеччині, зокрема, залучення її до відбудови Росії. По-друге, відчувалася відсутність офіційної делегації Сполучених Штатів. Інтереси Росії визначались лєнінською концепцією зміцнення зовнішньополітичного становища своєї держави, що відхиляла будь-які багатосторонні угоди.

Генуезькій конференції передувала нарада фінансових та економічних експертів в Лондоні у березні 1922 р., яка напрацювала широку програму практичних заходів з метою економічної відбудови Центральної та Східної Європи. На першому засіданні політичної комісії конференції радянській делегації було вручено звіт лондонських експертів, що містив перелік вимог союзних урядів, які вони ставили урядові Росії. Згідно з цим звітом, радянський уряд повинен був визнати борги російської держави дореволюційного часу, а також борги перед чужоземцями, переважно французами і англійцями, які вклали капітали в російські промислові підприємства, націоналізовані радянською владою. Союзники домагалися також особливих правових та фінансових умов для іноземців в Росії, зокрема можливостей для заснування тут промислових підприємств.

У відповідь на лондонські умови радянська делегація виступила зі своїми контр-претензіями, зажадавши виплати 30 мільярдів рублів золотом як відшкодування збит-

ків, заподіяних інтервенцією союзників під час громадянської війни в Росії. Сума російських контрпретензій значно перевищувала суму союзницьких вимог, що становила 18 мільярдів рублів.

16 квітня на конференції, що вже у перші дні своєї праці зайшла у глухий кут, сталася подія, яка стала великою несподіванкою для західних держав. Міністр закордонних справ Німеччини Вальтер Ратенау і радянський комісар у закордонних справах Георгій Чичерін підписали цього дня у Рапалло договір, згідно з яким обидві країни взаємно відмовлялися від воєнних боргів і від репарацій за воєнні збитки, домовлялися про нормалізацію дипломатичних відносин та збільшення взаємної торгівлі. Ще раніше, 19 квітня 1920 р., Німеччина і радянська Росія уклали угоду в справі репатріації військовополонених, а 6 травня 1921 р. підписали торговельний договір.

Союзні держави реагували на укладення німецько-радянського договору постановою про усунення Німеччини від участі в роботі політичної комісії, яка на Генуезькій конференції займалася “російським питанням”. На конференції так і не вдалося досягти цілей, які ставили її організатори, і вона закінчилася безрезультатно. Рапалльський договір поклав початок визнанню “де юре” радянського уряду західними державами. Першою вчинила це Велика Британія (лютий 1924 р.), 28 жовтня цього ж року визнала Радянський Союз Франція, 20 січня 1925 р. укладено японсько-радянську угоду.

План Дауеса. Проте економічні проблеми не сходили з порядку денного міжнародної політики, набираючи щораз більшої гостроти, зокрема, у взаєминах між державами-переможницями і переможеними державами. В середині 20-х років на передній план виступило питання міжнародної заборгованості, пов’язаної з Першою світовою війною. Європейські держави-переможниці зазнавали тиску з боку США, які вимагали виплати їхніх боргів. На цьому тлі особливо важливим для них було змусити Німеччину поновити виплату воєнних відшкодувань. Таким чином, Сполучені Штати діставали опосередкований вплив на розвиток німецького питання.

Тим часом спроба Франції шляхом окупації Рурської області у 1923 р. змусити Німеччину сплатити відшкодування не принесла очікуваних результатів. Вступ французько-бельгійських військ на цю територію спричинив економічно-фінансову кризу і мало не призвів до соціальної революції в країні. З іншого боку, власне ця революційна загроза спонукала німецькі політичні кола до пошуку компромісу з Францією.

Руйнівні наслідки рурського конфлікту для європейської, а опосередковано також і для американської економіки, спонукали США до повернення у світову політику через світову економіку. З ініціативи США та Великої Британії, у Лондоні було скликано міжнародну комісію експертів на чолі з американцем Чарльзом Дауесом, яка мала на меті вивчити платоспроможність Німеччини. 9 квітня 1924 р. комісія оприлюднила свій рапорт, в якому визнавала, що Німеччина може сплачувати щорічно певні внески, але не встановлювала загальної суми необхідних відшкодувань. Згідно з пропозиціями експертів, над німецьким девізовим господарством мав бути запроваджений міжнародний контроль. Виходячи із засновку, що умовою виконання репараційних зобов’язань буде розвиток господарства Німеччини, комісія закликала міжнародні банки до надання Німеччині позик.

Німецький уряд прийняв умови плану Дауеса, що знайшло оформлення в угоді, підписаній в Лондоні 30 серпня 1924 р. Перший репараційний внесок у 1924—1925 рр. становив 1 млрд марок, потім щороку сума внеску зростала і в 1928—1929 рр. мала досягнути 2,5 млрд марок. Першого ж року закордонні банки надали Німеччині позику на 800 млн марок. У 1925 р. французькі та бельгійські війська були виведені з Рурського басейну.

Воєнні відшкодування перестали бути предметом зацікавлення лише Бельгії та Франції і набули масштабів великого фінансового заходу за участю Великої Британії та Сполучених Штатів. Тож не могло бути й мови про саботування плану Дауеса з боку Німеччини. Відтак репараційні платежі стали надходити регулярно. На заклик комісії Дауеса до Німеччини почали надходити великі кредити з Америки та Великої Британії. Зарубіжні фінансові ін'єкції сприяли швидкому економічному розвитку Німеччини. Активна участь США у вирішенні фінансово-політичних проблем у Європі започаткувала еру відпруження в міжнародній політиці.

Пошуки колективної безпеки. Однак далекою втечею врегулювання справи німецьких репарацій могло бути успішним лише за умов збереження миру в Західній Європі, зокрема гарантування нормальних взаємин між Німеччиною та її західними сусідами. Після прийняття плану Дауеса були спроби внести корективи у німецьку зовнішню політику. Їх ініціатором виступив Густав Штресман (рейхсканцлер у серпні—листопаді 1923 р., від листопада 1923 р. і до смерті у жовтні 1929 р. — міністр закордонних справ Німеччини), який поставив за мету розв'язати питання німецької безпеки шляхом укладення угоди з Францією. Цю ідею підтримав англійський уряд, що виступив в ролі посередника між Францією, яка шукала ефективніших гарантій безпеки, та Німеччиною, яка перед лицем французької окупаційної політики в Рейнському регіоні сподівалася на гарантування своїх мінімальних вимог — дотримання умов Версальського договору. Після інтенсивного обміну нотами скликано конференцію за участю міністрів закордонних справ Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції та Чехословаччини, яка відбулась з 5 по 16 жовтня 1925 р. у швейцарському місті Локарно. Плодом праці конференції був цілий комплекс договорів.

Політичне ядро всього доробку становив Рейнський пакт між Бельгією, Німеччиною, Францією, Великою Британією та Італією. Це був двосторонній гарантійний договір, в якому визначено гарантійні зобов'язання територіального статус-кво. Держави-учасниці брали на себе зобов'язання надання негайної збройної допомоги державі, яка зазнає нападу, в разі коли б Бельгія або Франція атакували Німеччину, або якби Німеччина вчинила агресію проти однієї з цих держав чи порушила постанови Версальського трактату у справі Прирейнської демілітаризованої зони. У ролі держав-гарантів виступали Велика Британія та Італія, які підписали договір разом з його безпосередніми учасниками.

У результаті на конференції в Локарно не було укладено загального договору, який би стосувався усіх кордонів Німеччини, а йшлося лише про гарантії західного кордону. Тільки Франція, що була вже раніше зв'язана союзними договорами з Польщею та Чехословаччиною, уклала з ними гарантійні трактати. Згідно з ними, Франція і Польща та Франція і Чехословаччина зобов'язалися надавати взаємну збройну допомогу у випадку німецької агресії, але лише після засудження дій Німеччини Радою Ліги націй. Ці договори були явно нижчої вартості, ніж Рейнський пакт. Німеччині вдалося домогтися диференціації проблем своїх кордонів, і в принципі її ревізіоністські претензії до Польщі залишалися в силі.

Локарнський пакт був регіональним пактом колективної безпеки нового типу, в якому поєднувалися старий принцип договору про взаємну допомогу з системою колективної безпеки. У заключному протоколі конференції було заявлено про рішучість держав-учасниць “за взаємної згоди віднайти засоби захисту своїх народів від злигоднів війни і вжити заходів для мирного врегулювання будь-яких конфліктів”. Втомлена напруженістю і суперечками попередніх шістьох років, Європа бачила

в Локарно обнадійливі ознаки того, що цих цілей можна буде досягнути. Ці сподівання мали певні підстави. Безпосереднім наслідком локарнських угод стало прийняття Німеччини до Ліги націй 8 вересня 1926 р. Їй було визначено місце в Раді Ліги поряд з Великою Британією, Францією, Японією та Італією. Вступ Німеччини підняв престиж Ліги націй та додав їй авторитету. Зусилля Г.Штреземана й А.Бріана сприяли поліпшенню взаємин між Німеччиною і Францією.

Втім, подальший розвиток подій показав надмірність і певну небезпечність сподівань, пов'язаних з Локарно. Процедура прийняття постанов Ліги націй стосовно заходів проти агресорів, як і механізм їх реалізації, виявилися надто недосконалими і слабкими, щоб в моменти гострих міжнародних криз досягти необхідного ефекту. Безпека, обумовлена новими договорами, насправді була однобічною і неповною, оскільки Рейнський пакт не гарантував східних кордонів Німеччини. Вади локарнських угод полягали і в їх чисто європейському характері. Відсутність серед держав-гарантів США послаблювала систему. Цей недолік був особливо відчутний під час кризи локарнської системи, розв'язком якої став вступ німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону в 1936 р.

Врешті Локарнський пакт не забезпечив тривалих довірливих взаємин та співпраці між державами, що його підписали. Невдовзі після ратифікації Рейнського пакту та інших угод Німеччина уклала новий договір про дружбу (Берлінський договір 1926 р.) з Радянським Союзом — державою, яка, будучи відвертим антагоністом системи Ліги націй, докладала всіляких зусиль, щоб відвернути Німеччину від Локарно. Італія, незважаючи на свою участь в локарнській системі, втягувалася у нове суперництво з Францією за опанування Дунайського басейну. Велика Британія ставилася з підозрою до головного спрямування французької політики і намагалася їй протидіяти.

На функціонування цієї системи колективної безпеки негативно впливала слабкість Ліги націй — міжнародної організації, яка була покликана виступати в ролі гаранта міжнародного миру. Її універсалізм був неповним. З-поміж великих держав до Ліги упродовж всього часу її існування належали Велика Британія та Франція, Німеччина лише у 1926—1933 рр., Італія до 1937 р., Радянський Союз — від 1934 по 1939 р., Японія — до 1933 р., США не входили зовсім. Із числа 42 членів-засновників і 21 держави, що вступили пізніше, за період від 1925 по 1942 роки щонайменше 17 членів вийшли з Ліги націй. Наслідком цього розвитку було те, що в діяльності Ліги націй домінували інтереси європейських держав. Дієвість організації у виконанні її основних завдань — розв'язання конфліктів і забезпечення миру — була явно незадовільною.

Прагнення підсилити роль Ліги націй, зокрема її права до застосування санкцій супроти порушників миру, дістало новий імпульс у так званому пакті Бріана-Келлога. У червні 1927 р. міністр закордонних справ Франції А.Бріан виступив з проектом укладення французько-американського договору про “вічну дружбу”. Державний секретар США Франк Келлог підтримав цю ініціативу, пропонуючи водночас залучення до її реалізації всіх провідних держав, які шляхом укладення багатостороннього пакту “відмовились би від війни як знаряддя національної політики”. 23 червня 1928 р. уряд США надіслав текст пропонованого договору всім учасникам Локарнської конференції та британським домініонам. Невдовзі його прийняли всі держави, яких було запрошено до участі в пакті: Німеччина, Франція, Італія, Польща, Бельгія, Велика Британія, Японія, Чехословаччина.

Церемонія підписання договору відбулася 27 серпня 1928 р. в Парижі за участю представників всіх названих країн. Пакт Бріана-Келлога був першою на

європейському континенті міжнародною політичною угодою повоєнного часу загального значення, яку підписали Сполучені Штати. На липень 1929 р. пакт ратифікувало 15 держав, пізніше, у 30-і роки, до них приєдналися ще 48 держав. У першій статті пакту договірні сторони заявляли, що вони “виключають із життя війну для врегулювання міжнародних суперечок і відмовляються від неї у своїх взаємних стосунках”. Учасники пакту зобов’язувалися застосовувати для врегулювання суперечок і конфліктів, що можуть виникнути між сторонами, лише мирні засоби. Пакт Бріана-Келлога пішов далі в моральному осуді війни, ніж усі дотеперішні міждержавні угоди. Проте здійснені на початку 30-х років спроби розширити статут Ліги націй в дусі цього пакту зазнали невдачі.

Загалом міжнародна політично-договірна система, що склалася протягом першого повоєнного десятиліття, суттєво відрізнялася від довоєнної ситуації. З-поміж великих держав лише Франція, претендуючи на гегемонію в Європі, мала у своєму розпорядженні союзи старого типу із зобов’язаннями взаємної допомоги, які слугували опертям її континентального становища. Сюди належали середні держави: Чехословаччина, Румунія, КСХС зі своїми двосторонніми союзницькими договорами та багатосторонньою Малою Антантою. Цій системі не протистояла жодна контрсистема, хоча на Заході існував регіональний Локарнський гарантійний пакт, а на сході німецько-радянський договір про нейтралітет. Однак недоліки французької позиції полягали в тому, що Франція могла сподіватися на підтримку інших великих держав, зокрема Великої Британії та Італії, лише в рамках двостороннього гарантійного пакту. Становище Німеччини в контексті наявної системи договорів було потенційно децю кращим, оскільки на Рейні вона мала гарантії Великої Британії та Італії, а на своєму східному кордоні — зобов’язання нейтралітету з боку Радянського Союзу.

Однак досягнена внаслідок Локарнських угод рівновага була нетривкою. Найдинамічнішим чинником, що розхитував її, загрожуючи подальшим ускладненням взаємин між Німеччиною та її західними сусідами, як і раніше, залишалася репараційна проблема. Німецька дипломатія стала домагатися зниження щорічних платежів, встановлення твердої суми репараційного боргу, завчасної евакуації Рейнської області.

Рішення про перегляд плану Дауеса було прийняте представниками Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії та Японії на нараді в Женеві 16 вересня 1928 р. Для розгляду цього питання був створений комітет експертів на чолі з американським фінансистом Оуеном Юнгом, який розпочав роботу в лютому 1929 р. у Парижі. На відміну від попереднього комітету Дауеса, у новому разом засідали експерти від держав-кредиторів Німеччини та німецькі експерти. Лише в червні 1929 р. комітет досяг домовленості й ухвалив рекомендацію замінити план Дауеса новою угодою, яка увійшла в історію під назвою “плану Юнга”.

План Юнга передбачав скорочення щорічних репараційних платежів Німеччини до 2 млрд марок, які слід було сплачувати упродовж 37 років, а протягом наступних 22 років Німеччина мала вносити суми, що дорівнювали б тим платежам, які її кредитори повинні були платити у ці роки для погашення своїх боргів.

Новий план давав Німеччині значні вигоди. На відміну від плану Дауеса, він точно визначав терміни і загальну суму репарацій (113,9 млрд марок), відновлював фінансову самостійність Німеччини, ліквідував контрольні органи союзних держав. Прийняття плану Юнга супроводжувалося посиленням націоналістичних настроїв у Німеччині. Активізувалися вимоги “національної опозиції” про ревізію повоєнного територіального становища.

Міжнародна система: від світової кризи до світової війни (1929—1939)

Кризові тенденції повоєнного державного порядку. Роки світової економічної кризи стали часом великих змін у міжнародних відносинах. Прийняття плану Юнга не привело до розв'язання проблеми репарацій, а невдовзі репараційна політика вступила в стадію агонії. План об'єднання європейських держав, проєкт так званої “пан-Європи”, внесений урядом Франції у травні 1930 р., не отримав широкої підтримки у європейських столицях. Замість зближення країн Європи спостерігалось зростання національних антагонізмів і активізація націоналістичної реакції. Не виправдалися сподівання громадськості на конференцію з роззброєння, яка відкрилася 2 лютого 1932 р. у Женеві після кількарічної підготовки. Замість прагнення до роззброєння країн з високим ступенем озброєності, вона проходила під знаком намагання держав, що були роззброєні за рішеннями Паризької мирної конференції, до відродження своєї військової могутності. Глибока господарська криза не лише зруйнувала світову фінансово-економічну систему, що саяк-так функціонувала, а й відкрила шляхи для нестримного національно-державного егоїзму. Світовий політичний клімат несподівано змінився. Закінчувався час політики, спрямованої на мирну кооперацію, що була тісно пов'язана з інститутом женецької Ліги націй, а на зміну їй приходила нова система двосторонньої політики інтересів, відкриваючи шлях до цілковитого зламу європейського порядку з 1918—1919 рр.

Майже повсюдно нова фаза зовнішньої політики була пов'язана з персональними та партійно-політичними змінами, у яких проявлялися зміни у внутрішньодержавних системах. Смерть Г.Штресмана 3 жовтня 1929 р. за своїм впливом стала подією як німецької, так і загальноєвропейської політики. Слідом за цим відбувся розпад великої коаліції, що правила Німеччиною з 1928 р., і настала ера президентських кабінетів. Після нетривалого перебування на посаді наступника Штресмана Юліуса Курціуса керівником зовнішньої політики Німеччини і головною її постаттю на міжнародній сцені став представник правого крила партії Центру Генріх Брюнінг. Якщо Штресманові вдавалося обстоювати свою політику європейської рівноваги всупереч парламентському опорюв буржуазних правих, то Брюнінг перебував під дедалі сильнішим тиском націоналістичних сил, що широко вдавалися насамперед до позапарламентських методів.

Так само, як у Німеччині, економічна криза спричинила зміну системи у Великій Британії: через проблему допомоги з безробіття 24 серпня 1931 р. впав лейбористський уряд Рамсея Макдональда. Розкол робітничої партії і створення коаліційного уряду за участю лейбористів, консерваторів та націонал-лібералів відбулися на внутрішньополітичному ґрунті і не означали зміни зовнішньополітичного курсу, але вивели на політичну авансцену нові сили та особистості. В коаліційному уряді Макдональда зовнішньополітичне відомство очолив ліберал Джон Саймон. Глобальні зобов'язання Великої Британії з огляду на країни співдружності, загострення ситуації на Далекому Сході спонукали британську політику до обережного тактичного маневрування і до безумовного утримання миру у Європі. Так закладалися основи пізньої політики, відомої як “умиротворення”.

Менші зміни пережила французька політика, зовнішньополітичну ділянку якої упродовж 1925—1932 рр. майже до своєї смерті очолював А.Бріан. З-поміж трійки творців локариської політики він лише на кілька років пережив Штресмана та міністра закордонних справ Великої Британії Остіна Чемберлена.

Ускладнення міждержавних взаємин, спричинювані великою економічною кризою, позначилися на діяльності зовнішньополітичних установ та інституцій інших країн. В Італії Муссоліні у вересні 1929 р. поставив на чолі міністерства закордонних справ Діно Гранді, фашиста “першої хвилі”, з урядуванням якого в міністерстві пов’язане посилення проникнення у зовнішньополітичне відомство представників фашистської партії. Відтак у верхах фашистського режиму активізувалися тенденції до зовнішньополітичної експансії. З моменту успіху німецьких націонал-соціалістів на парламентських виборах 1930 р. помітно зріс інтерес фашистської політики до Німеччини.

У розпал економічної кризи відбулася зміна правлячої адміністрації у Сполучених Штатах Америки, де на виборах 1932 р. переміг представник демократичної партії Франклін Делано Рузвельт. Під час виборчої кампанії лідер демократів зосереджував свою увагу здебільшого на внутрішніх справах, і насамперед на проблемі подолання кризи та економічного відродження країни. Зовнішньополітична програма Рузвельта не передбачала якихось значних змін: він, зокрема, не відмовлявся від продовження ізоляціоністського курсу свого попередника Гувера.

На роки кризи припали також значущі зміни у керівництві зовнішньою політикою Радянського Союзу: у липні 1930 р. народним комісаром у закордонних справах був призначений Максим Літвінов, який змінив на цьому посту Георгія Чичеріна. Ці зміни не означали зміни принципів радянської зовнішньої політики, хоча заповідали можливе зміщення її акцентів: курс на німецько-радянську співпрацю в дусі Рапальського та Берлінського договорів не відкидався, але Літвінов був прибічником політики колективної безпеки і поширення системи договорів про ненапад на країни Центрально-Східної Європи, що не могло не позначитися на взаєминах з Німеччиною.

Крах економічної стабільності, розвал світової торгівлі та міжнародної фінансової системи, небувале зростання чисельності безробітних, яка сягнула у всьому світі понад 30 млн, вплинули на внутрішньополітичне життя багатьох країн — від зміни урядів та систем правління до радикалізації мас, втягуючи в це річище і міжнародні відносини. І знову в центрі уваги опинилося репараційне питання як найважливіша міжнародна проблема економічної політики. Воно не було причиною кризи, але сплата воєнних відшкодувань з боку Німеччини та її колишніх союзників настільки загострила її, що тепер важко було розділити причини і наслідки. Ревізіонізм, як політичний чинник, вимога перегляду договорів 1919 р. набирали своєї динаміки, зосереджуючись на питанні репарацій.

Скасування репарацій стало першорядною метою ревізіоністської політики, яку проводив Г.Брюнінг. У момент, коли криза сягнула свого апогею, уряд Брюнінга виступив 5 червня 1931 р. із заявою про те, що загрозливе економічне та фінансове становище держави вимагає звільнення Німеччини від укрαι обтяжливого репараційного ярма. Ставало зрозумілим, що кінцевою метою німецького уряду є не лише перегляд плану Юнга, а й ліквідація репарацій загалом. І в цій справі йому вдалося досягти значного прогресу. 20 червня 1931 р. американський президент Герберт Гувер запропонував оголосити загальний мораторій на всі міжурядові борги на період з 1 липня 1931 р. по 20 червня 1932 р. У такий спосіб передбачалося припинити сплату міжсоюзницьких боргів і репарацій. Тимчасом як Німеччина, Велика Британія та Італія одразу прийняли мораторій Гувера, Франція, як найбільш зацікавлена в отриманні репараційних платежів, зволікала зі своєю згодою.

Справа репарацій була винесена на міжнародну конференцію, що проходила в Лозанні з 16 червня по 9 липня 1932 р. Конференція ухвалила, що Німеччина

сплатить іще залишок у 3 млрд рейхсмарок, а також зробить деякі постачання в натуральному вигляді, а після цього буде вільна від виплати репарацій. Таким чином, репараційне питання практично було ліквідовано з таким результатом: Німеччина сплатила майже 23 млрд марок зі свого боргу, визначеного у 1921 р. у 132 млрд марок. Це, безумовно, був успіх ревізійністської політики уряду Брюнінга.

На цей час припадає й інша подія, що свідчила про намагання правлячих кіл Німеччини підважити політичні та правові підвалини Паризьких мирних договорів. 14 березня 1931 р. німецький міністр закордонних справ Курціус та міністр закордонних справ Австрії Йоган Шобер підписали проект документу про “уподібнення митних і політично-торговельних умов між Німеччиною та Австрією”. Цю акцію повсюдно розцінили як підготовку “аншлюсу”. З її різким осудом виступила Франція, яку підтримала Велика Британія та країни Малої Антанти.

Справу німецько-австрійського митного союзу було розглянуто спочатку в Лізі націй, а потім передано у Постійний міжнародний трибунал в Гаазі. 5 вересня 1931 р. Постійний міжнародний трибунал виніс ухвалу (8 голосів — “за”, 7 — “проти”) про те, що митний союз несумісний з договірними зобов’язаннями Австрії. Однак ще за два дні до рішення суду, 3 вересня, Шобер і Курціус заявили про відмову їхніх урядів від митного союзу.

Події 1931 р. мали широке міжнародне значення і знаменували злам європейської політики між світовими війнами. Із закінченням репараційних зобов’язань і сплати боргів завершилася певна прикметна фаза повоєнного часу. Політичні та правові підвалини Паризьких договорів збереглися, але вони були розхитані, що неминуче мусило вплинути й на інші ділянки. Хоча проект митного союзу відбувся на маргінесі політичних подій, проте негативно позначився на стані взаємин між Францією та Німеччиною, значно посиливши насамперед недовіру Франції до цілей німецької зовнішньої політики. Настав кінець ери політики обмеженого німецько-французького порозуміння, найважливішим наслідком якої було дострокове звільнення Рейнської області.

Тим часом виникла кризова ситуація в іншому регіоні світу — Східній Азії. Її спричинила своїми агресивними діями супроти Китаю Японія, на політику якої дедалі більший вплив справляли військові кола, що плекали плани широкої територіальної експансії. 19 вересня 1931 р. японські війська вторглися в Маньчжурію і протягом короткого часу окупували цю китайську провінцію. Намагаючись надати своєму загарбанню вигляду законності, японці створили тут маріонеткову державу Манчжоу-Го.

Китайський уряд звернувся зі скаргою до Ліги націй, домагаючись осуду агресивних дій Японії і проголошення маріонеткового утворення у Маньчжурії недійсним. Ліга націй прийняла ряд резолюцій, у яких визнавала незаконним захоплення Маньчжурії і вимагала виведення японських військ, однак офіційно не проголошувала Японію агресором і не ухвалювала жодних санкцій проти неї. Рішення Ради Ліги стосовно японсько-китайського конфлікту з огляду на те, що Японія голосувала проти них, мали лише моральне значення. Ліга націй виявилася нездатною зупинити японську агресію. Статут Ліги націй не передбачав ефективного механізму впливу на державу, що порушує міжнародні договірні зобов’язання та суверенітет інших держав. США та жодна із країн-учасниць Ліги націй не збиралися вдаватися до збройної протидії японській завойовницькій політиці.

Загарбання Маньчжурії Японією та міжнародна справа, пов’язана з цією китайською провінцією, завдали відчутного удару системі безпеки, що спиралася на інститут Ліги націй.

Кризові явища у міждержавних відносинах у Європі та на Далекому Сході стали свідченням кінця політики, спрямованої на створення нової міжнародної правової системи, що виходила з Вільсонівських принципів. Головною перешкодою на її шляху став ревізіонізм, який від самого початку був закладений у конструкцію, створену Паризькою мирною конференцією. Рішеннями конференції не була повністю задоволена жодна з держав — за винятком хіба що Великої Британії. Франція не була вдоволена умовами своєї безпеки. Італія вважала себе обділеною щодо наслідків своєї перемоги в Адріатиці, німецькі націоналістичні сили були обурені територіальними втратами Німеччини на користь сусідніх держав, зокрема Польщі. Почуття глибокого невдоволення рішеннями держав-переможниць щодо своєї країни панували в Угорщині. Литовці почувалися скривдженими у зв'язку із захопленням Польщею їхньої столиці Вільнюса. Отже, існували приводи для загрози мирові, які, з огляду на їх ревізіоністський характер, могли перерости в гострі кризи. На 1932 р. Німеччина стала найпотужнішим ревізіоністським фактором в Європі.

Зовнішньополітична програма націонал-соціалізму. Прихід націонал-соціалізму до влади у Німеччині, першим кроком якого було створення 30 січня 1933 р. урядового кабінету на чолі з Адольфом Гітлером, було сприйнято європейською спільнотою як тривожна подія.

Гітлерівське формулювання цілей майбутньої німецької зовнішньої політики пройшло ряд етапів і врешті скристалізувалося у чітку “програму”, якої він послідовно дотримувався аж до свого самогубства в рейхсканцелярії 30 квітня 1945 р. У своїй книжці “Моя боротьба” (“Mein Kampf”, 1925 р.) Гітлер виклав основні цілі німецької політики у Європі. Обґрунтування програми він виводив з расового антисемітизму. Далекосяжне спрямування гітлерівської зовнішньої політики було підпорядковане центральній меті — знищення єврейства як “смертельного ворога” арійської раси. Євреї, згідно з твердженням Гітлера, позбавили Німеччину можливості розвитку, хочуть змусити її жити на обмеженому просторі, виморити її голодом та отруїти домішками своєї крові.

Тож головною метою німецької політики, поряд з поборюванням єврейства у всіх його проявах, має бути здобуття “життєвого простору” (Lebensraum). Це повинен бути терен німецької землеробської колонізації. У “Mein Kampf” Гітлер застерігав від нового конфлікту з Великою Британією. Експансія Німеччини не повинна бути спрямована на заморські землі, а лише на територію “Росії та підлеглих їй окраїнних держав”. З цього випливала неминучість витіснення слов'ян з їхніх земель. Основу майбутнього німецького “життєвого простору” мали скласти терени України з їх природними ресурсами і родючими землями. Про це Гітлер зізнався у розмові з верховним комісаром Ліги націй у Данцигу, швейцарським професором Карлом Буркгардтом, 11 серпня 1939 р.: “Усе, що я роблю, спрямоване проти Росії. (...) Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни.” Завоювання європейської Росії було нерозривно пов'язане із зруйнуванням “бацили єврейства”, вогнищем якої націонал-соціалісти проголошували Росію. Радянську Росію розглядали як центр “світової небезпеки”, що безпосередньо загрожувала арійській расі. Гітлер твердив, що Радянський Союз дозрів для розпаду, оскільки революція знищила керівну верству германського походження, а владу обійняли євреї, які становлять руйнівний елемент.

Окрім порозуміння з Великою Британією Німеччина, на думку Гітлера, повинна укласти союз з Італією. Ця ідея з'явилася на тлі його захоплення провідником італійських фашистів Муссоліні. Натомість, Гітлер вважав неминучим конфлікт з Францією, яку розглядав як запеклого, смертельного ворога Німеччини.

Завоювальницька програма націонал-соціалізму передбачала встановлення в кінцевому підсумку всесвітньої гегемонії Німеччини. Значущою під цим оглядом є фраза з “Mein Kampf”: “Німеччина або стане світовою державою, або її не буде взагалі”. У так званій “Другій книзі” (1928) Гітлер схарактеризував основні фази майбутньої глобальної зовнішньополітичної експансії. Попервах — здобуття влади всередині країни і консолідація націонал-соціалістичного панування в центрі Європи; наступні етапи — опанування всієї Європи і створення континентальної імперії з міцним оборонно-економічним тилом у далекому європейському “життєвому просторі”, а далі, шляхом здобуття додаткового колоніального простору в Африці та створення сильного флоту з опорою в Атлантиці, Німеччина повинна стати однією з чотирьох (після усунення Франції та Росії) “світових держав”, які ще залишаються поряд з Британською імперією, великим простором Японії у Східній Азії та США. Для наступного покоління — а отже на час після своєї смерті — Гітлер передбачав вирішальну боротьбу між двома найзначнішими “світовими державами” — Німеччиною та Сполученими Штатами за панування у світі.

Такими були головні пункти зовнішньополітичної програми Гітлера, з якою він прийшов до влади у січні 1933 р.

Перші роки (1933—1935). Прихід до влади Гітлера започаткував формування режиму крайнього націоналізму, що ставив за мету здійснення широкомасштабної континентальної та глобальної експансії. Такі грандіозні плани означали неминучість застосування у зовнішній політиці відповідних засобів та методів, які, врешті, мали підготувати умови для рішучих дій задля проведення кардинальних змін на політичній мапі Європи. Третій райх з його деструктивною діяльністю у сфері міждержавних стосунків опинився в епіцентрі тих зламних процесів, які відбулися на континенті.

У перші роки перебування при владі на порядку денному нацистської політики стояли три першочергові завдання: проведення внутрішньополітичних приготувань для динамічної зовнішньої політики; звільнення від взятих попередніми німецькими урядами міжнародних зобов’язань, щоб повернути Німеччині свободу дій у зовнішньополітичній сфері; підготування сприятливих зовнішньополітичних умов для якнайскорішого відродження збройних сил Німеччини.

До числа найважливіших передумов для подальшої активної зовнішньої політики, згідно з розрахунками провідників нацистської партії, належала внутрішня консолідація режиму. Встановлення диктатури націонал-соціалістичної еліти значно полегшило процес формулювання політики загалом і зовнішньої політики зокрема. Це знайшло вияв насамперед в тому, що цілком або значною мірою були усунені такі важливі чинники тиску на зовнішньополітичний процес, як рейхстаг і його комітети, політичні партії, громадська думка, преса та інші інституції, типові для демократичної структури влади.

Зовнішньополітична діяльність націонал-соціалістичного керівництва наочно ілюструє відсутність можливості для громадськості здійснювати хоча б якийсь помітний вплив на зовнішню політику. На практиці зовнішня політика залишалася протягом всього періоду існування Третього райху виключно прерогативою діяльності політичної еліти країни. При цьому специфіка політичного ладу Німеччини за правління націонал-соціалістів, що являв собою диктатуру фюрерського типу, полягала в концентрації величезної влади в руках однієї особи — Гітлера, і тим самим передбачала його вирішальну роль у визначенні зовнішньополітичного курсу загалом та його окремих акцій.

Одним з найважливіших напрямів зовнішньої політики Третього райху було руйнування наявної системи міжнародних відносин. Гітлер не приховував від зовнішнього світу необхідності кардинальної перебудови останніх, ретельно маскуючи при цьому свої справжні наміри. Однак, вже перші значущі кроки на міжнародній арені наочно свідчили про цілі, які він переслідував. На переговорах із роззброєння, що розпочалися у 1932 р. в Женеві, німецькі представники досягли значного успіху, домігшись від інших держав згоди на визнання за Німеччиною принципу рівноправності в гарантуванні безпеки. Але Гітлера це не задовольняло, не згідний він був і на інші часткові поступки. Правляча нацистська еліта не хотіла обмежувати озброєння своєї країни будь-якими міжнародними зобов'язаннями. 14 жовтня 1933 р. Гітлер сповістив, що Німеччина залишає конференцію з роззброєння, а 19 жовтня Німеччина заявила про свій вихід з Ліги націй.

Наступним кроком націонал-соціалістичної зовнішньої політики стало зближення з Польщею. Гітлер сподівався послабити французьку систему союзів у Східній Європі й зміцнити безпеку східних кордонів Німеччини на випадок якихось ускладнень у відносинах із Заходом. Поліпшення німецько-польських взаємин являло собою серйозний поворот у системі європейських міжнародних відносин. Адже протягом майже 15 повоєнних років взаємини між обома країнами створювали постійну напругу в Європі.

Гітлер, як відомо, не ревізував теоретичних положень своєї програми після приходу до влади. Не зазнало принципів змін і його ставлення до Польщі, але з тактичних міркувань він завжди був готовий укласти будь-які угоди. 15 листопада 1933 р. рейхсканцлер прийняв нового польського посла Юзефа Ліпського. Після розмови з ним було оприлюднене комюніке, у якому зазначалося, що обидві країни відмовляються від застосування сили у відносинах між ними. Переговори йшли доволі інтенсивно, і 26 січня 1934 р. у Берліні підписано декларацію про ненапад терміном на десять років.

Німецько-польський пакт був спритним “шаховим ходом” Гітлера. Це дозволило щонайменше запобігти небезпеці можливого конфлікту на німецькому правому фланзі та зробити прорив у французькій системі безпеки у її східноєвропейській ділянці. Угода допомогла зламати зовнішньополітичну ізоляцію Райху, у якій він опинився після виходу з Ліги націй, та дала аргументацію на користь нового принципу двосторонніх договорів, який надалі намагався застосовувати німецький уряд замість багатосторонніх домовленостей. Разом з тим, націонал-соціалістичне керівництво та німецька дипломатія намагались представити німецько-польський пакт про ненапад як свідчення “миролюбності” намірів Гітлера. Втім угода з Польщею, що істотно пом'якшила напругу двосторонніх взаємин, дозволила активізувати політику Третього райху на інших напрямках.

Німецько-польська декларація викликала серйозну стурбованість у Відні та Римі: тут очікували пожвавлення зацікавлення в Берліні австрійським питанням. 25 червня 1934 р. в Австрії місцеві націонал-соціалісти за підтримки їхніх німецьких покровителів вчинили спробу державного перевороту, внаслідок якої було вбито канцлера Енгельберта Дольфуса. Ця подія, співучасть у якій офіційні відомства Третього райху категорично заперечували, хоча вона ні в кого не викликала жодних сумнівів, спричинила різку реакцію в Італії. У відповідь на загострення внутрішньополітичної ситуації в Австрії Муссоліні наказав зосередити чотири дивізії на італійському прикордонні в районі Бреннера і Карінтії. Попри невдачу нацистського заклоту в Австрії ставало очевидним, що приєднання Альпійської республіки є однією з першорядних зовнішньополітичних цілей Гітлера.

Вийшовши з Ліги націй та відмовившись від подальшої участі в конференції з роззброєння, націонал-соціалістичний режим активізував зусилля у справі відродження військової потуги Німеччини. 8 березня 1935 р. Гітлер повідомив, що Німеччина приступає до створення військової авіації. За тиждень оприлюднено відповідний закон, що визначає чисельність сухопутної армії мирного часу, яка мала бути рекрутована на основі загального військового обов'язку, у 36 дивізій (550 тис. осіб). Це був відкритий виклик державам, що підписали Версальський договір, адже означало одностороннє анулювання його найважливіших положень про суворе лімітування озброєнь переможеної Німеччини.

Водночас Гітлер здійснив перші кроки по шляху територіальної ревізії. У січні 1935 р. відбувся плебісцит, передбачений Версальським договором, щодо долі Саарської області. Приєднання краю до Німеччини за результатами голосування не лише зміцнило економічні позиції країни, а й справило відповідний вплив на її зовнішньополітичну стратегію. У керівних колах Берліна стали вважати, що відтепер успіхи у зовнішньополітичній сфері навряд чи можуть бути досягнені шляхом міжнародних угод. Перші успіхи ревізійністської політики націонал-соціалізму були можливі не в останню чергу й тому, що змінилися міжнародні умови порівняно з початком 30-х років. Берлін тепер мав значно більший простір для свободи дій. Подвійна політично-економічна криза початку десятиліття посилила тенденції в політиці великих держав до відходу від форм та інституцій кооперації та відмови від принципу колективної безпеки. Про те, як мало вдалося досягнути європейським країнам у пошуках відповіді на націонал-соціалістичні домагання, свідчить невдача усіх спроб французького міністра закордонних справ Луї Барту домогтися тісної кооперації тих країн, які відчували загрозу з боку ревізійністської політики Берліна.

Л.Барту протягом 1934 р. невтомно подорожував від столиці до столиці, проповідуючи ідею створення регіонального пакту безпеки, який об'єднав би всі держави Східної Європи і був би гарантований західними державами. Прикметною ознакою цього плану було передбачення активної участі в ньому Радянського Союзу. План Барту становив для Гітлера серйозну небезпеку. Однак з огляду на тертя між чехами і поляками та відмову останніх приєднуватися до оборонних угод, до яких мала належати Росія, та через небажання британців брати на себе зобов'язання щодо Східної Європи, його укладення ставало примарним. Восени 1934 р. шанси на досягнення загальної згоди щодо цього плану різко зменшилися, а в жовтні його ініціатор разом з королем Югославії Олександром став жертвою терористичного акту у Марселі. Відтак західні держави відійшли від політики творення заслону на шляху потенційного агресора і вирішили скеровувати Гітлера на шлях цивілізованої поведінки методами переконання і поступок.

Після прийняття в Німеччині у березні 1935 р. закону про загальний військовий обов'язок уряду Великої Британії, Франції та Італії відрядили своїх представників на конференцію до Стреси (Італія) з метою опрацювання контрзаходів. Конференція відкрилася 11 квітня. Муссоліні представляв Італію, Макдональд і Джон Саймон — Велику Британію, П'єр-Етьєн Фланден і П'єр Лаваль — Францію. Західна преса писала про появу в Стрезі спільного антинімецького фронту, який готовий вдатися до штрафних акцій. Три держави засудили будь-яку односторонню денонсацію міжнародних договорів. Британська делегація однак доклала значних зусиль, щоб не було прийнято будь-яких конкретних зобов'язань.

А за два місяці після цього, у червні 1935 р., британський уряд без попередньої консультації з іншими партнерами уклав з Німеччиною угоду щодо військово-морського флоту. Згідно з її умовами, Німеччина отримала право будувати флот,

який становив би 35 % флоту Британської співдружності націй. Серед головних мотивів такого кроку Лондона було прагнення забезпечити свою перевагу супроти німецького флоту. Втім, англійсько-німецький флотський пакт легітимізував неповагу Гітлера до статей Версальського договору щодо озброєнь.

Проблема Ефіопії і Рейнська область. Фронт Стреси остаточно розпався восени 1935 р., коли Італія вторглася в Ефіопію. Муссоліні розглядав оволодіння Ефіопією як перший крок до заснування колоніальної імперії, яка перетворила б Італію на наймогутнішу державу Середземномор'я і Близького Сходу. Оскільки шляхом дипломатії та угод досягти успіху було неможливо, Муссоліні дійшов висновку, що йому можуть допомогти в цьому лише військові засоби. Він вирішив використати конфлікт, що стався у грудні 1934 р. На кордоні між Ефіопією та італійським Сомалі дійшло до сутички між ефіопськими та італійськими військовими частинами, внаслідок якої загинуло тридцять італійців. Муссоліні звинуватив Ефіопію в агресії і розпочав воєнні приготування.

Ці дії, як і очікував Муссоліні, загрожували рішучими контрзаходами з боку західних держав. Британці були обурені цілковитою байдужістю Муссоліні до міжнародного права. Хвиля вираження довіри до Ліги націй охопила всю країну, і уряд дав зрозуміти, що готовий надати Ефіопії, членові Ліги націй з 1923 р., матеріальну допомогу. У східній частині Середземного моря була дислокована британська ескадра. У випадку італійської атаки на неї на допомогу обіцяли прийти Югославія, Греція, Туреччина, Чехословаччина, Румунія, а згодом і Франція. З жовтня 1935 р. в Ефіопії розпочалися воєнні дії. 11 жовтня 1935 р. сесія Ліги націй проголосувала за економічні санкції проти Італії. 18 листопада це рішення набрало чинності.

Одним з головних предметів торгівлі, коли йдеться про ефіопський конфлікт, була нафта. У разі припинення постачань нафти Італія могла б опинитися у важкому становищі. Щоб захистити Італію від цих труднощів, французький міністр закордонних справ П'єр Лаваль зробив чергову спробу знайти компромісний розв'язок і переконав британський уряд взяти в цьому участь. У грудні 1935 р. Лаваль і британський міністр закордонних справ Семюель Гор опрацювали таємний проект, який мав на меті шляхом поступок покласти край війні. Згідно з його умовами, Італія мала отримати дві третини території Ефіопії, а також право поселяти колоністів на решті її теренів. Як компенсацію Ефіопія отримала б смужку італійської території в Еритреї, включно з портом Ассаб.

Окремі подробиці цього плану стали відомі французькій пресі. Викриття факту, що обидва державні мужі були готові передати Муссоліні обширні терени Ефіопії та фактичний контроль над її торгівлею і природними багатствами, стало правдивою сенсацією. С.Гор змушений був подати у відставку, і уряд відмовився від цього плану. Ця подія мала прикрі наслідки. Вона скомпрометувала провідні країни Західної Європи в очах політикуму та громадськості США, співпраця яких в економічних санкціях могла б зіграти вирішальну роль у протидії італійській агресії. Надто провал плану Лаваль-Гора започаткував смугу взаємних звинувачень між Лондоном і Парижем. Зволікання західних держав із вжиттям рішучих заходів було на користь Муссоліні, й він продовжував свій завойовницький похід. 5 травня 1936 р. італійські війська захопили столицю Ефіопії Аддіс-Абебу і завершили таким чином завоювання цієї країни.

Міжнародною кризою, спричиноюю агресією Італії проти Ефіопії, скористався Гітлер. 7 березня 1936 р. німецькі військові частини зайняли демілітаризовану зону вздовж правого берега Рейну. Це було явне і одностороннє порушення не лише

Версальського, а й Локарнського договорів. Дії Німеччини шокували урядові кола країн Заходу і викликали стан розгубленості. Особливо відчутної шкоди завдала ремілітаризація Рейнської зони Франції, системі її зовнішньополітичних союзів у Європі. Зміцнивши свої позиції на Заході, Німеччина, разом з тим, дестабілізувала загальну ситуацію на континенті, створюючи в перспективі загрозу для ряду країн і насамперед Франції, а також Австрії та Чехословаччини. Акція Третього райху 7 березня 1936 р. виявила недовість курсу окремих держав Заходу та інституту Ліги націй загалом. Механізм міжнародних санкцій у даному випадку не спрацював. Ліга націй обмежилася завдяки, головним чином, зусиллям Італії, лише моральним осудом дій Німеччини. Це був серйозний удар по всій системі поверсальських міжнародних відносин, що базувалася на принципах Ліги націй.

“Вісь Берлін—Рим”. Ремілітаризація Рейнської зони призвела до важливих змін у німецько-італійських відносинах. Ця подія значною мірою спричинила принципову переорієнтацію зовнішньої політики фашистської Італії на довготривалу співпрацю з Третім райхом. Зближенню обох тоталітарних режимів сприяли події в Іспанії, де в липні 1936 р. вибухнула громадянська війна: проти уряду Народного фронту, який переміг на парламентських виборах в лютому 1936 р., підняли заколот праві політичні сили, очолювані генералом Франсіско Франко. Муссоліні та Гітлер втрутилися у внутрішньоіспанський конфлікт на боці заколотників, надаючи їм велику допомогу зброєю і спорядженням, та відрядили до Іспанії численні військові підрозділи.

Події в Іспанії і пов'язана з ними спільна військова інтервенція спонукали Муссоліні до розширення площини порозуміння з націонал-соціалістичним керівництвом та врегулювання наявних суперечностей. Він змінив, зокрема, позицію італійського уряду в австрійському питанні. Це було зумовлено й тим, що на тлі імперіальних цілей в Африці італійська політика в Австрії та Дунайському басейні втрачала своє першорядне значення. Гітлер сприймав ці спроби зближення поборливо. У жовтні 1936 р. він висловився в тому сенсі, що Німеччина та Італія могли б стати природними союзниками проти демократії. У тому ж місяці з візитом у Берлін побував міністр закордонних справ Італії Чіано. Його переговори завершилися підписанням угоди — т. зв. жовтневого протоколу, у якому містилися загальні декларації про взаємне сприяння у деяких найважливіших міжнародних питаннях. Муссоліні був цілком задоволений і 1 листопада 1936 р. у Мілані публічно сповістив, що переговори у Берліні пройшли успішно і покликали до життя *“вісь Берлін—Рим”*. Це був перший крок у формуванні політичного блоку тоталітарно-мілітаристських держав.

Паралельно із зміцненням зв'язків між Німеччиною та Італією відбувалося німецько-японське зближення. 25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія уклали в Берліні Антикомінтернівський пакт. Учасники угоди зобов'язувались інформувати один одного про діяльність Комінтерну і проводити взаємні

Міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп і міністр закордонних справ Італії Г. Чіано (зліва направо). 1936 р.

Підписання антикомінтернівського пакту між Німеччиною і Японією. 1936 р.

консультації щодо вжиття можливих превентивних заходів. 6 листопада 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія. Так окреслилися контури майбутнього військово-політичного союзу, відомого ще під назвою трикутника “Берлін—Рим—Токіо”.

Ідучи по лінії дедалі тіснішої співпраці з Німеччиною, Муссоліні робив нові поступки Гітлеру в політиці щодо Австрії. Зберігаючи значний вплив на політику Відня, він, однак, не вживав жодних серйоз-

них заходів, щоб перешкодити щораз більшому поглинанню шушнігівської Австрії націонал-соціалістичною Німеччиною.

Анексія Австрії і розчленування Чехословаччини. 5 листопада 1937 р. Гітлер провів нараду за участю головнокомандувачів трьох родів збройних сил та міністра закордонних справ Німеччини, на якій повідомив про намір розпочати об’єднання німецької расової спільноти. На першій фазі “територіального врегулювання” німецької проблеми він передбачав здійснити аншлюс Австрії і приєднати Судетську область, що перебувала в складі Чехословаччини.

Сприятливі для нацистської Німеччини зміни у міжнародному становищі спонукали керівництво Третього райху до посилення тиску на Австрію. Під час зустрічі з австрійським канцлером Шушнігом у Берхтесгадені 12 лютого 1938 р. Гітлер вручив йому ультиматум, серед основних вимог якого були: оголосити амністією нацистам, надати повну свободу діяльності націонал-соціалістичним організаціям в Австрії, призначити міністром внутрішніх справ нацистського лідера Артура Зайс-Інкварт, проводити регулярний обмін офіцерами, періодичні наради генеральних штабів обох країн, здійснити економічне об’єднання Австрії та Німеччини. Шушніг відмовився підписати ці вимоги і вирішив провести плебісцит з цього питання. Гітлер пригрозив, що в разі невиконання його вимог він захопить Австрію силою.

Німецький генштаб опрацював план воєнної операції під кодовою назвою “Отто”. Президент Австрії Вільгельм Міклас попервах опирався, але врешті поступився тискові Берліна і 11 березня відкликав кабінет Шушніга, а головою уряду призначив Зайс-Інкварт. Новий канцлер звернувся до уряду Німеччини з проханням надіслати свої війська. 12 березня підрозділи вермахту увійшли на територію Австрії, не зустрічаючи опору, у багатьох містах населення вітало німецькі війська з ентузіазмом. Того ж дня Гітлер оголосив про включення Австрійської республіки до складу німецького райху.

У критичний момент Муссоліні, який доти запевняв керівництво Австрії у своїй підтримці, відступився і визнав право Німеччини на приєднання цієї країни до райху. Гітлер надіслав йому телеграму з подякою, зазначаючи, що “ніколи цього не забуде”. Не спромоглися на гострий протест і західні держави, які дотримувалися

лінії “замирення” Третього райху. Британський міністр закордонних справ лорд Галіфакс у відповідь на запит Шушніга щодо позиції Великої Британії стверджував, що перед загрозою, яка постала перед Австрією, “уряд його Величності не може гарантувати жодного захисту”. Не вдалася до рішучих заходів і Франція, яка в цей час переживала урядову кризу: 11 березня подав у відставку уряд Шотана, а наступний уряд, який очолив Л.Блюм, був створений лише 13 березня. Зрештою, реакція Франції на агресивні дії Німеччини обмежилася протестом французького посла у Берліні А.Франсуа-Понсе. Тож Австрія в критичні дні весни 1938 р. опинилася фактично у міжнародній ізоляції.

Наступною жертвою була Чехословаччина. Нацистське політичне керівництво вирішило не вдаватися до воєнної акції проти ЧСР, роблячи ставку на поєднання зовнішньополітичного тиску на її уряд з підривною діяльністю на території Чехословаччини, основним інструментом якої вибрано Судето-німецьку партію на чолі з Конрадом Генляйном. 28 березня 1938 р. Гітлер поставив перед лідером цієї партії завдання розпочати активну діяльність з метою дестабілізації політичного становища в Чехословаччині. Судето-німецька партія повинна була розгорнути інтенсивну агітацію за право самоврядування для німецької меншини у Судетській області. Виконуючи доручення, Генляйн висунув на з’їзді СНП у Карлсбаді в квітні 1938 р. ряд вимог до уряду Чехословаччини (т.зв. Карлсбадська програма), які практично зводилися до надання цілковитої автономії Судетській області.

Дії Судето-німецької партії, що були всіляко підтримувані та інспіровані Берліном, надзвичайно наелектризували ситуацію в Чехословаччині та у Європі загалом. В останній декаді травня події навколо Чехословаччини набрали кризового характеру. Провокаційні акції в Судетах, що проявлялися у формі масових заколотів, демонстративне припинення переговорів між Генляйном і чехословацьким урядом, а разом з тим передислокація з’єднань вермахту на півдні Німеччини поблизу кордону з Чехословаччиною свідчили про цілеспрямований тиск на Прагу з боку нацистської Німеччини. У відповідь уряд Чехословаччини оголосив часткову мобілізацію.

Усвідомлення того, що йдеться про початок німецької кампанії проти Чехословаччини, викликало занепокоєння в урядових колах Франції, яка мала договірні зобов’язання перед цією країною. У ситуації, що склалася, французький уряд заявив про готовність їх виконати і намагався заручитися підтримкою з боку Великої Британії. У квітні французький прем’єр-міністр Едуард Даладье намагався переконати англійського прем’єр-міністра Н.Чемберлена, що рішуча британська позиція могла б зупинити Гітлера у його претензіях щодо Чехословаччини. Чемберлен так не вважав. У відповідь він твердив, що чехословацька справа є вкрай ризикованою, і британські військові сили не в змозі захистити цю країну. До того ж Чемберлен не був певен, що Гітлер хоче знищити Чехословаччину. Британський прем’єр наполягав на тому, щоб спонукати уряд Чехословаччини до поступок.

Врешті французи погодились з цим. 7 травня Франція і Велика Британія закликали Чехословаччину розпочати прямі переговори з партією Генляйна з метою порозуміння. У розпал чехословацької кризи, 22 травня, британський уряд попередив уряд Франції, що виключає можливість будь-якої війни в Європі через Чехословаччину. В умовах гострого воєнного психозу останньої декади травня Велика Британія і Франція застерегли Гітлера про те, що німецький напад на Чехословаччину може мати важкі наслідки. Німецький уряд відступив і став запевняти про відсутність агресивних намірів. Але плани Гітлера щодо Чехословаччини залишалися незмінні-

Німецькі вояки та австрійські прикордонники знімають шлагбаум на німецько-австрійському кордоні. 1938 р.

ми. За його розпорядженням, верховне командування вермахту активізувало підготовку воєнної операції. В опрацьовану ним попередню директиву про розгортання воєнних дій проти Чехословаччини під кодовою назвою “Грюн” (“Зелений”) були внесені радикальні зміни. 30 травня Гітлер підписав новий, змінений варіант директиви, в преамбулі якої, зокрема, зазначалося: “Моїм непохитним рішенням є розбити Чехословаччину у най-

ближчому майбутньому шляхом воєнної кампанії. Завдання політичного керівництва — вичекати або створити зручний для цього момент, вигідний у політичному та воєнному відношенні”.

Травнева криза водночас посилила намагання урядових кіл Лондона і Парижа уникнути війни з Німеччиною через Чехословаччину. Під їхнім тиском чехи змушені були виконати на початку вересня практично всі вимоги Карлсбадської програми. Але Гітлера це вже не задовольняло. 12 вересня він виголосив пристрасну промову про поневіряння німецької меншини в Чехословаччині, у якій пролунало погрозове застереження, що німці в Чехословаччині “не є ані беззахисними, ані покинутими”. А наступного дня Генляйн публічно заявив, що Судетська область мусить відійти до Німеччини.

Чемберлен тим часом дедалі більше схилявся до думки, що Судетська область повинна бути відокремлена від Чехословаччини і передана Німеччині. Він двічі, 15 і 22 вересня, здійснив поїздки до Німеччини, де вів переговори на цю тему з Гітлером. 21 вересня Велика Британія і Франція звернулися до чехословацького уряду з вимогою погодитися на домагання Гітлера і Генляйна. Врешті уряд Чехословаччини змушений був підкоритися.

Британський прем’єр-міністр виступив з пропозицією скликання конференції чотирьох держав, яка могла б вирішити чехословацьку проблему. Ця ідея була підтримана у Парижі, Римі та Берліні. 29 вересня 1938 р. у Мюнхені зібралися Чемберлен, Даладье, Муссоліні та Гітлер. Виступаючи при відкритті засідання, Гітлер заявив, що прийняв рішення 1 жовтня ввести війська у Судетську область. Проте західні лідери не висловили заперечень і погодилися з усіма вимогами Гітлера. Угода, підписана головами урядів чотирьох держав 30 вересня, позбавляла Чехословаччину третини її населення, найважливішого індустриального району та оборонних укріплень. Країна переставала бути життєздатним організмом.

Нацистська Німеччина значно посилила свої стратегічні позиції в Європі як щодо країн Малої Антанти, що розпалася, так і стосовно Франції. Мюнхенська угода

підірвала всю систему французьких союзів у Східній та Центральній Європі, однією з найважливіших і найбоездатніших ланок якої була Чехословаччина.

Підписуючи угоду у Мюнхені, Чемберлен був певен, що ця поступка Гітлерові дасть позитивні результати. Прем'єр-міністр гадав, що політика "умиротворення" діє й надалі, тож настає нова ера миру. Але його оптимізм не був виправданий. Як Гітлер, так і Муссоліні розглядали врегулювання справи Судетської області як капітуляцію Заходу і заохочення до нових загарбань. Після Мюнхена італійці стали планувати захоплення Албанії, а невдовзі, в квітні 1939 р., здійснили цей задум. На початку нового року фашистська преса розгорнула кампанію, закликаючи змусити Францію передати новій італійській імперії Ніццу, Савою, Туніс та Джібуті.

Тим часом Гітлер продовжив ліквідацію залишкової Чехословацької держави. Нацистське керівництво використало в цих цілях відцентрові сепаратистські сили, що зросли і активізувалися в Чехословаччині під впливом Мюнхенської угоди. Воно підтримувало і надавало фінансову допомогу словацькому незалежницькому рухові, заохочувало попервах українські самостійницькі прагнення у Закарпатській Україні. В результаті на терені залишкової держави восени 1938 р. фактично існувало три автономних області.

Відтак Гітлер удався до тактики, яка добре спрацювала у випадку з Австрією. У січні 1939 р. він запросив до себе чеського міністра закордонних справ Франтішека Хвалковського і, заявивши, що безладдя в його країні становить загрозу для німецької безпеки, вимагав покінчити з таким станом. Водночас він наполягав на очищенні чехословацької армії від євреїв та антинімецьких елементів і узгодженні зовнішньої політики Чехословаччини з німецькою політикою.

Зустріч прем'єр-міністра Великої Британії Чемберлена з Гітлером. 1938 р.

Після підписання Мюнхенської угоди. Вересень 1938 р.

Надрукована на шпальтах британської преси після Мюнхенської конференції карта демонструє поділ Чехословаччини. На першому плані Н. Чемберлен.

Через два місяці Гітлер викликав до Берліна чехословацького президента Еміля Гаху, який в жовтні 1938 р. замінив на цьому посту Едуарда Бенеша. Під час переговорів, уночі з 14 на 15 березня, Гітлер, Герінг і Ріббентроп шляхом погроз змусили Гаху підписати угоду, якою він віддавав долю чеського народу і країни у руки фюрера Німеччини. Наступного ранку німецькі військові частини увійшли до Праги. Німецький уряд оголосив про встановлення протекторату над Богемією та Моравією, мотивуючи цей акт тим, що протягом тисячоліття ці землі були “життєвим простором німецького народу”. Того ж дня Словаччина проголосила свою незалежність і увійшла під протекторат Німеччини. Угорщина, за згодою Гітлера, окупувала Закарпатську Україну.

Передвоєнна політична криза. Пакт Ріббентропа—Молотова. Після ліквідації Чехословаччини на порядку денному нацистської полі-

тики постало питання про Польщу. Вже восени 1938 р. нацистське керівництво активізувало свою увагу до Польщі, намагаючись вплинути на її політику, щоб надати їй сприятливого щодо подальших планів Третього райху спрямування. Йшлося насамперед про стійкий нейтралітет Польщі в разі можливої спроби Німеччини реалізувати свої агресивні цілі на Заході. Вагомою гарантією готовності Варшави до співпраці мала бути згода на перехід до Райху Данцига і забезпечення цілковитого контролю Німеччини над стратегічно важливими шляхами сполучення через польський “коридор”. Засобом заохочення Польщі до зближення з Німеччиною стала також пропозиція, зроблена її правлячим колам про приєднання до Антикомінтернівського пакту.

У перші тижні після ліквідації Чехословаччини Берлін став чинити тиск на Польщу з метою домогтися від неї бажаних поступок. Поліпшенню стратегічних позицій Німеччини та зростанню її загрози стосовно Польщі сприяло захоплення 22 березня 1939 р. Мемеля. Польща була оточена з трьох боків. Однак польський уряд відхилив нацистські домагання, відмовившись тим самим перетворити свою країну на сателіта Третього райху. Відтак керівництво Німеччини вирішило завдати воєнного удару Польщі, розглядаючи кампанію на Сході як попередній етап майбутнього широкомасштабного конфлікту з країнами Заходу. 11 квітня 1939 р. Гітлер затвердив опрацьовану верховним командуванням “Директиву про єдину підготовку збройних сил до війни на 1939—1940 рр.” Основу цього документа складав план воєнної операції проти Польщі під кодовою назвою “Вайс” (“Білий”). Нацистська верхівка сподівалася домогтися ізольованого розв’язання польського питання, тобто обмежити війну виключно польською територією. Розпочавши підготовку

до нападу на Польщу, вона розгорнула антипольську пропаганду з метою формування громадської думки. Промова Гітлера в рейхстазі 28 квітня 1939 р., у якій він заявив про анулювання німецько-польської декларації 1934 р., англійсько-німецької морської угоди 1935 р., переконливо свідчила про те, що нацизм взяв курс на розв'язання війни. Прагнучи створити сприятливі зовнішньополітичні умови для польської кампанії, політичне керівництво Німеччини інтенсифікувало переговори задля зміцнення трикутника “Берлін—Рим—Токіо”. Німецькій дипломатії лише частково вдалося виконати це завдання: 22 травня 1939 р. підписано “Сталевий пакт” з Італією. Однак спроби спонукати японське військово-політичне керівництво до укладення аналогічного пакту з перспективою підписання тристороннього військового союзу не мали успіху.

Водночас Гітлер розглядав можливість досягнення угоди з СРСР. Йому йшлося насамперед про те, щоб не допустити співпраці Радянського Союзу із західними державами.

Введення німецьких військ в Прагу зруйнувало ілюзії тих західних політиків, які вперто вірили, що Гітлер зацікавлений лише у поверненні німецьких земель до Райху, і означав цілковите банкрутство політики “умиротворення.” Розчарований і обурений тим, що його сподівання зазнали краху, Чемберлен із запізненням взявся до здійснення оборонних заходів проти можливих нових агресивних актів держав “осі”. Велика Британія уклала пакт про взаємодопомогу з Туреччиною і заявила про підтримку і захист Греції та Румунії. Але основна увага британців і французів була спрямована на захист країни, яку Гітлер розглядав як наступну свою жертву, — Польщі. 31 березня Чемберлен виступив у парламенті з заявою про готовність Великої Британії прийти на допомогу Польщі у випадку, коли постане загроза її незалежності. 6 квітня британський прем'єр повідомив про укладення англійсько-польської угоди про взаємодопомогу. 13 квітня французький уряд зі свого боку зробив заяву, якою підтвердив свою вірність французько-польському союзові.

Тепер поставало питання, чи цього буде достатньо, щоб зупинити Гітлера, і чи Велика Британія і Франція взагалі щось зможуть зробити, щоб захистити Польщу. Деякі британські й французькі політики вважали, що об'єднання сил обох держав недостатньо і що західні демократії зможуть успішно протистояти експансіоністським намірам Гітлера лише у співпраці з Радянським Союзом. У своїй промові в палаті громад навесні 1939 р. В.Черчілль заявив: “Ми опинимся в смертельній небезпеці, якщо нам не вдасться створити великий союз проти агресії. Було б величезною дурістю, якщо б ми відкинули природне співробітництво з радянською Росією”. Цей погляд відбивав настрої значної частини британського суспільства. Під час опитування громадян у травні 1939 р. понад 80 % респондентів-англійців висловилися за порозуміння з СРСР.

Однак у британських урядових колах існували досить сильні упередження щодо Радянського Союзу. Саме ці переконання заважали Чемберлену бачити в Радах можливого спільника Заходу у протиборстві з Гітлером. Тому він вперто обминав росіян під час тривалої чехословацької кризи. Незважаючи на те, що СРСР мав з Францією та Чехословаччиною союзницькі угоди, радянський уряд не був запрошений ані до участі у Мюнхенській конференції, ані навіть для консультацій. Лише після того, як британський уряд вдався до захисних дипломатичних заходів проти Гітлера, Чемберлен почав мляво і обережно звертатися до росіян. Уряди Великої Британії і Франції в квітні 1939 р. вирішили розпочати політичні переговори з СРСР

Й. Ріббентроп і Й. Сталін під час серпневої зустрічі в Москві. 1939 р.

про укладення договору про взаємодопомогу трьох держав. Ці переговори проходили в атмосфері взаємної недовіри. Велика Британія та Франція запропонували СРСР зробити заяву про те, що він надасть допомогу західним державам в разі, якщо їх втягнуть у війну неспровокованою агресією проти Польщі чи Румунії. Франція та Велика Британія обіцяли зробити аналогічні заяви. Але англійський уряд не схильний був зв'язувати себе при цьому якимись чіткими зобов'язаннями. Кремль відхилив цю пропозицію.

У наступні місяці радянське керівництво дотримувалося двоїстої стратегії: з одного боку, воно обережно натякало Берлінові на можливість угоди стосовно Польщі та інших справ, а з іншого, переконувало західні держави, що лише шляхом укладення широкого східного оборонного союзу, у якому однаково були б представлені військові зобов'язання Радянського Союзу і західних держав, можна зупинити Гітлера.

Не прийнявши пропозиції про односторонні радянські гарантії, Москва подала контрпропозиції, які передбачали взаємну

допомогу СРСР, Англії та Франції в разі нападу Німеччини на будь-яку з трьох договірних сторін. Крім того, учасники договору мали взяти зобов'язання надавати допомогу всім державам Східної Європи, від Чорного до Балтійського моря, у випадку німецької агресії проти будь-якої із цих держав. Після тривалих дискусій представники західних держав, в принципі, готові були погодитися на надання допомоги у випадку агресії Німеччини проти Польщі та Румунії.

Питання про гарантії для східноєвропейських країн було винесене на переговори військових делегацій Великої Британії, Франції та СРСР, що розпочалися в Москві 11 серпня 1939 р. Метою цих переговорів було опрацювання військової концепції трьох держав. Переговори набрали затяжного характеру. Їх найбільш контроверсійним пунктом виявився проект радянської військової місії, який передбачав, зокрема, що радянські війська для участі у воєнних діях проти Німеччини в разі нападу її на Францію, Польщу або Румунію повинні отримати можливість переходу через польську та румунську території. Спроба представників західних держав домогтися через свої уряди згоди на це Варшави та Бухареста закінчилася невдачею: уряди Польщі та Румунії категорично відмовилися від співпраці з СРСР.

Московські переговори військових місій трьох держав спричинили занепокоєння керівництва Німеччини. В Берліні розуміли, що виникнення потужної антигітлерівської коаліції могло поставити під загрозу воєнно-політичну стратегію Третього райху. До того ж наближалася 1 вересня — дата завершення підготовки вермахту до нападу на Польщу. Правителі Німеччини були зацікавлені в тому, щоб Радянський Союз під час майбутньої воєнної кампанії проти Польщі зайняв нейтральну позицію, тому стали поспішати з початком вирішальних пере-

говорів з Кремлем, контакти з яким поживалися ще навесні 1939 року. Радянське керівництво, зі свого боку, робило обережні кроки до можливого порозуміння з Берліном. Очевидним свідченням схильності сталінського режиму до нормалізації радянсько-німецьких взаємин були зміни в керівництві дипломатичною службою СРСР. 2 травня 1939 р. М.Літвінова, який мав репутацію прибічника політики колективної безпеки і зближення з Англією та Францією, замінив на посаді народного комісара закордонних справ В.Молотов.

Підписання радянсько-німецького договору. 1939 р.
Документ підписує радянський міністр закордонних справ В. Молотов. Позаду стоять: німецький міністр закордонних справ Й. Ріббентроп і Й. Сталін.

У другій половині серпня настав переломний момент у німецько-радянських відносинах. 23 серпня з офіційним візитом до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп. У ніч з 23 на 24 серпня, після кількогодинних переговорів у Кремлі, Й.Ріббентроп і В.Молотов, у присутності Й.Сталіна та інших представників радянського керівництва, підписали договір про ненапад між Німеччиною і СРСР терміном на 10 років. Разом з договором був підписаний таємний протокол. У ньому визначено кордони радянської та німецької “сфер впливу” у Східній Європі “в разі політично-територіальних змін”. Фінляндія, Естонія, Латвія та Бессарабія були приділені Радянському Союзові, а Литва — Німеччині. Лінія розмежування на території Польської держави мала пролягати по ріках Нарев, Вісла і Сян.

Німецько-радянський пакт переконав Гітлера, що тепер він без зволікань може атакувати Польщу. Він міг сподіватися, що британці в даній ситуації відкличуть свої обіцянки гарантій стосовно Польщі й не перешкоджають йому швидко оволодіти цією країною. Надалі, як марилося Гітлеру, після відповідного вирішення проблеми Франції, він зможе повернутися до своїх далекосяжних планів здобуття “життєвого простору” на Сході.

Англійська карикатура 1939 р.
З приводу підписаного радянсько-німецького договору.

Розділ 5. Розвиток культури

Освіта і наука

Освіта. Двадцятирічний період історії між Першою і Другою світовими війнами відзначається помітними змінами у всіх царинах культури країн Західної Європи і Америки. Перша світова війна спричинилася до певних особливостей у розвитку освіти, гуманітарних наук, літератури і мистецтва, прискорила потужний потік теоретичних і прикладних наукових досліджень, які окреслилися наприкінці XIX — на початку XX ст. Особливості культури міжвоєнного періоду були не тільки продовженням її попереднього розвитку та наслідком війни, а й значною мірою відображали зміни в економіці й структурі тогочасного суспільства. Завдяки запровадженню радіопередач, появі звукового кіно і телебачення, в індустріальних країнах набула поширення масова культура, започаткована ще в перші роки XX ст. дешевими періодичними виданнями і коміксами.

Війна і економічне піднесення 20-х років виявили глибокий розрив між заформалізованими системами старої школи, що склалася в більшості країн Заходу наприкінці XIX ст., і практичними потребами суспільного розвитку. Незважаючи на окремі відмінності між системами освіти США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, у всіх країнах довоєнна школа орієнтувалася на “зазубрювання” навчального матеріалу, перевантажувала пам'ять знаннями, які не мали практичного застосування. Саме абстрактність і відірваність змісту та методів освіти від практики життя викликали загальне незадоволення як випускників шкіл, так і керівників державних установ. Спільною рисою для системи освіти країн Заходу була важкодоступність середніх шкіл і, особливо, вищих навчальних закладів для більшості молоді з незаможних верств населення. Ось чому в 20—30-і роки у всіх країнах гостро стояло питання про реформування системи освіти та її демократизацію. Зокрема, йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти для дітей і підлітків, наближення змісту навчання до практичних потреб суспільства, забезпечення доступності найнеобхідніших знань для всіх категорій населення.

Реформування освіти в міжвоєнний період провадилося у всіх країнах Заходу, проте в кожній з них воно мало певні особливості. У США, ще до закінчення Першої світової війни, спеціальною комісією було сформульовано основні принципи реорганізації освіти. Вони зводилися до: збереження здоров'я і оволодіння найважливішими навичками, необхідними в щоденному житті; оволодіння якою-небудь спеціальністю; прагнення бути добрим сім'янином, людиною високої моралі й порядним громадянином. У цих принципах реорганізації середньої школи майже нічого не говорилося про необхідність оволодіння загальноосвітніми предметами. В міжвоєнний період у США не існувало федерального шкільного законодавства: в кожному штаті система навчання мала індивідуальну структуру. З 20-х років запроваджувалася диференціація освіти. Учні поділяли на “академічно здібних” і “практично мислячих”. Найпоширенішими в цей період були середні школи за системою 6+3+3, згідно з якою шестирічне навчання було обов'язковим і могло продовжуватись в молодшій і старшій середній школі по три роки. До 1930 р. в 250-ти тисячах шкіл навчалася 31 млн учнів, або 88 % усіх дітей і підлітків віком від семи до сімнадцяти років. Понад 2 млн дітей навчалася у приватних середніх школах, які носили чітко виражений академічний характер і готували випускників до вступу у вищі навчальні заклади.

В організації американської освіти міжвоєнного періоду запроваджувалося багато педагогічних новинок, які переважно стосувалися трудового навчання і виховання. Американська педагогіка цього часу розвивалася під сильним впливом ідей Дж. Дьюї, засновника філософії “інструменталізму”, яка в навчанні й вихованні основне місце відводила вирішенню прагматичних людських потреб і процесу змагань. У школах запроваджувався принцип ділової постановки завдань — саме тих, з якими щоденно мали справу робітники, фермери, менеджери, банкіри. Допускалася крайня індивідуалізація відповідно до природних нахилів дитини, дозволялося кожному учневі займатися будь-яким предметом, незалежно від навчальних занять інших однокласників. Після економічної кризи початку 30-х років з’явилася тенденція професіоналізації школи. Практична орієнтація американських шкіл в 30-і роки була спрямована на такі галузі: автомобільна, електротехнічна, деревообробна, ювелірна. Учні таких шкіл відбували практику на виробництві.

Наприкінці 30-х років таке шкільне навчання і, особливо, його індивідуалізація піддавалися критиці за розвал загальної системи організованого навчання. До того ж випускники шкіл окремих штатів помітно різнилися за рівнем знань.

У Великій Британії в 1918 р. був прийнятий новий закон про освіту, згідно з яким шкільний вік збільшувався до чотирнадцяти років. Дозволялося засновувати школи додаткової освіти для працюючої молоді (праця дітей з 12 до 14 років обмежувалася шістьма годинами). Було скасовано плату за навчання у початковій школі. Для більшості дітей, старших 12 років, з 1919 р. створювався новий тип школи — середня модерна школа, зміст навчання якої носив не загальноосвітній, а радше прикладний характер. Основним завданням модерної середньої школи було підготування робітників для виробництва.

Лейбористи, прийшовши до влади у 1924 р., висунули гасло “середня освіта для всіх”. Проте реалізувати його їм не вдалося. Спроби другого лейбористського уряду в 1929 р. підвищити загальну обов’язкову освіту до 15-річного віку зазнали невдачі після провалу закону в палаті лордів. З 1936 р. із загальної чисельності дітей віком від 5 до 14 років, яких налічувалося 5 млн 396 тис. осіб, переважна більшість — 4 млн 396 тис. — навчалися в початковій школі. В 1938 р. у Великій Британії 84 % дітей закінчували тільки початкову школу, що давало підстави для критики всієї шкільної системи, яка була реорганізована під час Другої світової війни.

Французька система освіти до 1924 р. розвивалася відповідно до реформи 1902 р., яка проголошувала формальну рівність ліцеїв і коледжів, класичних і реальних відділів середньої школи, встановлювала єдиний диплом бакалавра, який давав право вступу до університетів. На відміну від інших країн, школи у Франції носили більш світський характер: з навчальних планів було вилучено уроки релігії. В країні було запроваджено централізовану систему навчальних планів. З 1924 р. уряд Е. Ерріо намагався покінчити з ієрархічною системою освіти, прагнув створити єдину школу, доступну для всіх категорій населення. З перемогою Народного фронту було скасовано плату за навчання в середній школі, уніфіковано навчальні плани, спрощено умови переходу з одного навчального закладу до іншого. Ставилося питання про вироблення нових принципів диференціації навчання і пристосування його до суспільних потреб. Проте поразка Народного фронту не дала можливості повною мірою реалізувати заплановані реформи.

У Німеччині після Першої світової війни рух за оновлення школи зводився до запровадження активних методів навчання, зверталася особлива увага на запровадження ручної праці. Обов’язкове навчання тривало до чотирнадцяти років.

Ідеї американських і англійських педагогів про те, що трудове навчання активізує діяльність учнів, які відстають у навчанні, були покладені в основу окремих урядових циркулярів про школу. Доцільність доповнення освіти учнів з природничих і гуманітарних предметів трудовим навчанням обґрунтовувалася необхідністю привчити дитину старанно і сумлінно виконувати будь-яку роботу.

У циркулярі Управління народної освіти від 1921 р. “Практичне навчання в елементарній школі” уроки ручної праці в старших класах середньої школи розглядалися як професійна освіта. В іншому циркулярі від 1933 р. ручна праця оцінювалася “як засіб самовисування і виховання почуття самозадоволення від виготовлення корисних і красивих речей”.

З встановленням нацистської диктатури навчальні заклади перетворилися на складову частину тоталітарної системи виховання. У школах було збільшено уроки з фізично-військової підготовки. Педагогічні ідеї видатних німецьких педагогів минулих століть були використані нацистами з метою виховання так званої “ нової людини”, виконавця волі фюрера.

В Італії в 1923 р. вік обов’язкової освіти був доведений до восьми років. З встановленням фашистської диктатури навчання і виховання зводилося до заучування ідеологічних засад праць Б. Муссоліні. В країні проявлялися значні відмінності за рівнем освіти населення між розвинутими північними і сільськогосподарськими південними регіонами країни. Італія посідала в Європі одне з останніх місць за рівнем грамотності населення. В 1931 р. в країні було 20,9 % неписьменних.

У всіх країнах Західної Європи і в США найважче піддавалася реформуванню вища освіта. Характерною ознакою вищих навчальних закладів міжвоєнного періоду було розширення заочної освіти і зростання кількості природничих факультетів. Хоча в міжвоєнний період загальна кількість студентів постійно зростала, проте цей процес був дуже повільним. Завдяки створенню благодійних фондів, частковому збільшенню державних витрат на вищу школу, зросли можливості для вихідців з середніх і нижчих верств суспільства здобути вищу освіту. Проте загалом у вищих навчальних закладах відсоток молоді з робітничих і селянських сімей склав 10—15 %, а на окремих факультетах (юридичних, медичних) не більше 5 %.

Серед вищих навчальних закладів найвідомішими і престижними за рівнем науково-теоретичної підготовки спеціалістів вважалися Кембріджський і Оксфордський університети Великої Британії, Гарвардський, Колумбійський, Стенфордський, Іллінойський університети та Массачусетський технологічний інститут в США, Паризький (Сорбонна) університет, Вища гірничо-шахтарська школа і Національний політехнічний інститут Франції, Гейдельберзький, Лейпцизький, Кельнський і Фрайбурзький університети Німеччини.

Загалом, у всіх країнах Заходу в 20—30-і роки відбулося реформування системи освіти, зроблено значний поступ у її вдосконаленні й наближенні до досягнень фундаментальних наук, а також практики життя. Саме у ці роки в навчально-виховну роботу запроваджуються значні здобутки психології, здійснюється диференціація навчальних закладів. Проте процес демократизації освіти проходив дуже повільно, відзначався непослідовністю, а в окремих країнах (Італія, Німеччина, Іспанія) був перерваний із встановленням тоталітарних та авторитарного режимів.

Наука. Наука міжвоєнного періоду характеризується не тільки унікальними відкриттями, виникненням нових напрямів і галузей, а й помітним наближенням її до практичних потреб людини і посиленням ролі в житті суспільства. На авансцені національних академій гуманітарні науки, хоч і налічували найбільшу кіль-

кість дослідників, були змушені поступитися прикладним природничим галузям, питома вага яких постійно зростала. Заснування природничих дослідницьких спеціальних центрів, інститутів і технічних академій було типовим явищем в національних наукових структурах. У 1919 р. вперше у Швеції засновано Академію технічних наук, а в 20—30-і рр. вони з'явилися майже у всіх індустріальних країнах Заходу.

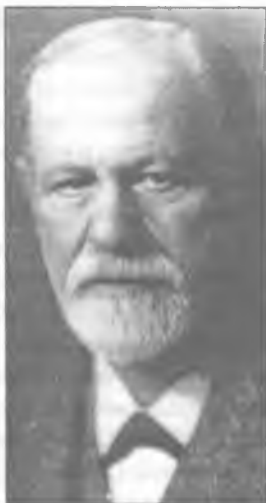
Характерною ознакою розвитку науки міжвоєнного періоду було розширення співпраці науковців різних країн і налагодження міжнародної координації наукових досліджень. У липні 1919 р. в Брюсселі відбулася установча Асамблея науковців, яка заснувала Міжнародну дослідницьку раду і прийняла статут (у 1931 р. змінила назву на Міжнародну раду наукових союзів). При ній було створено спеціальні служби інформації і реферативні бюро, завданням яких було інформувати вчених країн світу про наукові досягнення в певних галузях. Одночасно відбувалося заснування міжнародних галузевих союзів. У перші повоєнні роки засновано Міжнародний астрономічний союз (1919 р.), Міжнародний союз біологічних наук (1919 р.), Міжнародний союз теоретичної і прикладної хімії (1920 р.), Міжнародний союз теоретичної і прикладної фізики (1922 р.). Перші кроки в організації міжнародної співпраці вчених намагалася зробити й Ліга націй, яка на початку 1920-х рр. видавала різними мовами низку науково-освітніх журналів. Проте, брак коштів перешкодив налагодженню регулярних міжнародних освітніх видань під егідою Ліги націй, випуск яких припинився у 1926 р.

Філософія міжвоєнного періоду характеризується різноманітними теоріями, кожна з яких претендувала на універсальність. Переважна більшість з них виникла в попередні століття і удосконалювалася в міжвоєнний період під новими назвами: неокантіанство, прагматизм, неопозитивізм. З найновіших філософських теорій, що зародилися наприкінці XIX — на початку XX ст., значного поширення набули феноменологія, психоаналіз (фройдизм) і неофройдизм.

Представники неокантіанства пропонували усі філософські проблеми вирішувати на основі повернення до філософії І.Канта. Найповніше відображення неокантіанство знайшло у двох німецьких школах — Марбурзькій і Фрайбурзькій. Представники Марбурзької школи визнавали предмет пізнання не як субстанцію, що лежить по той бік будь-якого пізнання, а як суб'єкт, що формується в прогресуючому досвіді. Представники іншої школи висунули тезу про наявність двох класів наук — історичних та природничих.

Прагматизм, який розглядав мислення як засіб пристосування організму до середовища, був доповнений у 20-30-і рр. новими ідеями Дж. Дьюї, якого вважають засновником “філософії інструменталізму”. Критикуючи гіпертрофування інтелектуалістського погляду у філософії, він зводив її призначення до вирішення прагматичних людських проблем. “Досвід, — стверджував Дьюї, — об'єднує всі форми і прояви життєдіяльності суб'єкта і через це є центральною категорією філософії”. За Дьюї, ідеї повинні стати інструментами для практичних цілеспрямованих дій.

Позитивізм, який на зламі XIX—XX ст. переживав кризу, зумовлену науковими відкриттями, був доповнений в міжвоєнний період ідеями Віденської школи і античної філософії. Віденська школа, заснована в 1925 р., що об'єднала математиків, фізиків, філософів під керівництвом М. Шлікка, проголошувала філософію не наукою про реальність, а практикою аналізу штучних і природних мов. Головна мета такого аналізу вбачалася у вилученні з науки усіх тих понять, міркувань, які не мали пізнавального сенсу.

З. Фройд.

Водночас позитивізм був доповнений ідеями аналітичної філософії, яка приділяла підвищену увагу способу висловлювання думки, судженням, аналізу значень і символів.

Одним з варіантів оновлення філософії був рух “лінгвістична філософія”, започаткований у 30-их рр. вченими Кембріджського і Оксфордського університетів. Лінгвістична філософія розглядала значення слова не як предмет, а спосіб застосування висловів. Видатні філософи цієї школи Л. Вітгенштайн і Ф. Соссюр розрізняли мову і мовлення, наводячи приклад гри в шахи, де правила гри — мова, а партії, які розігрують шахісти, — мовлення.

У межах позитивізму цікаві ідеї розвивав засновник сучасної філософії логічного аналізу англійський вчений Б. Рассел, який вбачав сутність філософського пізнання не в з'ясуванні філософської термінології, а в системному розумінні навколишнього світу.

Феноменологія, творцями якої були Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, М. Шеллер, П. Ріккер, основну увагу зосереджувала на проведенні споглядально-рефлексивного дослідження феноменів свідомості на рівні точної науки та опрацювання відповідного методу аналізу предметно-смыслових структур людського світосприймання. Е. Гуссерль прагнув створити філософію, при якій суб'єктивність — це фундаментальна умова будь-якого пізнання, а свідомість, до якої вона звернена, — особливий регіон буття зі своїми зв'язками та відносинами. За Гуссерлем, справжня істина не випливає з фактів, а дається людям в особливому переживанні — в очевидності.

Нова філософська течія — психоаналіз, — основи якої були розроблені австрійським вченим, психіатром і філософом З. Фройдом (1856—1939) в 20-30-их рр. ХХ ст., набула поширення у всіх країнах світу. В психоаналізі значна увага приділяється підсвідомому і його ролі в житті людини. На ґрунті психоаналізу сформувався особливий різновид етики — психоаналітична етика.

Ідеї З. Фрейда трансформували його учні К.Юнг, Ф. Ерїх, які розробляли поняття глобальних структур психіки, що визначають поведінку будь-якого представника людського роду.

Наприкінці 30-х рр. виник неофройдизм, що поєднував психоаналіз із деякими американськими соціологічними і етнологічними теоріями. Його вихідним положенням став принцип соціокультурного детермінізму в розумінні особистості, що віддає пріоритет не внутрішньопсихічним процесам, а міжособистісним стосункам. У неофройдизмі несвідоме або ігнорується, або розглядається як з'єднувальна ланка між соціальними і психічними структурами.

У галузі соціальних наук великий вплив мала Франкфуртська школа. Інститут соціальних досліджень (1926—1934) зібрав інтелектуалів, що працювали на суміжних теренах — соціології, філософії, психології. Вчені цієї школи обґрунтовували необхідність вироблення ефективних методів аналізу людських відносин та їхнього всебічного вивчення.

В економічній теорії відбувся переворот, завдяки працям англійського вченого Дж. М. Кейнса (1883—1946), який поклав початок вивченню макроекономіки, був фундатором нового вчення, що отримало назву кейнсіанство. Завдяки оригінальній методології аналізу економічних процесів, він розкрив взаємозв'язок окре-

мих ринків (товарів, робочої сили, грошей), обґрунтував роль держави як найважливішого учасника і регулятора економічної діяльності. В умовах, коли ставало дедалі очевиднішим, що попередні методи неокласичної політики виявилися неспроможними до саморегулювання економіки, його теоретична концепція мала прямий вихід на практику для порятунку економіки країн від кризових явищ. Кейнсіанство мало могутній вплив не тільки на розвиток досліджень з економічної теорії, а й на практичну політику урядів окремих країн. З другої половини 30-х рр. його теорія посіла панівне становище в економічній науці.

В історичній науці міжвоєнного періоду провідне місце займала англійська і французька історіографія, однак неухильно зміцнювали свої позиції американські дослідники. Німецька історіографія, що в XIX — на початку XX ст. задавала тон у методології й відзначалася масштабністю досліджень, не спромоглася повною мірою подолати занепад, спричинений воєнною поразкою у Першій світовій війні, яка дискредитувала її головні висновки. Спільною ознакою міжвоєнної історіографії країн Європи і США було значне розширення джерелознавчої бази, зростання періодичних видань і пошук нових методів досліджень.

Найпоказовішим явищем в англійській історіографії був докорінний перегляд традиційних ліберальних концепцій “ревізіоністами” на чолі з відомим вченим Л. Неміром. Критика “ревізіоністів” підривала академічне трактування заідеалізованого минулого Великої Британії. Новим філософсько-методологічним підходом відзначалися праці видатного мислителя, енциклопедично освіченого дослідника Дж. Тойнбі (1889—1976), автора сотень робіт з усіх історичних епох. Його праці мали значний вплив на істориків багатьох країн, викликали дискусії, які тривають і нині. Центром його філософсько-методологічної схеми є дослідження історії людського суспільства не в тематико-хронологічній послідовності, а в межах замкнених або майже замкнених “локальних цивілізацій”. У попередній історії людства Тойнбі визначив 21 цивілізацію, вісім з яких існують і дотепер. У кожній цивілізації він виділяв три галузі соціального життя: культурну, політичну і економічну. Цивілізаційний підхід Тойнбі був запозичений багатьма дослідниками і досі застосовується у поєднанні з іншими методами. Проте, критики відзначали такі недоліки його методологічної схеми, як абсолютизацію особливостей культури, розрив всесвітньо-історичної єдності у відтворенні загальної картини розвитку людства.

Відчутного удару позитивістській історіографії завдали дослідники школи “Аннали” у Франції, засновниками якої були Ле Февр і М. Блок. Журнал “Аннали”, який почав виходити з 1929 р., об’єднав прихильників нових методів дослідження історії. Основне завдання історичної науки вони вбачали у створенні всеохопних досліджень, які б зосереджували досягнення усіх наук, що вивчають суспільство з різних точок зору, — соціальної, політичної, економічної, релігійної, культурної. Французька школа “Аннали” мала багатьох послідовників в інших країнах.

В історіографії Німеччини до 1933 р. виявилось три течії: консервативна, ліберальна і соціал-демократична. У філософії історії в середині 20-х рр. виникла відома теорія О. Шпенглера, який у своєму творі “Присмерк Європи” обґрунтував положення, що кожна із культур проходить шлях, аналогічний біологічним сходам розвитку людини: дитинство, юність, зрілість, старість і смерть. Всесвітній розвиток він підміняв “біологізмом”, за що від самого початку зазнавав гострої критики з боку істориків не тільки Німеччини, а й інших країн. Із встановленням нацистської диктатури німецька історична наука була поставлена на службу гітлерівської пропагандистської системи. Поняття “раси” вважалося головним рушійним

принципом при написанні всіх історичних праць, критерії історичного пізнання німецької історіографії 30-х рр. відповідали поглядам “пангерманців”.

Американські дослідники в міжвоєнний період створили низку узагальнюючих праць з вітчизняної історії, серед яких вирізняються п’ятдесятитомна “Хроніка Америки” і дванадцятитомна “Історія американського життя”. Особливістю американської історіографії міжвоєнних років була посилена увага до проблем економічної і соціальної історії. Серед істориків економічного напрямку творчими пошуками, ерудицією і оригінальністю трактування історичних подій відзначався Чарльз Бірд. Створена ним концепція американської історії зводиться до боротьби аграрних і промислових інтересів населення. Залежно від співвідношення сил у цій боротьбі, він поділяв історичний процес на етапи. На його працях і підручниках виховувалося не одне покоління істориків і загалом американців.

Феноменальні досягнення і революційні зміни відбулися у природничих науках, які призвели до докорінного перегляду окремих теоретичних і навіть світоглядних концепцій щодо природи речей і появи нових галузей у фізиці, хімії, математиці, біології.

Серед природничих наук найбільше відкриттів було зроблено у фізиці. У 1919 р. Нобелівську премію було присуджено видатному англійському дослідникові Е. Резерфорду, якому вперше вдалося розщепити ядро бомбардуванням альфа-частинками. Роботи Е. Резерфорда і його учнів підвели до створення теорії радіоактивного розпаду, відкриття атомного ядра, перших дослідів із штучного розщеплення ядер.

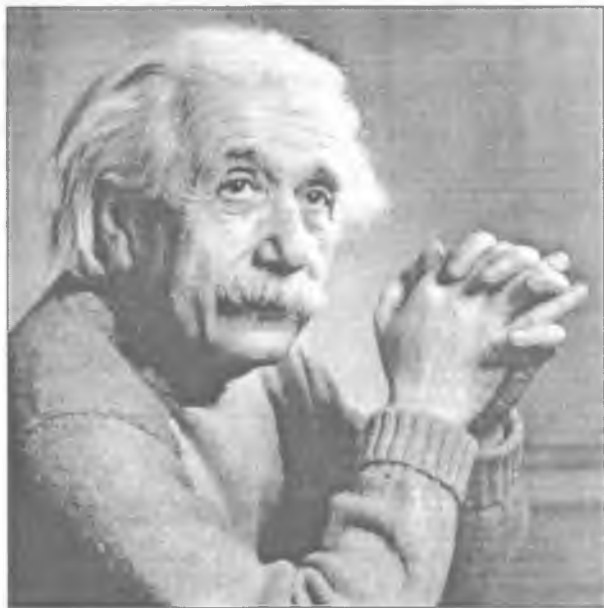
Французький дослідник Луї де Бройль на початку 20-х рр. висунув концепцію про хвильові властивості матерії, яка лягла в основу квантової механіки.

Використовуючи попередні досягнення фізичної науки, А. Ейнштейн (1879—1955) в перші повоєнні роки обґрунтував загальну теорію відносності (теорію гравітації), яка по-новому інтерпретувала встановлений ще Г. Галілеєм факт еквівалентності гравітаційної та інертної мас. Його теорія відносності виявила глибокий

зв’язок між геометрією простору, розподілом і рухом мас, спричинилася до нових уявлень про еволюцію Всесвіту.

На основі гіпотез і теоретичних висновків М. Планка, А. Ейнштейна, Луї де Бройля, Н. Бора в 1924—1926 рр. В. Гайзенберг, М. Борн, Е. Шредінгер, П. Дірак створили теоретичну основу сучасної фізики і хімії — квантову (хвильову) механіку.

Квантова механіка, як і загальна теорія відносності, — найбільш глибокі теорії ХХ століття, які знаходили підтвердження і поступово доповнювалися. Вони мали всеохопний вплив на усі природничі науки, послужили базою для багатьох відкриттів, насамперед у фізиці та хімії.

А. Ейнштейн.

Паралельно з квантовою механікою розвивалася квантова статистика, яка досліджує поведінку фізичних систем, що складаються з великої кількості мікрочастинок.

Наприкінці 30-х років зароджується і стрімко розвивається ядерна фізика. В 1925 р. Дж.Улембек і С.Гардсміт на основі експериментальних даних відкрили існування в електроні власного моменту кількості руху — спіні. У цьому ж році В. Гайзенберг побудував квантову механіку в іншій математичній формі, так звану матричну механіку. В 30-х рр. В. Гайзенберг розробив теорію ядра і ядерних сил. М.Борн обгрунтував статистичну інтерпретацію квантової механіки, зокрема, з'ясував фізичний зміст основоположної функції квантової теорії — хвильової функції.

Англійський фізик Д.Чедвік в лабораторії Резерфорда здійснив відкриття нейтронів, які разом з протонами складають атомне ядро. В результаті цього відкриття вчені перейшли до нової концепції будови атома: стало очевидним, що нейтрон є однією з цеглинок, з яких складаються атомні ядра. Доречно відзначити, що одним з перших, хто висунув концепцію будови атомного ядра, був український фізик Дмитро Іваненко. В цьому ж році англійські вчені Дж.Кокрофт і Е.Волтон здійснили першу ядерну реакцію шляхом штучно прискорених протонів.

На початку 1934 р. подружжя Фредерік та Ірен Кюрі доповіли Французькій академії наук про відкриття штучної радіоактивності при бомбардуванні пластини алюмінію альфа-частинками. Їхні дослідження довели принципову можливість ланцюгової ядерної реакції із звільненням ядерної енергії.

Одночасно італійський вчений Е. Фермі спостерігав штучну радіоактивність, викликану бомбардуванням нейтронами ряду елементів. До 1939 р. було відкрито понад 200 штучних радіоактивних ізотопів.

У 30-ті роки фактично були закладені принципові основи нової галузі науки і техніки — ядерної фізики та енергетики.

У 1939 р. німецькі вчені О. Ган і Ф. Штрасман відкрили нове явище — поділ атомних ядер урану під дією повільних нейтронів. У цьому ж році американський фізик Е. Лоуренс створив циклотрон, за допомогою якого можна було отримати штучні радіоактивні елементи. Винайдення циклотрону, за який Е. Лоуренс отримав Нобелівську премію, спричинило різке зростання ядерних досліджень. Ядерна фізика дедалі тісніше пов'язувалася з атомною технікою і промисловістю. Напередодні Другої світової війни найрезультативніших досягнень у ядерній фізиці досягли науковці Німеччини, Великої Британії та США.

У міжвоєнний період найбільша кількість лауреатів Нобелівської премії у галузі фізики припадає на вчених, що працювали в теоретичній і ядерній фізиці.

Водночас значні наукові досягнення здобули дослідники в інших галузях фізики. З 20-х років успішно розвивалася астрофізика. Англійський вчений П. Блеккет розробив методи дослідження космічного випромінювання. Англійські астрофізики зробили великий внесок у радіоастрономію. Вони збудували перші радіотелескопи.

Німецькі вчені К. Шварцшільд і Р. Емден своїми дослідженнями заклали основи теорії внутрішньої будови зірок. У 1936 р. за відкриття космічних променів і створення станції спостережень за ними австрійський фізик В. Гесс був відзначений Нобелівською премією.

Поряд з фундаментальними здобутками фізики речовини і випромінювання, в міжвоєнний період значних успіхів досягли дослідники галузей, тісно пов'язаних з технічними проблемами, — електроніки, радіофізики, аеродинаміки, газової динаміки та акустики. Успіхи в теоретичній і експериментальній фізиці спричинилися до виникнення нових наукових галузей — фізичної хімії, біофізики, геофізики.

Наукові досягнення фізиків значно обновили хімію. В 1926 р. англійський дослідник Ф. Содді був відзначений Нобелівською премією за дослідження, названі “хімія радіоактивних елементів”. У 1921—1923 рр. німецькі вчені Ф. Фішер, Г. Тропик, К. Бош, Ф. Бергіус розробили технологічний процес каталітичної гідрогенізації вугілля з метою отримання бензину. За цей винахід вони були нагороджені Нобелівською премією у 1931 р.

Якраз у ці роки розпочався новий етап у створенні штучного волокна і налагодженні його виробництва на базі досягнень важкого органічного синтезу шляхом ущільнення молекул органічних сполук. Внаслідок експериментів і теоретичних обґрунтувань в 30-і роки було створено вчення про полімери. Світове визнання здобув американський вчений І. Ленгмюр, який здійснив низку винаходів на межі фізики і хімії. В 1932 р. йому було присуджено Нобелівську премію за дослідження в хімії поверхневих явищ. Він вперше увів термін “плазма” при вивченні процесів та механізмів газового розряду.

Нобелівськими лауреатами у галузі біології і медицини стали канадський вчений Ф. Бантінгі і шотландець Д. Маклод за відкриття інсуліну (1923), англійський біохімік Ф. Хопкінс і нідерландський дослідник Х. Ейкман за відкриття вітамінів, що стимулюють ріст (1929).

У біохімії особливо великого значення для медичних застосувань набули досліді з вітамінізації, ферментації і антибактеріального ефекту. В 20—30-і роки було досліджено окремі групи вітамінів і деякі з них синтезовано. Ще з 20-х рр. розпочав свої дослідження англійський біолог А. Флемінг, який встановив, що один із плісневих грибків виділяє антибактеріальну речовину — пеніцилін. Налагодження його виробництва відбулося лише через десять років, що дало змогу врятувати життя мільйонам людей під час Другої світової війни.

Роботи в цьому напрямі велися у всіх країнах. Найбільших успіхів досягнув німецький вчений Г. Домагк, який в 1939 р. був нагороджений Нобелівською премією за відкриття антибактеріального ефекту пронтозилу.

З природничими галузями в найтіснішому зв’язку розвивалася математика. В 20-х рр. у Німеччині сформувалася школа нової абстрактної алгебри на чолі з видатною вченою Е. Нетер. Основні праці найвидатнішого математика ХХ століття Яна де Неймана присвячені функціональному аналізу і його застосуванню до питань класичної і квантової механіки. Уродженець Будапешта, свої перші наукові розвідки він здійснив у 20-х рр. у Німеччині, а згодом переїхав до США. Йому належать дослідження з математичної логіки і теорії ігор.

Наукові досягнення в природничих науках сприяли загальному технічному прогресові, особливо у технології виробництва, машинобудуванні, електротехнічній промисловості, радіотехніці, житловому будівництві, транспорті. Технічний прогрес впливав на суспільне життя і побут, які з 20-х рр. і, особливо, напередодні Другої світової війни, зазнали значних змін. Запровадження з 1922 р. регулярних радіопередач у США, Великій Британії, Франції, а згодом і в інших країнах, а також телебачення (з 1935 р. у Великій Британії, Німеччині, Франції і США) спричинилося до поширення масової культури, уніфікації суспільного життя, сприяло швидкому реагуванню громадськості на найважливіші політичні події.

Література, театр, кіно

Особливості розвитку літератури. Література міжвоєнного періоду країн Західної Європи і США відзначалася певними особливостями, які були наслідком

не тільки зародження модерністських течій попередніх десятиліть, а й найважливіших суспільно-політичних подій і змін, серед яких найбільш визначальними були війна, загострення соціальних конфліктів у перші повоєнні роки і під час світової економічної кризи, встановлення тоталітарних режимів. Оскільки обличчя національних літератур визначали письменники, початок творчості яких припадав на час напередодні або протягом Першої світової війни, їхні ідейно-тематичні та естетичні пошуки в 20—30-х рр. відбулися на формуванні основних літературно-художніх напрямів, частина з яких була прямим продовженням або видозміною найхарактерніших процесів попередніх десятиліть.

В усіх жанрах художньої літератури міжвоєнного періоду проявляється два магістральних напрями — модернізм і реалізм, з їх певними модифікаціями у національних літературах. Базуючись у своїй творчості на багатій спадщині романтичної і реалістичної класики минулого століття, письменники, водночас, спостерігали сучасні події соціального життя і зумовлені ними зрушення в психології та поведінці людей, тож вдавалися до нової тематики, висвітлення таких потаємних рис характерів і доль, які попередникам не були відомі. Нові тематичні пошуки приводили як модерністів, так і реалістів до оновлення засобів художньої виразності. Загальною ознакою літературного розвитку міжвоєнного періоду став процес інтелектуалізації національних літератур, що проявився у зближенні літературних і наукових методів пізнання. Ряд творів — це своєрідне злиття в неподільне ціле художньої літератури і досягнень психології та філософії.

У модернізмі найпоширенішою течією став сюрреалізм, ідейні витоки якого базувалися на дадаїзмі, німецькому романтизмі та французькому символізмі. Частина зарубіжних дослідників вважають сюрреалізм французькою формою дадаїзму. Першим сюрреалістичним художнім твором була брошура “Магнітні поля” (1919) Андре Бретона і Філіпо Супо. Теоретичні засади цієї течії обґрунтував А.Бретон у “Першому маніфесті сюрреалізму” (1924) і “Другому маніфесті сюрреалізму” (1929), а також Луї Арагон у брошурі “Хвиля марень” (1924). Художній акт, за Арагоном, передбачав категоричне відгороження письменника від зовнішнього світу, приспання розуму, занурення у “хвилю марень”. Лише тоді, нібито, відбувається виявлення внутрішньої “душевної матерії”, що відрізняється від нав’язливих думок. Відмежовуючись від класичної спадщини, сюрреалісти вважали, що істина може бути пізнана лише у стані марень і сновидінь.

Ключовим поняттям в концепції сюрреалізму є “автоматичне писання”. Саме воно складає основу теоретичного обґрунтування сюрреалізму А. Бретона. Лише метод фіксації “диктування думки без будь-якого контролю розумом” сприяє створенню “надреальності”. Така “надреальність”, згідно з Бретоном, принципово недоступна розуму.

Вважаючи, що марення здатне замінити реальність “надреальністю”, сюрреалісти велике значення надавали “записам снів”. Основні твори сюрреалістичної прози були присвячені зображенню людини, що перебуває у стані марення або описуванню мрій, які руйнують межу між реальним і “надреальним”. Вірші сюрреалістів — абстрактні, далекі від реальної дійсності, в яких у різних варіантах поєднуються теми: любов, сновидіння, мрії, насолода.

Наприкінці 30-х рр. сюрреалізм як політичний рух і художня течія, втрапивши своїх найталановитіших представників, які перейшли на позиції реалізму, фактично згасає. Усі спроби Бретона, який у роки війни переїхав до США, оживити сюрреалізм, виявилися безрезультатними.

Серед модерністів 20-х рр. вирізнялися письменники “втраченого покоління”, частина з яких були учасниками бойових дій. Війна дискредитувала у їхньому

розумінні суспільні й культурні цінності, змусила переглянути усі уявлення, які здавалися вічними і непорушними. Їхнє розчарування переходило у глибоке незадоволення дійсним порядком речей. У багатьох з них з'явилося відчуття хаосу. Якраз такі переконання відзначали суперечності їхньої творчості і наближали їх до модернізму. У їхніх творах повоєнних років проявився підкреслений демонстративний відхід від суспільної тематики, замикання в приватному житті особистості, копітке вивчення її переживань і реакцій. На відміну від соціального, особисте, інтимне проголошувалося вічним. Серед письменників “втраченого покоління” оригінальними творами відзначалися американець Ернест Хемінгуей (“І встане сонце”, “Прощавай, зброе”), англієць Річард Олдінгтон (“Смерть героя”, “Усі люди — вороги”), німець Ерїх Марія Ремарк (“На Західному фронті без змін”, “Три товариші”).

Окремий літературний напрям, близький до сюрреалізму за своїми художніми методами виразності, становила творчість письменників “потому свідомості”. Використовуючи теорію видатного австрійського філософа і психолога З. Фройда, вони розглядали духовне життя особистості у відриві від навколишньої дійсності, зосереджуючись головним чином на дослідженні психологічних нюансів, вишукуючи причини поведінки і духовного стану героїв у підсвідомих мотивах. Яскравими представниками цього літературного напрямку були у французькій літературі Марсель Пруст, в англійській — Джеймс Джойс, Дороті Річардсон, Вірджинія Вулф, в італійській — Італо Свєво, в американській — Томас Стенз Еліот і Гертруда Стайн.

Основним жанром письменників “потому свідомості” був психологічний роман. Один із засновників цього напрямку, англійський письменник Дж. Джойс в об'ємному романі “Улісс” відобразив лише одну добу життя трьох простих людей. В романі немає сюжетного розвитку і жодних видатних подій, а лише детально описано плин думок, відчуттів героїв, передано потік свідомості трьох дійових осіб.

Поряд з модерністськими течіями в літературі західноєвропейських країн і США інтенсивно, з широкомасштабними тематичними та ідейними обсягами, розвивався реалістичний напрям. Продовжуючи кращі традиції національних літератур, письменники цього напрямку збагатили класичні художні прийоми і методи реалізму новими підходами і більш виразним трактуванням історичних і суспільно-політичних проблем.

Саме за високу художню майстерність у зображенні тогочасних соціальних та історичних реалій, спроби вивчити основні причини виникнення суспільно-політичних проблем з метою їхнього розв'язання відзначено Нобелівською премією творчість Анатолія Франса (1921), Бернарда Шоу (1925), Томаса Манна (1929), Сінклера Льюїса (1930), Джона Голсуорсі (1932), Луїджі Паранделло (1934), Юджіна О'Ніла (1936), Роже Мартена дю Гара (1937), Перл Бакха (1938).

Широка панорама реальних життєвих проблем людей, що належали до різних верств тодішнього суспільства, відтворена у багатотомних соціально-філософських романах “Родина Тібо” Р. М. дю Гара, “Зачарована душа” Ромена Роллана, “Люди доброї волі” Жюльє Ромена (Франція); “Сага про Форсайтів” і “Сучасна комедія” Дж. Голсуорсі (Велика Британія); “Зал очікування” Ліона Фейхтвангера (Німеччина); “Хтось, ніхто, сто тисяч” Л. Паранделло (Італія); “Американська трагедія” Теодора Драйзера, “США” Джона Дос Пассоса, “Сільце” Вільяма Фолкнера, “Сини” Перл Бакха (США).

Для 30-х рр. характерною ознакою став розквіт історичного роману, представлений в німецькій літературі творами Томаса Манна, Генріха Манна, Альфреда Дьобліна, Бруно Франка, у французькій — Анатолія Франса й Андре Моруа, в англійській — Джека Ліндсея, в італійській — Роберто Баккеллі, в американській — Маргарет Мітчелл.

У літературі міжвоєнної Франції та Італії особливе місце посідала творчість письменників, які всі суспільні явища оцінювали з позицій моралі та основних засад католицької релігії. Критичною спостережливістю і самобутністю у зображенні суспільної дійсності відзначалися твори Франсуа Моріака і Жульєна Гріна у Франції та Альберто Моравія в Італії.

Новим явищем у літературному процесі 30-х рр. стала поява політизованих художніх творів антифашистського спрямування, авторами яких були не тільки комуністи, а й відомі майстри художньої літератури демократичних поглядів. Серед авторів антифашистських творів слід назвати таких: Анрі Барбюс, Луї Арагон у Франції; Джованні Джерманетто, Тереза Ноче в Італії; Віллі Бредель, Анна Зегерс в Німеччині; Федеріко Гарсія Лорка і Антоніо Мачадо в Іспанії; Рольф Фокс і Джон Корнфор у Великій Британії; Ернест Хемінгуей і Томас Вулф у США.

Важливою ознакою розвитку літератури міжвоєнних років було зростання популярності творів детективного жанру, як-от англійських письменників Артура Конан-Дойла та Агати Крісті, француза Жоржа Сименона, американців Рекса Стаута і Ерла Стенлі Гарднера.

Зазначені особливості літератури міжвоєнних років країн Заходу дають підстави виділити її в окремий період історичного розвитку.

Театр. Один з найдавніших видів мистецтва — театр, як і в попередні століття, розвивався в найтіснішому зв'язку з літературою, живописом, відігравав важливу роль у суспільному і культурному житті країн Європи і США. Перша світова війна не перервала національних театральних традицій, проте спричинилася до певних новацій і змін.

У 20—30-х рр. у різних країнах виникають театри експериментального типу, в яких випробовувалися нові методи впливу на глядача. Серед експериментальних театрів, що піднімали соціально-філософські теми, намагалися відійти від вузьких канонів минулого, слід назвати такі: “Громадянський репертуарний театр” в Нью-Йорку, “Авангард”, “Ательє”, “Комедія Єлісейських полів” в Парижі, “Кембріджський фестивальний театр” у Лондоні, “Театр незалежних” у Римі. Модерністські пошуки проявлялися не тільки у захопленні сюрреалізмом, а й часто в конструктивістському оформленні сцени, відмові від завіси, рампи, декорацій та інших традиційних атрибутів театральних постановок. Більшість режисерів-новаторів були видатними артистами.

Характерною ознакою театрального життя у країнах Західної Європи цього періоду є посилення комерціалізація театрів (принцип однієї вистави, що йшла в театрах кожен вечір доти, доки приносила прибуток), в яких застосовувалися штампи, вишукані мізансцени, вміло підібрані ефекти, а часто й дешеві трюки для розваги публіки. Більшість таких театрів розміщувалися в місцях масового зібрання людей, зокрема на бульварах. За ними закріпилася назва “бульварний театр”.

У французькому “Авангарді” працювали видатні режисери молодшого і старшого поколінь. У 1926 р. видатні французькі режисери і артисти Л. Жуве, Ш. Дюллен, Г. Батті створили творче об'єднання “Картель”. Розвиваючи ідею гуманістичного і поетичного театру, нерідко відображаючи настрої відчаю і скептицизму, характерні для тогочасної інтелігенції, вони створили ряд блискучих постановок, які набули широкій популярності. Видатним явищем духовного життя 20—30-х рр. був академічний театр “Комеді Франсез”, який прагнув зберегти традиції “зразкової сцени”. Актори цього театру, під впливом загального процесу оновлення, намагалися творчо осмислити свою роль у класичному репертуарі, але вперто і послідовно зберігали прихильність до декламаційного стилю, мистецтва слова, витончених сценічних

традицій, що мали вікову історію. В цьому велика заслуга керівників і режисерів “Комеді Франсез” Е. Фабрі, Ж. Копо, Л. Жуве.

В англійському театрі в перші повоєнні роки зусилля режисерів-експериментаторів не справили помітного впливу на постановки. Найвідомішим експериментатором англійського театру 20-х рр. був Т. Грей, керівник “Кембріджського фестивального театру”.

Після війни у зали театрів приходили люди, які порвали з вікторіанськими ілюзіями і своє гірке розчарування в “старій добрій Англії” переносили на усіх кумирів, тож з’явилися пародійні трактування драматичних творів англійських класиків, у тому числі В. Шекспіра. Демонструючи зневагу до класики, театр 20-х рр. звернувся до творів драматургів періоду Реставрації, знайшовши в антипуританізмі щось близьке духові свого часу. Постановка цих забутих комедій принесла славу режисеру і актору Н. Плейферу і неперевершеній актрисі Едит Еванс.

У 20-і рр. здобули найвищу сценічну популярність п’єси Б. Шоу, які ставились академічними і комерційними театрами. В Лондоні у Вест-Енді діяли десятки театрів. Вже в 30-і рр. проявилось прагнення нового прочитання творів В. Шекспіра. Яскраві образи шекспірівських героїв у ці роки створили видатні майстри англійської сцени Д. Гілгут, Л. Олів’є, Р. Річардсон. Саме тоді в період розквіту вступив театр “Олд Вік”, який, головним чином, ставив драми В. Шекспіра.

Після Першої світової війни у німецькому театрі з’явилося нове покоління режисерів, які виступали проти гасла “мистецтво для мистецтва”, а також проти комерціалізації театру. В першій половині 20-х рр. в театрі переважав експресіоністський напрям. На художніх принципах театрального експресіонізму стояли режисери К. Мартін, Ю. Фелінг. Твори В. Шекспіра і Ф. Шіллера Л. Йесснер інтерпретував плакатно-монументальними засобами, створюючи на сцені героїчний світ задля докору своїм сучасникам. У ряді епізодів дійові особи завмирили непорушною групою, уподібненою до скульптури. Основним елементом оформлення у виставах Л. Йесснера була драбина, що вела угору і вглибину сцени. Великого значення надавалося світлу. Позитивні герої з’являлися на сцені в яскравому світлі, негативні освітлювалися криваво-чорними променями. Головним для його методу було однозначне відтворення основної ідеї твору. Для цього він часто скорочував окремі діалоги.

Прихильник експресіонізму К. Мартін осучаснював театральні постановки тим, що прагнув об’єднати сцену із залом глядачів. Поступово у режисерському стилі Мартіна експериментаторські елементи відійшли на другий план, і він прийняв принципи динамізму.

Послідовним експресіоністом упродовж свого творчого життя був Ю. Фелінг. Темні і похмурі пристрасті, різкі сценічні проповіді визначали ритм і настрої кожної його режисерської роботи. Персонажі вистав існували в нервовому ритмі, для них страх перед життям заступав реальні події дійсності.

З другої половини 20-х рр. помітним явищем стала політизація німецького театру. Політогляди створюють Ф. Фольф, Густав фон Вангенгей, Е. Піскатор і Бертольд Брехт. В їх постановках широко використовувалися технічні новинки: рухомі сцени, кіноекрани, фотомонтажі та панно. Епізоди розігрувалися інколи на різних поверхах площадок, змонтованих на сцені і з’єднаних драбинами. З 1933 р., коли усі театри опинилися під суворим контролем міністерства пропаганди і виконували його замовлення, художня цінність більшості вистав приносилася у жертву нацистським ідеологічним настановам.

Італійське театральне життя міжвоєнного періоду не відзначалося поживанням. Усі спроби створити “неокласичний театр” закінчилися невдачею. У режисерських постановках переважало псевдоноваторство. Типовим прикладом формалізму були

постановки за творами Ф. Марінетті, який пропагував насильство, войовничий підхід у вирішенні життєвих проблем. Люди на сцені зображалися як войовничі маріонетки, існування яких підкорялося прагненню зруйнувати всі духовні цінності.

Основними формами роботи були мандрівні колективи, які часто розпадалися. Постійні творчі групи намагалися створити видатні драматурги Л. Піранделло і М. Прага.

Для театру в США найхарактернішою ознакою була наскрізна комерціалізація. Головним в американському театрі був антрепренер, який підбирав репертуар і акторів. До початку 30-х років театральне життя країни контролювали, головним чином, Концерн братів Шуберт і Театральний синдикат. Концерну братів Шуберт належало 36 театрів країни. З ним намагалися конкурувати малі комерційні театри окремих міст, кількість яких в різні роки змінювалася. У 20-і рр. лише на Бродвеї було 80 театрів. Їх кількість в наступне десятиліття скоротилася до 50.

З-посеред малих театрів, які не тільки ставили, а й створювали нові п'єси, вирізнялися "Провінстаун" Дж. К. Кука і "Гілд". "Провінстаун" мав 450 постійних власників абонементів, великі касові збори завдяки актуальним творам молодих американських письменників. Діячі театру "Гілд", створеного на основі вашингтонської групи акторів в 1918 р., оголосили своєю метою створення художнього театру, вільного від комерції. В 1925 р. для театру "Гілд" було побудовано приміщення на тисячу глядачів.

У 1931 р. виник молодіжний театр "Груп", який ставив драми про суспільні конфлікти. Театр мав свого власного драматурга К. Одеса, п'єси якого користувались широкою популярністю. За окремими постановками цього театру були створені фільми.

Адміністрація президента Ф. Рузвельта зробила спробу створити мережу державних театрів, основу репертуару яких мали складати класичні твори американської і світової літератури. У роки безробіття в таких театрах працювало до 40 тис. осіб.

Характерною особливістю федеральних театрів був випуск "живих газет" — актуальних постановок, побудованих на реальних фактах і документах. Перша "жива газета" була показана в Нью-Йорку в 1936 р. у зв'язку із окупацією італійськими військами Ефіопії.

Проте переважна більшість театрів орієнтувалася не на високохудожні твори та ідеали, а на смаки публіки.

Кіномистецтво.

Докорінні зміни у міжвоєнний період відбулися в кіномистецтві, яке розвивалося в найтіснішому зв'язку з літературою, театром, живописом. Помітно зросла матеріальна база кіновиробництва. Внаслідок технічного удосконалення апаратів для знімання фільмів і їх демонстрації, було здійснено перехід до звукового і кольорового кіно.

На початку 20-их років створюються перші мультфільми, фунда-

У 1928 р. Волтер Дісней створив перший анімаційний фільм з мишкою Мікі — однією з найбільших "зірок" американського кіно.

тором яких був видатний американський художник, режисер і продюсер Волтер Дісней. Його фільми з оригінальними мальованими персонажами, дії яких пізніше майстерно поєднувалися із музикою, шумовими ефектами і яскравими кольорами, поступово завоювали світовий кіноринок, справили естетичний вплив на розвиток кіномистецтва інших держав.

У 1926 р. в США вийшов перший звуковий музичний фільм режисера Д. Кросленда “Дон Жуан”, а вже з кінця 20-х років звукові фільми почали продукувати кіностудії майже всіх держав. Звукове кіно розширило можливості зображальних засобів, дало змогу показати найтонші психологічні відтінки внутрішнього світу людини.

З середини 30-х років з’явилися перші, ще недосконалі кольорові фільми, які посилили образність художнього сприймання. У 1935 р. у США на екрани вийшов перший кольоровий фільм “Беккі Шарп” оператора Р. Реннахена у постановці режисера Р. Мамуляна. Виразність кольорового фільму тривалий час залишалася не вирішеною проблемою. Лише з 40-х років вдосконалення технічних засобів забезпечило реальну кольорову передачу, наблизило екран до можливостей живопису. Характерною ознакою кіномистецтва міжвоєнного періоду була його комерціалізація.

У міжвоєнний період значно змінилася географія кіновиробництва. Якщо до Першої світової війни французькі фільми задовольняли майже 90 % попиту країн Західної Європи та США, то внаслідок занепаду європейського кінематографу в перші повоєнні роки на провідне місце виходять американські кінофільми. Однією з важливих причин такого успіху було те, що США не зазнали руйнувань під час війни і постійно накопичували фінансові фонди. До того ж, в 1922 р. у США було створено координаційний центр випуску кінофільмів — Асоціацію виробників і прокатників, яку очолив видатний діяч республіканської партії В. Хейс. За ініціативою Асоціації, на студії Голлівуду започаткували практику запрошення найпопулярніших акторів та режисерів для створення фільмів за їх участю. Орієнтація на окремих “зірок” стала з 20-х років постійною практикою Голлівуду та й інших американських кіностудій. Світову популярність в ці роки здобули Ч. Чаплін, Р. Арбекль, К. Відор, Р. Флаєрти, Г. Ллайд.

Відстоюючи незалежність своєї творчості, відомий американський режисер, сценарист, актор і продюсер Ч. Чаплін заснував власну кінофабрику і перейшов до випуску повнометражних фільмів. У 20-і роки він випустив такі популярні фільми, як “Золота лихоманка” (1925) і лірична трагікомедія “Цирк” (1927), в яких комедійними засобами трактувалися драматичні сюжети існування “маленької людини”.

Вже з кінця 20-х років з’явилися комерційні фільми “джазової” тематики, де переважали сцени з життя нічних клубів, прогулянки на яхтах, змагання на автомашинах, в яких вродливі актори в ультрамодному вбранні демонстрували лише багату Америку. Період з 1929 по 1940 рр. часто називають “золотим віком” американського кіно.

Окрім Голлівуду, у США діяло ще сім кінотрестів, які щорічно випускали від 480 до 570 фільмів. Переважна більшість з них були комерційними і часто ставилися за схематичними сценаріями, які знімав оператор за певними стандартами. Типовою комерційною продукцією Голлівуду були кінокартини про Тарзана, початок яким в 1932 р. поклав фільм “Тарзан — людина-мавпа”, де головну роль зіграв відомий американський спортсмен, олімпійський чемпіон з плавання Дж. Вайсмюллер.

Гангстерські фільми, мелодрами і навіть фільми на історичну тематику рясніли різного роду злочинами. Дуже рідко демонструвалися успішні дії поліції проти злочинців. У США в 30-і роки вперше з’явилися фільми жахів. Режисер Дж. Вейл поклав початок зображенню фантастичного чудовиська у фільмі “Франкенштайн”

(1931). Серед фільмів жахів найбільшу популярність здобув “Кінг-Конг” (1934) режисерів Е. Шведсека і М. Купера.

Новим видом кінопродукції 30-х років стали музичні фільми-вистави, в кожному з яких розгорталася історія зародження популярності й піднесення до загальновізваної слави чарівних героїнь і героїв. Серед них великим успіхом користувалися музичні фільми з юними співачками Джулі Гурланд і Діною Дурбін, які володіли рідкісної краси голосами. Поруч з комерційними фільмами були створені кінокартини, які відображали правду життя “маленьких людей” тодішнього американського суспільства зі щоденними турботами. Такі фільми 30-х років як “Грона гніву”, “Довга дорога додому” Дж. Форда; “Вогні великого міста”, “Нові часи” Ч. Чапліна увійшли до золотого фонду світового кіномистецтва. Серед американських фільмів 30-х років, на історичну тематику високою майстерністю відзначається фільм “Розвіяні вітром” режисера В. Флемінга за романом М. Мітчелл. Кінокартина принесла Голлівуду 65 млн доларів доходу і стала найприбутковішою у 30-і роки. Вона отримала майже всіх “Оскарів”. Проте конформістські фільми, стандартні за формою, значно переважали високохудожні твори американських кіностудій.

У Великій Британії до середини 20-х років тривав занепад кіноіндустрії, що почався з початком Першої світової війни. Майже 75 % кіностудій не діяли. В 1926 р. було випущено лише 15 фільмів. Країну заповнили переважно американські, а також німецькі й французькі кінокартини. Тож небезпідставно критики називали Велику Британію “кіноколонією” Голлівуду. Для порятунку національного кіно парламент у 1927 р. прийняв “Закон про квоту”, який передбачав обмеження для демонстрування і прокату фільмів іноземного виробництва і зобов’язував показувати вітчизняні фільми. Внаслідок захисних дій виробництво вітчизняних фільмів з 1927 р. почало зростати. В 1929 р. кількість національних фільмів збільшилась до 129. Проте прагнення створити дорогі фільми за участю “кінозірок” прирікало британців на безнадійне змагання з Голлівудом.

У 1929 р. вийшов перший англійський звуковий фільм “Шантаж” режисера А. Хічкока. Комерціалізація британського кіно спричинилася до певної спеціалізації, зокрема створення “костюмованих” і детективних фільмів. Характерною ознакою художніх фільмів Великої Британії було прагнення експлуатувати тематику приватного життя видатних історичних постатей та використовувати сюжети наукової фантастики. Серед фільмів детективного жанру велику популярність здобули картини уславленого режисера А. Хічкока “Людина, яка знала надто багато”, “39 кроків”, “Таємний агент”, “Саботаж”. Низка англійських фільмів почали конкурувати з американськими, зокрема “Особисте життя Генріха VIII”, “Рембрандт” режисера О. Корда; “Скажіть Англії” Е. Асквіта. В 1934 р. фільм “Особисте життя Генріха VIII” був занесений американцями до десятки кращих кінокартин року.

Оригінальністю і значними успіхами в міжвоєнні роки відзначалися англійські документальні фільми. За якістю і кількістю документальних фільмів британська кінопромисловість цього періоду не мала собі рівних. Кіностудії Великої Британії стали своєрідним законодавцем кінодокументалістики. Визначний теоретик і практик документального кіно Джон Грірсон сформулював основні принципи художнього кредо, які зводилися до заперечення ігрового кіно: “Матеріали і сюжети, запозичені з життя, — твердив він, — точніше і реальніше у філософському розумінні відображають навколишній світ, ніж ігрові сюжети”. Дж. Грірсон заснував творчу групу своїх прихильників, які створили близько 300 документальних фільмів з різних галузей соціально-економічного життя, природи різних континентів, етнографічної тематики. Частина з цих фільмів відображають науково-дослідницькі експерименти.

Після створення Веймарської республіки поживалося виробництво німецьких фільмів. До 1924 р. в Німеччині склалися кіноконцерни, серед яких наймогутнішими були “УФА”, “Терра”, “Прогрес” і “Національ”. Найяскравішими напрямками в німецькому кіно в 20-і роки були експресіонізм і неоромантизм. Діячі експресіонізму, не маючи ніякої політичної та естетичної програми, прагнули виявити в мистецтві прихований зміст явищ, створити своєрідний світ тіней, що лише віддалено нагадував реальний. Це вимагало високої майстерності режисера, оператора, художників. Програмним твором цього напрямку був фільм “Кабінет доктора Калігарі” режисера Р. Віне.

Ідеї фатальної приреченості, безсилля протистояти долі, ворожості світу притаманні всім фільмам експресіоністського напрямку, який існував до 1925 р. Водночас з’явилися фільми неоромантиків, в яких хаосу і невизначеності протиставлялася любов як єдина ірраціональна сила. Тенденції неоромантизму виражені у фільмах режисерів Ф. Ланга, А. Франка (“Нібелунги”, “Метрополіс”, “Гора долі”). Для них характерні монументальність, масові сцени, численні декорації.

Реалістичне німецьке кіномистецтво 20-х років найповніше проявилось у жанрі “Камершпіле” — камерних драм про життя міщан, дрібних власників і крамарів. Режисери цього напрямку, відмовляючись від монументальних постановок, зосереджували дії своїх героїв у тісних квартирах, крамничках, на вулицях містечок. Принципи цього жанру виражені в сценаріях К. Майера.

У 1929 р. з’явився перший німецький звуковий фільм “Мелодії світу” в постановці режисера В. Рутмана. В 1930 р. серед 146 фільмів — 101 були звуковими. Окремі звукові фільми склалися з простих сюжетів, побудованих на різноманітному використанні мелодій, постановок у жанрі оперет. Широкої популярності набули такі музичні фільми, як “Вальс любові” режисера В. Тіле, “Два серця в три чверті такту” режисера Г. Больварі, “Конгрес танцює” Ч. Чарелла.

На початку 30-х років найвидатніші картини створили режисери Ф. Ланг і Г. Пабет. У 1930 р. Ланг поставив один з найцікавіших своїх фільмів “М”. У фільмі “Заповіт доктора Мабузе” (1933) у завуальованій формі пролунав протест проти безумства диктатури. Головний герой фільму прагнув змусити громадян знищити державу і на її уламках побудувати злочинний світ. Пацифістські ідеї сповідувалися у фільмах Г. Пабета “Західний фронт 1918”, “Тригрошева оперета”, “Товариство”, створених ним на початку звукового кіно.

З приходом до влади нацистів кіновиробництво було поставлене під суворий контроль цензури, розгорнувся випуск помпезних фільмів, які уславлювали арійську расу. Історичне минуле Німеччини ідеалізувалося. Водночас збільшився випуск розважальних фільмів, які в 30-і роки складала майже 85 % від загальної кількості кінокартин.

Німецькі документальні фільми створювалися виключно на замовлення нацистського режиму і відображали з’їзди нацистської партії, діяльність фюрера, інших керівників району та військові паради. Навіть документальні фільми про Олімпійські ігри 1936 р. у Берліні відзначалися крайньою політичною тенденційністю.

Частина режисерів уникала нав’язуваної тематики і зуміла створити ряд високохудожніх фільмів. Серед них кінокартини “Еміль і детективи” Г. Лампрехта, “Рік 1914” і “Капітан з Кюпеніка” Р. Освальда, “Блакитний ангел” Дж. Штернберга. Останній мав світовий успіх завдяки чудовій грі Марлен Дітріх.

В Італії цензурні переслідування посилилися після встановлення фашистської диктатури. В 1934 р. в країні створено Генеральну дирекцію кінематографії, що безпосередньо підлягала керівництву фашистської партії. Крім двох державних фірм “Чінез” і “Європа”, які були підпорядковані прямому урядовому контролю,

існувало декілька приватних кіноательє. З середини 20-х років, на державне замовлення, почали створюватися художні фільми, в яких проводилися паралелі між видатними історичними діячами Римської імперії і Б. Муссоліні.

Найвидатнішими художниками італійського кіно 30-х років були кінорежисери О. Блазетті і М. Камеріні. Блазетті в 1930 р. створив фільм “Нерон”. Щоб уникнути нав’язуваної цензурою ідеалізації минулого, він вибрав тему часу занепаду Римської імперії. В 1934 р. Блазетті поставив історичну картину “1860”, присвячену національно-визвольному руху італійського народу, яка набула широкого суспільного резонансу.

Широкої популярності набули комедії М. Камеріні “Віддам мільйон” і “Пан Макс”, в яких головну роль грав видатний італійський актор Вітторіо Сіпа. Державні кіностудії випускали переважно політизовані фільми-агітки, які не відзначалися художньою цінністю.

У Франції — країні, де зародилося кіномистецтво, фільми якої до 1914 р. завоювали світовий ринок, перші повоєнні роки позначилися значним занепадом кіновиробництва. Війна завдала французьким фірмам непоправної шкоди: вони втратили не тільки світовий ринок, а й почали помітно відставати у виробництві нових фільмів та за рівнем технічного оснащення. У 1920—1923 рр. найбільша французька фірма “Пате консорціум” змушена була закрити філіали своєї фірми за кордоном і навіть частину з них у Франції. Щоб відродити славу французького кіно і протистояти в конкурентній боротьбі американському і німецькому кіно, було взято курс на виробництво небагатох, але дорогих багатосерійних фільмів. У 1921 р. розпочалися зйомки фільму “Три мушкетери” в 12 епізодах режисера А. Діаман Берже, а згодом його продовження — фільму “Двадцять років по тому”. Широкомасштабністю постановок відзначалися також фільми “Знедолені” режисера А. Фекура, “Наполеон” в постановці А. Ганса.

У французькому кіномистецтві 20-х років з’явилося нове покоління митців, які рішуче виступали за перетворення кіно у нове мистецтво зі своєю специфікою. Прихильників цього напрямку називали “кіноімпресіоністами”, або “Авангардом”. Гучно представляючи себе творцями нового мистецтва, нищівниками старих традицій, вони вбачали основне завдання у перетворенні реального у “надреальне” засобами кіно. Першим фільмом авангардистського напрямку вважається “Механічний балет”, поставлений відомим французьким художником Ф. Леже у 1924 р. У цьому фільмі відтворені живописні композиції машин і механізмів, які розглядаються в різних ракурсах, знятих у русі. Режисер-авангардист Е. Деслав створив фільми “Марш машин” і “Електричні ночі”, в яких відсутні актори, немає сюжетів, а лише передбачаються ритми працюючих машин, що породжують різні емоції.

Авангардисти ініціювали рух за створення товариств і друзів кіномистецтва, різного роду клубів прихильників кіно, що спричинило зростання кількості кінотеатрів. За зразком французьких кіноклубів і товариств, виникли рухи прихильників нового виду мистецтва і в інших країнах.

Незважаючи на зростання популярності кіномистецтва, його технічна і фінансова база у Франції наприкінці 20-х — на початку 30-х років значно відставала від інших країн. Не отримали підтримки і практичного застосування експерименти французьких кіномитців з потрійним екраном, технічні винаходи в галузі звуку і кольору. Лише із застосуванням звукового кіно і відходом від авангардистських формальностей на початку 30-х років почалося пожвавлення французького кіновиробництва. Якщо в 1930 р. було випущено 94 фільми, то в 1931 р. — 139, в 1932 р. — 157.

Французьке кіно 30-х років, як і в інших країнах, було комерціалізованим. Серед художніх фільмів 30-х років популярність здобули комедії Р. Клера “Під дахами Парижа”, “Мільйон”, “Останній мільярдер”. Якщо в першому показано “маленьких” людей, які потрапляють у жорстокі ситуації, то у двох наступних режисер розкриває життя багатих. Значне місце у його фільмах займає музика, що супроводжує героїв комедій, дотепні музичні гіперболи відіграють у них важливу роль. Так, актор, який змушений співати під дулом пістолета, бере таку високу ноту, що падає кришталева люстра. В його фільмах співають дитячими голосами квіти, які змушують забути “маленьких” людей про гірке навколишнє життя.

З середини 30-х років зароджується нова “французька” школа кіно, яскравим представником якої був Ж. Фейдер. Основний жанр його кінокартин — поетичний реалізм, який відображав внутрішній світ людини, почуття героїв підносились до романтичної, опоетизованої, з певною долею ліризму сфери. Відродження французького кіно було здійснено завдяки праці режисерів Ж. Ренуара, Ж. Дювів’є, М. Корне; кіноакторів Ж. Габена, Л. Жув’є, Ф. Розе. За 1934—1939 рр. Ренуар поставив дев’ять картин, серед яких високою майстерністю відзначалися “Велика ілюзія”, “Марсельеза”, “Людина-звір” за романом Е. Золя. В них знайшли відображення соціальні та філософські проблеми, які в ці роки бентежили громадськість Франції. Широку популярність здобули фільми Ж. Дювів’є “Славна компанія”, “Пепе ле Моко” з головними героями у виконанні Ж. Габена. В 1938 р. він поставив в Голлівуді музичний фільм “Великий вальс”, присвячений Й. Штраусу, який здобув популярність у всьому світі.

Образотворче мистецтво і архітектура

Живопис і скульптура. Образотворче мистецтво міжвоєнного періоду країн Заходу розвивалося в тісному зв’язку з літературою та іншими видами художньої культури і зазнавало зростаючого впливу соціально-політичних подій. Через це більшою мірою, ніж до Першої світової війни, образотворче мистецтво зазнало розмежування і зіткнення різних його течій. Соціальні рухи, боротьба за демократичні форми суспільного життя, встановлення тоталітаризму в окремих країнах накладало відбиток на образотворче мистецтво. У таких умовах особливої гостроти набувало співвідношення художніх і політичних початків у самій творчості, будь-яка естетична позиція уособлювалася з певним соціальним значенням.

На відміну від попередніх десятиліть, коли характерною рисою митця була єдність ідейної програми і відповідного стилю вираження, в міжвоєнний період втілення однієї ідеї здійснювалося часто в різних стильових формах.

Відхід від традиції в творчості і поява різних стильових новацій були реакцією значної частини митців на катастрофічні події Першої світової війни, наслідком загальної зневіри і розчарування в суспільних ідеалах. Революції в багатонаціональних імперіях та їх розпад, встановлення фашизму в Італії, нацизму в Німеччині, більшовицькі експерименти в Росії були сприйняті значною частиною творчої інтелігенції як криза суспільних відносин і світовий хаос.

Модерністські течії — імпресіонізм, кубізм, що зародилися на початку ХХ ст., доповнені під час Першої світової війни дадаїзмом, переросли в 20-і рр. в сюрреалізм, абстракціонізм і неореалізм. Сюрреалізм і абстракціонізм проявилися в живописі та, меншою мірою, в скульптурі, трактувалися як “модерне мистецтво”. Реалізм, який також зазнав впливу цих модерністських течій, не визнавався частиною митців як художня творчість і трактувався як “не мистецька форма вираження ідей”.

Методологія сюрреалізму (надреалізму) заснована на інтуїтивному і фантазійному сприйнятті дійсності. Несвідоме, інтуїтивне синтезувалося художником у творчий акт, який дозволяв “вільні асоціації” за правилами невідповідності — поєднання непоєднуваного.

Першим сюрреалістом в живописі був Андре Массон (1896—1987). Зацікавившись проблемою несвідомого, він захопився малюванням пером, довільно водячи ним по паперу.

Відчуття неочікуваності явищ цього світу і його непізнаності, підкреслення думки про абсурдність буття, яке уявлялося художнику в страхітливих або фантастичних формах є найхарактернішими ознаками творчості сюрреалістів. Найпослідовніший прихильник сюрреалізму Сальвадор Далі називав свій метод “критично-параноїчним”.

Хрестоматійна наочно-предметна форма сюрреалізму, в якій виражається його ідейно-художня концепція неправдоподібності реального світу, яскраво проявляється в картинах бельгійця Р. Магрітта і каталонця С. Далі. На їхніх картинах сумбурно поєднані чисто предметні фрагменти реальності, які сприймаються в натуральному вигляді або парадоксальним чином деформовані. Чітко демонструють такий метод картина Р. Магрітта “Червона модель”, на якій зображено черевики з людськими пальцями, і “Антропоморфна шафа” С. Далі — людська постать з картотечним ящиком у животі.

Мотиви сюрреалізму в 20—30-і рр. проявлялися у творчості колишніх засновників кубізму Жоржа Брака (1882—1963) і Пабло Пікассо (1881—1973). Відійшовши від кубізму, вони створили оригінальні реалістичні картини і графічні композиції. Водночас, в окремих творах вони яскраво демонстрували комбінації роз’єднаних на частини людських постатей, елементи яких поєднувалися неприродним способом. Якщо для творів Ж. Брака характерні зображення людських постатей, у яких лінії набувають майже орнаментальної виразності й гнучкості, то Пікассо в живописі і графіці виступає як послідовник традиційної гуманістичної культури. Він створює такі ліричні реалістичні твори, як “Відпочинок жінок”, “Мати і дитина”, “Скульптор і модель” та ін.

Мотиви сюрреалізму, характерні для творчості Пікассо, найбільш яскраво проявилися в грандіозній трагічній композиції “Герніка” — найвідомішій політич-

П. Пікассо. Герніка (1937 р.).

ній картині ХХ ст. У цьому полотні він не відтворює подій трагедії іспанського міста Герніка, зруйнованого німецькими бомбами. Його полотно не містить наочного зображення, а являє собою своєрідний художній символ всесвітньої катастрофи. Картина наповнена уламками реальних, фантастичних і деформованих фрагментів живої і неживої природи, які розламуються і падають під дією вихору. Ці фрагменти пов'язані калейдоскопічною композицією. Чорно-біла гама картини, поєднання плоских плям і кутових ліній створює різку експресію і підкреслює монументалізм побудови форми.

У 20—30-і рр. сюрреалізм проникає у живопис усіх європейських країн, США та Латинської Америки. Яскравими представниками англійського сюрреалізму були Г. В. Сазерленд і П. Неш.

Частина колишніх імпресіоністів і дадаїстів в пошуках нових форм вираження вдаються до абстракціонізму, інші в новій манері відроджували реалізм. Абстракціонізм виключає образну основу, яка складає суть художньої творчості. Для абстракціоністів характерна безліч чудово скомпонованих і старанно відтворених абстрактно-геометричних композицій. Теоретиками абстракціонізму і провідними художниками-безпредметниками були Василь Кандинський (1866—1944), емігрант із Росії, що мешкав у Німеччині, та голландець Пітер Мондріан (1872—1944). В. Кандинський вбачав в абстрактних методах “абсолютного живопису” шлях до порятунку від суперечностей реального світу. П. Мондріан прийшов до безпредметності через геометричну стилізацію природи, розпочату кубістами ще на початку ХХ ст. Подальше спрощення абстракціоністами форм, фігур, що інколи перетворювалися на вигадливий орнамент, відбувалося в 30-х рр.

Яскравими представниками абстракціонізму міжвоєнного періоду були Ж. Брак, А. Марке у Франції, Е. Л. Кірхнер у Німеччині, Дж. Моранді в Італії. Для творів Ж. Брака характерні складні перетини прозорих просторових планів, витончені узори ліній, відділених від обрисів предметів, які ніби представляють пасьянси, розкладені з однієї колоди карт. Фрагментами однієї нескінченної картини виглядають пейзажі Е. Л. Кірхнера.

Частина художників-абстракціоністів міжвоєнного періоду в пошуках соціальної доцільності своєї праці вдалися до прикладних видів творчості — застосовували свій хист у художній промисловості, рекламі, поліграфії. Так, в мистецькому житті стверджувався новий тип художника-дизайнера, стиліста, що працює на замовлення фірми або урядових установ.

У США абстракціонізм і абстрактний експресіонізм стали офіційними напрямками. Тут знайшли визнання і підтримку багато європейських художників. Роботи сюрреалістів і абстракціоністів стали модними, їх закупавали великі музеї.

Паралельно з модерністськими течіями в міжвоєнний період відбувалося відродження реалізму. Поворот частини живописців до реалізму був підкріплений програмними заявами, які французький письменник і художник Ж. Кокто визначив як “повернення порядку”. Перехід на реалістичні позиції колишніх фовістів, кубістів прискорено відбувався у 20-і рр. У творчості Альбера Марке, що вийшов з фовістів, найпошлюбніше проявився реалізм в європейському пейзажі. Його основні картини присвячені індустріальному міському пейзажу з характерними для ХХ ст. прикметами: доками, шлюзами, підймальними кранами, вантажними кораблями. Особливо багато картин він присвятив Парижу.

Аналогічний перелом відбувся також у Італії, де прихильники футуризму і “метафізичного живопису” К. Карра, Дж. де Кіріко вдалися до пошуків стабільних

пластичних цінностей мистецтва. Німецькі художники масово переходили від дадаїзму і футуризму до предметної реальності. Проникаючи у соціальний зміст тодішнього життя, Г. Грос, О. Дікс, Г. Шольц прийшли до реалізму, не уникнувши характерної для 20-х рр. смуги “цинічного реалізму”, який перетворював огидні сторони людського життя в предмет естетичного переживання. Подібні явища, меншою мірою, проявилися згодом у творах французького живописця Ж. Фотріє, англійця Е. Спенсера, американця Дж. Левіна.

Частина художників 20-х рр. належала до так званого “магічного реалізму”, зміст творів якого полягав не в тому, що вони зображали, а в натяках на приховану за реальними формами загадковість.

Скульптура міжвоєнного періоду, розвиваючись у синтетичному зв'язку з іншими видами образотворчого мистецтва, відгукувалася на ідейно-політичні запити суспільства, відображала реальні процеси, що відбувалися в цей період. У всіх жанрах скульптури, на відміну від живопису і графіки, прояви модерністських течій відзначалися певною поміркованістю. У монументальній скульптурі та портретному жанрі впродовж 20-30-х років помітним був вплив Огюста Родена. Монументальну класичну скульптуру у Франції прагнув відродити його учень Антуан Бурдель (1861—1929). Володіючи рідкісним талантом і розумінням зв'язку архітектури й скульптури, він тяжів до конструктивних побудов монументальних форм, сповнених динамізму і внутрішнього руху. Його творча манера яскраво проявилася в грандіозному пам'ятнику генералу Альвеару в Буенос-Айресі. Бронзова фігура генерала Альвеара на здибленому коні, обтяжливий деталі і пластична гармонія породжують образ великої сили. Зображені алегоричні фігури Перемоги, Свободи, Сили і Красномовства сповнені суворої моральної чистоти.

З античною епохою перегукуються скульптурні твори видатного майстра Аристіда Майоля (1861—1944). Улюблений образ жінки в його творах демонструє здоров'я, природну чистоту, безтурботність.

Камерною інтимністю відзначаються скульптурні твори Шарля Деспію (1874—1946) “Єва”, “Атлет, що відпочиває”, “Аполлон”.

Для німецької скульптури також був характерний реалізм. Німецька школа скульптури в 20-і рр. виявляла схильність до пластичної цілності, гуманізму художніх образів. Яскравим прикладом гуманістичної творчості є роботи одного з найвидатніших німецьких скульпторів Ернста Барлаха (1870—1939). Головну тему — скорботу за полеглими у світовій війні — скульптор трактував як велику драму німецького народу. Це проявилось в роботах “Голодуючі”, “Милосердя”, в зображенні фігури ангела для пам'ятника полеглим в соборі міста Гюстров.

До ідеальних мотивів оголених пластичних форм вдавалися майстри інших країн Європи, використовуючи класичний досвід статурної пластики: В. Віглан (Норвегія), К. Нільсен (Данія), К. Міллес (Швеція), Г. Латез (США).

Крім реалізму, в скульптурі проявлялися нові течії — сюрреалізм і абстракціонізм. Художники цих напрямів намагалися відтворити актуальні питання

Е. Барлах. Фігура ангела для пам'ятника полеглим в соборі міста Гюстров. Бронза (1927 р.)

Г. Арп. Торс.
Білий мармур (1931 р.).

життя новими творчими прийомами. Одним із засновників сюрреалізму в скульптурі був Ганс Арп (1887—1966). Арп у своїх творах вдавався до надзвичайних конфігурацій сильно вираженими формами у вигляді тулуба людини або інших частин тіла. Розглядаючи людину як продукт природи, він зображав її у формах без обов'язкового в класичних творах трактування голови, рук. Прояви сюрреалізму та абстракціонізму характерні для Альфреда Лорана (Франція), Генрі Мура (Велика Британія), Я.Епштайна (США).

У скульптурах Г.Мура проявився навмисний примітивізм у зображенні. Його фігури виражають сум, біль, вічну тривогу. Загалом, для названих скульпторів характерні фігуративні й нефігуративні форми зображення, вони відтворюють філософські уявлення митців про діяльність людини, її життєві тривоги і проблеми.

Архітектура. В міжвоєнний період архітектурна теорія і практика розвивалися надзвичайно інтенсивно. Зростання промисловості й міст, розвиток транспорту поставили нові завдання перед архітекторами. На розвиток світової архітектурної теорії і практики з наростаючою силою впливав науково-технічний прогрес, що проявлявся у запровадженні в будівництво залізобетону, скла, нових каркасних конструкцій.

Ключовою проблемою в архітектурі було поєднання техніки і мистецтва. Панивним було уявлення про техніку як джерело нової краси, а красивим почало вважатися те, що добре функціонує, слугує практичним потребам людини. Принцип виділення особливого простору для кожної з головних життєвих функцій (праця, відпочинок, пересування) був перенесений і в галузь міського будівництва. Функціоналізм закорінився у всіх країнах Західної Європи і США.

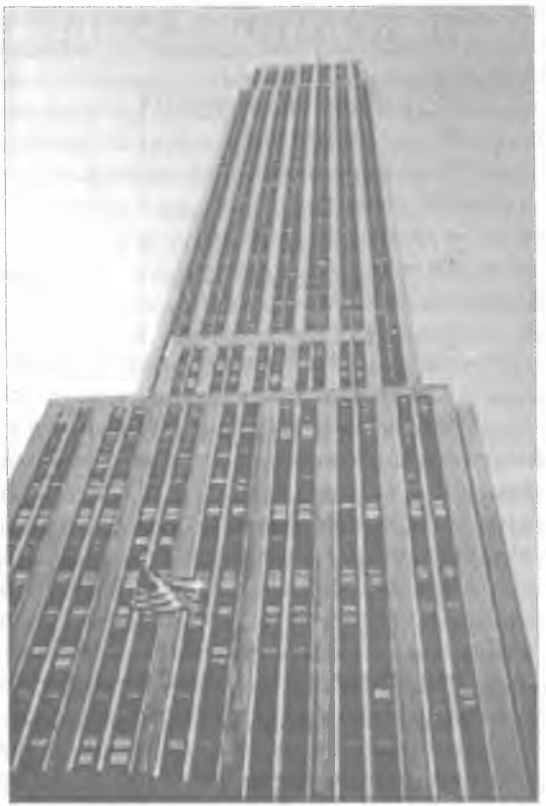
В архітектурі утвердився напрямок функціоналізму, заснований на утвердженні первинності функції будови щодо її форми. Висунуту наприкінці XIX ст. американським архітектором Л.Саллівеном формулу —“форму визначає функція” — в середині 20-х рр. підхопили західноєвропейські архітектори — прихильники раціоналізму, спростили її зміст і звели до утилітарності, порівняно з естетикою. Основні функціональні принципи в теорії розробляв і утверджував у творчій практиці видатний французький архітектор Ле Корбюзьє (він визначав будинок як “машину для житла”) і найбільш послідовно архітектори школи “Баугауз” — В.Гропіус, Л.Міс ван дер Рое. Ідеї доцільного конструювання життєвого середовища пов'язувалися зі створенням таких матеріальних форм, які могли б забезпечити максимально вигідні умови праці і життєдіяльності. Структура будов базувалася на основі методів наукової організації праці, будинки розміщувалися у точній відповідності з послідовністю функціональних процесів. На перший план архітектори “Баугаузу” висували інженерно-технічні принципи і яскраво виражений каркас будови. Контрасти гладких бетонних стін і великих вікон у вигляді суцільних горизонтальних прорізів, відсутність декоративних деталей, крайній лаконізм архітектурного рішення — найтипівіші риси стилю цієї школи.

Характерні риси функціоналізму та інженерні принципи “Баугаузу” позначилися також на будівлях 20—30-х рр. у США. Переважна більшість американських архітекторів були представниками Чиказької школи, яка зародилася ще напри-

кінці XIX ст. У Нью-Йорку до початку 30-х рр. було побудовано найбільший хмарочос на 102 поверхи "Емпайр Стейт Білдінг", розпочато будівництво "Рокфеллер-центру" на 72 поверхи. Архітектори Чиказької школи спричинилися до розбудови великих міст не тільки у США, а й в інших країнах. Функціоналізм 30-х рр. у багатьох випадках набув характеру байдужості до специфіки місцевих умов і напередодні Другої світової війни був відсунутий на другий план неокласицизмом.

Спробам функціоналізму виробити "інтернаціональну мову" форм, заснованих на модерній техніці, протистояла "органічна архітектура", засновником якої був Ф.Л. Райт. На відміну від урбанізму Ле Корбюзьє і Чиказької школи, він розробив "стиль прерій", висунув нову форму людського поселення. Він прагнув до встановлення тісного зв'язку архітектури з природою, максимального використання особливостей природного оточення. За його зразками у США та в інших країнах будувалися котеджі, вілли, для яких характерні поєднання з навколишнім ландшафтом, обрамлення будов терасами і галереями.

Основний процес розвитку архітектури і містобудування в 20—30-і рр. спрямовувався не стільки на проблеми стилю, як на проблеми осучаснення міст, оздоровлення міського середовища і умов життя мільйонів людей в численних урбанізованих центрах, що постійно розросталися. В образотворчому мистецтві та архітектурі художники і скульптори по-новому розвивали тему людини і середовища в тій складності, яка була характерною для реального життя міжвоєнних років.

Хмарочос "Емпайр Стейт Білдінг"

II. КРАЇНИ ЗАХОДУ в 1918—1939 рр.

- Велика Британія
- Франція
- Німеччина
- Італія
- Іспанія
- Сполучені Штати Америки

Розділ 6. Велика Британія

Перші повоєнні роки (1918—1922). Підсумки Першої світової війни були неоднозначними для країни. З одного боку, з-посеред союзників Велика Британія виграла від перемоги у війні чи не найбільше. Німеччину на певний час було усунуто як основного суперника на світових ринках, у колоніях і на морі. За рахунок колоній Німеччини, а також Туреччини, Британія примножила свої заморські володіння на 2,6 млн км² з населенням 9,5 млн осіб. У результаті цих придбань Британська імперія охоплювала чверть суходолу земної кулі (34,7 млн км²) і чверть населення світу (525 млн осіб).

Однак за свої здобутки Великій Британії довелося заплатити високу ціну. Війна значно ослабила країну. На фронтах загинуло 743 тис. чоловік, 1693 тис. було поранено. Країна втратила близько третини свого національного багатства. Воєнні витрати становили понад 10 млрд ф.ст. (це майже вдвічі більше від витрат Франції). Було потоплено 70 % британського торговельного флоту. Промислове виробництво за період війни скоротилося на 20 %, експорт англійських товарів зменшився мало не вдвічі, натомість імпорт майже вдвічі зріс.

Хоча податки за роки війни збільшились у 6 разів, вони покривали менше третини воєнних видатків, а решта сум надходила від внутрішніх і зовнішніх позик. У результаті державний борг Великої Британії за роки війни зріс у 12 разів — з 0,6 до 7,8 млрд ф.ст. Зокрема, своєму головному іноземному кредиторі — США вона заборгувала 850 млн ф.ст., перетворившись з кредитора США на їх боржника. Роль світового фінансового центру перейшла від Лондона до Нью-Йорка.

Попри те, перемога у війні породила в країні атмосферу ейфорії. Чимало британців, особливо із заможніших верств, були впевнені, що після завершення війни настане епоха світової гегемонії Великої Британії, доба її нової величі.

Відразу після укладення перемир'я Лейбористська партія заявила про свій вихід з урядової коаліції, до якої входила разом з лібералами та консерваторами. Вже на грудень 1918 р. було призначено парламентські вибори, оскільки термін повноважень обраної в 1910 р. палати громад давно минув. Всі три найбільші політичні партії квапилися з виборами, сподіваючись використати своє становище переможців у війні для одержання якомога більшої кількості голосів виборців.

У Ліберальній партії ще з часів війни назрівав розлам на дві фракції, більшу з яких очолював Девід Ллойд-Джордж (з 1916 р. — прем'єр-міністр коаліційного уряду), а меншу — попередній лідер партії й глава уряду лорд Асквіт. Тепер партія остаточно розкололася. Та її частина, лідером якої був Ллойд-Джордж, виступала на виборах у коаліції з Консервативною партією, котра на той час становила найпотужнішу

політичну силу. Програма коаліції містила заходи, спрямовані на поліпшення становища широких верств народу. Передбачалося, зокрема, розгортання широкого житлового будівництва, надання допомоги сільському господарству, що перебувало у скрутному становищі, а також провідним галузям промисловості. Ллойд-Джордж кинув гасло: “Зробимо Англію країною, гідною її героїв”. Він пообіцяв, що “боші (тобто німці) заплатять за все”, маючи на увазі величезні втрати Британії у війні.

Самостійно виступали на виборах фракція лібералів, очолювана Асквітом, а також Лейбористська партія. Остання прийшла до виборів значно зміцнілою. За роки війни її членський склад зріс майже вдвічі — до 3 млн. Під впливом внутрішніх чинників, а також революційних подій у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині та в інших країнах відбувалося помітне полівання робітничого середовища. На конференції Лейбористської партії 1918 р. було прийнято новий партійний статут, у пункті 4-му якого партія проголошувала своєю метою “найбільш справедливий розподіл на основі суспільної власності на засоби виробництва”. Статут запроваджував, поряд з колективним, також індивідуальне членство в партії. У прийнятій тоді ж програмі партії “Праця та новий соціальний лад” ставилося за мету проведення радикальних суспільно-економічних перетворень — націоналізація землі, вугільної промисловості, електростанцій, залізниць, морського транспорту тощо, передбачалося встановлення загальнообов’язкового мінімуму зарплати, скорочення тривалості робочого дня, проведення активної державної політики у сфері зайнятості.

Послідовно захищаючи інтереси робітничого класу і широких верств трудящих, Лейбористська партія весь час діяла у правовому полі, твердо дотримуючись конституційних рамок. Це стосувалося й її соціалістичних цілей, яких вона мала намір домагатися виключно законним, парламентським шляхом.

Вибори проводилися за новим виборчим законом, ухваленим у лютому 1918 р., який надавав право голосу всім дорослим (з 21 року) чоловікам, а жінкам — по досягненні 30-річного віку. В результаті кількість виборців зросла з 8 до 21 млн.

Переконали перемогу на виборах виборола консервативно-ліберальна коаліція, здобувши 484 місця з 707, причому 348 місць належало консерваторам. Ліберали — прихильники Ллойд-Джорджа — дістали лише 136 мандатів, що було віддзеркаленням глибокої кризи в партії. Ліберали — прибічники Асквіта, що виступали проти коаліції, здобули 26 місць. Значно посилили свої позиції лейбористи, одержавши майже 2,4 млн голосів (у 1910 р. — 0,4 млн) і 60 мандатів.

Хоча консерватори дістали на виборах у 2,5 раза більше місць, ніж ліберали, новий коаліційний уряд очолив знову ж таки Ллойд-Джордж, причому міністерські портфелі між обома партіями було поділено порівну. Заступником прем’єра став лідер Консервативної партії А.Бонар-Лоу, військовим міністром — ліберал (поки що) В.Черчилль, міністром закордонних справ — консерватор Дж.Керзон.

Чому консерватори, маючи мало не абсолютну (49,2 %) більшість у палаті громад, так щедро поступилися лібералам, партія яких перебувала у стані глибокої кризи і розламу? Враховуючи складнощі й проблеми переходу від війни до миру, які необхідно було розв’язувати в умовах полівання громадської думки, консерватори вважали доцільним, принаймні на початках, залишити на авансцені “лівоцентриста” Д.Ллойд-Джорджа, авторитет якого як прем’єра значно зріс в роки війни і фігура якого була більш прийнятна для широких мас, ніж тодішні консервативні лідери, котрі поки що нічим особливим себе не виявили. Йдучи на такий крок, консерватори нічим не ризикували, бо, маючи слабкі позиції в парламенті, ліберали не могли провести жодного рішення, яке б не задовольняло консерваторів.

Найвідповідальнішою справою, що постала перед новоствореним британським урядом, була участь його представників у роботі Паризької мирної конференції, скликаної для підготування мирних договорів з Німеччиною та її колишніми союзниками у Світовій війні. Перед британською делегацією, яку очолював прем'єр-міністр Ллойд-Джордж, стояла мета максимально забезпечити інтереси Великої Британії у суперництві зі своїми союзниками, насамперед Францією і США. Реалізацію цього завдання полегшувала та обставина, що основні цілі Великої Британії, задля яких вона вела війну, були досягнуті ще до початку мирної конференції. Німеччина, як колоніальна і морська держава, більше не становила загрози для Англії. Німецький військово-морський флот більше не існував, його судна було інтерновано в англійській гавані Скапа Флоу. Небезпечну для Британії німецьку конкуренцію на світових ринках було ліквідовано, а військова поразка Німеччини, як тоді гадали, надовго підірвала її економіку. Майже всі німецькі колонії були захоплені військами Великої Британії або її домініонів. Вона ж захопила у Туреччини Месопотамію, Аравію і Палестину. Отже, головним прагненням Англії було збереження і закріплення завойованого. Цієї мети британська делегація домоглася повною мірою. Велика Британія одержала “мандати” на управління Іраком, Палестиною, Трансйорданією, частиною Того і Камеруну, островами Науру в Тихому океані, а її домініони — на колишню німецьку Південно-Західну Африку, острівну територію Західне Самоа в Тихому океані, колишню німецьку частину острова Нова Гвінея.

Суперечності між Великою Британією і Францією знайшли прояв при виробленні основних умов мирного договору з Німеччиною. Тимчасом як Франція була зацікавлена в максимальному ослабленні Німеччини в територіальному, військовому та економічному відношеннях й наполягала на жорстких умовах договору, Велика Британія, як і США, виступили проти надто жорстких умов, оскільки ослаблення Німеччини означало б значне посилення позицій Франції в Європі. Вони прагнули зберегти порівняно сильну Німеччину як противагу впливові Франції в Європі, й їхню точку зору було враховано при підготуванні договору.

Не було згоди між союзниками і в питанні про характер та роль майбутньої Ліги націй — міжнародної організації, створюваної з метою гарантування миру і безпеки, розвитку співпраці між народами. Коли Франція і США наполягали, щоб ця організація була сильною, посідала реальні повноваження, то Велика Британія, побоюючись зростання впливу своїх партнерів-суперників, воліла, щоб Ліга націй була слабкою. В результаті на конференції було прийнято статут Ліги націй, який став результатом компромісу між різними точками зору.

Можна без перебільшення твердити, що на Паризькій мирній конференції Велика Британія закріпила свої здобутки у Світовій війні. Здавалося, знайшли наочне підтвердження слова лорда Керзона, сказані після закінчення війни: “Ніколи ще британський прапор не майорів над такою могутньою і такою єдиною імперією. Ніколи наш голос не лунав так вагомо в хорі народів при вирішенні майбутньої долі людства”.

Пильну увагу післявоєнних британських урядів привертало соціально-економічні питання. Після закінчення війни розпочалася галузева перебудова британської промисловості. Впродовж 1919 і першої половини 1920 рр. країну охопив промисловий бум, стимульований експортом устаткування для відбудовчих робіт у країнах континенту. Майже вдвічі зріс обсяг продукції машинобудування, ще більше — хімічної промисловості. Зростанню виробництва сприяло скасування у 1919 р. золотого паритету фунта стерлінгів. Індекс промислової продукції досяг довоєнного рівня. Однак джерела економічного поживлення швидко вичерпались,

і вже з середини 1920 р. з'явилися перші ознаки кризового падіння виробництва. Наприкінці 1921 р. випуск промислової продукції становив лише 61,5 % довоєнного рівня.

Тягар, пов'язаний з війною та її наслідками, значною мірою ліг на робітництво. Незважаючи на скорочення безробіття під час війни, становище робітничих мас погіршилося. У 1919 р. реальна заробітна плата становила ледве 93 % рівня 1900 р. Вже на останньому етапі війни активізувався робітничий, зокрема страйковий, рух. За роки війни членський склад тред-юніонів зріс удвічі, досягнувши 8 млн. Тред-юніони вимагали скорочення робочого дня, збільшення заробітної платні, відновлення прав профспілок, обмежених у роки війни. У страйках 1918 р. брало участь 1,1 млн робітників — значно більше, ніж у попередні передвоєнні та воєнні роки. Однак пік післявоєнного страйкового руху припадає на 1919 рік.

Найбільше непокоїло уряд становище у гірничій промисловості. Федерація гірників Великої Британії, яка об'єднувала понад мільйон робітників, на початку 1919 р. в ультимативній формі зажадала підвищення шахтарям зарплати на 30 %, встановлення 7-годинного робочого дня в галузі і головне — націоналізації гірничої промисловості та встановлення робітничого контролю. У разі неприйняття урядом цих умов Федерація погрожувала загальним страйком. Були підстави очікувати, що, в разі початку шахтарського страйку, до нього приєднаються профспілки транспортників і залізничників, які разом з Федерацією гірників були об'єднані в т.зв. Троїстий союз. Це загрожувало колапсом усього промислового виробництва. Уряд і підприємці ладні були піти і пішли на поступки шахтарям в питанні про підвищення зарплати і скорочення робочого дня, проте категорично відмовилися задовольнити вимогу щодо націоналізації галузі. Урядові й особисто прем'єрові довелося маневрувати, щоб не допустити страйку. Це їм вдалось: Федерація в кінцевому підсумку задовольнилася компромісом.

Того року відбулося кілька найзначніших страйків: страйк у промисловому районі р. Клайд (Шотландія) у січні—лютому, який охопив 100 тис. робітників і супроводжувався масовими демонстраціями і сутичками з поліцією; страйк 450 тис. текстильників у червні—липні, які домоглися скорочення робочого дня до 8 годин; загальний страйк залізничників у вересні—жовтні (близько мільйона учасників) у зв'язку зі спробою уряду знизити їм зарплату. Загалом у 1919 р. страйкувало 2,6 млн осіб і було втрачено 35 млн людино-днів, у 1920 р. — відповідно 2 млн і 86 млн. Робітники домоглися встановлення 8-годинного робочого дня (для гірників — 7-годинного), певного збільшення зарплати.

Очолюючи страйковий рух, Британський конгрес профспілок (БКП) прагнув проводити зважену політику в цьому питанні, ставив реальні вимоги, уникав такої конфронтації, яка б дестабілізувала економіку країни. Аналогічних принципів дотримувалася Лейбористська партія. Така стриманість викликала гостру критику з боку лівоналаштованих елементів, які звинувачували БКП і Лейбористську партію в опортунізмі, боягузстві й навіть “зраді” інтересів робітничого класу. Особливо відзначалася шаленими нападками на керівників Лейбористської партії та тред-юніонів Комуністична партія Великої Британії (КПВ), що утворилася влітку 1920 р. Подібно до компартій інших країн, вона ставила своєю метою розпалення пролетарської революції в усьому світі, зокрема у Британії, та встановлення “диктатури пролетаріату”. В таке річище компартія прагнула повернути і страйковий рух. КПВ належала до Комуністичного інтернаціоналу і користувалася всілякою (насамперед фінансовою) підтримкою Москви. Однак, попри зовнішню підтримку, завдяки якій

британська компартія змогла розгорнути галасливу пропаганду своїх ідей, намагаючись представити себе найбільш послідовною поборницею інтересів робітничого класу і розпалюючи з цією метою промислові конфлікти, її соціальна база і вплив серед робітництва були вкрай обмеженими, а членський склад аж до другої половини 30-х років не перевищував кількох тисяч осіб. Гостро нападаючи на Лейбористську партію, КПВ, тим не менше, прагнула увійти до її складу. Метою такої тактики було вийти з політичної ізоляції і розкласти Лейбористську партію зсередини, намагаючись залучити маси робітників-лейбористів на свій бік. Розуміючи це, керівництво Лейбористської партії послідовно утримувалося від будь-яких контактів з комуністами. Останні не здобули серйозного впливу і в тред-юніонах.

Тим часом, наприкінці 1920 р. почалося значне послаблення страйкового руху, що збіглося в часі з економічним спадом у країні. Посилилося безробіття, яке у 1921—1922 рр. становило приблизно 15 % активної робочої сили. Яскравим проявом занепаду страйкового руху став новий конфлікт у вугільній промисловості, що виник восени 1920 р. Шахтарі знову зажадали підвищення заробітної плати. Однак страйк, що відбувся у жовтні—листопаді 1920 р., незважаючи на свій масовий характер (близько мільйона учасників), успіху не мав. Він закінчився тимчасовою угодою, що передбачала певне підвищення зарплати впродовж найближчих п'яти місяців.

Тоді ж, у жовтні 1920 р., парламент ухвалив закон про надзвичайні повноваження, що надавав урядові право оголошувати в країні надзвичайний стан і використовувати війська та поліцію для ліквідації заворушень.

Тим часом, наприкінці березня 1921 р., минув термін угоди, якою закінчився осінній страйк шахтарів. Власники шахт зажадали зменшення зарплати, посиляючись на економічні труднощі, гірники відмовилися прийняти ці умови. 31 березня вони розпочали страйк, а наступного дня підприємці оголосили локаут на всіх шахтах. Гірники розраховували на допомогу тред-юніонів залізничників і транспортників, однак 15 квітня ті відмовилися оголосити страйк солідарності (цей день назвали “чорною п'ятницею”). Шахтарі продовжували страйкувати до початку липня, однак змушені були вийти на роботу, погодившись на умови підприємців. Як наслідок, зменшення зарплати затронуло майже всі категорії робітників. Упродовж 1921 р. було зменшено платню 7 млн робітників і службовців.

Визвольний рух у Британській імперії. Створення Ірландської держави. Іншою пекучою проблемою, що постала перед британським урядом, було розгортання національно-визвольного руху у володіннях Великої Британії, яке загрожувало відділенням від імперії ряду важливих її складових частин.

Найнагальнішою стала необхідність розв'язання ірландського питання. Вже незабаром після придушення ірландського повстання 1916 р. в країні почалося нове піднесення визвольної боротьби, яку очолювала націоналістична партія “Шинн фейн” (“Ми самі”). На виборах до британського парламенту у грудні 1918 р. члени цієї партії здобули 73 місця зі 103, що належали Ірландії. Однак вони відмовилися засідати в британській палаті громад, а, зібравшись у січні 1919 р. в Дубліні, оголосили себе ірландським парламентом, а Ірландію — незалежною республікою. Явочним порядком почалося створення адміністративних і судових органів, які мали заступити британські. Організовано збройні сили — Ірландську республіканську армію (ІРА), яка розгорнула активні бойові дії проти британських військ та поліції. Британський уряд відповів на це оголошенням в Ірландії стану облоги (січень 1920 р.) та експедицією в країну регулярних військ і спеціальних військових

формувань (60 тис. осіб), які, діючи з нелюдською жорстокістю, намагалися придушити повстання, проте безрезультатно.

Опанувати ситуацію не вдалося, тож британський уряд змушений був у липні 1921 р. піти на укладення перемир'я з ірландцями та на переговори з ними, які в грудні того ж року завершилися підписанням англо-ірландського договору. Згідно з ним, на більшій частині території Зеленого острова було утворено Ірландську Вільну Державу, яка одержала статус домініону. Шість північно-східних графств — найбільш розвинутий в економічному відношенні регіон (неофіційна назва — Ольстер), більшість населення якого становили нащадки вихідців з Англії та Шотландії, протестанти за віросповіданням — залишився у складі Великої Британії. Ірландська Вільна Держава ще не стала цілком суверенною: її зовнішню політику контролював Лондон, у країні залишилися британські військові бази, до того ж майже 17 % території острова опинилося поза межами новопосталої держави. Однак, було зроблено найважливіший крок до незалежності Ірландії.

Вже під час війни розширилися рамки самостійності британських домініонів. На імперській конференції 1917 р. Канада, Австралія та Південно-Африканський Союз домоглися статусу автономних держав у складі Британської імперії, а в 1923 р. здобули право укладати договори з іноземними державами.

Водночас посилювалися заворушення в “заморських” володіннях Великої Британії, зокрема в Індії. На 1918—1922 рр. припадає розпал селянських виступів, особливо на півночі та північному сході країни. Страйки охопили всі промислові центри Індії. У квітні 1919 р. в м. Амрітсарі британські війська розстріляли масовий мітинг індійців, в результаті чого близько 380 чоловік було вбито і 1200 поранено (“амрітсарська бійня”). Щоб впоратися із заворушеннями, британська влада в законодавчому порядку запровадила карні санкції за антиурядову діяльність. З другого боку, наприкінці 1919 р. ухвалено закон про управління Індією, який залучав до врядування верхівку індійського суспільства. Цей закон, однак, жодною мірою не задовольняв прагнень народів Індії.

В Єгипті, який Велика Британія ще 1914 р. оголосила своїм протекторатом, у 1919 р. спалахнуло національно-визвольне повстання. Його придушили британські війська, однак за два роки повстання спалахнуло знову. Лондону й тут довелося піти на поступки. У лютому 1922 р. Єгипту надано статус незалежного королівства. Однак на території країни залишилися британські війська, у політичному та економічному відношенні новоутворена держава й надалі залишалася залежною від Британії.

Е. Валера, керівник ірландського національно-визвольного руху, прем'єр-міністр Ірландії у 1932—1948 рр.

Таким чином, англійський уряд, наскільки було можливо, відстоював непохитність свого колоніального володарювання, а де такої можливості вже не було — йшов на поступки і компроміси. В результаті, незважаючи на деякі втрати, вдалося не тільки загалом зберегти єдність і цілісність імперії, але й територіально її розширити за рахунок воєнних придбань.

Економічна трансформація і політична стабілізація 1923—1929 рр. Д.Ллойд-Джордж відіграв чільну роль у вирішенні надзвичайно складних внутрішніх і міжнародних проблем, пов'язаних з післявоєнним перевлаштуванням Британії. Певна річ, з огляду на об'єктивні обставини, йому далеко не все вдалося. Консерватори, особливо праве крило партії, були невдоволені поступками уряду в ірландському питанні, критикували піддатливість Д.Ллойд-Джорджа щодо США на Вашингтонській конференції, провал його політики в Туреччині. В консервативній партії окреслилися дві точки зору відносно перспектив коаліції з лібералами: одна група керівних діячів на чолі з Остіном Чемберленом виступала за її збереження, натомість інше угруповання на чолі з А.Бонар-Лоу вважало, що коаліція вичерпала свою роль і що внутрішні та міжнародні умови дозволяють перейти до традиційного в мирних умовах однопартійного уряду. Цей погляд узяв гору, і в жовтні 1922 р. консерватори оголосили про розрив коаліції. Кабінет пішов у відставку. На цьому закінчилась урядова кар'єра і самого Д.Ллойд-Джорджа.

Новий, чисто консервативний, уряд очолив лідер партії Бонар-Лоу. Значну роль у цьому кабінеті відіграв Стенлі Болдуїн, який обійняв посаду міністра фінансів. Тоді ж було проведено вибори до парламенту. Консерватори здобули на них 344 місця — на кілька більше, ніж у 1918 р. Ліберальна група Д.Ллойд-Джорджа зазнала поразки, одержавши лише 57 мандатів, зате дещо посилила свої позиції група Асквіта, отримавши 60 місць. Лейбористи домоглися чергового успіху: за них проголосувало 4,2 млн виборців, а їхня фракція в палаті громад зросла до 142 депутатів. Отже, відбулася модифікація британської двопартійної системи: Лейбористська партія посила в ній місце, яке досі належало лібералам.

Важливим заходом уряду, здійсненим у лютому 1923 р., було врегулювання питання про воєнний борг Великої Британії Сполученим Штатам, котрий, як уже зазначено, становив 850 млн ф.ст. (4 млрд дол.). Було укладено англо-американську угоду, за якою борг зменшено на 30 %, а решту суми Британія мала сплатити впродовж 62 років.

У відносинах з СРСР консерватори проводили жорстку політику, прикладом чого може слугувати ультиматум, який надіслав у травні 1923 р. радянському урядові міністр закордонних справ Керзон. У документі містилися вимоги припинити ворожу щодо Великої Британії пропаганду в Ірані й Афганістані, виплатити компенсацію сім'ям репресованих у радянській Росії британських підданих тощо. В разі відмови британський міністр погрожував розривом торговельної угоди 1921 р. Попри інспіровану в радянській пресі кампанію обурення з приводу британського демаршу, радянський уряд врешті змушений був задовольнити, принаймні частково, вимоги Британії.

Основними проблемами, якими був заклопотаний уряд (у травні 1923 р. через важку хворобу Бонар-Лоу його очолив Стенлі Болдуїн), були стагнація економіки та масове безробіття. Консерватори вважали, що для пожвавлення господарства потрібен кардинальний перегляд основних принципів економічної стратегії, якої дотримувалася Велика Британія ще від середини XIX ст.: перехід від вільної торгівлі, вигідної для країни в умовах її домінування на світових ринках, до політики

протекціонізму, оскільки панівне становище Англії у світовій економіці вже відійшло в минуле. Тепер вона була неспроможна додержуватися політики фритредерства, отже, наріла потреба захистити внутрішній ринок від конкуренції іноземних товарів. Це дало б промисловості додаткові стимули для зростання випуску продукції, дозволило б створити нові робочі місця, скоротити безробіття.

Будучи переконаними, що така безпрецедентна реформа вимагає схвалення на загальних виборах, консерватори призначили їх на грудень 1923 р. Отже, питання запровадження протекціонізму було провідним у передвиборчій кампанії. Проти цього заходу рішуче виступили ліберали — традиційні поборники фритредерства, на захист якого прихильники обох ліберальних угруповань — Асквіта і Ллойд-Джорджа — об'єдналися. Проти запровадження протекціонізму були й лейбористи, оскільки такий крок неминуче призвів би до подорожчання товарів широкого вжитку. Партія проголошувала яскраво виражені ліві гасла: націоналізація вугільної промисловості, залізниці, електростанцій. Вона наголошувала на необхідності ліквідації безробіття, розв'язання житлового питання, запровадження справедливої зарплати, встановлення податку на капітал з метою погашення внутрішнього державного боргу (який разом з відсотками становив бл. 8 млрд ф.ст.) тощо.

Результати виборів показали, що громадська думка ще не була готова до сприйняття ідеї протекціонізму: якщо за консерваторів проголосувало 5,3 млн виборців, то за їх супротивників, лейбористів і лібералів разом узятих, — 8,6 млн. У палаті громад консерватори одержали 258 мандатів — на 84 менше, ніж на попередніх виборах. Лейбористи хоча й дістали лише трохи більше голосів, ніж у 1922 р., проте їхня фракція зросла до 191 депутата. Помітно збільшили своє представництво ліберали, одержавши 158 місць; по суті, це був їхній останній успіх на виборах. Таким чином, жодна політична партія не мала шансів утворити життєздатний уряд без підтримки якоїсь іншої. А оскільки консерваторам в умовах, що склалися, на коаліцію ні з лейбористами, ні тим більше з лібералами розраховувати не доводилося, вони, хоч і мали відносну більшість у парламенті, проте були приречені на роль опозиції. Оскільки лейбористи посіли друге місце за кількістю одержаних мандатів, вони в січні 1924 р. й сформували свій перший в історії країни уряд, заручившись підтримкою лібералів, зокрема групи Асквіта.

Кабінет (а водночас і міністерство закордонних справ) очолив лідер лейбористів Рамсей Макдональд. Ключові міністерства очолили керівні діячі партії: фінансів — Ф.Сноуден, внутрішніх справ — А.Гендерсон, торгівлі — С.Вебб, у справах колоній — Дж.Томас. Упродовж свого дев'ятимісячного перебування при владі лейбористи встигли зрушити з місця низку назрілих соціальних питань. Найважливішим з них було ухвалення закону про житлове будівництво, який сприяв розширенню цієї галузі за рахунок місцевих податків і збільшення державних субсидій. Було вдосконалено систему страхування з безробітності, підвищено пенсії за віком та інвалідністю. Дещо скорочено непрямі податки.

До важливих зовнішньополітичних кроків першого лейбористського уряду слід віднести його діяльну участь у справі ухвалення на Лондонській конференції (на якій головував Макдональд) "плану Дауеса". План передбачав надання (переважно американськими й англійськими банками) кредитів Німеччині для технічного переоснащення її промисловості. Результатом мало стати збільшення продукції, що дало б можливість Німеччині регулярно сплачувати репарації, а Велика Британія та інші країни могли б за цей рахунок виплачувати свої борги Сполученим Штатам. Прийняття "плану Дауеса" означало поразку політики Франції, що вдалася

була до жорсткого тиску на Німеччину (окупація Руру в 1923 р.), і значний успіх британської зовнішньої політики, що прагнула спинити посилення Франції коштом послаблення Німеччини.

Лейбористський уряд визнав Радянський Союз і встановив з ним дипломатичні відносини (лютий 1924 р.). Того ж року між обома країнами було підписано загальний і торговельний договори. Однак консерватори, підтримані цим разом частиною лібералів, заблокували ратифікацію обох договорів у парламенті. Голосування показало хиткість позицій лейбористського уряду. Незабаром він зазнав другої поразки в палаті громад під час розгляду т. зв. “справи Кемпбелла” — редактора комуністичної газети, якого звинувачували у закликах до заколоту. Кемпбелла було спочатку заарештовано, потім звільнено, і цей останній крок дав привід консерваторам звинуватити лейбористський уряд у “потуранні комуністам”. Під час розгляду цього питання в парламенті лейбористи знову опинилися в меншості. І хоча це не означало вогуму недовіри урядові, Макдональд, бачачи, що втратив підтримку лібералів, оголосив про відставку уряду (жовтень 1924 р.). Парламент знову було розпущено й призначено нові вибори — треті за три роки.

Виборча кампанія 1924 р. відбулась не без брудних методів. Так, консервативна газета “Дейлі мейл” надрукувала явну фальшивку — начебто таємний “лист Зінов’єва” керівництву КППВ, в якому лідер Комінтерну інструктував своїх британських підлеглих щодо пропаганди більшовицьких ідей, підготовки до захоплення влади у Великій Британії й т.ін. Ця публікація була розрахована на дискредитацію не стільки компартії (яка не мала шансів здобути на виборах хоч одне місце), а насамперед Лейбористської партії, якій закидалися прокомуністичні симпатії.

Зрештою, цього разу консерватори здобули рішучу перемогу: за них проголосувало 7,4 млн виборців, що дало їм можливість здобути абсолютну більшість у палаті громад — 415 місць. Лейбористська партія хоч і розширила свій електорат більш ніж на мільйон осіб, одержавши 5,5 млн голосів, проте їй дісталось тільки 151 місце — на 40 менше, ніж на попередніх виборах. Лише 40 місць отримали ліберали, які втратили понад мільйон голосів. Вони остаточно відступили на узбіччя політичного життя.

Новий консервативний кабінет знову очолив Болдуїн. Портфель міністра фінансів одержав Черчїлл, який тим часом перейшов від лібералів до консерваторів, міністром закордонних справ став О.Чемберлен.

Основною турботою уряду, як і раніше, був застійний стан економіки. У 1924 р. промислове виробництво становило лише 91 % довоєнного рівня, кількість безробітних — близько 1 млн чоловік, або 10 % активної робочої сили. Якщо нещодавно консерватори вважали основним важелем, який може зрушити з місця виробництво, перехід від фритредерства до протекціонізму, то після невдачі на виборах 1923 р. вони вже не висували цю ідею на передній план. Тепер консервативний уряд бачив ключ до налагодження економіки у зміцненні фінансової системи країни. У 1925 р. було відновлено золотий стандарт національної валюти, скасований в 1919 р. Вартість фунта стерлінгів було підвищено до передвоєнного рівня, в результаті його курс щодо інших валют значно зріс. Це зміцнило позиції банків, однак вдарило по інтересах промисловості, спричинивши подорожчання (приблизно на 12 %) британських товарів на світових ринках.

Для поліпшення стану економіки широко застосовувався традиційний метод “затягування пасів”. На думку прем’єра Болдуїна, висловлену влітку 1925 р., всі робітники мають погодитися на зниження зарплати, щоб поставити промисловість

на ноги. Такі методи стабілізації економіки викликали новий конфлікт у вугільній промисловості. Становище в цій галузі було непростим. Її технічне оснащення безнадійно застаріло, вуглевидобуток рік у рік падав. Давалася взнаки конкуренція з боку Німеччини, що почала тіснити Велику Британію на її вугільних ринках. Власники шахт бачили шлях раціоналізації галузі, насамперед, у скороченні зарплати. Наприкінці червня 1925 р. вони поставили перед гірниками ряд вимог: про зниження зарплати, відмову від фіксованого мінімуму зарплати, заміну загальнонаціональної угоди щодо умов праці регіональними угодами, що створювало переваги для працедавців і розбивало єдність дій шахтарів. Власники шахт дали гірникам місячний термін для прийняття зазначених вимог, загрожуючи в разі їх неприйняття локаутом у вугільній промисловості.

Гірники відкинули цей ультиматум, і напередодні визначеного власниками шахт місячного терміну Генеральна рада БКП (утворена 1921 р.) разом зі спілками залізничників і транспортників дала вказівку всім транспортним робітникам заборонити перевезення, вантаження та розвантаження вугілля. Здійснення цього заходу призвело б до колапсу промислового виробництва через відсутність палива.

За таких обставин уже наступного дня, в п'ятницю 31 липня 1925 р., уряд оголосив про надання вуглепромисловцям субсидії, достатньої для того, щоб упродовж подальших дев'яти місяців — до квітня 1926 р. — вони могли сплачувати гірникам зарплату в попередньому розмірі. Уряд повідомив також про утворення спеціальної комісії з вивчення стану справ у вугільній промисловості. Обидві сторони погодилися на урядову пропозицію. Профспілки вважали такий поворот подій своєю перемогою. У робітничому середовищі назвали цей день "червоною п'ятницею", вважаючи його реваншем за "чорну п'ятницю" 1921 р. Однак подальші події показали, що це була не перемога, а лише відтермінування вирішення конфлікту. Дев'ятимісячний термін власники шахт використали для підготовки своїх сил до неминучої сутички.

У березні 1926 р. було оприлюднено доповідь комісії з вивчення стану у вугільній промисловості. Комісія визнала вимоги власників шахт, поставлені в червні 1925 р., обґрунтованими і рекомендувала гірникам прийняти їх, а також погодитися на збільшення робочого дня в гірничорудній галузі з 7 до 8 годин. Шахтарі ці рекомендації відхилили, а вуглепромисловці оголосили на 1 травня 1926 р. локаут у копальнях.

Становище в країні різко загострилось, і напередодні локауту уряд на підставі закону 1920 р. запровадив надзвичайний стан. 1 травня скликана Генеральною радою БКП конференція виконкомів профспілок ухвалила рішення про оголошення загального страйку на захист гірників. Він розпочався в ніч на 4 травня. Наступного дня було утворено організаційний страйковий комітет, який очолив Ернест Бевін, голова найбільшої в країні профспілки транспортних і некваліфікованих робітників. Страйкові комітети (або аналогічні органи під різними назвами) виникли повсюдно. У страйку взяло участь понад 4 млн робітників. Слід відзначити, що Генеральна рада БКП і національний страйковий комітет трималися досить поміркованої тактики й готові були йти на компроміс, однак промисловці, які добре підготувалися до конфлікту, на жодні поступки не погоджувалися. На їхньому боці була влада. 11 травня верховний суд Великої Британії оголосив загальний страйк незаконним. Не бажаючи виходити за межі легальності, Генеральна рада БКП вже наступного дня, 12 травня, оголосила про припинення загального страйку.

Гірники не погодилися з цим рішенням і ще впродовж майже семи місяців продовжували страйкувати. Лише 30 листопада, вичерпавши всі свої ресурси, вони

змушені були повернутися на роботу. Наслідком поразки загального страйку було скорочення зарплати в багатьох галузях промисловості. Крім того, парламент ухвалив закон, згідно з яким робочий день у гірничій промисловості збільшено з 7 до 8 годин.

Щоб убезпечити себе в майбутньому від таких струсів, яким став загальний страйк, консервативний уряд у 1927 р. провів через парламент закон про промислові конфлікти і профспілки, який оголошував незаконними загальні страйки і страйки солідарності, обмежував пікетування під час страйків тощо.

Тим часом керівництво тред-юніонів почало схилитися до співробітництва з працедавцями у справі налагодження економіки. Профспілкові лідери висловлювали готовність сприяти підвищенню конкурентоспроможності британської індустрії на світовому ринку, зростанню продуктивності праці, що уможливило б піднесення життєвого рівня робітників. Цю ініціативу підтримала група речників великого бізнесу, очолена засновником корпорації “Імпіріел кемікл індастріз” Альфредом Мондом. На спільному засіданні в січні 1928 р. було вирішено створити національну промислову раду з представників Генеральної ради БКП і підприємців. Передбачалося, що цей орган залагоджуватиме промислові конфлікти, щоб уникнути страйків і локаутів. Ця політика одержала назву “мондизм” — за прізвищем одного з її ініціаторів.

Тенденції до поміркованості окреслились і в Лейбористській партії. В її нову програму, прийняту у 1928 р., не ввійшов ряд вимог, що містились у попередній програмі 1918 р., зокрема гасло націоналізації провідних галузей промисловості.

Незважаючи на зусилля консервативного уряду в справі поживлення економіки, значних успіхів домогтися не поталанило. Якщо для розвинутих країн Західної Європи, а особливо для США 1924—1929 рр. становили період економічного піднесення, то на 1929 рік промислове виробництво Великої Британії заледве досягло довоєнного рівня (його індекс становив лише 100,6 % щодо 1913 р.).

Відставання темпів зростання економіки Великої Британії пояснюється насамперед відносною технічною відсталістю промисловості, особливо провідних її галузей — вугільної, металургійної, машинобудівної. На капіталовкладення в промисловість, оновлення її основного капіталу бракувало коштів. Структура британського господарства склалася так, що основну частку своїх доходів воно одержувало від т. зв. невидимого експорту: вивозу капіталу, міжнародних банківських операцій, морського транспорту. І коли раніше ці доходи були величезні, то в період після Першої світової війни вони значно скоротились: Велика Британія втратила чверть закордонних інвестицій; у сфері міжнародних фінансових операцій, де раніше домінував лондонський Сіті, тепер з ним успішно конкурували біржі Нью-Йорка й Амстердама; так само посилюлося суперництво в ділянці морських перевезень. Усе це помітно зменшувало доходи Великої Британії від “невидимого експорту” і, таким чином, звужувало можливості інвестування в технічне переозброєння її промисловості. В результаті знижувалася конкурентоспроможність британських товарів на світовому ринку.

Це, однак, не означало, що в британській економіці панував цілковитий застій. Швидко розвивалися нові галузі, зокрема електротехнічна, автомобільна, хімічна, авіаційна. Проте питома вага “нових” галузей у розглядуваний період не перевищувала 10 % промислової продукції країни. Технічний прогрес, зокрема перехід від газової енергетики до електричної, спричинив зміни в географічному розміщенні нових промислових підприємств. Якщо раніше промислове будівництво зосереджувалося на півночі та на північному заході Англії, якомога ближче до вугільних басейнів, то тепер такої необхідності вже не було. Нові підприємства виникали переважно на півдні та південному сході, тобто поблизу Лондона й лондонського порту, а також там, де земля була дешевшою. Зростала централізація

виробництва. У 20-і роки виникли найбільші концерни, як-от сталеливарний “Інґліш стіл корпорейшн”, багатогалузевий “Імпіріел кемікл індастріз”, військово-металургійний “Віккерс-Армстронґ”, хімічний “Юнівелер” та ін. Натомість “старі” галузі — вугільна, суднобудівна, металургійна, текстильна, розташовані переважно в традиційних промислових районах, не зазнали технічного переоснащення і перебували в стані тривалої депресії.

Про економічне відставання Великої Британії свідчить зменшення її частки у промисловому виробництві світу (1913 р. — 14,8 %, 1929 р. — 9,8 %) і світовому експорті (відповідно 13,9 % і 10,9 %). Приріст імпорту майже в півтора рази не покривав збільшення експорту, що призводило до зростання пасиву торговельного балансу.

Наслідком низьких темпів економічного зростання було безробіття. Його рівень у 20-і роки не опускався нижче 9 % активної робочої сили.

У європейській політиці уряд Болдуїна продовжував лінію доброзичливого ставлення до Німеччини і вселяючого стримування намагань Франції встановити своє верховенство в Європі. Той факт, що Велика Британія стала гарантом (формально — разом з Італією) Рейнського пакту 1925 р., який оголошував остаточними західні кордони Німеччини, суттєво підносив роль Великої Британії в європейських справах і послаблював позиції Франції.

Ця ж лінія простежувалася при обговоренні й прийнятті в 1929 р. (вже за наступного, лейбористського уряду) “плану Юнга”. Велика Британія домоглася скорочення репараційних платежів Німеччини, була ініціатором рішення про дострокове виведення союзних військ з Рейнської зони. Така позиція Британії, певна річ, викликала невдоволення з боку Франції.

На відміну від лейбористів, які прагнули підтримання нормальних дипломатичних і ділових відносин з СРСР, консерватори, перебуваючи при владі, проводили щодо нього гранично жорстку політику. Вони відмовилися від ратифікації англо-радянських договорів, укладених у серпні 1924 р., неодноразово звинувачували Радянський Союз і його агентуру в Великій Британії у проведенні антибританської підривної діяльності (зокрема, у зв’язку із загальним страйком 1926 р.). Нарешті, в травні 1927 р. уряд Болдуїна оголосив про розрив дипломатичних відносин з СРСР і водночас — англо-російської торговельної угоди 1921 р.

На зламі 20—30-х років відбулися важливі зміни у характері відносин між Великою Британією та її домініонами. Останні, по суті, вже були самостійними щодо вирішення своїх внутрішніх проблем і тепер прагнули незалежності від Лондона в питаннях зовнішніх зв’язків. Метрополія змушена була погодитися з їхніми вимогами. На імперській конференції 1926 р. було прийнято рішення, яке оголошувало суверенітет домініонів як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, їх цілковиту юридичну рівноправність з метрополією. Велика Британія зі своїми володіннями і домініони становили спільноту, яка одержала назву “Британська співдружність народів” (замість дотеперішньої назви “Британська імперія”). На наступній імперській конференції (1930 р.) домініони домоглися права виходу із Співдружності. Ці рішення набрали чинності за законом (ухваленим британським парламентом у 1931 р.), відомим під назвою “Вестмінстерський статут”. Його незабаром затвердили також парламенти всіх домініонів.

Велика Британія в роки світової економічної кризи. Закінчувалися повноваження обраного в 1924 р. парламенту. Щоб привернути на свій бік симпатії виборців, консерватори провели в 1928 р. виборчу реформу, яка надала право голосу жінкам, що досягли 21 року, тобто нарівні з чоловіками. В результаті контингент виборців зріс приблизно на 8 млн осіб.

Під час кампанії, що передувала парламентським виборам, призначеним на кінець травня 1929 р., Лейбористська партія висунула доволі радикальну програму, що передбачала ліквідацію безробіття, запровадження податку на капітал, скасування закону 1927 р. “Про промислові конфлікти та тред-юніони”, відновлення 7-годинного робочого дня для шахтарів, націоналізацію (за викуп) землі, вугільної, енергетичної промисловості, транспорту.

На виборах лейбористи зібрали 8,4 млн голосів — майже на 3 млн більше, ніж у 1924 р. — і вперше провели в палату громад більше депутатів, ніж консерватори (відповідно 287 і 261). Ліберали отримали 59 місць.

Таким чином, лейбористи, забезпечивши відносно більшість голосів, вдруге одержали змогу утворити уряд, який, як і в 1924 р., очолив Р.Макдональд. До складу кабінету ввійшли керівні діячі партії А.Гендерсон, Ф.Сноуден, Г.Моррісон, Дж.Томас та ін.

Вибори 1929 р. знаменували собою завершення процесу змін у британській двопартійній системі, що відбувався у повоєнні роки. Його суть полягала в тому, що Ліберальна партія (хоч і набрала дещо більше мандатів, ніж на попередніх виборах) остаточно втратила самостійну політичну роль. Традиційна політика британського лібералізму зазнала краху. Це було пов’язано зі втратою Великою Британією провідної ролі у світовій економіці й панування на світових ринках. Ідея вільної торгівлі, речниками якої виступали ліберали, перестала відповідати інтересам Англії. Це викликало відхід значної частини промисловців від лібералів до консерваторів. Робітники, зі свого боку, не бажаючи вдовольнитися ліберальними реформами, дедалі більше тяжіли до Лейбористської партії, яка більшою мірою відображала й захищала їхні інтереси, ніж це робили свого часу ліберали. Туди ж переходили від лібералів представники дрібного та середнього бізнесу і радикально налаштована інтелігенція. Все це призвело до заміни Ліберальної партії Лейбористською в двопартійній системі.

Через півроку після сформування другого лейбористського уряду країна увійшла в смугу світової економічної кризи. “Велика депресія” охопила Велику Британію дещо пізніше за інші розвинуті країни: скорочення виробництва тут почалося лише в першому кварталі 1930 р. Найбільшої глибини криза досягла навесні 1932 р., коли виробництво скоротилося приблизно на 18 %. Падіння виробництва у Великій Британії було не таким стрімким, ніж в інших розвинутих країнах (в середньому воно скоротилося на 36 %), оскільки впродовж 20-х років британська промисловість розвивалася вкрай повільно і до початку кризи ледве досягла довоєнного рівня.

Найсерйозніше криза зачепила традиційні галузі економіки. Виплавка чавуну і сталі зменшилася майже вдвічі, зійшло нанівець суднобудування. Ціни на сільськогосподарську продукцію впали на третину, що призвело до розорення дрібних фермерів і орендарів. На 60 % скоротилася зовнішня торгівля. Експорт британських товарів зменшився вдвічі, в результаті виник величезний дефіцит торговельного, і загалом платіжного, балансу.

Падіння виробництва, розладнання торгівлі та фінансів викликали небачене зростання безробіття: у розпал кризи (1932 р.) кількість безробітних наближалася до 3 млн, тобто кожен четвертий робітник втратив роботу. Такі індустріальні райони, як Велс (гірнична промисловість), Ланкашир (текстильна промисловість), долина р. Клайд (суднобудування) стали “районами депресії”.

Другий лейбористський уряд, прийшовши до влади, поставив своїм першочерговим завданням збільшення зайнятості та подолання безробіття, яке в 20-і роки набрало хронічного характеру. Було створено міністерство з боротьби з безробіттям

на чолі з Дж.Томасом — донедавна авторитетним профспілковим діячем. У лютому 1930 р. уряд провів через парламент закон, який розширив систему страхування з безробіття. Запроваджено робочий день для гірників тривалістю в 7,5 години. Однак розвиток економічної кризи перекреслив можливості реалізації соціальної програми, задекларованої під час передвиборчої кампанії 1929 р. Уряд намагався протистояти кризі шляхом жорсткої економії, зокрема санкціонуючи зниження заробітної плати в ряді галузей господарства та скорочуючи допомогу безробітним. З метою боротьби з безробіттям розширено обсяг громадських робіт, робилися спроби працевлаштування безробітних у місцевостях, що менше постраждали від кризи і навіть поза межами країни (Канада). Проте вжиті заходи давали лише обмежений результат.

З-поміж зовнішньополітичних заходів другого лейбористського уряду слід згадати відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом, здійснене в 1929 р.

Тим часом економічна криза тривала. У 1931 р. водночас з падінням виробництва ускладнювалося фінансове становище країни. Зростав дефіцит платіжного балансу, становище фунта стерлінгів ставало нетривким. Це викликало відплив капіталів з Великої Британії. Навесні 1931 р. уряд створив “комітет з національної економії”, очолюваний банкіром Джорджем Меєм, для вивчення проблеми і визначення шляхів її розв’язання. Наприкінці липня комітет опублікував підсумкову доповідь, в якій прогнозовано зростання дефіциту платіжного балансу країни і як засіб його запобігання запропоновано запровадити ще жорсткіший режим економії, зокрема скоротити розміри допомоги безробітним, знизити зарплату державним службовцям, зменшити обсяг громадських робіт. Висновки “комісії Мея” викликали суперечливу реакцію в країні. Консерватори і ліберали наполягали на прийнятті цих рекомендацій, натомість маси робітництва рішуче виступали проти спроб розв’язання пекучих фінансово-економічних проблем коштом подальшого погіршення становища трудящих. Кабінет, зазнаючи тиску з різних боків, вагався. Нарешті, 23 серпня 1931 р. в лейбористському уряді стався розкол, і він пішов у відставку.

Урядову кризу вдалося відразу ж подолати. Вже наступного дня було створено “національний уряд”, який очолив знову Р. Макдональд. До складу нового кабінету ввійшли чотири міністри з попереднього уряду (зокрема Сноуден і Томас), чотири консерватори (в т.ч. С.Болдуїн і Н.Чемберлен) і два ліберали.

Демарш Р.Макдональда, здійснений без відома і згоди керівництва Лейбористської партії, викликав обурення в її лавах. Партія перейшла в опозицію. Новообране лейбористське керівництво на чолі з А.Гендерсоном оголосило Р.Макдональда та його прибічників ренегатами і виключило їх з партії. Ці останні організувалися в Націонал-лейбористську партію — дрібне угруповання, позбавлене серйозного політичного впливу. З 289 депутатів-лейбористів, обраних у 1929 р., лише 13 приєдналося до Р.Макдональда.

Щоб зміцнити свої позиції в парламенті, “національний уряд” уже в жовтні 1931 р. провів нові вибори. Урядова коаліція, виступивши зі спільною платформою, досягла рішучої перемоги, здобувши 497 місць у палаті громад, причому 472 місця належали консерваторам. Лейбористи, хоч і отримали 6,5 млн голосів, однак змогли провести до парламенту лише 46 депутатів — менше, ніж ліберали (72), що означало відчутну поразку партії. Характерно, що нові лідери лейбористів на чолі з Гендерсоном не були обрані до парламенту, й лейбористську фракцію в палаті громад очолював Клемент Еттли. Щодо “націонал-лейбористів”, то вони одержали лише 13 мандатів. Хоча вибори засвідчили значні зміни у розташуванні політичних сил — послаблення лейбористів і посилення впливу консерваторів — проте останні, в складних соціально-

економічних умовах, не поспішали брати на себе керівництво урядом, воліючи відсидітися впродовж кризи за спинами Р.Макдональда й очолюваного ним угруповання.

Першочерговим завданням “національного уряду” було домогтися виходу країни з кризи. З цією метою він опрацював програму економії, в основу якої лягли пропозиції комісії Мея. Прем’єр-міністр Р.Макдональд звернувся до населення із закликом “тісніше затягнути паски”. Було скорочено допомогу безробітним, платню державним службовцям. Це викликало протест з боку військових моряків. У вересні 1931 р. екіпажі військової ескадри, дислокованої в шотландському порту Інвергордон, відмовилися виконати наказ про вихід у море. Прем’єр-міністр змушений був особисто залагоджувати неприємний для правлячих кіл інцидент.

Для приборкання рецесії методів економії було недостатньо. Тривало поглиблення фінансової кризи. Масового характеру набрало вилучення іноземних вкладів з англійських банків. Золоті запаси країни катастрофічно зменшувалися. Спроби поліпшити становище за допомогою американських позик результату не дали. Домагаючись фінансово-економічної стабілізації, уряд упродовж 1931—1932 рр. ухвалив низку широкомасштабних рішень, які означали крутий поворот у зовнішньоекономічній політиці Великої Британії, у перебудові імперії, зокрема у відносинах між метрополією і домініонами.

У вересні 1931 р. уряд зважився скасувати золотий стандарт фунта стерлінгів. При цьому фунт було девальвовано на одну третину. Цей захід сприяв збільшенню конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Британський експорт став зростати, зовнішньоторговельні позиції Англії зміцніли.

Щоб закріпити роль фунта стерлінгів як світової валюти, з ініціативи Великої Британії того ж 1931 р. було створено “Стерлінговий блок” — об’єднання 25 держав на чолі з Великою Британією, які вели між собою розрахунки у фунтах, підтримували певний курс своїх валют щодо англійського фунта і тримали свої валютні резерви в Англійському банку. До складу “Стерлінгового блоку” ввійшли британські колонії та домініони (за винятком Канади), а також скандинавські країни, Фінляндія, Голландія, Португалія, Греція, Аргентина, Бразилія та ін. У результаті фунт стерлінгів продовжував обслуговувати майже половину світового товарообігу, і це приносило чималі вигоди британській скарбниці.

Важливим кроком у напрямку захисту вітчизняної промисловості стало ухвалення в лютому 1932 р. закону про імпортні мита, згідно з яким митами в розмірі не менше 10 % вартості обкладалися всі види товарів, що довозились у Велику Британію. Цей крок являв собою відмову від принципів вільної торгівлі, яких Велика Британія дотримувалася ще від 1846 р., і перехід до політики протекціонізму. Регулювання імпорту сприяло поліпшенню платіжного балансу Великої Британії і загальному зміцненню її економіки.

Запроваджуючи політику протекціонізму, британський уряд змушений був враховувати взаємозалежність інтересів метрополії та домініонів і ті тенденції, що знаходили прояв у політиці останніх: з одного боку, прагнення до повної політичної незалежності, а з другого — збереження традиційних давніх зв’язків, зокрема економічних, у рамках Британської імперії.

Як Велика Британія, так і домініони вважали для себе взаємовигідним зберегти (з певними винятками) систему вільної торгівлі всередині Співдружності. На імперській конференції, що відбулася в Оттаві в липні—серпні 1932 р., між Великою Британією та домініонами було укладено двосторонні угоди про торгівлю. Вони запроваджували “імперські преференції”, згідно з якими Велика Британія

брала зобов'язання допускати на свій внутрішній ринок без обкладення митами приблизно 80 % імпорту з домініонів, а для решти довозу були встановлені незначні мита. Так само англійський експорт у домініони мав бути переважно безмитним або ж обкладатися низькими митами. Встановлення преференційних тарифів сприятливо позначилося на англійській промисловості: британський експорт у домініони зростав, ринок країн Співдружності був захищений від конкуренції з боку інших держав.

Натомість, ні за другого лейбористського, ні в перші роки діяльності “національного” урядів не відбулося якихось суттєвих зрушень у колоніальній політиці Великої Британії, зокрема щодо Індії, де з кінця 20-х років активізувався національно-визвольний рух. Британські правлячі кола маневрували, чергуючи політику репресій з проведенням переговорів з індійськими лідерами (конференції “круглого столу” в Лондоні в 1930—1932 рр.), які, однак, не принесли позитивних результатів.

Робітничий рух на початку 30-х років не відзначався особливою активністю. У 1930—1931 рр. кількість страйків дорівнювала відповідно 442 і 420, кількість їх учасників — 307 тис. і 490 тис., кількість втрачених людино-днів — 4,4 млн і 7 млн. У наступні два роки страйкова боротьба зійшла майже нанівець. Натомість, доволі високу дієвість виявляв рух безробітних. Безробітні виступали проти зниження їм допомоги, організуючи масові мітинги і демонстрації, які нерідко супроводжувалися сутичками з поліцією. У 1930, 1932 і 1934 рр. було проведено “голодні походи” безробітних на Лондон.

Характерною рисою лейбористського руху першої половини 30-х років було наростання в ньому лівих тенденцій, які, зокрема, знайшли прояв у новій програмі партії “За соціалізм і мир”, прийнятій у 1934 р. Програма, в ширшому засягу, ніж попередні, вимагала націоналізації ключових галузей промисловості. У 1935 р. лідером партії став представник молодшого покоління її керівного складу Клемент Еттлі.

Щодо компартії, то вона, як і раніше, залишалася на узбіччі робітничого руху, налічуючи не більше кількох тисяч членів.

Певні зміни відбувалися також серед центристських і правих демократичних партій. Ліберали переживали глибоку перманентну кризу, розпавшись на три конкуруючі між собою угруповання. Одне з них (“націонал-ліберали”) було представлено в національному уряді.

Консервативна партія, яка в результаті виборів 1931 р. здобула симпатії більшості британського електорату, виступила з фундаментальною ініціативою переходу від традиційного фритредерства до протекціонізму. Втілення в життя цих принципів позитивно вплинуло на економіку країни.

На початку 30-х років у Великій Британії сформувалося праворадикальне ультранационалістичне угруповання Британський союз фашистів (1932 р.). Його очолив Освальд Мослі, який раніше належав до Лейбористської партії і навіть входив до складу другого лейбористського уряду. Британський союз фашистів, який налічував до 20 тис. членів, незважаючи на розгорнуту активність у проведенні зборів, мітингів і демонстрацій, все ж залишався маргінальним явищем суспільно-політичного життя країни, а після 1937 р. його діяльність взагалі зійшла нанівець. Загалом багаторічні, глибоко вкорінені традиції британської демократії (попри імперські традиції) становили, на відміну від країн континентальної Європи, міцний запобіжник широкому розповсюдженню як ліво-, так і праворадикальних рухів тоталітарного типу.

Напередодні Другої світової війни (1933—1939). Досягнувши в 1932 р. найбільшої глибини падіння виробництва, британська економіка почала виходити з кризи. У 1934 р. промислове виробництво досягло передкризового рівня. На наступні роки

припадає справжній економічний бум, в результаті якого промислове виробництво збільшилося майже на 24 % порівняно з 1929 р. Швидко зростала зайнятість, кількість безробітних зменшилася в 1937 р. до 1,6 млн (10,6 % активної робочої сили), хоча рівень безробіття залишався значним. Виходові економіки з кризи сприяла переорієнтація капіталовкладень на внутрішній ринок у зв'язку із зниженням доходів від експорту капіталу. Стимулом зростання виробництва стало часткове оновлення основного капіталу, вдосконалення методів виробництва, технічна раціоналізація. Впродовж 1932—1937 рр. продуктивність праці в Англії збільшилася на 20 %. Не останню роль у підвищенні рівня промислового виробництва відіграв також інтенсивний процес концентрації виробництва і централізації капіталу.

Особливо швидкими темпами зростали “нові” галузі економіки: електроенергетика, автомобіле- і літакобудування, хімічна, а також сталеливарна промисловість. Розгорталось житлове будівництво. Водночас старі галузі — вугільна, бавовняна, вовняна промисловості, суднобудування, а також чорна металургія і надалі переживали значні труднощі. Географічно господарське поживлення охоплювало насамперед південні (включаючи Лондон) та центральні райони країни, тоді як північні й західні графства значною мірою продовжували перебувати в стані депресії.

Водночас із розбудовою виробництва зростає експорт (від якого, як відомо, сильно залежить британська економіка), хоча він і не досяг докризового рівня. Збільшувалися доходи від морських перевезень.

З осені 1937 р. Велика Британія, як і інші розвинуті країни, зазнала нового господарського спаду. Впродовж 1938 р. індекс промислового виробництва впав порівняно з попереднім роком, проте залишився на 16 % вище від рівня 1929 р. Кількість безробітних на початку 1939 р. перевищила 2 млн осіб.

Кінець 1938-го і передвоєнні вісім місяців 1939 р. відзначені піднесенням виробництва, в основі чого були заходи уряду задля зміцнення обороноздатності країни в зв'язку з різким загостренням міжнародної ситуації в Європі й у світі загалом.

У цей період відбулися суттєві зміни в керівництві урядом. У зв'язку із закінченням кризи й суттєвим покращенням економічного становища Великої Британії, Консервативній партії, що посідала абсолютну більшість у парламенті, вже не потрібна була на прем'єрському посту “ширма” в особі “націонал-лейбориста” Р. Макдональда, який під час кризи змушений був проводити жорстку соціально-економічну політику “затягання пасків” — неминучу, проте однозначно непопулярну в широких верствах суспільства, зокрема в середовищі робітничого класу. За наполяганням консерваторів, Макдональд у червні 1935 р. змушений був піти у відставку, і на цьому його політична кар'єра закінчилася. Уряд очолив (уже втретє) лідер консерваторів С. Болдуїн, який досі був віце-прем'єром.

Незабаром, у листопаді 1935 р., проведено вибори до парламенту, на яких консерватори, одержавши 10,5 млн голосів, здобули рішучу більшість — 387 мандатів. Зміцнила своє становище й основна опозиційна сила — Лейбористська партія, що отримала 8,3 млн голосів, збільшивши своє представництво до 154 місць у палаті громад. “Націонал-лейбористи” і “націонал-ліберали” одержали незначну кількість мандатів, однак переможці — консерватори вважали за доцільне залишити своїх союзників у складі уряду, зберігши його коаліційний характер, хоча й мали цілковиту можливість сформувати однопартійний кабінет, маючи в палаті громад забезпечену підтримку.

1936 рік був позначений “палацовою кризою”. В січні помер король Георг V, що царював від 1910 р., на престол зійшов його старший син, проголошений королем під ім'ям Едуарда VIII. Новий король, всупереч традиції, намагався здійснювати

вплив на життя країни: виявляв ініціативу в політичних питаннях, виступав з радикальними заявами щодо розв'язання соціальних проблем. У ділянці зовнішньої політики він виявляв недвозначні симпатії до німецького нацизму. Все це створювало напруженість у відносинах між королем і урядом, якому, власне, й належала реальна влада в країні. Коли ж Едуард VIII надумав одружитися з американкою — особою “не шляхетного” походження та ще й двічі розлученою, прем'єр Болдуїн поставив королю ультиматум: або трон, або шлюб з американкою. Едуард вибрав останнє і зрікся престолу. Королем став його молодший брат Георг VI.

“Палацова криза” викликала чвари в керівництві Консервативної партії: частина його (зокрема В.Черчилль) підтримувала короля у суперечці з прем'єр-міністром. Вже незабаром, у травні 1937 р., 70-річному Болдуїну довелося піти у відставку. Прем'єр-міністром став лише на кілька років молодший за нього Невілл Чемберлен — один з керівників Консервативної партії, представник впливової родини політичних діячів, молодший брат згаданого Остіна Чемберлена — члена кількох кабінетів, міністра закордонних справ у 1924—1929 рр.

Слід сказати, що згадані парламентські та персональні зміни не мали суттєвого впливу на характер політики уряду. Він перейшов до стратегії “регульованої економіки” з елементами її планування. Це означало посилення державного втручання в господарські відносини, що було цілком логічним кроком при переході від фритредерства до протекціонізму. Такі ж тенденції були притаманні й для інших розвинутих країн у цей період: згадаймо “новий курс” Ф. Рузвельта у США.

У ці роки слід відзначити заходи британського кабінету в напрямку зміцнення обороноздатності країни в зв'язку з агресивною політикою нацистської Німеччини і загостренням міжнародної обстановки в Європі й світі. У березні 1935 р. було ухвалено широку програму озброєнь, кошти на реалізацію якої рік у рік суттєво зростали. У квітні 1938 р. прийнято програму розбудови військово-повітряних сил. Згодом здійснено заходи щодо зміцнення суходільних військових сил і флоту.

Щодо внутрішніх справ, слід згадати спрямовані проти ультраправих і ультралівих елементів закони “Про підбурювання до заколоту” (1934 р.) і “Про громадський порядок” (1936 р.), які ставили певні обмеження підривної пропагандистській діяльності як фашистів, так і комуністів. Прийняття згаданих законів викликало шквал критики і справа, і зліва: уряд і парламент звинувачували у зазіханні на громадянські права.

В інтересах осіб найманої праці було ухвалено закон “Про страхування з безробіття” (1934 р.), який, зрештою, теж зазнав нападок з боку лівих, зокрема комуністів. Було запроваджено однотижневі оплачувані відпустки (1938 р.).

Страйковий рух після занепаду 1932—1933 рр. упродовж наступних п'яти років почав поволі відновлювати свою активність, хоча ледве досяг рівня 1930—1931 рр.: переважали дрібні короткочасні страйки з невеликою кількістю учасників і втраченого робочого часу.

У колоніальній та імперській політиці Великої Британії у передвоєнні роки відбулися деякі зміни. Розгортання національно-визвольного руху в Індії змусило британський уряд опрацювати для неї “конституцію” — “Закон про управління Індією”, затверджений в 1935 р. британським парламентом. Закон передбачав створення Індійської федерації, що складалася з провінцій Британської Індії та індійських князівств. Бірма відокремлювалася від Індії. Законодавча влада у Федерації належала британському королю, якого представляв генерал-губернатор (власне, йому й належала реальна влада в колонії), державній раді та федеральній

асамблеї (законодавчим зборам). Виконавчу владу здійснювали генерал-губернатор і рада міністрів. Певну автономію отримували також провінції. При цьому закон запроваджував майновий та освітній ценз, в результаті чого виборче право одержували лише 14 % дорослого населення країни. Крім того, передбачалася багатоступеневість при виборах, проведення їх за релігійними куріями. “Конституція” хоч і надавала індійцям деякі права в ділянці місцевого самоврядування, проте не змінювала колоніального стану країни. Статусу домініону Індія так і не одержала.

У зв’язку з агресивними діями Італії в Африці, зокрема в Ефіопії, Велика Британія вжила заходів щодо зміцнення своїх позицій у Єгипті, нав’язавши останньому в грудні 1936 р. договір, який, по суті, зберігав британське панування в цій країні.

У 1937 р. знову загострився англо-ірландський конфлікт. Ірландський парламент ухвалив нову конституцію, яка оголосила країну “суверенною, незалежною демократичною державою Ейре (стародавня назва Ірландії — *авт.*), що перебуває у зовнішньому зв’язку з Англією”. Враховуючи ускладнення ситуації в Європі, британський уряд волів нормалізувати відносини з Ірландією. У квітні 1938 р. було укладено англо-ірландські угоди, які поклали край митній війні, що тривала від початку 30-х років. На території Ірландії ліквідовувались британські військово-морські бази. Спірним, однак, лишилося питання про Ольстер; він залишався під владою Великої Британії, проте згадана ірландська конституція проголосила його “частиною національної території Ейре”.

Дедалі більшу увагу правлячих кіл Великої Британії привертає в цей час погіршення міжнародної ситуації. В Європі італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм, після первісних незгод в австрійському питанні, знайшли спільну мову стосовно громадянської війни в Іспанії. Англієцька громадськість реагувала на це довгий час з недовірливим скептицизмом, покладаючи великі надії на Лігу націй. У багатьох зберігалася віра у захисні функції Ліги, її здатність вдатися до рішучих колективних заходів з метою зупинення агресії. Такі настрої не могли не вплинути на урядові кола. У червні 1935 р. британський уряд уклав з Німеччиною військово-морську угоду, яка дозволяла останній мати військово-морський флот у розмірі 35 % тоннажу британського флоту, а кількість підводних човнів — однакову з Великою Британією.

Попри різні голоси застереження щодо нацистської Німеччини, для британської політики в останні роки перед вибухом Другої світової війни характерним було прагнення до “умиротворення”. Вершиною цієї політики стало підписання Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією сумнозвісної Мюнхенської угоди від 29 вересня 1938 р. про розчленування Чехословацької держави. При цьому Велика Британія і Франція виступили “гарантами” нових кордонів Чехословаччини. А 30 вересня прем’єр-міністр Великої Британії Чемберлен уклав з Гітлером англо-німецьку декларацію про ненапад. У ній підкреслювалося, що обидва уряди розглядають Мюнхенську угоду, а також англо-німецьку морську угоду 1935 р. як вияви бажання Великої Британії та Німеччини ніколи надалі не воювати одна проти одної.

Після повернення Чемберлена з Мюнхенської конференції до Лондона йому було влаштовано триумфальну зустріч. Промовляючи перед юрбами своїх співгромадян, прем’єр твердив, що він досягнув миру на всю прийдешню епоху.

Однак, як показали наступні події, Мюнхенська угода суттєво змінила співвідношення сил у Європі між демократичними державами, з одного боку, і тоталітарними Німеччиною й Італією на користь останніх. Справді, не минуло й півроку, як Німеччина в березні 1939 р., ввівши війська в Чехословаччину, ліквідувала останню як суверенну державу.

В умовах загострення міжнародної ситуації британський уряд був змушений значно збільшити асигнування на оборону і здійснити подальше розширення своїх збройних сил. Тим часом Німеччина посилила дипломатичний та пропагандистський тиск на Польщу. Ставало зрозумілим, що Гітлер вибрав Польщу наступною жертвою німецької експансіоністської політики. В такій ситуації Лондон 31 березня 1939 р. оголосив, що в разі будь-яких дій, які поставлять під загрозу польську незалежність, британський уряд вважатиме себе зобов'язаним негайно підтримати Польщу всіма засобами. Незабаром аналогічну заяву зробив і французький уряд. Розпочато консультації з радянським урядом про позицію СРСР у випадку воєнного конфлікту на сході Європи. Після захоплення Італією Албанії (квітень 1939 р.) Велика Британія і Франція оголосили про надання гарантій Румунії та Греції.

Берлін не забарився з відповіддю. 28 квітня 1939 р. Гітлер під претекстом того, що Велика Британія “зайняла ворожу позицію щодо Німеччини”, оголосив про денонсування англо-німецької морської угоди 1935 р. і німецько-польської декларації 1934 р. Того ж дня у Великій Британії було ухвалено закон про обов'язкову військову службу. У цій ситуації ключового значення набирали англо-франко-радянські переговори влітку 1939 р. Однак реального зацікавлення в досягненні конкретних домовленостей ні британська, ні французька делегації не виявили. Причиною була глибока недовіра до СРСР, яка надзвичайно посилилася після підписання німецько-радянського договору в серпні 1939 р.

Щойно стало відомо про укладення німецько-радянського пакту, британський уряд підтвердив свої зобов'язання щодо Польщі. 25 серпня було укладено англо-польський договір про союз, який передбачав спільний виступ двох країн в разі агресії проти однієї з них або обох.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Німецькі війська швидко просувалися вперед, долаючи відчайдушний опір польської армії. Польський уряд розпачливо звертався до Великої Британії та Франції про допомогу. Зростало обурення громадської думки у самій Великій Британії нерішучістю уряду. Нарешті, 3 вересня, британський і французький уряди поставили Німеччині ультиматуми: вивести війська з Польщі. Ультиматуми було відхилено, і того ж дня Велика Британія (як і Франція) оголосила війну Німеччині. Для Великої Британії розпочався найвідповідальніший етап в її новітній історії.

Розділ 7. Франція

Повоєнні роки (1918—1923). Франція вийшла переможцем з Першої світової війни і досягла всіх запланованих цілей. Німецьку імперію, яка впродовж сорокарічного періоду становила загрозу для її безпеки, було розгромлено. Провінції Ельзас і Лотарингія, втрачені внаслідок франко-пруської війни, поверталися Франції за таємною угодою з союзниками ще до скликання мирної конференції. Значно зміцнили позиції Франції на європейському континенті. Загально визнаними була могутність французької сухопутної армії та її вагомий внесок у перемогу Антанти, чому, значною мірою, посприяли успішні операції союзників в 1918 р. під керівництвом маршала Ф.Фоша на Західному фронті й генерала Ф. де Еспере на Балканах. Франція перетворилася на одну з наймогутніших військових держав світу, перед якою відкривалися великі можливості безпосередньо впливати на процес післявоєнного врегулювання.

Проте, перемогу над Німеччиною було досягнуто дорогою ціною. На фронтах загинуло 1 млн 350 тис. французів, 2 млн 560 тис. було поранено. Під час війни від невідомого раніше вірусу грипу — “іспанки” — загинули десятки тисяч людей в тилу. Загалом, за час війни Франція втратила 11 % працездатного населення. Навіть після повернення Ельзасу і Лотарингії чисельність населення Франції виявилась меншою на 1 млн чоловік, порівняно з 1913 р. Для Франції на довгі роки залишалася не вирішеною демографічна проблема, зокрема відновлення трудових ресурсів країни.

Великих втрат зазнала французька економіка. Десять найбільш економічно розвинутих департаментів північно-східної Франції, які були ареною запеклих боїв, лежали в руїнах. Упродовж декількох років їх землі внаслідок залишків мінних полів і окопів не були придатними для сільськогосподарських робіт. За чотири роки війни на території Франції було зруйновано майже 10 тис. підприємств, 1500 мостів, 265 тис. житлових будинків. Франція втратила половину свого торговельного флоту. Країна зазнала великих фінансових втрат: лише борг союзникам становив 62 млрд франків, з яких 40 млрд припадало на США. Внаслідок революцій в Росії, Туреччині та Австро-Угорщині Франція втратила 40 % своїх закордонних інвестицій.

Війна сприяла структурній перебудові французької промисловості, розвитку її стандартизації й концентрації виробництва. Оскільки економічно розвинені північно-східні департаменти країни були окуповані німецькими військами, з 1914 р. в центральних і південних районах країни розпочалася інтенсивна розробка вугільних і залізрудних родовищ, які раніше вважалися нерентабельними. За роки війни тут було побудовано десятки нових заводів і фабрик, які посилено випускали військову продукцію.

Повернення Ельзасу і Лотарингії, де була сконцентрована гірнична і текстильна промисловість, металургійні заводи, позитивно відбилося на загальній структурі економіки країни. Франція вийшла на перше місце в Європі з видобутку залізної руди, а потужність її металургійних заводів збільшилася в півтора рази.

У перші повоєнні роки у зв'язку з конверсією промислове виробництво скорочувалося. Падіння виробництва тривало аж до 1921 р., коли французька промисловість виробляла лише 55 % продукції довоєнного 1913 р. Перебої в роботі підприємств, викликані браком сировини, а також накопичення готової продукції через простоювання транспорту, що вчасно не забезпечувався паливом, були звичайними явищами того часу. Особливо важкими прояви кризи були в малих містах з вузькою спеціалізацією виробництва. З 1922 р. почалось пожвавлення в промисловому

виробництві, а з 1924 р. позначилися певні зрушення не тільки в промисловості, а й сільському господарстві.

Війна прискорила процес концентрації промисловості, зрощення фінансового і промислового капіталів. Банкіри Ротшільди контролювали виробництво металургійних, суднобудівних і військових заводів. Сім'я де Ванделів контролювала 16 металургійних заводів і кам'яновугільні шахти. В хімічній промисловості провідні позиції посідали концерни "Кюльман" і "Сен-Гобен", в автомобільній — компанії "Рено", "Пежо" і "Сітроен".

Під час війни і в перші повоєнні роки у французькій промисловості відбувалися нові якісні структурні зміни. Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. у Франції провідну роль відігравали легка і гірничодобувна промисловість, то після війни на перше місце виходять важка індустрія і машинобудівна промисловість з могутніми виробничими об'єднаннями, комбінатами і трестами, які розвиваються на новій технічній базі.

Такі зміни в промисловості призвели до зростання кількості найманих робітників, чисельність яких досягла майже 9 млн осіб. Таким чином, війна спричинилася до глибоких кількісних і структурних змін не тільки в промисловості, але й в соціальній структурі населення.

Великі воєнні видатки прискорили падіння вартості франка, що призвело до зубожіння значної частини населення. Після закінчення війни у зв'язку з перебудовою промислових підприємств на випуск нової продукції, сотні тисяч людей втратили роботу. Демобілізація майже п'ятимільйонної армії посилювала проблеми безробіття. Інфляція, безробіття, повоєнні нестатки загострили до краю політичну атмосферу і соціальну напругу в суспільстві. В 1919 і 1920 рр. Франція була охоплена тривалими страйками, масовими мітингами і багатолюдними демонстраціями. Поряд з економічними вимогами — забезпечення непрацюючих роботою, підвищення заробітної платні, визнання колективних договорів, скорочення робочого дня, ставилися політичні, серед яких — демобілізація армії, повернення на батьківщину із зарубіжних країн французьких військових частин та проведення виборчої реформи.

У квітні 1919 р. майже одночасно розпочалися повстання на французьких військових кораблях в Одесі й Севастополі та заворушення моряків у Тулоні та Марселі. Французький уряд змушений був відкликати свій флот з Чорного моря, прийняти в 1919 р. закон про 8-годинний робочий день, провести реформу виборчої системи, яка забезпечила демократичність виборчого права та максимально враховувала настрої виборців. У страйку залізничників, докерів і моряків у травні 1920 р. брало участь 1,5 млн осіб. Страйк мав політичний характер: був спрямований проти постачання зброї у Польщу. Лідери профспілок домоглися припинення страйку, після якого десятки тисяч залізничників було звільнено з роботи і виселено з відомчих квартир.

Страйковий рух після 1920 р. різко пішов на спад. Задоволення окремих вимог страйкарів, початок налагодження виробництва і поступове зменшення кількості безробітних сприяли пом'якшенню соціальних конфліктів.

Війна і перші повоєнні роки економічної кризи сприяли значним змінам в ідеологічних поглядах населення і політичному спектрі французького суспільства. Жахи війни породили не тільки революційні, а й посилили пацифістські та релігійні настрої. Війна і перемога над Німеччиною та її союзниками сприяли зростанню націоналістичних і навіть шовіністичних ідей у значної частини населення. Політичні діячі Франції постійно підігрівали сподівання на сите повоєнне життя за рахунок переможеної Німеччини.

Ж. Клемансо.

Поряд з правими партіями (республіканцями), демократами та центристами, широкої популярності в ці роки набула Соціалістична партія Франції (СПФ), яка збільшила свою чисельність до 180 тис. осіб. Саме вона мала найтісніші зв'язки з найбільшою профспілкою — Загальною конфедерацією праці (ЗКП). У 1919 р. група релігійно налаштованих робітників організувала ще одне профспілкове об'єднання — Французьку конфедерацію християнських робітників (ФКХР), яка поклала в основу своєї діяльності соціальну доктрину християнства, сформовану в енцикліці папи Лева XIII “Rerum Novarum”. Вона проголосувала дотримання у відносинах з різними політичними силами християнських заповідей, засуджувала насильство, несправедливість, жадобу збагачення за рахунок експлуатації працюючих.

Напередодні парламентських виборів 1919 р., які відбувалися відповідно до нового виборчого закону, правоцентристські партії створили широку коаліцію політичних сил, у яку ввійшли понад десять партій. Ініціатором об'єднання стала невелика партія ліберального спрямування Демократичний альянс. Крім неї до блоку увійшли ліві республіканці на чолі з Ж. Клемансо, Республікансько-демократична партія Р. Пуанкаре, Республіканська федерація Ф. де Ваделя, Національно-республіканська дія Ж. Нуланса та ін. Новостворена коаліція під назвою Національний блок, використовуючи патріотичні і пацифістські настрої населення, запропонувала програму “єднання праці і солідарність всіх суспільних верств”, “умиротворення релігійних суперечок”. Національний блок отримав переконливу перемогу (437 мандатів), що свідчило про появу нової тенденції в політичному житті країни, суть якої полягала у переході від солідаристського ідеалу республіки до національної ідеї з чітко вираженим ліберальним забарвленням.

Вибори підтвердили наявність значних змін в соціальній структурі і настроях основних верств населення. Радикали і соціалісти, які йшли на вибори з власними списками кандидатів, зазнали поразки, не набравши в сукупності й третини мандатів (радикали — 86, соціалісти — 67).

Поразка на виборах призвела до розколу в Соціалістичній партії Франції, в якій виділилось три крила: праві, центристи і ліві. На черговому з'їзді соціалістів в Турі у грудні 1920 р. ліве крило партії оголосило про приєднання до Комуністичного Інтернаціоналу. Новоутворена Комуністична партія незабаром доклала рук до розколу і в профспілковому об'єднанні ЗКП, з якого виділилася Унітарна загальна конференція праці (УЗКП). Праве крило, очолюване Л. Блюмом, відновило діяльність Соціалістичної партії Франції, яка вступила в II Інтернаціонал. Взаємне протистояння між соціалістами і комуністами спричинило розкол у робітничому русі й значно послабило його.

Уряди Національного блоку (перебували при владі до 1924 р., по чергово очолювані А. Мільєраном, Ж. Лейтом, А. Бріаном, Р. Пуанкаре) намагалися вирішити головну проблему — подолати економічну кризу і здійснити відбудову країни. Основною стратегією антикризової політики була лібералізація економіки, демонтаж системи державного регулювання, що склалася під час війни, і відновлення ринкових відносин. На практиці це означало надання пільг монополістичним об'єднанням і фінансову підтримку найбільш рентабельних галузей, введення “м'якої” податкової політики щодо виробників продукції.

Значну увагу уряд приділяв фінансуванню програм допомоги зруйнованим департаментам, які інтенсивно відбудовувалися, особливо на початку 20-х рр. Проте, заплановані широкомасштабні програми створювали дефіцит бюджету, внаслідок чого зростав державний борг, який у 1920 р. досяг 300 млрд франків. Частина економічних програм урядів провалилася через припинення сплати репарацій з боку Німеччини.

Опинившись у безвиході економічних проблем, лідери Національного блоку дедалі більше надій покладали на використання могутності Франції як держави-переможниці. Коли в 1923 р. німецький уряд заявив про принципову неможливість репараційних виплат, уряд Пуанкаре в січні 1923 р. вдався до силових дій — французькі і бельгійські війська окупували Рурську область Німеччини. Такий захід не дав жодного економічного ефекту, а навпаки, викликав падіння курсу франка, спричинив політичну кризу і загострив відносини з Англією і США. В кінцевому результаті “рурська авантюра” призвела до падіння уряду Національного блоку.

Економічне піднесення 1924—1930 рр. Пожвавлення в окремих галузях промислового виробництва, яке окреслилося ще в 1922 р., переросло з 1924 р. в економічне піднесення, що охопило майже всі галузі промисловості і тривало до кінця 1930 р. Вже в 1924 р. промисловість Франції перевищила довоєнний рівень виробництва, і в наступні роки її приріст становив в середньому 5 %. За темпами промислового розвитку у 1924—1930 рр. Франція перевищила Велику Британію, Італію і Німеччину, поступаючись лише США. В ці роки в структурі економіки відбулися важливі зміни — значно зросла питома вага важкої промисловості, насамперед металургії і машинобудування. Особливо швидкими темпами розвивалися чорна металургія, машинобудівна, електротехнічна, автомобільна, авіаційна і хімічна промисловості.

За 1924—1930 рр. майже подвоївся, порівняно з довоєнним періодом, видобуток залізної руди, виплавка чавуну і сталі зросла більш як на 40 %, алюмінію — на 82 %. Прискорений розвиток французької економіки був, значною мірою, спричинений приєднанням Ельзасу і Лотарингії, надходженням німецьких репарацій (понад 8 млрд золотих марок), значними інвестиціями на відбудову зруйнованих війною департаментів. Зростання виплавки чавуну і сталі стимулювалося не тільки потребами внутрішнього ринку, а й безмитним вивозом їх у Німеччину. На відбудову зруйнованих районів було відпущено кредитів майже на 100 млрд франків. Під час відбудови відремонтовано тисячі підприємств, побудовано десятки нових заводів і фабрик, електростанцій, прокладено сотні кілометрів залізниць. Відбудова сприяла пожвавленню всіх галузей важкої промисловості. Значно зросла енергоозброєність виробництва. З 1924 по 1930 рр. виробництво електроенергії зросло з 9 до 14,3 млрд кіловат-годин. На великих підприємствах з'явилися конвеєри, впроваджено найновіші технології виробництва.

Меншою мірою економічне піднесення 20-х рр. стосувалося легкої промисловості, особливо таких галузей, як текстильна і харчова, у яких в окремі роки спостерігався навіть спад виробництва.

Застій проявлявся у сповільненому розвитку французького сільського господарства, яке лише в 1927 р. змогло досягнути довоєнного рівня виробництва. В ці роки відбувався посилений процес укрупнення фермерського землеволодіння за рахунок розорення середніх і дрібних селянських господарств. У 1926 р. 45 % всіх сільськогосподарських угідь припадало на великі господарства, що нараховували по 40 і більше гектарів землі. Запровадження у великих землеволодіннях машин і нових технологій сприяло підвищенню врожайності і конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світових ринках. У виробництві зернових і, особливо, технічних культур щораз більшу роль відігравали великі землевласники, що контролювали діяльність Союзу сільських господарів Франції (ССГФ), через який здійснювано кредитування галузі, запровадження нової техніки. Про зрощення банківського і промислового капіталу з фермерським виробництвом свідчить те, що в керівництві ССГФ були голова Ліонського кредиту барон Бінкар і маркіз Вогюе, під контролем якого перебувало виробництво сільськогосподарських машин і деякі залізниці.

У 20-і рр. фінансове становище країни відзначалося стабільністю. Незважаючи на часткові втрати французьких закордонних капіталовкладень та інфляційні явища 1923—1925 рр., золотий запас Франції зріс більш ніж в 4 рази — з 18 млрд золотих франків у 1926 р. до 83 млрд на початку 30-х років. У 1926 р. доходи держави вперше за повоєнні роки перевищили витрати. З 1926 р. по 1930 р. бюджет формувався без дефіциту. Хоч відбулося значне розширення промислового виробництва, однак більшу частину прибутку Франція отримувала від закордонних вкладів і позичок іноземцям, продажу цінних паперів. Франція і в повоєнні роки залишалася державою-лихварем.

Незважаючи на те, що в 20-і роки уряд відмовився від прямого державного регулювання виробництва, проте державно-монополістичні тенденції збереглися. Посилювалася концентрація виробництва, особливо у таких нових галузях промисловості, як автомобільна, хімічна, електротехнічна. Підприємці створили ряд організацій, які відігравали значну роль у підготуванні і проведенні урядових рішень. Так, Загальна конфедерація підприємців через “Союз економічних інтересів” фінансувала виборчі кампанії, домагалася вигідних урядових замовлень. При Раді міністрів у 1925 р. було створено Національну економічну раду, куди входили великі фінансисти, промисловці і торгівці.

Економічне піднесення, концентрація виробництва й розвиток державно-монополістичного капіталу, структурна перебудова промисловості та сільського господарства спричинилися до глибоких соціальних змін. Франція в ці роки перетворилася з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну країну. До 1931 р. міське населення вперше досягло 51 % і кількісно перевищило сільських жителів. Серед французьких робітників переважали металурги, машинобудівники, гірники, які значно потіснили працівників легкої промисловості. Майже 60 % робітників працювали на великих підприємствах. Нові види виробництва і його механізація сприяли підвищенню рівня професійної освіти, якісним змінам у структурі робітництва, серед якого зростала кількість осіб зі спеціальною технічною освітою.

Значні зміни в 20-і роки відбулися у буденному житті французів. У Парижі та інших містах розширювалася мережа транспортного сполучення, на зміну кінним екіпажам прийшов автобусний і автомобільний транспорт. Хоч автомобіль залишався привілеєм багатих, серед автомобілістів наприкінці 20-х років з'явилися вже перші робітники і фермери.

Прискореними темпами розбудовувались кінотеатри. Французька кіноіндустрія, хоч і поступалася за загальною кількістю фільмів кінематографії США, але значно збільшила своє виробництво, особливо з появою в 1927 р. звукових фільмів.

Політичне життя цього періоду характеризується частими змінами урядів, сформованих різними угрупованнями, що представляли строкатий спектр тодішнього французького суспільства. Провідні політичні партії умовно поділялися на правих, центристів і лівих. До 1924 р. уряд Національного блоку очолював Р. Пуанкаре, який виявив повне безсилля у вирішенні внутрішніх фінансових і зовнішніх проблем, пов'язаних з окупацією Рурської області. Популярність уряду падала з кожним днем. Далекоглядні політики відмежовувалися від уряду Пуанкаре. Весною 1923 р. зі складу Національного блоку вийшла партія радикалів і, об'єднавшись із соціалістами і республіканськими соціалістами, утворила опозиційний “Картель лівих”, або, як його ще називали, Лівий блок. Партії “Картелю лівих” відмовились від пропозиції ФКП включити їх до складу блоку і пішли на вибори з гаслом: “Жодних угод з комуністами!”.

Партії Лівого блоку в період виборчої кампанії 1924 р. висунули демократичну програму, розраховану на широку підтримку населення, яке втомилося від інфляції, постійних урядових погроз підвищити податки, непевності у вирішенні франко-німецького протистояння. У своїй передвиборчій програмі партії Лівого блоку обіцяли подолати інфляцію і дефіцит державного бюджету, забезпечити стабілізацію франка, створити єдину систему соціального страхування за рахунок підприємців, запровадити прогресивно-прибутковий податок, провести широку амністію і відновити на роботі звільнених за участь у страйку 1920 р. залізничників, надати державним службовцям право об'єднуватися в профспілки. Лівий блок обіцяв здійснити реформу навчання: відділити церковне навчання від державного.

У зовнішньополітичній діяльності Лівий блок планував проводити політику миру, роззброєння і міжнародного співтовариства в рамках статуту Ліги націй, відкидав жорстку позицію Р. Пуанкаре щодо Німеччини і обіцяв вивести французькі війська з Рурської області. Одним із пунктів зовнішньополітичної програми Лівого блоку була обіцянка дипломатичного визнання Радянського Союзу.

На виборах у травні 1924 р. “Картель лівих” отримав перемогу, відтіснивши Національний блок на друге місце. При формуванні уряду виникли певні труднощі. Надзвичайний з'їзд Соціалістичної партії Франції висловився проти участі соціалістів в уряді, але допускав його підтримку депутатами-соціалістами. 14 червня 1924 р. лідер Радикальної партії Едуард Ерріо сформував перший уряд Лівого блоку, в якому радикал-соціалісти отримали 13 з 18 міністерських портфелів, а 5 — республіканці-соціалісти. Вже 21 червня Е. Ерріо вирушив у закордонну поїздку — відвідав Лондон і Брюссель, де вів переговори про вирішення проблеми Руру і сплати Німеччиною репарацій. Прийняття плану Дауеса і обіцянки Ерріо вивести французькі війська впродовж року з Рурської області сприяли виході Франції з міжнародної ізоляції, зміцнили позиції уряду Лівого блоку. Уряд відмовився від спроб диктату щодо Німеччини. В Лізі націй Ерріо надзвичайно активно обстоював принципи пацифістської дипломатії, зокрема роззброєння, створення міжнародної правової системи безпеки. Сподіваючись на еволюцію радянської системи, а також на повернення більшовиками боргів колишньої Росії, уряд Лівого блоку в жовтні 1924 р. визнав СРСР і встановив з ним дипломатичні відносини.

У проведенні внутрішньої політики уряд Е. Ерріо наштотував на значні труднощі й лише частково здійснив передвиборчу програму. Було прийнято закон,

який визнавав право державних службовців об'єднуватись у профспілки, проведе амністію, за якою звільнено з тюрем учасників повстання на кораблях у 1919. Були поновлені на роботі залізничники, звільнені за участь у страйку 1920. Уряд задовольнив вимоги чиновників про підвищення мінімуму заробітної плати через інфляцію. Однак основні пункти програми залишилися невиконаними. Урядові не вдалося запровадити прогресивний податок, стабілізувати франк і створити єдину систему соціального страхування, зменшити дефіцит бюджету і зупинити інфляцію. Зростання соціальних видатків, в тому числі на житлове будівництво, переведення французькими фінансовими магнатами частини капіталів в іноземні банки, а також шкідлива практика таємних емісій прискорили інфляцію. Випуск грошових знаків, що перевищував на 2,5 млрд франків обсяг, визначений парламентом, звів нанівець підвищення мінімуму зарплати чиновникам і зменшив реальні суми на соціальні програми.

Рішучу опозицію у частини населення викликали спроби уряду розпустити релігійні конгрегації, що займалися навчанням молоді. Національна католицька федерація провела багатолюдні мітинги по всій Франції, і уряд змушений був відмовитися від запланованої реформи у новоприєднаних територіях Ельзасу і Лотарингії. Після того, як уряд не отримав в сенаті підтримки своєї фінансової політики, Е. Ерріо 10 квітня 1925 р. пішов у відставку. Новий уряд, що складався переважно з республіканців-соціалістів, очолив Поль Пенлеве. Він, як і попередній кабінет, намагався подолати інфляцію шляхом випуску нових паперових грошей і примусових внутрішніх позик.

У період перебування при владі уряду П. Пенлеве були підписані в жовтні 1925 р. Локарнські угоди, які сприяли посиленню Німеччини на європейському континенті. Рейнський гарантійний пакт про взаємну непорушність кордонів визнавав їх лише між Німеччиною, Францією і Бельгією. Щодо союзників Франції — Польщі і Чехословаччини, то німецький уряд не давав жодних гарантій визнання їхніх кордонів, чим значно послаблювалася ефективність системи союзів з малими країнами.

Розв'язавши в 1925 р. дві колоніальні війни в Марокко і Сирії, уряд Лівого блоку ще більше ускладнив фінансове становище країни. Війна була спровокована після того, як племена рифів у іспанській частині Марокко проголосили утворення незалежної Республіки Риф. Уряд, побоюючись, що повстання охопить і французьку частину Марокко, наказав військам весною 1925 р. зайняти плодючу долину р. Уергі, щоб відрізати рифів від води і продовольчих районів. На першому етапі війни рифи відтіснили французькі частини на південь. Після цього Франція і Іспанія розпочали спільні воєнні операції проти рифів. Багатотисячна армія під командуванням маршала А.Петена до весни 1926 р. розбила основні сили рифів.

У червні цього ж року повстали друзі в Сирії, які створили в Дамаску революційний уряд. Використовуючи танки і авіацію, французькі колоніальні війська змогли придушити повстання лише в 1927 р.

Колоніальні війни лягли непосильним тягарем на бюджет країни. В умовах погіршення фінансового становища та непопулярності колоніальних війн Лівий блок почав розпадатися. З нього вийшла Соціалістична партія, яка посилила критику політики уряду. Після відставки в листопаді 1925 р. уряду П. Пенлеве Лівий блок перебував при владі ще сім місяців. Чотири наступні уряди, які переважно формував Арістід Бріан, не змогли зупинити знецінення франка. Монополісти почали таємно переводити капітали за кордон. Лише в 1926 р. з Франції було вивезено 17 млрд франків. Додаткова емісія в 7,5 млрд франків, схвалена парла-

ментом для врятування бюджету, загрожувала фінансовою катастрофою. Виникла реальна загроза припинення державних платежів. Фінансова олігархія вимагала відставки уряду Лівого блоку і встановлення влади “твердої руки”.

У липні 1926 р. після складних переговорів сформувалася нова коаліція партій, що отримала назву “Національне єднання”. До складу нової коаліції ввійшли як праві республіканські і демократичні партії, так і радикали з республіканськими соціалістами, які до цього перебували у Лівому блоці. Нову коаліцію очолив Р. Пуанкаре, який користувався довірою і підтримкою як французьких, так і міжнародних ділових кіл. В основу своєї фінансової політики Р. Пуанкаре поклав пропозиції Комітету експертів промисловців, економістів, фінансистів. Уряд провів податкову реформу, суть якої становило підвищення непрямих податків, що давало змогу збільшити доходи на 6 млрд франків. Запровадження державної монополії на продаж тютюнових виробів також сприяло збільшенню доходів. Зросли поштові послуги, підвищено тарифи на залізницях і водних шляхах. Уряд створив “Амортизаційну касу” для погашення внутрішньої позики, кошти до якої надходили, головним чином, від продажу товарів державної монополії.

Завдяки зменшенню податку на великі прибутки, у Францію з 1926 р. почали повертатися капітали, вивезені в попередні роки за кордон. Такими рішучими заходами уряду Р. Пуанкаре вдалося виконати річний бюджет без дефіциту. Стабілізаційний процес дав змогу урядові в 1926 р. вперше запровадити допомогу безробітним. З 1928 р. низькооплачуваням робітникам і службовцям виплачувалися пенсії за віком, а також допомога хворим, інвалідам, вагітним жінкам. Згідно з законом, пенсійний фонд формувався за рахунок 5 % податку на капітал. У 1927 р. проведено виборчу реформу, яка відновлювала мажоритарну систему виборів.

В умовах економічного піднесення і зростання популярності уряду Р. Пуанкаре в 1928 р. відбулися парламентські вибори, які принесли переконливу перемогу правим партіям. Сформований в 1928 р. уряд складався виключно з представників правих партій. В 1929 р., через хворобу Р. Пуанкаре, уряд на короткий період очолив А. Бріан, а пізніше — видатний діяч правого табору, один із творців Версальської системи А. Тардьє. Економічне піднесення Франції тривало протягом наступних двох років.

Не меншу активність уряд Національного єднання проявляв і на міжнародній арені. Міністр іноземних справ А. Бріан зробив спробу підняти міжнародний авторитет Франції. Йому вдалося остаточно сформулювати пацифістські основи зовнішньополітичної концепції. У квітні 1927 р. він виступив з ініціативою підписати пакт про вічну дружбу з США. У відповідь державний секретар США Ф. Келлог запропонував підписати такий договір на багатосторонній основі й запросити інші країни. Напередодні відзначення 10-річчя закінчення Першої світової війни ініціативи Бріана і Келлога підтримали інші держави. 27 серпня 1928 р. представники 15 країн урочисто підписали в Парижі Договір про заборону війни як зняряддя національної політики, який ввійшов в історію під назвою “пакт Бріана—Келлога”. В наступні роки до пакту Бріана—Келлога приєдналися ще 48 країн. Ефективність пакту послаблювало те, що він не містив жодних гарантій його виконання. Ініціатори пакту А. Бріан і Ф. Келлог були нагороджені Нобелівською премією миру.

Враховуючи, що головною проблемою зовнішньої політики країни залишалися відносини з Німеччиною, уряд Національного єднання, згідно з пацифістською концепцією Бріана, продовжував курс на нормалізацію французько-німецьких взаємин. Після прийняття “плану Юнга”, що передбачав поступове скорочення репарацій, Франція влітку 1930 р. достроково вивела свої війська з лівого берега Рейну.

Демонструючи перехід Франції до оборонної концепції, уряд Національного єднання вирішив побудувати вздовж франко-німецького кордону укріплення, названі згодом на честь військового міністра “лінією Мажіно”. Запропонована Бріаном на сесії Ліги націй в 1929 р. програма створення федеративного об’єднання європейських країн для економічної співпраці й зміцнення системи безпеки (“план пан-Європа”) не була підтримана великими європейськими країнами, які розцінювали пропозиції Бріана як спробу встановлення гегемонії Франції на європейському континенті. Відмова підтримки плану Бріана створити федерацію об’єднаних європейських держав розцінювалася як дипломатична поразка Франції.

Роки світової економічної кризи. На відміну від США, Великої Британії, Німеччини, Італії, скорочення промислового виробництва й зовнішньої торгівлі у Франції розпочалося не в 1929 р., а з 1931 р. У 1930 р. промислове виробництво Франції було на піднесенні й досягло найвищого рівня. Відбудова зруйнованих війною північно-східних департаментів, надходження з Німеччини різних матеріалів і валютних коштів в рахунок репарацій спричинилися до затримки кризи на один рік.

Прикметною ознакою кризи у Франції був її затяжний характер: вона тривала довше, ніж в інших європейських країнах. У перебігу кризи можна зауважити не один, а два максимальних спади виробництва: в 1932 р. відбулося скорочення промислового виробництва на 44 % порівняно з 1930 р., і після незначного поживлення в 1933—1934 рр. криза знову загострилася. Коли інші країни вже виходили з кризи, окремі галузі французької промисловості в 1935 р. скоротили виробництво ще на 1—2 % від найнижчого рівня 1932 р. Особливістю кризи у Франції було й те, що, на відміну від США і Німеччини, найбільше скорочення виробництва відбулося не у важкій промисловості, а в галузях, які виробляли предмети першої необхідності. Якраз на них найшвидше відреагував ринок через зниження купівельної спроможності населення. Державні замовлення, завдяки будівництву оборонної “лінії Мажіно”, забезпечили на декілька років відносну стабільність в металургійній, машинобудівній, авіаційній і хімічній промисловостях.

Французький уряд намагався пом’якшити кризові явища шляхом створення спеціальних фондів, надання субсидій окремим галузям і великим підприємствам. Лише в 1931 р. банкам і підприємствам було фінансовано 2,9 млрд франків. З 1931 р. у Франції існував захищений державою сектор, в який входило 12 сталеливарних, 7 машинобудівних, 17 хімічних, 19 вугільних об’єднань і фірм. Вони отримували підтримку у формі надання експортних премій, низьких транспортних тарифів, гарантії оплати за державні замовлення. Під захистом уряду перебувало 24 електротехнічних, 11 газових підприємств і 13 компаній міського транспорту, в тому числі метрополітен і пароплавні фірми.

Однак такі захисні заходи не мали всеохопного характеру. Під ударами кризи розорилися і збанкрутували тисячі дрібних і середніх підприємств, і навіть окремі великі об’єднання, серед яких були компанія “Перопосталь” і банк Устріка. Банкрутство підприємств, торговельних закладів і магазинів призвело до зубожіння і розорення сотень тисяч міських жителів, що належали до середніх верств населення.

Промислова криза тісно перепліталася з сільськогосподарською, яка проявлялася в скороченні посівних площ, різкому падінні цін на сільськогосподарські продукти. Найнижчий рівень сільськогосподарського виробництва припадає на 1935 р., коли його рівень опустився нижче 1913 р. Ціни на пшеницю в 1934—1935 рр. були в два рази нижчими від середньої собівартості. Падіння вартості пшениці та інших зернових культур було спричинено також імпортом продукції

з СРСР, яку продавали у Франції за демпінговими цінами. Французький уряд змушений був прийняти спеціальний декрет про заборону радянського демпінгу.

Криза в сільському господарстві посилювалася тим, що ціни на промислові товари знижувалися значно менше і повільніше, ніж на сільськогосподарські продукти. Скорочення кількості іноземних туристів також відчутно відбилося на цінах сільськогосподарської продукції. Внаслідок поширення цих кризових явищ зростає заборгованість селян банкам. Велика частина селянських господарств розорилася.

Повне і часткове безробіття в містах внаслідок затяжної промислової кризи спричинилося до різкого скорочення купівельної спроможності та ємності внутрішнього ринку. Спроби уряду в 1933 р. встановити спеціальним законом тверді закупівельні ціни на пшеницю не мали успіху, і вже в грудні 1934 р. уряд скасував цей закон, чим погіршив ринкову ситуацію для селян.

Наслідуючи американський зразок, уряд спеціальними законами від 28 грудня 1933 р. і 17 березня 1934 р. заборонив розширювати посіви пшениці, будівництво нових млинів і цукрових заводів. У 1935 р. зерновими культурами було засіяно на 3 млн га менше, ніж у передвоєнному 1913 р. За певну винагороду скорочувалося площі виноградників та інших культур. Спеціальним декретом, прийнятим в липні 1935 р., передбачалося знищити 150 тис. га виноградників. Такими заборонами уряд намагався стабілізувати ціни на продукцію сільського господарства.

У роки кризи у Франції відбувалося зростання політичної активності різних груп населення, загострення боротьби між різними партіями і угрупованнями, поляризація політичних сил. Яскравим свідченням загострення суспільно-політичної ситуації були часті зміни урядів. З листопада 1929 р. до травневих виборів 1932 р. у Франції змінилося вісім урядів, частина яких перебувала при владі менше двох місяців. Найчастіше уряди очолювали лідери правих партій А. Тардьє і П. Лаваль. Якщо перший з них мав репутацію "чистого політика", то П. Лаваль відзначався жадобою збагачення і авантюризмом. Бідний адвокат на початку своєї кар'єри, він шляхом різних афер і сумнівних операцій перетворився на великого багача. Йому належали ферми і кінні заводи, друкарня, декілька газет, вілли і замок, які оцінювалися в 58—60 млн франків.

Уряди А. Тардьє і П. Лавала, по чергово змінюючи один одного, намагалися зупинити кризу шляхом втручання уряду в організацію процесу виробництва, державного регулювання ринкових відносин. Такі заходи лише частково пом'якшували удари кризи, але неспроможні були її зупинити. Намагання Тардьє і Лавала вилучити з компетенції Національних зборів фінансові питання, позбавити їх права зміцувати уряд, заборонити державним службовцям об'єднуватись у профспілки, а також запровадження нових податків, скорочення пенсій і витрат на соціальну допомогу викликали загальне незадоволення у країні і призвели до падіння престижу партій Національного єднання. Це засвідчили вибори 1932 р., які принесли перемогу партіям Лівого блоку. В перерві між першим і другим туром виборів політична ситуація в Франції загострилася у зв'язку із вбивством президента П. Думера російським емігрантом Горгуловим. Підозри, висловлені частиною політиків, що вбивство президента було здійснено агентом Комінтерну і Кремля, вплинули на результати виборів. У другому турі найбільшу кількість голосів втратили комуністи, які, заперечуючи зв'язок терориста з Комінтерном, переклали усю провину за вбивство на російських емігрантів. Найбільшу кількість депутатських місць на виборах 1932 р. здобули ліві партії — радикали, радикал-соціалісти і СПФ. За результатами виборів Е. Ерріо сформував уряд, який фактично був другою спробою

повторити Лівий блок 1924 р. Новий уряд Е. Ерріо протримався при владі лише шість місяців, а в наступному 1933 р. змінилося ще чотири кабінети. Часті зміни урядів, їх нездатність вирішувати економічні та соціальні проблеми призвели до загострення політичної ситуації. До ускладнення суспільно-політичного становища у Франції спричинилися й події в Німеччині — прихід до влади в січні 1933 р. нацистської партії Гітлера.

Частина промислових магнатів, політичних діячів правих і лівих партій відкрито заявляла про необхідність державного регулювання економіки і зміни конституції Третьої республіки. Прихильники теорії англійського економіста М. Кейнса, підбадьорені першими успіхами “Нового курсу” Ф. Рузвельта у США, вимагали наділити виконавчу владу функціями планування і контролю за економікою, зосередивши керівництво нею в руках висококваліфікованих державних технократів. Таких прихильників державного регулювання економіки називали у Франції “дирижистами”. Ще далі йшли у своїх вимогах “дирижисти” Соціалістичної партії Франції, які, підтримуючи ідею державного регулювання економіки, пропонували націоналізувати великі промислові підприємства і банки країни.

В урядових колах на початку 30-х років широко обговорювалися також плани перегляду конституції країни. Критикуючи неефективність французької парламентської системи, її вразливість і нестабільність, лідери правих партій вимагали встановити владу “твердої руки”. Найвідоміший проект встановлення влади “твердої руки” викладений у книзі А. Тардьє “Час рішень”. Обґрунтовуючи необхідність зміни конституції, Тардьє намагався довести, що загальнодержавні інтереси вимагають обмежити права Національних зборів і сенату, які залежні від виборців, і значно розширити права президента і прем’єр-міністра. “Або реформа, або революція” — підсумовував свої висновки А. Тардьє.

Комуністична партія Франції, яка в роки загострення кризи завдяки демагогії і відкритому популізму почала розширювати свій вплив на знедолене робітництво, виступала під гаслом: “Ради повсюдно”. Іншими словами, закликала наслідувати приклад Росії.

Одночасно активізувався рух крайніх правих сил, які орієнтувалися на приклад фашистів Італії і нацистів Німеччини. Вони виступали проти “розгулу комунізму”, за ліквідацію “прогнилого парламентаризму”, розпуск “політичних профспілок” і заміну їх, за прикладом Італії, корпораціями, в яких повинні співпрацювати робітники і підприємці. Профашистські сили були представлені численними організаціями, основними з яких були “Французька дія” (Aktion française) і “Вогняні хрести” (Croix de Feu), яких часто називали “Бойові хрести”. В складі організації “Французька дія” була група “Королівських молодчиків”, які зривали мітинги лівих, нападали на керівників профспілок та партійних лідерів.

“Вогняні хрести” були організовані за військовим зразком, підпорядковувались суворій дисципліні. Організацію очолював полковник К. де ля Рок. До середини 30-х років у складі “Вогняних хрестів” нараховувалось близько 350 тис. осіб. Основними методами ідеологічного впливу були масові зльоти і мітинги, що супроводжувалися, за прикладом італійських фашистів і німецьких нацистів, маршовими походами і факельними процесіями. “Вогняні хрести” організовували спортивні табори і будинки відпочинку для молоді, влаштовували дешеві їдальні для безробітних.

Крім “Французької дії” і “Вогняних хрестів”, на початку 30-х років активізували свою діяльність такі організації ультраправих, як “Патріотична молодь”, “Се-

лянські комітети дії”, “Національне об’єднання колишніх фронтвиків”. Спільним для них було прагнення видавати себе за організації “національного порятунку”, захисників порядку і французьких традицій.

Ультраправі сили перейшли у відкритий наступ проти парламенту і уряду Лівого блоку восени 1933 р., коли спалахнув черговий скандал, пов’язаний зі справою російського емігранта О. Стависького. Він під заставу коштовностей, вивезених з Росії, випустив облигації на суму 200 млн франків, частина з яких, за рекомендацією міністерства праці, були прийняті страховими компаніями. Коли стало відомо, що коштовності підмінено фальшивими, а випущені облигації перетворилися в знецінені папірці, Стависький зник. Громадськість Франції була обурена тим, що Стависький був пов’язаний з багатьма міністрами уряду і за здійснені афери в попередні роки не був притягнутий до кримінальної відповідальності. Ультраправі вирішили використати загальне невдоволення і вимагали відставки уряду Лівого блоку. По всій Франції відбувалися демонстрації під гаслами: “Геть злодіїв”, “Уряд у відставку”.

Наприкінці січня 1934 р. уряд К. Шотана змушений був піти у відставку. Хоч до складу новоутвореного уряду радикал-соціаліста Е. Даладье було введено представників правих партій, антиурядові виступи не припинялися. Звільнення з посади префекта паризької поліції К’яппа, тісно пов’язаного з організаціями “Французька акція” і “Вогняні хрести”, ультраправі використали як привід для здійснення державного перевороту.

Вечері 6 лютого 1934 р., коли уряд Даладье представляв Національним зборам програму своєї роботи, близько 40 тис. демонстрантів — членів ультраправих організацій — рушили на штурм Бурбонського палацу, де засідав парламент. Попереду колон йшли інваліди і ветерани війни, груди яких прикрашали ордени. Їх присутність повинна була сковувати дії поліцейських, які охороняли палац. Наштовхнувшись на поліцейські загорожі, учасники демонстрації закидали охоронців камінням і уламками заліза. Вночі, коли поліцейські загорожі було розтрощено, розпочалися справжні бої із застосуванням вогнепальної зброї, під час яких було вбито 17 осіб і понад 2 тис. поранено. Ультраправі відступили, їм не вдалося захопити Бурбонський палац.

Під градом критики за розстріл беззбройної демонстрації уряд Даладье змушений був піти у відставку. В новосформованому уряді переважну більшість міністерських портфелів отримали представники правих партій. Другий уряд Лівого блоку зазнав поразки і припинив існування. Проте ультраправим не вдалося захопити владу.

У відповідь на дії крайньоправих сил Соціалістична партія і комуністи в наступні дні організували масові демонстрації під гаслами: “Геть фашизм”, “За єдність дій”. Заручившись підтримкою профспілок, соціалісти і комуністи провели 12 лютого 1934 р. загальний політичний страйк, до якого долучились понад 4 млн осіб. Лише в Парижі в цей день у вуличних демонстраціях взяло участь понад 150 тис. осіб. У ці дні вперше соціалісти і комуністи виступили єдиним фронтом проти ультраправих.

Багатолюдні демонстрації на захист республіканської форми правління і загальний страйк 12 лютого 1934 р. свідчили про перегрупування політичних сил. Комуністи, які раніше трактували соціалістів як “головних провідників буржуазних ідей у робітничому русі” та іменували їх “соціал-фашистами”, тепер переходили до тактики співпраці. В Радикальній партії, лідери якої увійшли у створений в лютому 1934 р. уряд, відбувалися також певні зрушення вліво. Радикали зрозуміли в ці

лютневі дні, яку небезпеку становить ультраравий рух, і схилялися до співпраці з усіма, хто готовий був захищати демократичні права і свободи.

На початку 30-х років в умовах кризи і нестабільності послабились міжнародні позиції Франції. В період загострення міждержавних суперечностей пацифістські проекти міністра закордонних справ Франції А. Бріана про роззброєння і мирне вирішення конфліктів зазнали краху. З початком світової економічної кризи Німеччина перестала виконувати "план Юнга" і платити репарації. Відмова Німеччини була підтримана урядом США, який запропонував оголосити загальний мораторій на всі міжурядові борги, в тому числі й на сплату репарацій.

У липні 1932 р. на конференції в Лозанні Франція погодилася на відтермінування репараційних платежів, а в грудні цього ж року на нараді в Женеві визнала за Німеччиною "рівність прав" в озброєнні, фактично відмовившись від окремих статей Версальського договору. Такі поступки викликали розчарування і незадоволення громадськості. Щоб якось компенсувати послаблення своїх позицій у світі, уряд Ерріо, імітуючи активність на міжнародній арені, в листопаді 1932 р. підписав з СРСР договір про ненапад. Однак цей акт не міг вплинути на поліпшення міжнародного становища Франції і викликав критику майже всієї політичної еліти країни.

Зовнішньополітичні позиції Франції особливо погіршилися після приходу до влади в Німеччині нацистської партії Гітлера. Після того, як Німеччина покинула конференцію з роззброєння, вийшла з Ліги націй і взяла відкритий курс на зрив Версальського договору, частина французьких політиків намагалася заспокоїти французьку громадськість планами радянсько-французького зближення і створення системи колективної безпеки. За пропозицією Франції, СРСР був запрошений і прийнятий в 1934 р. до Ліги націй. Міністр закордонних справ Луї Барту підготував проект оборонного Східного пакту, який гарантував би безпеку Франції, Польщі, Чехословаччини, СРСР, країн Балтії та Німеччини. Проте нацистські правителі Німеччини відмовилися від участі у Східному пакті. Більш того, стривожені активною діяльністю Л. Барту, організували в жовтні 1934 р. його вбивство¹. Неefективним виявився також франко-радянський договір про взаємодопомогу, підписаний 2 травня 1935 р. у відповідь на введення у Німеччині загального військового обов'язку.

Народний фронт. Лютневі події 1934 р. започаткували формування нової коаліції лівих партій. На відміну від попередніх років, до політичної співпраці з радикалами і соціалістами схилялися й комуністи. В липні 1934 р. після попередніх переговорів керівництво СПФ і ФКП підписали пакт про єдність дій. ФКП припинила критику Соціалістичної партії і перейшла до співробітництва з нею після того, як почали надходити повідомлення з Німеччини про те, що нацисти здійснюють масові арешти як комуністів, так і соціалістів. Опинившись в тюремних камерах і за колючим дротом концтаборів, комуністи і соціалісти Німеччини дійшли гіркоgo висновку про згубність їхньої тактики в боротьбі з нацизмом. Комінтерн, який здійснював керівництво комуністичними партіями, змушений був визнати помилковість своєї політики щодо соціалістів і перейшов від критики до співпраці з ними. З 1935 р. він розробив нову програму, яка передбачала співпрацю комуністів з усіма лівими силами з метою утворення єдиного Народного фронту.

¹ У результаті терористичного акту, здійсненого членом організації хорватських усташів, загинули король Югославії Олександр та Л.Барту. План терористичного акту в таємних документах німецької розвідки отримав назву "Тевтонський меч".

З усіх європейських країн ідея створення Народного фронту була найповніше реалізована у Франції. До цього спричинилася не так настанова Комінтерну, як практика співпраці Соціалістичної партії, радикалів і радикал-соціалістів в попередні роки, коли вони створили Лівий блок і двічі, в 1924 і в 1932 рр., перемагали на парламентських виборах.

Напередодні виборів 1936 р. у Франції утворився блок лівих партій, в якому об'єдналися соціалісти, радикали, радикал-соціалісти і комуністи. Він отримав назву “Народний фронт”. До нього приєдналися дві найбільші профспілки ЗКП і УЗКП, які восени 1935 р. прийняли рішення про об'єднання. Про підтримку Народного фронту заявили ще десять менш чисельних організацій, серед яких політичною активністю відзначалися Ліга прав людини, Комітет пильності інтелігентів-антифашистів.

У січні 1936 р. була опрацьована передвиборча програма Народного фронту. При її складанні виникло ряд труднощів. Соціалісти наполягали на необхідності націоналізації основних галузей промисловості та банків. Лідери ЗКП домагалися прийняття вимоги “планового господарства”. Радикали виступали за свободу приватної власності й категорично заперечували проти націоналізації і планового господарства. Комуністи, відмовившись від своїх окремих політичних гасел, намагалися шукати компромісних рішень. Загалом, передвиборча програма Народного фронту була своєрідним компромісом вимог основних його учасників і складалася з трьох розділів: “Політичні вимоги”, “Економічні вимоги” і “Захист миру”.

У політичному розділі програми містилися вимоги роззброїти і розпустити радикальні праві організації, скасувати закони, які обмежували свободу друку, розширити вільну діяльність профспілок, обстежити соціально-економічне становище французьких колоній.

Найширше в програмі були представлені економічні вимоги, розраховані на підтримку їх основними верствами населення. Вони передбачали скасування надзвичайних декретів уряду, спрямованих на “оздоровлення економіки”, скорочення робочого тижня без зменшення заробітної платні, створення національного фонду допомоги безробітним і надання їм робочих місць. Враховуючи важке становище дрібних власників і торгівців, програма декларувала зменшення оплати за торгові приміщення, заборону розпродажу майна за борги. Для полегшення становища селян передбачено встановлення гарантованих цін на сільськогосподарські продукти і створення державного посередницького бюро для продажу зерна.

У ділянці оздоровлення фінансів йшлося про запровадження додаткових податків на прибутки монополій і значні майнові цінності, а також посилення контролю за діяльністю великих банків та за експортом капіталу.

У спеціальному розділі “Захист миру” визначено головний напрям зовнішньополітичної діяльності — міжнародна співпраця Франції в рамках Ліги націй з метою створення колективної безпеки і системи пактів оборони та здійснення скорочення озброєнь.

Така широка демократична програма забезпечила перемогу на виборах в квітні 1936 р. партій Народного фронту, які отримали 337 депутатських мандатів з 559. На перше місце вийшла Соціалістична партія Франції (149 мандатів), на друге — радикали (109) і на третє — ФКП (72).

Формування уряду затягнулося аж до червня, і в цей період на багатьох підприємствах розпочалися страйки, під час яких робітники вимагали негайного підвищення зарплати, скорочення робочого тижня, надання оплачуваних відпусток,

а також обов'язкового укладення колективних договорів. У цих вимогах відчувався вплив програми Народного фронту. Форми і розмах страйків були незвичними. Робітники не розходилися по домівках, а захоплювали фабрики і заводи, вимагали зустрічі з підприємцями, організовували спортивні змагання. На початку червня 1936 р. страйкувало понад 2 млн осіб, переважно на великих підприємствах. Підприємці не могли вдатися до сили і перебували в стані паніки.

Уряд Народного фронту був сформований на початку червня 1936 р. за участю соціалістів і радикалів. Комуністи відмовились брати участь в уряді, проте заявили про його підтримку у виконанні передвиборчої програми. Вперше в історії Франції прем'єр-міністром став представник Соціалістичної партії Леон Блюм. Новий прем'єр поквапився заспокоїти населення країни і закликав робітників припинити страйки. Під головуванням Л. Блюма в Матіньонському палаці (резиденції прем'єр-міністра) розпочалися переговори між Загальною конфедерацією підприємців і представниками об'єднаної ЗКП, які завершилися підписанням Матіньонських угод. Вони передбачали підвищення заробітної платні в середньому на 7—15 %, а низькооплачуваним робітникам — у два рази. Обов'язковими для всіх підприємців стали колективні договори з робітниками, які регулювали рівень зарплати для різних категорій робітників і умови праці. Підприємці зобов'язувалися поважати права профспілок і не здійснювати жодних санкцій проти страйкарів. Для контролю за виконанням колективних договорів робітники обирали спеціальні комісії.

З підписанням Матіньонських договорів страйки припинилися, уряд Народного фронту розпочав реалізацію основних пунктів програми. Протягом літа 1936 р. Національні збори і сенат прийняли понад 130 законів, які враховували вимоги страйкарів і розвивали основні політичні і соціально-економічні положення передвиборчої програми. В перші ж дні було скасовано надзвичайні декрети попереднього уряду, оголошено амністію політичним в'язням, прийнято закон про ліквідацію приватних напіввійськових груп, заборонено діяльність подібних формувань.

Основу соціального законодавства Народного фронту склали три важливих закони: про 40-годинний робочий тиждень, відпустки і колективні договори. У першому з них йшлося про скорочення робочого тижня на підприємствах з 48 до 40 годин без зменшення зарплати та запровадження двох вихідних днів на тиждень за умови 8-годинного робочого дня.

Другий закон встановлював двотижневу оплачувану відпустку і зниження оплати проїзду залізницею для відпускників на 40—60 %. Вже влітку 1936 р. сотні тисяч робітників із своїми сім'ями відвідали визначні місця Франції і уславлені курорти. В цьому ж році було створено міністерство відпочинку і спорту. Подібних міністерств не було в жодній країні світу.

Закон про колективні договори, який діє у Франції донині, містив низку обов'язкових для підприємців і профспілок вимог. Типовий колективний договір мав пункти, які зобов'язували визначати не лише розмір заробітної платні, а й поліпшувати умови праці, гарантувати діяльність профспілок на підприємствах.

Важливими складовими частинами соціальної політики уряду були організування громадських робіт для безробітних, підвищення пенсій колишнім фронтовикам і заробітної платні гірникам і державним службовцям. Для сільських мешканців вводилася система допомоги багатодітним сім'ям, а для найманих сільсько-господарських робітників — оплачувані відпустки. Створене урядом Національне зернове бюро здійснювало закупи в селян продукції за твердими цінами, які значно перевищували ринкові.

Уряд запровадив підвищені податки на багату спадщину і прибутки акціонерних компаній. Для великих підприємств вводився податок 6 % з обороту капіталу. За рахунок цих податків виділялися додаткові кошти і кредити на розвиток освіти, науки і культури. Обов'язкове навчання дітей тривало не до 13, а до 14 років.

Законодавство Народного фронту посилило роль держави у регулюванні економіки. Уряд частково націоналізував військову промисловість, заснував Національне товариство французьких залізниць із змішаним державним і приватним капіталом, в якому 51 % акцій належало державі. Уряд взяв на себе всі витрати, пов'язані з модернізацією залізниць. Проведена урядом банківська реформа поставила під контроль держави найбільші банки країни. Роботу Національного банку контролювала Генеральна рада, більшість членів якої призначалося урядом.

Внаслідок діяльності Народного фронту поліпшилося становище населення не тільки у Франції, а й в її колоніях. Закон про амністію сприяв звільненню частини політв'язнів у колоніях, на них частково поширювалось соціальне законодавство. Жителі французьких колоній почали користуватися свободою друку, слова, зборів.

Проте з 1937 р. у процесі реалізації програми Народного фронту почали виникати значні труднощі, які були наслідком низки економічних і політичних чинників. Проведені урядом соціальні заходи збільшили дефіцит державного бюджету. Підвищення оподаткування великого капіталу призвело до таємного переведення коштів за кордон, приховування власниками розмірів своїх прибутків і до відмови сплачувати податки. До початку 1937 р. понад 26 млрд франків було вилучено з французької економіки і вивезено за кордон. Внаслідок цього в країні швидко зростали ціни, почалася інфляція, яка фактично ліквідувала підвищення зарплати, здійснене в 1936 р. У вересні 1936 р. уряд провів девальвацію франка, внаслідок чого його вартість впала на 30 %.

У лютому 1937 р. уряд Народного фронту оголосив “перерву” в здійсненні соціальної програми, що загостило суперечності між партіями блоку. Радикали звинувачували Л. Блюма в надмірних видатках, невмінні керувати економікою і покладали на нього всю відповідальність за погіршення стану виробництва і матеріального становища населення. Комуністи, навпаки, вимагали збільшувати витрати на соціальні потреби і скасувати “перерву”. Економіку Франції в 1937 р. знову охопила криза. Рівень виробництва знизився до 70 % порівняно з 1930 р. Почалося зростання безробіття, прискорилися інфляційні процеси. В пошуках виходу з кризи Л.Блюм в червні 1937 р. представив план оздоровлення економіки, який передбачав підвищення непрямих податків на доходи населення і збільшення прямих податків на великі капітали. Програма передбачала також посилення контролю за валютними операціями з іноземними банками. Сенат відкинув урядові пропозиції, і Л.Блюм в липні 1937 р. пішов у відставку.

Новосформований уряд очолив правий радикал Камілл Шотан, включивши в нього соціалістів і радикалів. Він намагався проводити політику суворої економії. З цією метою було скорочено витрати на соціальні потреби, збільшено на 10,5 млрд франків непрямі податки, проведено другу девальвацію франка. Такі заходи уряду Шотана, як спроби скасувати 40-годинний робочий тиждень, викликали загальне незадоволення населення і посилену критику депутатів соціалістів і комуністів.

У лютому 1938 р. на короткий час уряд знову очолив Л. Блюм, який протримався при владі лише 2 місяці. В квітні 1938 р. лідер правих радикалів Е. Даладьє сформував уряд без соціалістів, включивши в нього представників Демократичного альянсу — партії ліберального спрямування. Віце-голова Демократичного альянсу

Поль Рейно був призначений міністром юстиції, а через деякий час посів важливий пост міністра фінансів. Уряд Даладье взяв рішучий курс на оздоровлення економіки. Посилаючись на “національні інтереси”, уряд дозволив підприємцям збільшувати тривалість робочого тижня, зобов’язував робітників відпрацювати години, втрачені під час страйків. Було збільшено податки на 8 % і проведено третю девальвацію франка. Такий різкий поворот свідчив про відхід від передвиборчої програми, глибоку кризу Народного фронту і початок його розпаду.

Політичні суперечки між партіями Народного фронту посилилися вже з початком громадянської війни в Іспанії. На відміну від уряду Л. Блюма, який оголосив політику “невтручання” у внутрішні справи Іспанії, комуністи вимагали виступити на підтримку республіканського уряду, організували в країні збір коштів на користь іспанських республіканців і навіть таємну переправу через кордон добровольців. Комуністи вимагали від уряду посилити наступ на праворадикальні спілки і союзи, кваліфікуючи їх як фашистські організації, а також на різні спортивні і воєнізовані об’єднання. Восени 1936 р., коли проти міністра внутрішніх справ Салангро розпочалась наклепницька кампанія звинувачень його в дезертирстві і переході на бік ворога в роки війни, комуністи виступили з пропозицією ввести цензуру і різні заборони на свободу друку — під приводом, що “фашистські організації” зловживають своїми конституційними правами. Такі пропозиції не знайшли підтримки ні в соціалістів, ні в радикалів, але вони яскраво свідчили про значні розбіжності між партіями Народного фронту.

Не менш очевидними були невдачі Народного фронту у проведенні зовнішньої політики. Урядовий курс на “невтручання” і “умиротворення” агресорів, здійснюваний разом з Великою Британією, призвів до ще більшого падіння його авторитету. Уряд Шотана не вдався до рішучих дій, коли в березні 1938 р. німецькі війська окупували Австрію, а прем’єр Даладье, порушуючи раніше підписані договори про взаємодопомогу з СРСР і Чехословаччиною, взяв участь у Мюнхенській угоді, що передбачала передачу Німеччині Судетської області і поклала початок розчленуванню Чехословацької держави. Після Мюнхенської конференції соціалісти і комуністи посилили критику Даладье за його зраду союзної Чехословаччини і перейшли в опозицію. Народний фронт розпався остаточно.

Мюнхенська угода різко загострила політичну ситуацію в країні. Переважна більшість політиків зрозуміла, що загроза війни з Німеччиною посилюється. Уряд Даладье взяв відкритий курс на воєнізацію країни. У Франції було впроваджено трирічний “спеціальний режим”, який передбачав розширення прав підприємців в галузі трудових відносин, посилення відповідальності за організацію страйків. Такі заходи, в поєднанні з прямими скороченнями витрат на соціальні потреби і збільшенням коштів на озброєння, сприяли утворенню стабілізаційного фонду. На урядові кредити розпочато реалізацію великомасштабної “програми доозброєння”. У період її здійснення значно посилюлося державне регулювання економіки. Згідно з законом від 11 липня 1938 р. “Про організацію нації в період війни”, вся верховна політична і військова влада передавалася уряду. До 1939 р. розроблено і прийнято програму створення режиму “керованої економіки”. В результаті цих надзвичайних заходів відбулися певні зрушення в економіці. Вперше за останнє десятиліття рівень промислового виробництва зрівнявся з 1930 р. Піднесення базувалося на основі розширення військових замовлень. Фінансова система Франції переживала процес оздоровлення внаслідок припливу капіталів з-за кордону.

Праві партії, підтримуючи стабілізаційну політику Даладье, який здійснював управління на основі “надзвичайних декретів”, не поспішали формувати проурядовий блок. Республіканці в 1939 р. намагалися дистанціюватися від програми Даладье.

Навколо уряду утворився політичний вакуум. Спроби створити сильний уряд приховували до часу наростаючу урядову кризу.

Після провалу англо-франко-радянських переговорів 1939 р. з метою створення колективної безпеки та підписання пакту Молотова—Ріббентропа уряд Даладье розпочав наступ на ФКП, яка, всупереч національним інтересам, почала виправдовувати і відкрито схвалювати радянсько-німецьке зближення. Запізнілі спроби уряду Франції слідом за Великою Британією надати гарантії недоторканості кордонів Польщі в 1939 р. свідчили про наближення трагічної розплати за невирішені проблеми зовнішньої політики в 20—30-і роки.

Розділ 8. Німеччина

Веймарська республіка (1919—1933)

Листопадова революція. Закінчення світової війни для Німеччини позначилось кардинальними змінами політичного устрою країни — переходом від напівабсолютистської державної влади до парламентської демократії. Ці зміни набули революційного характеру.

Восени 1918 р., коли воєнна поразка Німеччини стала очевидною, соціальне та внутрішньополітичне становище в країні різко загострилося. Протестаційний рух, що виник на ґрунті невдоволення мізерними продовольчими пайками, під впливом більшовицької Жовтневої революції швидко політизувався. Особливо сприйнятливими до революційних настроїв були робітники оборонних підприємств, солдати тилових частин і моряки. Невдоволення було спрямоване як проти імператорської влади, втіленням якої була особистість Вільгельма II, так і проти всієї структури органів і методів державного управління райху. У складній суспільно-економічній та політичній ситуації давалися взнаки задовнені проблеми державної політики і, насамперед, ставлення до робітничого питання.

У конституції імперії не знайшла відбиття зростаюча роль пролетаріату в економічному житті та швидке збільшення його питомої ваги в складі населення країни. Держава явно ігнорувала нагальну необхідність інтегрування робітничого класу в суспільне та політичне життя. І хоча парламентські вибори відбувалися на основі загального виборчого права, робітництво не мало в рейхстазі власного представництва, на відміну від інших груп суспільства. Вершиною його дискримінації залишався трикласний виборчий закон в Пруссії, який не був скасований до самого кінця імперії. Робітниче питання стало головною внутрішньою проблемою імперії, яка в умовах суспільно-політичної кризи осені 1918 р. набрала значної вибухової сили.

Поразки німецьких військ на фронтах і усвідомлення неминучості капітуляції наближали остаточну розв'язку. 29 вересня капітулювала Болгарія. 3 жовтня посаду рейхсканцлера обійняв наступник баварського трону князь Максиміліан. Наступного дня новий рейхсканцлер на прохання військового командування звернувся до американського президента В.Вільсона з пропозицією про укладення перемир'я і початок мирних переговорів. Протягом жовтня розпалася Австро-Угорщина, головна союзниця Німеччини. 3 листопада австро-угорський уряд підписав угоду про припинення воєнних дій. Те ж саме 31 жовтня вчинила Туреччина.

5 листопада уряд США повідомив Німеччину, що союзницькі держави погодились на ведення переговорів на умовах програми, сформульованої у зверненні американського президента до конгресу 8 січня 1918 р.

Тим часом невдоволення в країні переросло у відкриті бунти. Початком революції стало повстання німецьких моряків, які протестували проти авантюрих намірів командування вивести військові кораблі у море і дати вирішальний бій англійському флоту. 4 листопада повсталі зайняли Кіль, наступного дня — Любек, 6 листопада — Гамбург. Слідом за цим у багатьох місцевостях відбулися масові заворушення. Ці бунти не були виявом централізованої революційної стратегії, а переважно виникали внаслідок напруженої конфліктної ситуації, спричиненої крайнім виснаженням вояків і населення. Запальною іскрою для них стали звістки про спроби імперських властей і військового командування досягти перемир'я. Хвиля революційних виступів ширилася, наче степова пожежа.

8 листопада повалено монархію Віттельсбахів в Баварії і проголошено там республіку. Протягом кількох днів впали всі 22 німецькі монархії. Війська браталися з робітниками, на будинках державних установ з'явилися червоні прапори.

Стало очевидним, що довіру до законності, інституції імператорства і монархії та всієї системи державного управління підірвано остаточно. Перед лицем загального невдоволення правлячі верхи не вдалися до рішучої протидії, а намагалися залучити до влади нові сили, щоб таким чином перехопити ініціативу і надати революції відповідного спрямування. Більшість політичних діячів схильна була зберегти династію Гогенцоллернів, але всі вважали, що цього можна досягти тільки вчасною відмовою від трону Вільгельма II. Однак Вільгельм II не погоджувався на зречення і сподівався утриматися на престолі шляхом придушення революційних виступів. Оскільки військове командування не підтримало намірів Вільгельма, він вирішив зректися імператорського трону, зберігаючи прусську корону. Реалізація цього рішення означала би новий розпад Німеччини.

Врешті ініціативу виявив Макс Баденський. 9 листопада 1918 р., ще до того, як про рішення імператора стало відомо у Берліні, він заявив, що Вільгельм II зрікся імператорського і королівського тронів та номінував рейхсканцлером голову Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) Фрідріха Еберта. Того ж дня соціал-демократ Філіп Шейдеман оголосив перед будинком рейхстагу республіку. Ввечері Вільгельм II виїхав до Голландії. 9 листопада 1918 р. монархія Гогенцоллернів зійшла з історичної сцени.

Передача влади “у верхах” зіштовхнулася із зустрічним революційним рухом творення влади “знизу”. Робітничі та солдатські Ради як нові революційні носії влади виникали в різних сферах державної адміністрації. Вирішального значення набирало питання, хто здобуде вплив у Радах і контроль над ними, а отже визначатиме політичний напрям їх діяльності.

Пошук відповіді на це питання полягав переважно у конкуренції між соціал-демократами більшості, тобто СДПН, і Незалежною соціал-демократичною партією Німеччини (НСДПН). При цьому в НСДПН існувало радикальне угруповання під назвою Союз Спартака, що виступало за встановлення диктатури Рад і протистояло поміркованому крилу партії. Члени Союзу Спартака розгорнули активну агітацію серед мас, але вплив їх був порівняно невеликим. Лідери профспілок схилилися переважно до підтримки політичної лінії СДПН.

Соціал-демократи більшості і НСДПН досягли насамперед угоди про створення шестисособового уряду — Ради народних уповноважених в складі трьох представників від СДПН і трьох представників від НСДПН. Цей орган, в якому головували провідники обох партій (Ф.Еберт і Г.Гаазе), ставав вищою урядовою і виконавчою інстанцією райху. У його підпорядкуванні перебували і виконували всю поточну роботу буржуазні фахівці (статс-секретарі), що залишалися від попереднього уряду.

Власне, новоствореному урядові випало завершувати справу участі Німеччини у війні. 11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі було підписано угоду про перемир'я між Німеччиною і союзниками. Прикметно, що переговори про припинення воєнних дій з німецького боку тепер вели не ті, хто був відповідальний за наслідки війни, тобто військові з верховного командування, а цивільні політики. Німецьку делегацію на переговорах очолював і підписав текст угоди статс-секретар, депутат від партії Центру Матіас Ерцбергер. Умови перемир'я передбачали серед іншого відведення німецьких військ на східний берег Рейну, окупацію німецьких територій

Ф. Еберт.

вування в уряді перейняв Ф.Еберт. Лідер соціал-демократів більшості займав у новій системі влади двоїсту позицію, що забезпечувало йому центральну роль у подальшому розвитку. Як номінований рейхсканцлер, а отже довірений з боку старого ладу, він був до певної міри легальним носієм влади, а водночас як голова Ради народних уповноважених спирався на революційну легітимність і ніс перед нею відповідальність.

Між німецькими соціалістами, однак, не було єдності як у трактуванні цілей, що стоять перед владою, так і в розумінні перспектив революції. Їх радикальне крило — Союз Спартака закликав до здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури Рад за російським зразком. Але це угруповання становило незначну меншість в НСДПН, і його прибічники здобули вплив лише в деяких робітничих Радах (Гамбург, Бремен, Лейпциг, Гессен, Дюссельдорф, Мюнхен).

Провідники НСДПН, як і соціал-демократи більшості, виступали за демократичну конституцію і скликання для її прийняття установчих Національних зборів. Але НСДПН пропонувала відкласти вибори до Національних зборів до часу, поки слідом за політичною Листопадовою революцією 1918 р. не відбудеться соціальна революція, протягом якої мала бути здійснена соціалізація, тобто позбавлення власності дотеперішніх провідних верств дворянства і великої буржуазії. Незалежні соціал-демократи, разом з тим, не хотіли обмежитися переходом від конституційної монархії до парламентської демократії, а вважали, що у майбутній системі влади має бути збережено поряд з парламентом інституцію Рад як інструмент народного панування. При цьому не зрозуміло було, які власне специфічні завдання мали б виконувати Ради побіч з виборним народним представництвом.

по лівий берег Рейну військами союзників, передачу союзникам значної кількості зброї, техніки і транспортних засобів, контроль над німецьким океанським флотом. Перша світова війна закінчилася; вона забрала близько 10 млн людських життів, серед яких було 2 млн німців. Але в Німеччині війна тривала — тепер як громадянська війна.

Боротьба за суспільно-політичний устрій республіки. Після падіння монархії влада в Німеччині опинилася в руках соціалістичного робітничого руху. Повсюдно були створені робітничі та солдатської Ради, які контролювали цивільні та військові відомства й підприємства. Вища політична влада належала всенімецькому урядові — Раді народних уповноважених, що складалася на паритетних засадах з членів СДПН і НСДПН. Голо-

На противагу цьому вожді СДПН бачили своє першочергове завдання в тому, щоб спрямувати політичну революцію в річище політичних, економічних та соціальних реформ і вберегти тим самим Німеччину від політичного та господарського хаосу, який пережила внаслідок революції Росія. Це означало для СДПН співпрацю із фахівцями дотеперішньої провідної верстви, а разом з тим відмову від негайних заходів широкої соціалізації. Обстоюючи ідею парламентської демократії, провідники партії домогалися якнайшвидшого скликання виборних Національних зборів, які мали встановити новий політичний порядок. Така позиція СДПН впливала з програми партії. Політичною метою, яку вона зробила своїм прапором і за яку протягом тривалого часу вела боротьбу, була парламентська демократія замість конституційної напівабсолютистської вільгельмівської державної влади. На основі парламентської демократії мала бути здійснена згодом перебудова економіки і суспільства в напрямі до соціалізму. Цей шлях до соціалізму вожді партії розглядали як еволюційний процес, а не революційний “стрибок”.

У цьому розмаїтті думок у соціалістичному таборі СДПН виступала як найпотужніша сила. У грудні 1918 р. конференція робітничих і солдатських Рад, серед учасників якої прибічники СДПН становили більшість, прийняла рішення про проведення виборів до установчих Національних зборів 19 січня 1919 р. і початок їх роботи вже за два тижні після виборів. У відповідь на це незалежні соціал-демократи відмежувалися від СДПН і відкликали своїх представників з Ради народних уповноважених. Їх місце в Раді посіли представники соціал-демократів більшості. Радикальні ліві вирішили вдатися до рішучих революційних дій. Союз Спартака закликав робітників до зброї і створив свої бойові формування. Спартаківці вийшли з НСДПН і скликали 1 січня 1919 р. свій окремий з'їзд, на якому було утворено Комуністичну партію Німеччини (КПН).

У боротьбі проти лівацького екстремізму уряд вирішив закликати на допомогу стару армію. Ф. Еберт у телефонній розмові з генерал-квартирмейстером В.Гренером 10 листопада 1918 р. уклав усну угоду: військове командування зобов'язувалося підтримати заходи уряду з метою утримання порядку в країні. За це Еберт обіцяв сприяти утриманню дотеперішньої військової дисципліни. У січні 1919 р. добровольчі військові підрозділи придушили комуністичний заколот і забезпечили проведення виборів до Національних зборів.

Важливе значення для консолідації і розвитку молодій республіки мав соціальний пакт між роботодавцями і профспілками. 15 листопада 1918 р. представник німецької промисловості Г.Стіннес і представник профспілок К.Легін підписали угоду про ділову співпрацю.

Вибори до Національних зборів 19 січня 1919 р. принесли результати, які не надто відрізнялися від довоєнних виборів. Соціал-демократи більшості отримали 38 % голосів, незалежні соціал-демократи — 8 %, отже разом — 46 % (у 1912 р. соціал-демократи здобули 35 %). Однак користь з цього загального приросту була невелика, оскільки соціалістичний рух тепер розколовся. Комуністи відмовилися від участі у виборах. Другою найсильнішою партією був, як і у 1912 р., католицький Центр, третьою — ліберальна лівниця, яка прибрала тепер назву Німецька демократична партія. Колишня Національно-ліберальна партія назвалася Німецькою народною партією, але її праве крило об'єдналося з протестантськими консерваторами, в результаті чого утворилося нове політичне угруповання під назвою Німецька національна народна партія.

У Національних зборах, які, з огляду на неспокійне становище в столиці, засідали у Веймарі, три чверті місць займали партії, що виступали за парламентську демократію: СДПН, Центр і Німецька демократична партія. Утворивши спільний блок — так звану “веймарську коаліцію” — вони відіграли вирішальну роль в обранні Ф. Еберта першим президентом Німеччини (11 лютого 1919 р.). На базі цих партій був утворений перший парламентський уряд Німецької Республіки, який очолив соціал-демократ Ф. Шейдеман.

Співпраця партій “веймарської коаліції” визначила зміст та забезпечила прийняття Веймарської конституції (11 серпня 1919 р.). Ця конституція поєднувала парламентську форму управління з президентською системою. Вищим законодавчим органом проголошено рейхстаг, що обирався на чотири роки шляхом загальних і рівних виборів. Виборче право отримували всі громадяни, в тому числі жінки, яким виповнилося 20 років. Принципово новим моментом було пов’язання уряду довір’ям рейхстагу, який мав право висловити вотум недовіри будь-якому міністрові. Рейхс-президент мав стосовно рейхстагу й уряду доволі сильну позицію: його обирали всенародним голосуванням на сім років, він був верховним командувачем збройних сил, міг розпустити рейхстаг. Стаття 48-а конституції надавала президентові, у випадку загрози публічній безпеці та порядку, диктаторські повноваження. Він міг у такій ситуації застосувати збройну силу, видавати декрети, які мали силу законів, і тимчасово скасовувати деякі основні громадянські права.

Як і кайзерівська Німеччина, Веймарська республіка була федеративною державою. Але при розподілі завдань і компетенції між державою і землями спостерігалось значне зміщення на користь центру. Вплив земель на законодавство і державне управління тепер був суттєво зменшений. Порівняно з кайзерівською імперією, федеративний орган рейхсрат, що прийшов на зміну старому бундесратові, отримував право лише суспензивного вето, тобто право тимчасового призупинення законодавчих актів рейхстагу.

Початок Веймарської республіки позначився чималими труднощами через необхідність розв’язання проблем, породжених війною. Особливо складними були зовнішні умови її становлення. Ще до прийняття конституції Національні збори, під тиском ультиматуму держав-переможниць, змушені були 28 червня 1919 р. прийняти Версальський мирний договір. Умови миру настільки змінили матеріальні основи дотеперішнього німецького великодержавного становища, що Німеччина ставала державою другого рангу. 13 % території і 10 % її населення були відокремлені на користь Франції, Польщі, Бельгії, Данії і Чехословаччини. Тимчасом як кайзерівська імперія посідала у 1913 р. терен у 540 096 км² з населенням 65,5 млн, Веймарська республіка мала у 1919 р. 469918 км² з населенням 59 млн. Разом із втраченими землями відійшли великі площі врожайних земель, поклади кам’яного вугілля, залізної та цинкової руди. Німеччина змушена була віддати 90 % морського торговельного флоту, який у 1914 р. був другим за величиною у світі. Збройні сили Німеччини були обмежені професійним військом загальною чисельністю 100 тис. осіб (без танків, авіації та важкої артилерії) і малим морським флотом (без лінійних кораблів і підводних човнів). Особливо жорстким у психологічному плані був пункт Версальського договору (ст. 231), який покладав на Німеччину та її союзників всю відповідальність за війну та її наслідки. Отже, Німеччина була зобов’язана виплачувати репарації, остаточний розмір яких мав бути встановлений пізніше, після докладного обчислення воєнних втрат.

Характерною особливістю Веймарської республіки перших років її розвитку був брак політичної стабільності. Цей період минув під знаком безпосередніх наслідків війни і Версальського миру, а також сильної загрози демократичній парламентській системі як з боку правих націоналістичних сил, так і лівацького екстремізму. Ознаками цього часу були дедалі гостріша інфляція, робітничі страйки і комуністичні повстання, праві спроби державного перевороту і політичні вбивства, врешті сепаратистські праві рухи в різних землях, що загрожували єдності держави.

Невдоволення німецького народу умовами миру було загальним. Однак протест частини суспільства мав, разом з тим, гостре внутрішнє спрямування. Давні верхні прошарки і націоналістичні середовища (офіцерський корпус, велика буржуазія, частина студентських об'єднань, Пангерманський союз, Німецька національна народна партія) не лише виступали проти держав-переможниць, а й виявляли крайню неприязнь до чільних осіб і провідних партій Веймарської республіки, особливо соціал-демократії. Всі ці групи не хотіли визнавати, що Німеччина зазнала воєнної поразки. Вони підхопили легенду про так званий “удар кинджалом”, яку сформулювали Е.Людендорф та П.Гінденбург. Згідно з нею, непереможна німецька армія зазнала “удару кинджалом в спину”, якого завдала їй революція, і змушена була скласти зброю. Таким чином, автори легенди покладали відповідальність за поразку та її наслідки не на керівництво німецької імперії, яке насправді було винуватцем воєнного фіаско, а на партії “веймарської коаліції”. Легенда про “удар кинджалом” отруїла політичний клімат Веймарської республіки і дала привід її противникам з монархічного, а згодом націонал-соціалістичного таборів маскувати свою антиконституційну позицію як “національну опозицію”.

У березні 1920 р. “національна опозиція” зробила першу спробу державного перевороту. Деякі військові частини, що підлягали розформуванню, підняли бунт і привели до влади у Берліні самозваний уряд на чолі з В.Каппом. Командування рейхсверу зайняло двозначну позицію, попри те, путч Каппа зазнав краху вже через чотири дні (13—17 березня) внаслідок вибуху загального страйку. Натомість підрозділи рейхсверу рішуче придушили лівий повстанський рух в Рурській області, що був піднятий у відповідь на заколот Каппа.

Ці події спричинили реконструкцію уряду: був усунений міністр оборони соціал-демократ Г.Носке, а його місце посів представник демократичної партії О.Гесслер. Командувачем рейхсверу призначено генерала Г.ф.Секта, який ставив за мету створення досконалої, хоча й нечисельної, професійної армії. В майбутньому, згідно з цим планом, вона мала стати кадровою основою більшої армії, яка б базувалася на загальній військовій службі.

Наслідки заколоту Каппа партії “веймарської коаліції” відчули вже на виборах до першого рейхстагу 6 червня 1920 р.: вони втратили більшість. В рейхстазі “веймарська коаліція” мала лише 46,3 % місць замість 76,2 %, які вона посідала у Національних зборах. Під враженням від двозначної позиції рейхсверу щодо заколотників і кривавої розправи його підрозділів над повстанцями в Рурській області багато робітників розчарувалися в СДПН і віддали голоси за НСДПН і КПН. Разом з тим, комуністичне повстання в Рурі прихилило нових виборців на бік Німецької національної народної партії й Німецької народної партії. Ці обидві партії буржуазної правиці здобули на виборах майже дві третини мандатів у рейхстазі. Партії “веймарської коаліції” як єдині беззастережні прибічники конституції вже за рік після прийняття конституції опинилися в меншості й до кінця республіки так і не змогли

Ein Volk, ein Reich, ein Führer

Напис на німецькому плакаті:
“Один народ, один райх, один фюрер”.

повернути собі більшість у парламенті. Підсумки виборів спонукали буржуазні партії до пошуку порозуміння. У результаті створено уряд меншості за участі Центру, демократичної і Німецької народної партій, якому соціал-демократи більшості обіцяли своє толерантне ставлення. Уряд очолив представник правого крила Центру К. Ференбах.

Після провалу заколоту Каппа “національна опозиція” знайшла політичну опору в Баварії. У провідній політичній силі краю — Баварській народній партії (БНП) були доволі сильні монархічні тенденції. Це давало підстави розглядати баварський уряд В.Кара, в якому БНП відігравала домінуючу роль, як противагу всенімецькому уряду. Баварія стала пристановищем войовничих націоналістів і ворогів демократії. У такому політичному кліматі розвинулася Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP — НСДАП), очолювана А. Гітлером. Вона активізувалася під впливом успіхів фашистського руху в Італії і не приховувала своїх намірів захоплення влади.

Тим часом внутрішньополітична ситуація в державі надалі залишалася непевною. У березні 1921 р. був придушений комуністичний заколот у Середній Німеччині та Гамбурзі. Праворадикальні угруповання здійснили в цей час ряд терористичних актів. 24 червня 1922 р. їх жертвою став міністр закордонних справ В.Ратенау. Внутрішньополітичні кризи відбувалися в контексті важких зовнішньополітичних обставин: у травні 1921 р. держави-переможниці поставили німецьким

представникам на Лондонській конференції ультиматум у справі сплати репарацій. Ситуацію обтяжувало швидке знецінення німецької валюти.

Інфляція почалася вже в роки Першої світової війни і була спричинена зростанням воєнних витрат. У 1918 р. купівельна спроможність і обмінний курс марки упали порівняно з 1914 р. наполовину. Після 1918 р. інфляційний процес посилювався. Головними джерелами інфляції були матеріальні репараційні поставання, інфляційні кредити

Гіперінфляція в Німеччині.
Перевезення грошей у кошиках для білизни.

рейхсбанку і, врешті, окупація французькими військами Рурської області. Загальна вартість матеріальних поставок Німеччини (торговельні кораблі, залізничний матеріал, машини та ін.) складала на 1924 р. приблизно 19 млрд марок. Влітку 1922 р., під впливом репараційних платежів та інфляційної кредитної політики рейхсбанку, інфляція набрала галопуючого характеру. Після того, як восени 1922 р. Німеччина почала зволікати з поставаннями матеріальних репарацій, французькі та бельгійські війська окупували 11 січня 1923 р. Рурську область. Німецький уряд, очолюваний В. Куно (перебував при владі з листопада 1922 р.), закликав до пасивного опору: чиновники в окупованій області відмовлялися співпрацювати з окупаційною владою, залізничники, технічний персонал і гірники страйкували. Намагаючись припинити опір, французи вдалися до каральних акцій: десятки тисяч осіб було вислано з окупованої області.

Німецькі діти бавляться пачками грошей, що втратили свою вартість внаслідок інфляції. 1923 р.

Фінансування пасивного опору в Рурі і французькі контрзаходи пришвидшили інфляційний процес. На початку січня 1923 р. за один долар платили в Берліні 7260 марок, 2 серпня 1923 р. — вже 1,1 млн марок, а 15 вересня 1923 р. — аж 132 млн марок. Німеччина не була спроможна продовжувати політику пасивного опору і постала перед необхідністю відновлення сплати репарацій, щоб таким чином домогтися звільнення Рурської області. Уряд В.Куно змушений був піти у відставку. 13 серпня 1923 р. лідер ННП Г.Штреземан сформував уряд великої коаліції: Центр, НДП, ННП, БНП, СДПН. 26 вересня 1923 р. уряд припинив пасивний опір.

Після закінчення боротьби в Рурі скристалізувалося три вогнища неспокою: Баварія, Середня Німеччина і Рейнська область. Праві сили в Баварії, які домагалися якнайшвидшого анулювання Німеччиною Версальського договору, були невдоволені припиненням пасивного опору. В цей час відбулося зближення різних бойових союзів правих. 26 вересня 1923 р. баварський уряд під приводом можливої загрози заколоту екстремістських угруповань оголосив про запровадження в краї надзвичайного стану і призначив генеральним комісаром, тобто найвищою виконавчою владою, ультраправого політика Г.Кара. За цим рішенням проступали далекосяжні розрахунки: перетворити Баварію на “осередок порядку” та збірний пункт праворадикальних сил і прокласти шлях для консолідації правих у всій Німеччині. Баварські монархісти мріяли вже про похід на Берлін і насильницьку ліквідацію республіки. Їм вдалося прихилити на свій бік командира дислокованої в Баварії дивізії рейхсверу генерала О. Лоссова.

У відповідь на баварський бунт СДПН і КПН створили у Саксонії та Тюрингії уряди Народного фронту й сформували збройні підрозділи — “пролетарські сотні”. Ці формування, згідно з розрахунками лідерів соціал-демократії, мали стати противагою націоналістичним бойовим союзам у Баварії. Натомість комуністи бачили в них зародок майбутньої революційної армії.

Уряд Німеччини вирішив спочатку ліквідувати ліві уряди в Саксонії та Тюрингії. Г.Штреземан поставив ультиматум, домагаючись усунення комуністів з цих урядів. 22 жовтня у Саксонію увійшли частини рейхсверу і придушили повстанські осередки комуністів. 31 жовтня в Саксонії був створений уряд у складі лише соціал-демократів. Менш драматично, хоч і з подібним результатом, завершилися події в Тюрингії. Так було покінчено з комуністичними планами соціалістичної революції у Німеччині.

На відміну від насильницьких заходів щодо комуністичної змови у Середній Німеччині, уряд Г. Штреземана не зважився на застосування війська у поборюванні небезпечного баварського бунту, до якого приєдналося широке коло політиків та організацій. Протягом антиреспубліканського заклоту серед його учасників окреслилися розбіжності: Кар домагався особливого становища і розширення прав Баварії у державі, Лоссов — встановлення військової диктатури, провідники націонал-соціалізму — захоплення влади в країні. Ця обставина полегшувала справу ліквідації найсильнішого вогнища антидержавної діяльності.

Першим реалізацію своїх планів розпочав Гітлер. 8 листопада 1923 р. він публічно оголосив про початок “національної революції”, іменував себе рейхсканцлером, а генерала Людендорфа — головнокомандувачем армії. Однак спроба Гітлера залучити до участі в путчі Кара і Лоссова закінчилася невдачею. Обидва виступили проти гітлерівського заклоту. 9 листопада Гітлер і Людендорф рушили на чолі колони нацистських боївок вулицями Мюнхена. Поліція однак розігнала демонстрантів, кільканадцять з яких загинуло. Гітлера було заарештовано і засуджено до 5 років в’язниці. У зв’язку з цими подіями генералові Секту вдалося знову цілком підпорядкувати собі баварську дивізію і замінити неблагонадійного Лоссова. Попри ці негаразди, Баварія змогла досягти певного успіху у суперечці з всенімецьким урядом. У лютому 1924 р. вона уклала з Берліном угоду, згідно з якою отримувала ширшу автономію.

Поряд з розв’язанням складних внутрішньополітичних колізій державна влада республіки зіштовхнулася із сепаратизмом в окупованій області. Вже з моменту закінчення світової війни у Прирейнській зоні, під опікою французьких окупаційних військ, розгортався сепаратистський рух, що мав на меті відділення від Пруссії і утворення окремої Рейнської держави на зразок інших країв райху. В період інфляційної катастрофи 1923 р. сепаратисти проголосили в Аахені Рейнську республіку, а 12 листопада в Шпайєрі — Пфальцьку республіку. Німецький уряд був безсилий проти сепаратистів, поки вони діяли під прикриттям французьких окупаційних частин. Лише після того, як французи під британським тиском припинили підтримку сепаратистів, рейнське і пфальцьке населення повалило їх маріонеткові утворення.

Уряд Г. Штреземана, незважаючи на суспільний неспокій і політичні кризи, розгорнув активну законодавчу діяльність з метою нормалізації економічного життя. Важливим кроком на шляху оздоровлення фінансової системи стало запровадження у листопаді 1923 р. перехідної валюти — рентної марки. Цей курс продовжив уряд, очолюваний лідером партії Центру В. Марксом, що став до влади 30 листопада 1923 р. Це був кабінет меншості (Центр, Німецька демократична партія, Німецька

народна партія). СДПН (представники якої вийшли з уряду Г.Штреземана 2 листопада 1923 р.) зайняла щодо уряду В.Маркса та ряду наступних кабінетів опозиційну позицію.

Період економічного піднесення та політичної стабілізації (1924—1929).

4 травня 1924 р. відбулися вибори до рейхстагу, які відкрили п'ятирічний період певної стабільності у розвитку республіки. Перші чотири роки з них минули під знаком урядів буржуазного блоку. Чільними постатями в них були В.Маркс і безпартійний політик Г.Лютер, які змінювали один одного на посаді рейхсканцлера: В.Маркс очолював загалом чотири уряди, Г.Лютер — два. Міністром закордонних справ у всіх урядах аж до своєї смерті 3 жовтня 1929 р. залишався Г.Штреземан.

У 1924 р. німецькі виборці двічі приходили до виборчих дільниць для участі у виборах рейхстагу — в травні та грудні. На травневих виборах “Веймарська коаліція” зазнала чергової невдачі. Успіху досягли поряд із Німецькою національною народною партією (112 місць у рейхстазі) крайні екстремістські партії — націонал-соціалісти (32 місця) і комуністи (62 місця). СДПН здобула 100 місць. Хоча вибори недвозначно засвідчили недовіру виборців до уряду В. Маркса, після тривалої кризи було сформовано кабінет, який знову очолив В. Маркс. Оскільки парламентської бази цього уряду створити не вдалося, рейхстаг в жовтні 1924 р. був знову розпущений.

Наступні парламентські вибори відбулись в умовах нормалізації фінансової системи і поступового поліпшення економічного становища. Стабільність рентної марки сприяла відновленню недовіри до німецької валютної політики. 1 вересня 1924 р. уряд В.Маркса замінив рентну марку, що слугувала платіжним засобом лише всередині країни, на рейхсмарку, яка мала вже золоту основу.

У взаємозв'язку з валютною реформою було по-новому врегульоване репараційне питання. За лондонським ультиматумом від 1921 р., Німеччина повинна була вносити щорічно 5 млрд марок грошових та матеріальних репарацій. Це перевищувало платіжні можливості Німеччини. Крах німецької валюти і німецька платіжна неспроможність у 1923 р. спонукала США і Велику Британію домагатися поміркованішого врегулювання. Результатом був план Дауеса 1924 р. Він відкладав встановлення загальної суми репараційної заборгованості на пізніший час і врегулював лише розміри річних платежів, а також джерела та способи збирання цих грошей. Згідно з цим планом, Німеччина повинна була сплачувати у перші роки щорічно від одного до двох мільярдів рейхсмарок; через 5 років мав бути сплачений вже “нормальний” річний платіж на суму 2,5 млрд рейхсмарок. Для мобілізації репараційних коштів було обкладено платіжними зобов'язаннями німецьку промисловість на загальну суму 5 млрд рейхсмарок і залізницю — 11 млрд рейхсмарок. З метою подолання браку капіталів у Німеччині їй була надана міжнародна позика у 800 млн рейхсмарок. Політичний вигравш плану Дауеса полягав у тому, що французькі та бельгійські військові частини пішли з Рурської області.

Помітне поліпшення економічної ситуації позначилося на результатах грудневих виборів до рейхстагу. До речі, це був єдиний випадок у Веймарській республіці, коли рейхстаг протягом свого існування у 1924—1928 рр. пережив повний період скликання. Вибори принесли центристським партіям певний приріст голосів: СДПН отримала 131 мандат і сформувала найбільшу фракцію в рейхстазі. Натомість крайні угруповання зазнали значних втрат голосів і зменшили своє представництво — націонал-соціалісти удвічі, комуністи отримали лише 45 місць. Однак ґрунтовної зміни у співвідношенні сил у рейхстазі не відбулося. Партії “веймарської коаліції”

знову опинилися в меншості. Німецька національна народна партія, отримавши 115 місць, мала другу за чисельністю фракцію. Тепер консерватори подеколи виявляли готовність до лояльної співпраці. В січні 1925 р. Г.Лютер сформував уряд буржуазної більшості, в якому об'єдналися Німецька народна партія, Баварська народна партія, Центр і, вперше, Німецька національна народна партія.

Певні надії у прибічників реставрації пробудили зміни, що відбулися на вищому щаблі державної влади. 28 лютого 1925 р. помер перший президент республіки Ф. Еберт. Внаслідок загального голосування 26 квітня 1925 р. президентом був вибраний останній шеф вищого військового командування кайзерівської Німеччини генерал-фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, який, отримавши 14,6 млн голосів, випередив кандидата "веймарської коаліції" В.Маркса (13,7 млн) і комуністичного кандидата Е.Тельмана (1,9 млн). Гінденбурга підтримали не лише консерватори, а й Німецька народна партія і навіть Баварська народна партія. Це було очевидним свідченням переваги монархістських і мілітаристських настроїв. Щоправда, обов'язки президента республіки П.Гінденбург виконував лояльно.

Німецька зовнішня політика ставила за мету ревізію Версальського миру і повернення країни в коло великих держав з перспективою досягнення німецької переваги у Європі. Автор цього плану і багаторічний керівник німецької зовнішньої політики Г.Штреземан вважав, що Німеччина повинна уникати надто тісних зв'язків і союзів як зі Сходом, так і з Заходом, щоб у співвідношенні між ними зберегти свободу дій. Роки відносної політичної стабільності в країні були позначені значними успіхами німецької дипломатії у західній політиці. Після прийняття плану Дауеса Німеччина взяла активну участь в опрацюванні проекту договору колективної безпеки. Г. Штреземан усвідомлював, що німецька політика, спрямована на ревізію Версальського договору, ризикує спровокувати відродження британсько-французької Антанти або французько-російського союзу. Щоб уникнути такого розвитку, він намагався задовольнити французькі прагнення до зміцнення своєї безпеки. Власне, в цьому полягав сенс Рейнського пакту, підписаного в Локарно 16 жовтня 1925 р. Німеччина, Франція, Бельгія, Велика Британія та Італія зобов'язувалися негайно надати збройну допомогу державі, що зазнала нападу, у випадках, коли б Бельгія або Франція атакували Німеччину чи Німеччина вчинила агресію проти однієї з цих держав або порушила статті Версальського договору щодо Рейнської демілітаризованої зони. Тим самим Німеччина зрікалася не лише претензій до Ельзасу та Лотарингії, а й також до ремілітаризації Рейнської зони.

Наступним кроком, який повинен був повернути Німеччині свободу зовнішньополітичної діяльності, було прийняття Німеччини до Ліги націй. Цієї мети було досягнуто 9 вересня 1926 р. Їй було надане місце сталого члена у Раді Ліги поряд з Великою Британією, Францією, Японією та Італією. Другим наслідком Локарнських угод було скасування контролю над роззброєнням Німеччини. 31 січня 1927 р. ліквідовано Союзницьку контрольну комісію, що опікувалася роззброєнням Німеччини.

Г.Штреземан, однак, не розглядав Локарнський пакт як антирадянський вибір Німеччини. Він був зацікавлений у збереженні добрих стосунків також з Росією, сподіваючись таким чином запобігти, зокрема, російсько-французькому зближенню. Саме з цих міркувань Г.Штреземан, у відповідь на пропозицію радянського керівництва, погодився на укладення німецько-радянського договору про нейтралітет, підписаного у Берліні 24 квітня 1926 р. Берлінський договір передбачав порозуміння в політичних та економічних питаннях в дусі Рапалльського договору 1922 р., а також нейтралітет у випадку агресії з боку третьої держави. Отже, німецька

дипломатія таким поєднанням Локарнського пакту і Берлінського договору уникла односторонньої спрямованості німецької зовнішньої політики.

Політика зближення з Францією мала безпосередньою метою домогтися від неї подальших поступок в питанні воєнних відшкодувань. Йшлося, передусім, про встановлення загальної суми репарацій, яка не була визначена в плані Дауеса. На прохання німецького уряду, в лютому 1929 р. в Парижі був створений новий комітет експертів під головуванням американця Оуена Юнга. В червні комітет оголосив свій рапорт. "План Юнга" визначив остаточний розмір репарацій в сумі 113,9 млрд марок і вперше встановив часові межі репараційних повинностей Німеччини. Союзники висловили готовність, в разі прийняття "плану Юнга" Німеччиною, передчасно очистити Рейнську область.

Політика порозуміння, що досягла свого апогею з врегулюванням справи репарацій за планом Дауеса, укладенням Локарнських угод та зі вступом Німеччини до Ліги націй, дозволила Німеччині вийти із зовнішньополітичної ізоляції і значно поліпшила її міжнародне становище. Разом з тим, ця політика сприяла зміні політичного клімату в Європі повоєнного часу.

Стабілізація означала, передусім, економічне оздоровлення. Німецьке господарство після валютної реформи і короткочасної кризи перебудови 1924—1925 рр. вступило в смугу кон'юнктурного піднесення, що вже 1927 р. сягнуло своєї кульмінації. Цього року німецьке господарство перевершило за обсягом промислової продукції і товарного експорту показники 1913 р. Однак, навіть такий обсяг кон'юнктурного піднесення не дав можливості подолати головні вади німецької економіки, як-от пасивний товарний баланс (незважаючи на зростання у 1924—1927 рр. експорту більш ніж удвічі) і велика зарубіжна заборгованість (15,9 млрд рейхсмарок). Попри те, Німеччина мала у ці роки позитивний платіжний баланс і змогла акуратно перераховувати свої щорічні репараційні платежі. Це стало можливим завдяки надходженню до країни великих обсягів іноземних кредитів: за 1924—1930 рр. — на загальну суму 25,6 млрд рейхсмарок (головним чином, із США, Великої Британії, Швейцарії та Нідерландів).

Німецька промисловість після інфляції постала перед важливим завданням відбудови. Її обладнання, порівняно з закордонною індустрією, було застарілим, оскільки з 1914 по 1924 рр. не було вкладено жодних нових інвестицій. Німецька експортна промисловість майже впродовж 10 років була відірвана від світового ринку і втратила більшість своїх іноземних ринків збуту. За два роки німецька індустрія модернізувала і раціоналізувала свої підприємства і виборола нові ринки за кордоном. Це було велике досягнення, здобуте переважно ціною дуже високої заборгованості. Оскільки, внаслідок відокремлення від Німеччини ряду областей, вона втратила великі поклади корисних копалин, частка добувної промисловості в її експорті зменшилася. У 1929 р. сировинні ресурси і напівфабрикати становили чверть всього промислового експорту проти третини у 1913 р.

У часи республіки в структурному розвитку німецької промисловості тривав процес концентрації підприємств, що посилювався після 1918 р. Кількість картелів і синдикатів порівняно з довоєнним періодом подвоїлася. Картелі, що виникли у 1924 р. на ринку заліза і сталі, охоплювали у 1926 р. вже 90 % усього виробництва прокату. Рух картелізації охопив після 1918 р. також значну частину виробництва споживчих товарів. Під тиском обставин картелі регулювали не лише ціни і збут, а й змушували своїх членів до зниження собівартості продукції. Ще інтенсивніше, ніж злиття в картелі та синдикати, відбувалося об'єднання у великі концерни. Втрата великих родовищ сировини спонукала залізорудну та металообробну

промисловість до реорганізації виробництва. Це дало сильний імпульс до творення вертикальних концернів. Поміж німецьких концернів вирізнялися два гіганти: заснований 1925 р. I.G.Farbenindustrie, частка якого в окремих ділянках хімічної промисловості становила від 25 до 48 %, і створений у 1926 р. Vereinigte Stahlwerke AG, що виробляв 40 % німецької сталі.

Німецьке сільське господарство позбулося під час інфляції більшої частини своєї заборгованості з передвоєнного часу. Після валютної реформи воно мало велику потребу в інвестиціях, необхідних для підвищення врожайності. Однак ціни на сільськогосподарську продукцію значно відставали від цін на промислові товари. Тож через низьку прибутковість сільське господарство могло покрити власними коштами лише незначну частину своїх інвестиційних потреб. І вже невдовзі сільськогосподарські підприємства мали знову велику заборгованість. Найбільше були обтяжені боргами великі зернові господарства Східної Німеччини, тимчасом як налаштовані на самовдосконалення селянські господарства Західної та Південної Німеччини заборгували порівняно менше.

Вплив аграріїв на політику від 1925 р. був доволі значним. Вони брали участь у фінансуванні виборчої кампанії Гінденбурга у змаганні за пост президента. Ситуація у сільському господарстві створювала, разом з тим, сприятливий ґрунт для політичної радикалізації селянства. У сільських виборчих округах з 1930 р. великих успіхів досягли націонал-соціалісти.

У повоєний час відбувалися істотні зміни у соціальній структурі німецького суспільства. Буржуазна середня верства, що до 1914 р. становила один з основних елементів соціальної та політичної стабільності, втратила внаслідок інфляції більшу частину своїх грошових статків. Ці втрати можна наочно продемонструвати на прикладі розмірів вкладів у ощадних касах. Якщо у 1913 р. загальна сума внесків в ощадних касах становила 19,7 млрд марок, то у 1924 р. вона зменшилася до 600 млн марок. Майнові втрати підірвали довіру середньої верстви до Веймарської республіки, тож серед її представників досить поширеною була думка, що “за кайзера було краще”.

У цьому буржуазному середньому прошарку на зламі XIX—XX століть домінували ще самостійні господарі і чиновники. Власне, господарська самостійність і приналежність до чиновництва слугувала критерієм зарахування до буржуазії. В процесі індустріалізації, який супроводжувався концентрацією виробництва, із збільшенням чисельності найманих робітників скорочувалася кількість підприємств та зменшувалася частка самостійних господарів. Інфляція прискорила цей розвиток. У 1907 р. 21 % всіх працюючих були самостійними, а у 1925 р. їх було вже 16 %. Тим часом із збільшенням розмірів окремих підприємств посилювалося значення виробничих управлінь, і в тій масі зростала чисельність службовців. У 1907 р. службовці становили лише третину самостійних осіб у промисловості та ремеслі, а в 1925 р. службовці перевищили чисельність самостійних. У середній верстві службовці складали тепер найбільшу групу. Від 1907 р. по 1925 р. їхня кількість подвоїлася із 2 млн до 4 млн. Цей новий середній прошарок не міг бути прирівняний до “середнього стану” довоєнного часу тому, що йому бракувало економічної самостійності й пов’язаного з нею почуття безпеки.

Порозуміння між об’єднаннями працедавців і профспілками про ділове співробітництво, досягнуте в листопаді 1918 р., протрималося недовго. Угоду було розірвано внаслідок боротьби навколо питання тривалості робочого дня. Профспілки втратили через інфляцію свої грошові кошти і тому не могли фінансувати протягом довгого часу великі та тривалі страйки. Користуючись фінансовою слабкістю

профспілок, об'єднання працедавців під час конфліктів у справі тарифних договорів щораз частіше стали вдаватися до локаутів, тобто масового звільнення робітників. У 1924 р., 1927—1929 рр. кількість робочих днів, втрачених внаслідок локаутів, значно перевищувала кількість днів, втрачених внаслідок страйків. Тож в умовах кон'юктурного піднесення в Німеччині зберігалось велике безробіття, річний показник якого ніколи не опускався нижче 6,7 %. У період найвищого промислового розвитку в 1927 р. на ринку праці налічувалося 355 тис. безробітних. У 1928 р. показник економічного зростання почав надати, а чисельність безробітних — зростати. Все це провіщало початок кризи надвиробництва.

Тим часом добігла кінця ера урядів буржуазного блоку. 20 травня 1928 р. відбулися вибори до рейхстагу. Їх результати, на перший погляд, виглядали успіхом прихильників республіки. СДПН, отримавши 29,8 % голосів, досягла найкращого виборчого результату після 1919 р., тим часом праві сили — маленька Націонал-соціалістична партія і Німецька національна народна партія зазнали втрат. Утім, становище в парламенті ускладнилося. Всі буржуазні центристські партії зменшили своє представництво. Уряд більшості на базі “веймарської коаліції”, як і раніше, був неможливий, але неможливий вже тепер був і уряд правобуржуазного блоку. За таких умов залишалася єдина можлива комбінація — велика коаліція. До складу уряду, який очолив лідер СДПН Г.Мюллер, увійшли, крім соціал-демократів, представники Німецької демократичної партії, Німецької народної партії, Центру, Баварської народної партії.

Кабінет Г.Мюллера, що перебував при владі від 28 червня 1928 р. по 27 березня 1930 р., виявився найдовговічнішим з усіх урядів, які мала до цього республіка. Однак саме внутрішньополітичні завдання, які стояли перед ним, врешті призвели до його падіння.

Економічна криза і крах демократії. Від зими 1929—1930 рр. Німеччину було втягнуто у світову економічну кризу. У 1932 р. промислова продукція Німеччини зменшилася порівняно з 1928 р. на половину, курс акцій упав на третину. Німецький експорт знизився з 13,5 млрд марок у 1929 р. до 5,7 млрд марок у 1932 р. Національний прибуток за той час скоротився з 75,9 млрд марок до 45,3 млрд марок. Безробіття, яке вже стало проблемою взимку 1928—1929 рр., перевищило в січні 1932 р. 6 млн осіб. Криза надвиробництва, зниження цін на сільськогосподарську продукцію важко позначилися на становищі сільського населення. Наслідки були очевидними. Загострилося вже традиційне переконання, що село є об'єктом визиску з боку міста. Невдоволення селян вийшло на користь правих сил, оскільки ліві партії — соціал-демократи і комуністи спиралися на промислових робітників.

Надання державної допомоги безробітним призвело до значного бюджетного дефіциту. Брак коштів можна було покрити шляхом збільшення податків. Навколо цього питання в уряді Г.Мюллера між представниками СДПН і Німецької народної партії (останніх підтримував Імперський союз німецької промисловості) виникла суперечка. Соціал-демократи пропонували підвищити податки, натомість міністри від Народної партії вважали за доцільне зменшити суми виплат допомоги з безробіття. Оскільки компромісу досягти не вдалося, уряд великої коаліції — останній парламентський уряд Веймарської республіки — 27 березня 1930 р. пішов у відставку.

До складу нового уряду, який очолив член партії Центру Генріх Брунінг, увійшли представники Центру, Демократичної партії, Народної партії і два колишні члени Німецької національної народної партії (НННП) — М.Шіле і Г.Тревіранус. З відходом уряду Г.Мюллера розпочалася конституційна і державна криза Веймарської

республіки, яка завершилася в січні 1933 р. крахом демократичної системи. Уряд Г.Брюнінга, як уряд меншості, був змушений часто вдаватися до диктаторських повноважень, якими наділяла Веймарська конституція президента, щоб надати чинності законам, які не отримали підтримки в рейхстазі, шляхом видання надзвичайних декретів.

Намагаючись створити у рейхстазі більшість центристських партій, Г.Брюнінг домігся розпуску парламенту. Вибори, що відбулися 14 вересня 1930 р., стали справжнім землетрусом. Цілком змінилася дотеперішня конфігурація політичних сил. Партії великої коаліції вперше опинилися в меншості, головним чином, внаслідок поразки соціал-демократів (24,5 % голосів замість попередніх 30 %). Однак найістотніше значення мали зміни на правому фланзі. Німецька національна народна партія і Народна партія втратили половину дотеперішніх голосів. Їхнім коштом зросла гітлерівська НСДАП, яка здобула 18 % голосів і 107 мандатів замість дотеперішніх 3 % і 12 мандатів.

Таким чином, від березня 1930 р. Німеччина вже не мала жодного парламентського уряду, а лише президентські кабінети, які були залежні виключно від довіри президента. Фатальність цього розвитку посилювалася в міру того, як старий президент внаслідок занепаду своїх фізичних та духовних сил потрапляв під дедалі потужніший вплив свого консервативного оточення.

Найважчим завданням уряду Брюнінга було подолання економічної кризи. Рейхсканцлер вважав основною умовою його вирішення урівноваження бюджету. Для цього був обраний шлях різкого скорочення державних видатків коштом зменшення розмірів допомоги для безробітних та зарплатні державних працівників. Ця дефляційна політика принесла катастрофічні економічні наслідки. Спричинивши зниження купівельної спроможності суспільства, вона поглибила кризу надвиробництва. Під політичним оглядом, зменшення платні державних працівників загострило опозиційні настрої пропарку, який має бути найпершою опорою будь-якої держави. Високий відсоток людей, які підтримали на виборах тотальну опозицію, був наслідком господарської кризи. Націонал-соціалісти здобули популярність серед протестантського населення села, дрібної та середньої буржуазії, інтелігенції. Найтривожнішим було приєднання до гітлерівського табору великої частини державних працівників, які досі підтримували переважно націонал-консерваторів і Народну партію.

Влітку 1931 р. економічна криза досягла своєї драматичної кульмінації в банківській сфері. Успіх гітлерівців на виборах у вересні 1930 р. підірвав віру закордону у внутрішньополітичну стабільність Німеччини: розпочалося масове відкликання банківських внесків іноземними кредиторами. Лише протягом перших чотирьох тижнів після вересневих виборів “втекло” півмільярда зарубіжних кредитів. У липні 1931 р. низка найбільших банків припинили виплати через вичерпання касових резервів. Уряд змушений був запровадити у всій Німеччині “банківські канікули”.

Тим часом президент США Герберт Гувер, стурбований ситуацією в Німеччині, виступив 20 червня 1931 р. з пропозицією накласти річний мораторій на сплату міжнародних боргів, включаючи як відшкодування, так і воєнні борги. Пропозицію Г.Гувера охоче прийняли Німеччина та Велика Британія. Натомість Франція намагалася опиратися, побоюючись, що мораторій Гувера може перекреслити правові підстави “плану Юнга”. Врешті, 6 липня 1931 р. було досягнуто угоди, що Німеччина формально сплатить черговий внесок, але ці гроші негайно будуть їй повернені.

У квітні 1932 р. закінчувався термін перебування на посаді президента Гінденбурга. Свою кандидатуру висунув серед інших Гітлер. Гінденбург цього разу був кандидатом партій колишньої “веймарської коаліції”, які не могли знайти у власних рядах жодного гідного, популярного кандидата. У другому турі загального голосування 10 квітня 1932 р. Гінденбург отримав 19,4 млн голосів, Гітлер — 13,4 млн, комуніст Тельман — 3,7 млн. Вибори до пруського ландтагу 24 квітня 1932 р. принесли гітлерівцям фантастичне зростання з 9 до 162 мандатів.

Однак спроба уряду Брюнінга вдатися до рішучих заходів проти гітлерівських формувань СА і СС не одержала підтримки президента і командування армії. 30 травня 1932 р. Брюнінг подав у відставку: Гінденбург і його оточення звинувачували Брюнінга в “аграрному більшовизмі” за його намір провести парцеляцію деяких надмірно заборгованих земельних маєтків.

Наступним рейхсканцлером став дотеперішній член партії Центру Франц фон Папен. До складу уряду Папена, названого “урядом офіцерів резерву”, увійшли представники Німецької національної народної партії та безпартійні. 4 червня 1932 р. на пропозицію Ф. Папена було розпущено рейхстаг. Уряд Папена скасував заборону діяльності нацистських напіввійськових формацій, запроваджену попереднім урядом. На той час гітлерівці входили вже до складу урядів п’ятьох земель із сімнадцяти. 31 липня 1932 р. відбулися вибори до рейхстагу, які принесли націонал-соціалістам рекордне число голосів — 37 % і 230 мандатів. Тепер нацисти мали найбільшу фракцію. Єдиними партіями, які не зазнали втрат і мали навіть приріст голосів, були комуністи (15 % замість попередніх 13 %) і Центр (16 % замість 15 %). Соціал-демократи здобули 22 % голосів проти попередніх 24,5 %.

Спроба Ф.Папена залучити до свого уряду націонал-соціалістів не мала успіху. Гітлер не прийняв цієї пропозиції, домагаючись “всієї державної влади у повному обсязі”. За урядом стояла в рейхстазі лише нечисленна фракція НННП. Парламент у перший же день зібрання був знову розпущений. Країну залила хвиля політичного насильства. 6 листопада 1932 р. відбулися нові вибори до рейхстагу, які загалом не внесли суттєвих змін у політичну конфігурацію. Націонал-соціалісти отримали 33 % голосів, однак, попри втрату 4 % голосів, зберегли найчисельнішу фракцію в рейхстазі. Соціал-демократи втратили знову 2 % голосів (20 % замість 22 % у липні) на користь комуністів (17 % замість 15 % у липні). Намагання Ф.Папена розширити політичну базу свого уряду не знайшли підтримки.

2 грудня 1932 р. Гінденбург призначив рейхсканцлером генерала Курта фон Шлейхера. У пошуках підтримки свого уряду новий рейхсканцлер старався зав’язати співпрацю з профспілками та намагався розколоти гітлерівську партію, сподіваючись залучити до уряду найсильнішого внутрішньопартійного конкурента Гітлера Грегора Штрассера. Однак план Шлейхера провалився. Лідери профспілок відмовили генералові у підтримці, а Гітлер рішуче придушив опозицію в лавах своєї партії, усунувши Г.Штрассера з посади організаційного керівника НСДАП.

У цей час Ф. Папен і консервативне оточення Гінденбурга стали наполегливо дораджувати президентові ідею створення уряду “національної концентрації” на чолі з Гітлером. Вони сподівалися, що участь у коаліційному уряді націонал-консерваторів дозволить контролювати лідера нацистів і тримати його діяльність у певних рамках. 30 січня 1933 р. Гінденбург призначив Гітлера рейхсканцлером. Це означало початок кінця не лише Веймарської демократії, а й буржуазної правової держави.

Під владою націонал-соціалізму

Встановлення диктатури. Націонал-соціалістична німецька робітничка партія була до 1930 р. однією з багаточисленних націоналістичних партій. Певного розголосу набрала у 1923 р. після невдалого заколоту в Мюнхені. У наступні часи відносної стабільності, хоч і збереглася як політична організаційна структура, але втратила будь-яке значення. На своєму прапорі виписувала гасла беззастережної боротьби з “версальським диктатом” і “веймарською системою”, які, на її думку, були справою “світового єврейства”, що прагне поневолення Німеччини.

Націонал-соціалістична ідеологія була мішаниною біологічного вульгарного матеріалізму і емоційного антираціоналізму. Її центральним пунктом було вчення про раси, яке трактувало історію та культуру крізь призму розвитку рас, поділяючи їх на вищі — “панівні” і “менш вартісні” раси. Вся європейська культура є творінням нордичної раси, яку гітлерівці називали “арійською”. Найвищий відсоток нордичної крові, згідно з їх твердженням, посідає німецький народ, який, отже є “панівним народом” (Herrenvolk). На найнижчій щабель, як протипагу нордичній расі, вони ставили євреїв. Найшляхетнішим заняттям є ведення війни і обробіток землі. Чиста раса формується на основі тісного зв'язку між кров'ю і землею. Звідси виводилися основні цілі німецької політики: вилученням єврейства в усіх його проявах та здобуття “життєвого простору” (Lebensraum) на Сході Європи. Це має бути терен німецької землеробської колонізації. Німецька експансія не повинна спрямовуватися на заморські землі, а лише на терени “Росії та підлеглих їй окраїнних держав”. Це вчення з явними ознаками напівосвіченості було викладене у книгах Гітлера “Моя боротьба” (Mein Kampf, 1925), у так званій “Другій книзі”, що була опублікована лише у 1961 р., і у численних промовах. Гітлерівські концепції не витримували критики, але їхній антисемітизм і радикальний шовінізм знаходили відгук серед значної частини суспільства. З погляду масової пропаганди, вони мали ту перевагу, що давали спрощене псевдопояснення дуже складним внутрішнім та зовнішнім труднощам.

Досить істотним чинником сили гітлерівського руху був його двоїстий характер. Його складовими були політична партія і воєнізована організація СА (Sturmabteilungen — штурмові відділи). До кінця 20-х років в СА домінували колишні офіцери і фронтові солдати. Надалі ряди СА, як, зрештою, і гітлерівської партії, стали стрімко зростати у зв'язку з економічною кризою. Відтак, поряд з ветеранами, другий, значно чисельніший елемент, становила молодь, яка не мала досвіду військової служби, а мріяла про військові однострої та ранги, прагнула швидких і радикальних змін. Від 1930 р. СА вже не обмежувалися організацією мілітарних походів, а нападали на приміщення робітничих партій, насильно розганяли їх віча, провокували безлад на вулицях, вибивали вітрини в єврейських крамницях.

Велику роль в провідницькому корпусі НСДАП відігравали декласовані елементи. Гітлер, який походив з дрібнобуржуазної австрійської родини, провадив до Першої світової війни доволі непевне існування на маргінесі суспільства. У 1913 р. перебрався до Німеччини, до Мюнхена, на початку війни пішов добровольцем до німецької армії. Воював на французькому фронті, де зазнав ураження отруйним газом. Після війни знову повернувся до Мюнхена. Отримував платню від рейхсверу як політичний агітатор. У 1919 р. вступив до Німецької робітничої партії (Deutsche Arbeiterpartei), заснованої Антоном Дрехслером. Через два роки став керівником цієї партії, яка у квітні 1920 р. змінила назву на Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію.

Гітлер був прекрасним промовцем. Ефект його промов полягав не в логічному викладі, а в оперуванні тональністю і жестами, у стихійному темпераменті і показній або правдивій силі внутрішнього переконання.

Деякі чільні націонал-соціалісти були кадровими офіцерами і після 1918 р. втратили свою службу або через скорочення армії, або з якихось особистих причин (Г. Герінг, Е. Рем, Е. Гейнес, Р. Гейдріх). Цивільний елемент провідницького корпусу націонал-соціалістичної партії представляли А. Розенберг, В. Дарре, Й. Геббельс, Ю. Штрайхер і Р. Гесс.

З початком світової економічної кризи націонал-соціалістична партія стала масовим рухом, який приваблював розчарованих, обурених і багатьох безробітних. Постає питання, як сталося, що в Німеччині, країні давньої і високої культури, у націонал-соціалізму виявилось так багато прихильників, в тому числі й серед освіченої частини населення? Врешті, чому гітлеризмові не були протиставлені однастайна нехоть і відсіч суспільства? Безперечно, зубожіння населення через світову економічну кризу і обіцянки націонал-соціалістів різним його верствам були дуже важливою, однак, не єдиною причиною злету і приходу до влади НСДАП. Поряд з економічними труднощами піднесенню гітлерівського руху сприяли, передусім, деякі політичні та духовні течії у Веймарській республіці. Войовничий націоналізм НСДАП приваблював розчарованих націоналістів, зокрема з-посеред освіченого громадянства, і офіцерський корпус. Націоналістичні середовища звинувачували у поразці 1918 р. носіїв молоді демократії, тож ворожість націонал-соціалістів до демократії знаходила тут сприятливий ґрунт.

Натомість більшість суспільства не сприймала всерйоз радикальну спрямованість нацистської ідеології. Смертельну небезпеку з боку націонал-соціалізму недооцінили й політичні супротивники НСДАП. Комуністи вели боротьбу проти соціал-демократів як своїх головних ворогів. Партії колишньої “веймарської коаліції” не могли сконсолідуватися для захисту свого головного витвору — Веймарської конституції, коли над нею нависла найвища небезпека. Рейхспрезидент Гінденбург, який в силу своїх владних повноважень мав би стати головним бар’єром на шляху гітлерівських домагань влади, не був уже здатний до самостійних рішень і цілком залежав від неконтрольованих впливів свого оточення.

Очікування буржуазно-консервативних груп, що Гітлера можна буде поставити в уряді в “рамки” та що урядова практика нацистів буде не такою брутальною, як це голосила їхня пропаганда, вже незабаром виявилися самообманом. В імперському уряді, сформованому Гітлером, націонал-соціалістична партія мала, окрім посади рейхсканцлера, лише одне відомство — Міністерство внутрішніх справ (В.Фрік). Згодом, у березні та квітні 1933 р., Геббельс і Герінг стали керівниками новостворених міністерств пропаганди і авіації. Крім того, в руках націонал-соціалістів від самого початку опинився найбільший німецький поліцейний апарат — прусська поліція, оскільки Герінг був призначений 31 січня 1933 р. міністром внутрішніх справ Пруссії. Першим кроком на шляху встановлення нацистського панування було усунення наявної партійно-політичної системи. Вірогідно, що підпал рейхстагу 27 лютого 1933 р. був не запланованою нацистською провокацією, а вчинком одного-єдиного анархіста. Ця подія мала далекосяжні наслідки: Гітлер провів декрет “Про захист народу і держави”, який скасовував основні права, встановлені Веймарською конституцією, та обґрунтовував перманентний надзвичайний стан у країні. Указ розв’язав нацистам руки в боротьбі з політичними противниками. Багато політиків різних напрямків на підставі цього акту були піддані “попередньому ув’язненню” і запроторені до новозаснованих концентраційних таборів.

З'їзд нацистської молоді на стадіоні у Нюрнберзі. 1933 р.

СА, що від кінця січня розгорнули кампанію переслідувань та терору проти всіх інакодумців, були проголошені допоміжною поліцією.

У такій атмосфері залякування і розправ відбулись 5 березня 1933 р. останні вибори до рейхстагу. Вони принесли НСДАП 43,9 % голосів; її партнер по урядовій коаліції Німецька національна народна партія отримала 8 %. Уряд, таким чином, мав незначну більшість в

рейхстазі. Центр і СДПН майже зберегли свою частку голосів. Але частина депутатів від СДПН не змогла зайняти свої місця в парламенті, бо вже сиділа в концтаборах. Незважаючи на терор СА, комуністи здобули 12,3 % поданих голосів. Однак, у новому рейхстазі не було жодного комуністичного депутата, оскільки КДП була заборонена.

Гітлер, однак, прагнув необмеженої влади. Він домігся прийняття 24 березня 1933 р. надзвичайного закону, згідно з яким урядові була передана законодавча влада включно з повноваженнями вносити зміни до конституції. Лише фракція соціал-демократів голосувала проти цього закону, який виключав рейхстаг з політики і тим самим ліквідував парламентаризм. Інші партії, в тому числі Центр, під тиском і впливом розпливчастих обіцянок підтримали закон.

Так само брутально протягом короткого часу було ліквідовано самостійність країв. Уряди земель були підпорядковані імперським намісникам — рейхспатшалтерам, на посади яких призначали високих нацистських функціонерів.

2 травня 1933 р. розпущено профспілки, а їхнє майно конфісковано. Членів профспілок переведено до новоствореного Німецького фронту праці (Deutsche Arbeitsfront), що був прибу-

довою націонал-соціалістичної партії. У червні заборонено СДПН, багато її діячів та активістів було заслано до концтаборів або вбито. Буржуазні партії під масивним тиском влітку 1933 р. оголосили про “добровільний” саморозпуск. 14 серпня 1933 р. заборонено створення нових партій, а наступного місяця Гітлер проголосив НСДАП “єдиним носієм державної влади”. Таким чином, націонал-соціалісти протягом пів-

Парад військових у Нюрнберзі. 1933 р.

року ліквідували всі основні інституції та ланки парламентсько-демократичної системи й зосередили в своїх руках найважливіші засоби влади, за винятком збройних сил.

Тим часом зав'язалося гостре суперництво між командуванням рейхсверу і керівництвом СА. Генерали хотіли закріпити за рейхсвером та його офіцерським корпусом монополію на військову службу; натомість шеф штабу СА Е. Рем хотів замінити професійну армію міліційним військом, ядро якого мали скласти штурмові формування. Гітлер, якому потрібні були потужні збройні сили як фактор зміцнення його влади та засіб реалізації зовнішньополітичних планів націонал-соціалізму, врешті схилився на бік рейхсверу проти керівництва СА. За його розпорядженням, 30 червня 1934 р. були заарештовані й розстріляні Рем і 70 керівників СА. Крім того, під час розправи над верхівкою штурмових загонів було вбито понад 200 політичних противників Гітлера, серед них — попередника на посаді рейхсканцлера Шлейхера.

Невдовзі після смерті Гінденбурга (2 серпня 1934 р.) Гітлер обійняв найвищу державну посаду разом з верховним командуванням рейхсверу і об'єднав президентський уряд з посадою рейхсканцлера. Тепер він ставав єдиним правителем в Німеччині, зосередивши у своїх руках всі засоби державної влади і до того ж націонал-соціалістичний партійний апарат. Це було довершення створення системи управління, суть якої виражало гасло: “Один народ, один Райх, один вождь” (Ein Volk, ein Reich, ein F hrer).

Від 1934 р. в Німеччині не було опозиції. Всі знані політичні противники перебували в ув'язненні, емігрували або були вбиті. Більшість німецького народу сприйняла цілковите опанування державної влади нацистами без явного спротиву. Багато з тих, хто не сприймали насильницьких методів, були просто залякані. Інші тишили себе оманливою надією, що цей рух потворного “національного піднесення” незабаром помре природною смертю.

Націонал-соціалістична держава. Приймавши титул “вождя Німецького Райху і народу”, Гітлер фактично іменував себе довічним диктатором. “Конституційно-правовий трюк” серпня 1934 р. остаточно ліквідував розподіл влади як провідний елемент сучасної конституційної держави. Диктатор був тепер єдиним керівником виконавчої влади і головнокомандувачем вермахту. Відтак уряд перестав бути колегіальним органом, який спільно обговорює найважливіші питання і приймає рішення більшістю голосів. Засідання кабінету проводилися щораз рідше, а від лютого 1938 р. уряд вже більше не збирався. Урядові закони видавалися тепер від імені “фюрера”.

Проте, суміщення однією особою різних найвищих державних та партійної посад і поєднання в уряді законодавчої та виконавчої влади не сприяли кращому функціонуванню державного апарату. Однією з характерних рис націонал-соціалістичної держави була нескоординована паралельна діяльність державних відомств і партійних організацій та боротьба за владу всередині партії. В ділянці зовнішньої політики, поряд з міністерством закордонних справ, виявляли свою активність закордонна організація НСДАП, очолювана Розенбергом зовнішньополітична служба нацистської партії і так зване бюро Ріббентропа. Так само і в інших державних сферах співурядували відповідні партійні організації. Навіть шпигунську та контррозвідувальну діяльність вела поряд з військовою розвідкою (абвером) партійна організація, закордонна служба, що діяла в рамках служби безпеки (СД). Між вищими партійними сановниками — Гімmlером, Герінгом, Геббельсом — точилася прихована, але гостра боротьба за обсяг відповідних компетенцій і впливів. Відсутність координації і взаємне поборювання зменшували ефективність урядової праці та управління, але

Президент П. Гінденбург, рейхсканцлер А. Гітлер.
1933 р.

зміцнювали водночас владні поції Гітлера.

Прагнучи до зміцнення своєї влади у військовій сфері, Гітлер провів реорганізацію керівництва збройними силами. У 1938 р., внаслідок інтриг нацистського керівництва були усунені зі своїх посад військовий міністр В.Бломберг і головний командувач сухопутних військ генерал В.Фріч. При цій нагоді військове міністерство було ліквідоване і перетворене на Верховне командування вермахту (Oberkommando der Wehrmacht), яке підпорядковувалося безпосередньо Гітлеру. В «Указі про керівництво збройними силами» від 4 лютого 1938 р., зокрема, зазначалося: «Віднині я особисто здійснюю командну владу над усіма збройними силами».

До найдієвіших інструментів нацистського панування, контролю і перманентного терору належали СС (Schutzstaffeln — охоронні відділи). З призначення Гімmlера в січні 1929 р. рейхсфюрером СС розпочалося перетворення нечисленної відділу особистої охорони Гітлера на високодисципліновані елітні частини НСДАП. Особливе становище СС в партії базувалося на тому, що вони мали у своєму складі службу безпеки (СД), яка наглядала не лише за політичними противниками, а й за своїми товаришами по партії. В рамках СС виник апарат таємної державної поліції гестапо (Geheimen Staatspolizei). Гестапо переслідувало політичних противників режиму, заарештовувало всіх підозрілих, вдаючись до допитів із застосуванням тортур, після чого арештованих переправляли до концтаборів (Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен, Равенсбрюк та ін.). Охорону концтаборів, які від 1936 р. перебували під керуванням гестапо, здійснювали військові частини СС «Мертва голова» (Totenkopf — Verbände). У 1936 р. рейхсфюрер СС Гімmlер став керівником всієї німецької поліції. Поряд з СД і підрозділами «Мертва голова» СС створювали свої військові з'єднання нарівні з вермахтом під назвою «Війська СС» (Waffen — SS).

Поряд з державним терором зміцненню тоталітарної диктатури сприяла перебудова духовного і суспільного життя в націонал-соціалістичному дусі. Суворі цензура придушувала всі ідейні течії, що не відповідали нацистській ідеології. Духовно Німеччина була ізольована від усього світу. Народові, який втратив громадянські свободи, насаджували політичні ідеали «національної величі» і «національної свободи». Тимчасом як всередині країни німці були поневолені й жили в страху перед своєю владою, зовні вони мали демонструвати свою належність до «нордичного панівного народу», виявляти постійну «бойову готовність» і «солдатську мужність».

Найдієвішими носіями цієї націонал-соціалістичної індоктринізації були підконтрольні нацистському партійному апаратові засоби масової інформації (преса,

радіо, кіно). Міністерство пропаганди давало вказівки для радіо і преси стосовно змісту і форми подання інформації та коментарів. Попри інформаційну справу, на службу націонал-соціалістичній ідеології були поставлені література, музика і образотворче мистецтво. Ліберальні, демократичні, соціалістичні інтелектуали зазнавали переслідувань і змушені

Діти із притулку у війсьній формі на параді.
Німеччина. 1934 р.

були емігрувати або опинилися в концтаборах. Їхні книги були публічно спалені, а твори проголошені “ненімецькими” і “виродженими”.

Націонал-соціалістична партія взяла під свій контроль виховання молоді, випрацювавши цілу систему впливу на неї. Основною ланкою в цій системі була молодіжна нацистська організація “Hitlerjugend”, до якої мусіли належати всі підлітки віком від 10 до 18 років. Після закінчення школи всі юнаки і дівчата проходили шестимісячну трудову службу (Arbeitsdienst).

Наступ націонал-соціалізму на духовне життя позначився і на становищі християнських церков. Щоправда, ставлення церкви до націонал-соціалістичної держави було двоїстим. Попервах церкви закликали свою паству до співпраці у справі “національного піднесення”. В євангелічній церкві виник навіть рух “Німецьких християн”, що орієнтувався на націоналістичну ідеологію та вождівський принцип. Не бракувало на початках симпатиків до нового політичного режиму й серед католицького духовенства. Та вже невдовзі в політичній практиці держави активізувалися антицерковні тенденції. Конфлікт з євангелічною церквою почався у 1934 р., взаємини режиму з католицькою церквою загострилися у 1937 р. Влада вдавалася до репресій супроти духовенства: багато священників обох конфесій були ув’язнені в концтаборах.

З перших місяців урядування націонал-соціалісти стали впроваджувати у життя расове вчення. Однією з головних цілей у сфері суспільної політики вони проголосили вилучення євреїв з німецького народного організму. Вже у 1933 р.

Гітлер з маленьким хлопчиком,
одягненим у форму SA.

всі євреї були усунені з публічної служби та керівних посад у господарстві, а єврейським закладам оголошено бойкот. У травні 1935 р. євреїв виключено з військової служби, у вересні були прийняті “Нюрнберзькі закони”. Перший з них, “Закон про громадян райху”, класифікував німецьких євреїв як громадян другої категорії, а другий — “Закон про захист німецької крові та німецької честі” — забороняв, зокрема, одруження між євреями й неєвреями та запроваджував за порушення важкі покарання. Всі, хто був зайнятий на публічній службі, а також студенти мусли тепер представляти свідоцтво про “арійське походження”.

Замах єврея на німецького дипломата в Парижі 7 листопада 1938 р. дав націонал-соціалістичним правителям привід для організованого єврейського погрому. Так званої “кришталеві ночі” з 9 на 10 листопада 1938 р. було зруйновано синагоги, єврейські заклади і будинки; здійснено численні напади на євреїв, під час яких багатьох було заарештовано, декількох вбито. Під тиском расових переслідувань 225 тис. німецьких євреїв змушені були емігрувати. Все це призвело до значних втрат у німецькому духовному житті.

Базуючи свою боротьбу на штучно сконструйованому вченні про протилежність рас, націонал-соціалісти, водночас, замовчували фактичні суспільні суперечності — конкуренцію різних економічних інтересів, суперечність між капіталом і працею. Суспільні класи та суперечності між ними, згідно з твердженням нацистської пропаганди, є лише витвором єврейсько-більшовицької змови з метою розкладу націй. Замість цього гітлерівська ідеологія проголосила вільну від соціальних поділів і колізій “народну спільноту”. На кшталт корпорацій у фашистській Італії, націонал-соціалісти заходилися творити різні професійно-станові організації: Імперський продовольчий стан, Націонал-соціалістичний союз чиновників, Імперську літературну палату та ін.

Підприємці й наймані працівники, які досі протистояли один одному в підприємницьких організаціях і профспілках, були тепер об’єднані в “Німецький фронт праці”. Це, однак, не означало урівняння робітників і підприємців. Навпаки, господарство, як і держава, було впорядковане за “провідницьким принципом”: підприємці були проголошені “провідниками підприємств”, а робітничі колективи — “дружинами”, які втрачали дотеперішні права, в тому числі право на страйк. Цю втрату свобод натомість виправдувано економічним піднесенням.

Поліпшення ситуації в господарстві, яке націонал-соціалістичні правителі подавали як успіх їхньої політики, було пов’язане значною мірою з тим, що вже перед приходом Гітлера до влади було перейдено найнижчу межу економічної кризи і починалось загальне кон’юнктурне піднесення. Програма трудової зайнятості, що вступала в дію навесні 1933 р., брала свої початки за урядів Папена і Шлейхера. Уряд Гітлера перейняв ці плани, приділивши особливу увагу будівництву автострад і розвитку автомобільної промисловості. Різко зросли витрати держави на регулювання економіки. Перехід до активного державного регулювання і стимулювання виробництва дав значні результати. За час 1933—1938 рр. національний дохід подвоївся, промислове виробництво зросло на 102 % (порівняно з 1929 р. — на 25 %). Особливо високими були показники у важкій промисловості, на яку припадало до 3/4 всіх державних капіталовкладень. При цьому дедалі більшу частку державних витрат складали видатки на розвиток військової промисловості та створення потужних збройних сил. Якщо загальна сума державних витрат зросла протягом 1933—1938 рр. у 7 разів, то витрати на військові цілі збільшилися за цей час у 20 разів (з 720 млн до 15,5 млрд марок). На 1937 р. почали роботу понад 300 нових військових заводів, в тому числі 45 автомобільних, 70 хімічних, 15 суднобудівних.

Подолання кризи і зростання промислового виробництва спричинили зменшення чисельності безробітних. У 1935 р. вона скоротилася до 2,2 млн, у 1937 р. — до 900 тис., а у 1939 р. залишилося лише 120 тис. безробітних. Скорочення безробіття і деяке підвищення фактичного рівня заробітної платні, незважаючи на замороження тарифних ставок, стало важливим фактором у зміні ставлення робітництва до режиму. Цьому сприяли також спеціальні заходи уряду в соціальній сфері: декларування принципу рівності прав підприємців і робітників; створення так званих “соціальних судів честі”, в яких розглядалися випадки порушення “соціальних обов’язків” як з боку робітників, так і з боку підприємців; створення системи захисту від свавільних звільнень і розгалуженої системи державної доброчинності. Творення, зокрема, останньої розпочалося з проведення так званих “кампаній зимової допомоги” безробітним, хворим, багатодітним родинам. Та основним чинником державної допомоги стало спеціальне агентство нацистської партії “Сила через радість” (Kraft durch Freude), яке займалося організацією здешевленого відпочинку, туризму, залученням до фізичної культури і спорту, заохоченням аматорських театрів. Таке організоване проведення вільного часу, служба в різних товариствах НСДАП, влаштування демонстрацій і маніфестацій мали на меті, попри свої основні функції, тримати маси в постійному русі й під контролем. Все це сприяло витворенню у багатьох робітників переконання у турботі НСДАП про робітництво, про його “вростання” у “загальнонаціональну державу”.

У сільському господарстві, що входило в сферу Імперського продовольчого стану, була запроваджена сувора система регламентації. Всю продукцію господарі зобов’язані були постачати на приймально-здавальні пункти. Вільний продаж сільськогосподарських товарів було обмежено. У вересні 1933 р. прийнято закон “про спадкові двори”. Власники господарств розміром від 7,5 до 125 га “арійського походження” отримували звання селян, власників “спадкових дворів”, решта вважалися просто сільськими господарями. Власники “спадкових дворів” отримували низку важливих пільг: звільнялися від податків, їх господарства заборонено продавати за борги і дробити, вони могли успадковуватися лише старшими синами власника. Пільги власникам “спадкових дворів” мали економічне і політичне обґрунтування. Цей закон мав на меті створення міцного прошарку заможного селянства. Разом з тим, він створював умови для систематичного залучення молодших синів власників “спадкових дворів” до армії та служби в СС.

Створення розгалуженої системи державної соціальної опіки і підтримка середньої верстви забезпечували соціальну стабільність нацистського режиму. Переходові більшості німецького населення на позицію підтримки гітлерівського режиму сприяли також зовнішньополітичні успіхи режиму. При цьому широкі кола громадськості не мали уявлення про справжні причини зовнішньополітичної активності Третього райху: про те, що з першого дня свого урядування Гітлер прагнув великої війни, пов’язуючи з нею плани не лише ревізії Версалу. Вже за чотири дні після призначення рейхсканцлером він відверто зізнався перед командуванням рейхсверу про наміри “здобуття нового життєвого простору на Сході та його нещадної германізації”. З тактичних міркувань він заявляв про німецьку готовність до порозуміння, маючи на меті стримати негативну реакцію західних демократій на прихід націонал-соціалістів до влади.

Плебісцит у питанні Саару 13 січня 1935 р. і повернення області до складу райху, а ще більше німецько-англійська флотська угода від 18 червня 1935 р. дали можливість Гітлеру створити ореол успішного політика. Довершенням цього

Рейхстаг вітає вступ німецьких військ на територію Польщі. 1939 р.

враження стало проголошення 16 березня 1935 р. початку німецького озброєння та запровадження загального військового обов'язку. Наступного року вермахт зайняв Рейнську демілітаризовану зону, у відповідь на що Велика Британія і Франція обмежилися лише формальним протестом. Того ж року виникла "вісь Берлін—Рим" і укладено Антикомінтернівський пакт з Японією з явним антирадянським спрямуванням.

Від 1936 р. підготовку до війни прищвидшено, і вона набрала планомірного характеру. У меморандумі Гітлера, присвяченому обґрунтуванню чотирирічного плану, наголошено, що німецьке господарство за чотири роки повинно бути готове до війни. Відтепер економічне планування і виробництво було сконцентроване на підготованні до війни. Протягом кількох років німецький вермахт досягнув такої потуги, що в момент вибуху війни міг мобілізувати 3 млн солдатів і мав у розпорядженні 3200 танків та 4300 літаків.

12 березня 1938 р. німецькі війська вступили на територію Австрії. Переко-

навшись, що не слід боятися протидії західних держав, Гітлер вирішив анексувати Чехословаччину. Опір Заходу знову був слабким і обмежувався лише дипломатичними діями. На Мюнхенській конференції 29—30 вересня 1938 р. Німеччина отримала згоду Великої Британії, Франції та Італії на приєднання Судетської області. У березні 1939 р. вермахт окупував решту Чехії і Мемельську область.

Влітку 1939 р. німецький райх (без Протекторату Богемії і Моравії) мав територію 586 тис. км² з населенням 79 млн осіб.

1 вересня німецькі війська вступили на територію Польщі. Нацистський режим розпочав реалізацію своїх континентальних та глобальних планів.

Розділ 9. Італія

Перші повоєнні роки. З початком Першої світової війни італійський уряд оголосив 3 серпня 1914 р. про свій нейтралітет (це рішення не суперечило умовам договору в рамках Троїстого союзу, оскільки за ними Італія повинна була надати допомогу учасникам блоку в разі оборонної війни). Однак з плином часу в політичних колах переважила думка про участь країни у війні. Тому 24 травня 1915 р. Італія вступила у Першу світову війну, розпочавши активні дії проти Австро-Угорщини. До армії було мобілізовано 5,2 млн осіб, тобто майже 14 % всього населення. Видатки на війну становили 148 млрд лір (ця сума удвічі перевищувала всі витрати держави протягом 1861—1913 рр.). Державний дефіцит збільшився з 2 млрд лір у 1914 р. до 30 млрд у 1918 р. Відповідно зріс державний борг країни: з 14 млрд у 1910 р. до 95 млрд у 1920 р. Водночас військові потреби стимулювали розвиток італійської економіки, спричинивши значне зростання важкої промисловості (машинобудування та металургії), хімічної та енергетичної галузей. Втім, можна було констатувати і такий незаперечний факт: Італія витримала іспит війни і зміцнила свою єдність, здобути півстоліття тому.

Після закінчення воєнних дій (перемир'я між Італією та Австро-Угорщиною було підписане 3 листопада 1918 р.) державна та політична системи Італії опинилися в стані кризи. Очікуваних територіальних надбань Італія не отримала (італійські вимоги знайшли відображення у Лондонському таємному договорі від 26 квітня 1915 р.), хоча й опинилася в таборі переможців. Її спроби захопити порт Фіуме (нині Рієка, природний вихід до моря придунайської Європи), Албанію, південно-західну частину Анатолії зазнали невдачі. Оскільки в “чотирнадцяти пунктах” Вільсона були засуджені всі таємні договори, то територіальні вимоги Італії на Паризькій мирній конференції були відкинуті. Представник країни — прем'єр Орlando — не володів англійською мовою, що ускладнювало його контакти з головними організаторами конференції — Францією, Великою Британією та США. Франція та Велика Британія не мали наміру погоджуватись із територіальним збільшенням Італії, яка, у такому випадку, могла скласти їм конкуренцію. Крім того, представники слов'ян західної частини Балканського півострова, посилаючись на задекларований у програмі Вільсона принцип права народів на самовизначення, домоглися підтримки США, Франції та Великої Британії. Таким чином, за Версальським мирним договором з Німеччиною (28 червня 1919 р.) Італія отримала право на незначне грошове відшкодування (15 млн франків) та постачання вугілля протягом 10 років.

Предметом найгостріших суперечок став порт Фіуме. За переписом 1918 р., там жило 29 тис. італійців та 31 тис. слов'ян, околиці міста були майже виключно слов'янські. За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією (10 вересня 1919 р.) порт Фіуме відійшов до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС). У відповідь на відмову держав Антанти задовольнити вимогу Італії про передачу їй Фіуме, італійські націоналісти вирішили вдатися до “прямої дії”. 12 вересня 1919 р. поет Габріеле д'Аннунціо на чолі загону добровольців захопив місто і взяв владу в свої руки, маючи на меті довести його італійськість та підготувати до входження до складу Італії. Переговори щодо порту тривали довший час, і 12 листопада 1920 р. в Рапалло між Італією та Королівством СХС був підписаний договір, який встановив кордон. Фіуме було проголошено вільним містом.

Згідно з умовами Сен-Жерменського мирного договору, Італія отримала західну частину Істрії з портом Трієст, південний Тіроль, Пулу, Горицію. 2 серпня 1920 р.

уряд Джолітті підписав у Тірані договір про дружбу з Албанією, за яким Італія відмовлялася від Валони (Вльори) й залишала собі в Албанії лише острів Сасено (Сазані). У 1923 р., за Лозаннським мирним договором з Туреччиною (24 липня), Стамбул визнав зверхність Італії над островами Родос і Додеканес. Не отримали італійці й обіцяних у Лондонському договорі колоніальних територій. Як компенсацію за усунення Італії від поділу колоніальних володінь переможених країн вона отримала 100 тис. кв. км пустельного простору у Південній Лівії і на прикордонні Кені та Сомалі.

Самі італійці вважали себе “переможеними в таборі переможців”. Війна принесла Італії понад 600 тис. вбитих, більше мільйона поранених і калік, величезний зовнішній борг, спустошені провінції, розчарування та очікування змін. Загальні воєнні збитки країни склали третину її національного багатства (65 млрд лір золотом). Країна опинилася на порозі економічної кризи. Зростала інфляція (в 1919 р. один англійський фунт дорівнював 40 лірам, а в 1920 р. — 100 лірам). Девальвація ліри відбилася на цінах та заробітній платні. Ціни на головні продукти споживання населення зросли у 1920 р. порівняно з 1913 р. у 4,5 раза.

Італійська ліберальна держава переживала кризу. Представник Савойської династії король Віктор Еммануїл III (1900—1946) не відігравав вагомої ролі в політичному житті. Урядові ліберальні кола були неспроможні подолати серйозні труднощі перших повоєнних років. Протягом 1918—1920 рр. при владі змінилося 5 урядів. Воєнний уряд прем'єра Орlando протримався до липня 1919 р. і був усунутий від влади, головним чином, через невдачі у зовнішній політиці. Наступний кабінет під керівництвом представника радикальних та демократичних традицій в лібералізмі Франческо Нітті урядовав близько одного року. Його діяльність була спрямована на утримання цін на хліб, контроль за торгівлею такими товарами, як цукор, кава, вугілля, нафта, припинення спекуляцій, розширення виборчих прав та ін.

У таких умовах в 1919—1920 рр. Італію охопило революційне піднесення, яке називають “червоним дворіччям”. Воно проявилось у могутньому страйковому русі. Найбільшим виступом “червоного дворіччя” став рух італійського пролетаріату за захоплення фабрик і заводів у “промисловому трикутнику” (Мілан, Турин, Генуя). Протягом майже трьох тижнів вересня 1920 р. на захоплених робітниками підприємствах створювалися ради, тривала робота, виплата заробітної платні. Боротьба здійснювалась під керівництвом Загальної конфедерації праці, що перебувала під впливом Італійської соціалістичної партії (ІСП). У кількох містах були захоплені муніципалітети. Уряд перебував у стані розгубленості, а підприємці не зважувались використати військову силу для повернення своїх підприємств. Зрештою, робітники повірили обіцянкам уряду про підвищення заробітної платні та встановлення робітничого контролю на підприємствах. Певна річ, після повернення фабрик та заводів їх власникам про обіцянки всі забули. Проте, в 1919 р. було прийнято закони про 8-годинний робочий день, встановлено ціни на продовольство.

Не менш всеохопним був селянський рух. Повсталі селяни, орендарі, наймити вимагали землі, зниження орендної плати. Навесні 1919 р. поширився стихійний рух за захоплення поміщицьких земель. Він досяг таких розмірів, що уряд змушений був піти на поступки і в 1919—1920 рр. прийняти закони, що покращували становище сільського населення, дозволяли передання в ряді випадків у руки селян захоплених ними земель.

Наприкінці 1920 — початку 1921 р. Італію охопила промислова криза. У 1921 р. порівняно з 1920 р. кількість банкрутств зросла на 177 %, число безро-

бітних у січні 1922 р. сягнуло 600 тис. (в 1920 р. — 102 тис.). Легше перенесли кризу великі об'єднання. Концерн ФІАТ зміг за короткий час здійснити післявоєнну реконверсію виробництва, заклав виробництво продукції, що не користувалася попитом, і переорієнтувався переважно на експорт автомобілів, попит на які в ряді країн був стійким. Криза майже не зачепила хімічну, електричну та текстильну галузі. Зростання податків та інфляції, безробіття, дорожнеча та падіння реальної заробітної платні на 40—50 % призвели до різкого зниження рівня життя італійців. До війни Італія експортувала продовольство, а після війни повинна була купувати його за кордоном.

Складна внутрішньополітична ситуація, невдоволення мас результатами війни і своїм становищем вимагали енергійних дій з боку політиків. У контексті пошуків виходу з кризи відбувалася реорганізація наявних політичних сил, з'являлися нові угруповання. Загалом можна виділити три концепції розв'язання проблем, що їх пропонували політичні угруповання країни. Згідно з першою, пропонувалося провести демократичну реформу італійської держави, яка мала повернути довіру населення до влади і стабілізувати економіку. Друга концепція, за аналогією з російським варіантом, передбачала перехід влади до рук пролетаріату, повне перетворення державних органів влади та суспільної структури. Врешті, прихильники третьої концепції висловлювалися на користь авторитарного правління. Ці тенденції знайшли відображення у діяльності відповідно Італійської народної партії (ІНП), розвитку соціалістичного руху та утворенні фашизму.

Програма новоутвореної на базі масового католицького руху (за згодою Ватикану) Італійської народної партії, або коротко Пополарі¹, була оголошена вже в січні 1919 р. У ній наголошувалось на автономії гмін та органів місцевої адміністрації (усупереч домінуючим на той час центристським тенденціям); ставилась вимога свободи віросповідання, навчання, надання виборчих прав жінкам, забезпечення приватної власності, захисту принципу суспільного солідаризму. Під контролем новоутвореної партії незабаром організовано загальнонаціональний профспілковий центр — Італійську конфедерацію трудящих. Наприкінці 1919 р. ІНП об'єднувала близько 250 тис. осіб.

Достатньо міцні позиції в італійському суспільно-політичному житті посідала Італійська соціалістична партія, яка мала чи не найбільші можливості успішного здобуття влади. У 1920 р. чисельність партії сягала 216 тисяч. Проте її слабкою ланкою була відсутність єдності. Прихильники реформістського напрямку (Філіппо Тураті) виступали за еволюційний шлях перетворення держави та співробітництво з різними політичними партіями. Крайню ліву течію склали “абсентеїсти”, які були проти участі у парламентському житті Італії та вимагали переходу до рішучих дій — встановлення диктатури пролетаріату, виключення з партії реформістів (Амадео Бордіга). Керівні позиції займали “максималісти” (вже в назві прагнули бути подібними до більшовиків, виступаючи, як і вони, за здійснення програми-максимум). Ця група, на чолі з генеральним секретарем ІСП Константіно Лаззарі, висловлювалась за диктатуру пролетаріату, при цьому не відкидалася й можливість участі в парламентському житті країни. Під контролем максималістів перебував і центральний орган партії “Вперед” (“Avanti”). У листопаді 1920 р. за ініціативою Амадео Бордіги, Антоніо Грамші та Пальміро Тольятті сформувалася комуністична фракція в ІСП. Вона виступала як проти реформістів, так і максималістів, заперечуючи концепцію

¹ Пополарі — від італійської назви партії Partito Popolare Italiano — „popolo” — народ. Лідер партії — священик дон Луїджі Стурцо (1871—1959).

Б. Муссоліні.

суспільного розвитку на ліберальних засадах. На черговому партійному з'їзді в січні 1921 р. у Ліворно комуністична фракція не змогла здобути підтримки для своєї пропозиції про радикальну реорганізацію партії, а тому заявила про вихід з ІСП та створення Комуністичної партії Італії (КПІ). Її очолив А.Бордіга.

Комплекс нерозв'язаних гострих соціальних проблем, крах ідеалів та стереотипів у масовій свідомості італійців сприяли зародженню фашизму. Ініціатором створення фашистських союзів та їх лідером став Беніто Муссоліні (1883—1945).

Майбутній диктатор народився в родині середніх статків (мати була сільською вчителькою, батько ковалем). Батьки змогли заплатити за навчання сина в школі монахів. Беніто ріс впертим, агресивним. Помітний вплив на його формування мав батько, який вважав себе соціалістом. Соціалістичні ідеї стали близькими й Беніто, який після закінчен-

ня школи виїхав до Швейцарії. "Маленьким вождем" ("нікколо дуче") вперше він був названий у 1907 р., після висилки з кантону Женеви. Повернувшись до Італії, Б. Муссоліні успішно займався журналістикою, видавав газету "Класова боротьба" ("La Lotta di Classe"), з 1912 р. став головним редактором соціалістичної газети "Вперед". З початком Першої світової війни Соціалістична партія висунула гасло "абсолютного нейтралітету". Однак з розвитком конфлікту тон публікацій набував яскраво вираженого антинімецького та антиавстрійського характеру. 18 жовтня 1914 р. в газеті було опубліковано передову статтю "Від нейтралітету абсолютного до нейтралітету активного та дієвого". Саме цю формулу намагався нав'язати Муссоліні партійному керівництву. Після тривалих дебатів на засіданні керівництва ІСП його резолюцію було відхилено, а сам він виключений з рядів Соціалістичної партії. Однак Муссоліні продовжив активну політичну боротьбу на сторінках газети "Народ Італії" ("Popolo d'Italia"), де висловлювався за негайний вступ Італії у війну на боці країн Антанти. Ідея "революційної війни за місце під сонцем" знайшла відгук серед широких верств дрібних власників. Муссоліні став виразником їх настроїв. Після вступу Італії у війну, він 17 місяців перебував у діючій армії. Після демобілізації, отримавши поранення в ногу, повернувся в редакцію "Народ Італії". У травні 1921 р. був обраний до італійського парламенту.

Перша фашистська організація під назвою "Союз італійських воїнів" (Fascio Italiani di Combattimento) виникла в березні 1919 р. у Мілані. Учасники своєрідного з'їзду (300 осіб, у минулому вояків — учасників Першої світової війни) підписали декларацію, в якій зобов'язувались захищати вимоги фронтовиків і саботувати колишніх нейтралістів. Вони проголосили себе противниками будь-якого імперіалізму, зокрема італійського, вимагаючи водночас анексії спірних з Королівством СХС областей Далмації та Фіуме. Згодом їхня програма була доповнена широким переліком радикальних соціальних гасел: ліквідація сенату, поліції, каст, привілеїв та титулів, загальне виборче право, гарантії громадянських свобод, скликання Уста-

новчих зборів, встановлення 8-годинного робочого дня та мінімуму заробітної платні, передача землі селянам (принцип “Земля тим, хто її обробляє”), загальна освіта та ін. Отже, ці гасла були звернені не до якоїсь конкретної соціальної верстви, а до всіх італійців, які прагнули відчутних соціальних та політичних змін. На ранніх етапах фашистського руху до програм включалися такі популістські вимоги, як, наприклад, проголошення республіки в Італії (це гасло було зняте на другому з’їзді фашистських союзів у травні 1920 р.).

“Союзи комбатантів” поширилися по країні й дали назву всьому рухові. Фашисти запровадили воєнізовану форму — чорні сорочки, особливу організаційну структуру — легіони, когорти і давньоримське привітання — змах витягнутої вперед прямої руки.

У листопаді 1919 р. відбулися парламентські вибори, в яких вперше був застосований принцип загального та пропорційного голосування. 11 млн громадян отримали право голосу, але скористалися ним лише 56,6 %. Обрано 508 депутатів. З них 156 місць отримали Італійська соціалістична партія та 100 — Італійська народна партія. Менше половини парламентських місць здобули ліберальні угруповання, які змушені були при формуванні уряду блокуватися з пополарі, відколовши від них соціалістів. Поразки зазнали “комбатанти”, які здобули лише 20 місць.

У червні 1920 р. уряд очолив Джованні Джолітті (лідер Ліберальної партії), який досягнув помітних успіхів, зокрема у зовнішній політиці (Тіранський та Рапалльський договори). На 15 травня 1921 р. були призначені дострокові парламентські вибори, в яких фашисти виступили в єдиному блоці з лібералами Джолітті. Соціалісти, незважаючи на терор фашистських бойовиків та внутрішні розлами, здобули 123 місця, Пополарі — 107. В очах громадської думки участь у виборах фашистів легалізувала їх як політичну партію. Кількість членів фашистської партії почала зростати: якщо восени 1920 р. в країні налічувалося 200 фашистських союзів, то через рік їх кількість збільшилася більше ніж в 10 разів. Відразу після виборів фашисти перейшли в опозицію під приводом порушення Джолітті італійських інтересів в результаті укладення договору з Королівством СХС. Джолітті, який не зміг дійти згоди з ІНП, подав у відставку. Новий керівник уряду Бономі, який свого часу доклав зусиль до виключення Муссоліні з лав ІСП, запевнив населення країни, що боротиметься з будь-якими актами сваволі. Муссоліні висловив готовність до припинення внутрішньої боротьби. За посередництвом уряду, 3 серпня 1921 р. було підписано мирний пакт між соціалістами та фашистами.

Прихід фашистів до влади. У листопаді 1921 р. на з’їзді фашистських союзів у Римі створено Національну фашистську партію (НФП, Partito Nazionale Fascista). У програмі НФП радикальні вимоги перших фашистських союзів уже були відсутні. Зокрема, змінено ставлення до монархії. Ще навесні 1921 р., коли фашистські делегати довідались про прибуття на урочисте відкриття сесії парламенту короля Віктора Еммануїла III, то не з’явилися у залі засідань. Однак компроміс з королем міг не лише полегшити здобуття ними влади, але й дати підтримку прихильників монархії. Тому вже у вересневому 1921 р. виступі Муссоліні запевнив населення у непорушності монархічного устрою країни.

Влітку 1922 р. прагнення фашистів до захоплення влади ставало дедалі очевиднішим. Вони намагалися опанувати урядові структури, а якщо це не вдавалося, то створювали власні, конкуруючи таким чином з державними. Крім того, почали творити власні професійні спілки, які називалися синдикатами (згодом — корпораціями). Чисельність фашистських спілок швидко зростала (на червень

“Марш на Рим”. Б. Муссоліні з прихильниками входить до столиці Італії. 1922 р.

1922 р. — понад 450 тис. осіб, на кінець року — вже 800 тис.), оскільки маси сподівались, що фашисти забезпечать порядок і економічну стабілізацію в країні.

Головні політичні осередки країни не змогли організувати дієвий опір, а через ідейні розбіжності та брак консолідації не запропонували формули коаліційного уряду. Користуючись підтримкою великих промисловців, фінансистів та вищих військових кіл, 24 жовтня 1922 р. другий з'їзд НФП у Неаполі поставив урядові ультиматум, вимагаючи для своїх представників шість міністерських портфельів. Тим часом була оголошена загальна мобілізація фашистських дружин, які розпочали підготовку походу на Рим. 28 жовтня навколо “вічного міста” вже стояли фашистські відділи (за різними даними, від 14 до 33 тис. осіб). У римському гарнізоні налічувалося близько 28 тисяч солдатів, включаючи поліцію, які залишалися вірними королю Віктору Еммануїлу. Однак монарх відмовився підписати урядовий акт — декрет про воєнне становище. Уряд подав у відставку. 29 жовтня король запросив Муссоліні до Риму та доручив йому формування нового кабінету. Муссоліні у віці 39 років став наймолодшим прем'єром в історії Італії. В коаліційному уряді частину посад обійняли ліберали і представники Народної партії. Більшістю голосів парламент висловив довіру новому кабінету міністрів. Так Італія стала першою країною, де фашисти прийшли до влади.

Фашистська система влади. На порядку денному постало питання консолідації фашистського режиму. Перехід до диктатури відбувався у кілька етапів і був загалом завершений в січні 1925 р. У січні 1923 р. була створена Велика фашистська рада (ВФР, вищий орган фашистської партії), до складу якої увійшли партійні лідери, вищі фашистські урядовці та міністри. Вирішальний голос у Раді належав Муссоліні, який формував її склад та порядок роботи. ВФР розглядала всі декрети і закони перед винесенням їх на обговорення парламенту. Функції охорони порядку виконувала створена в січні 1923 р. шляхом об'єднання фашистських загонів Добровольча міліція національної безпеки, яка присягала королю, але

підпорядковувалася дуче (у другій половині 1923 р. її склад налічував близько 20 тис. осіб). Швидко зростала чисельність фашистської партії, яка на середину 1923 р. налічувала 625 тис. осіб.

Важливе значення в консолідації фашистського режиму мали парламентські вибори в квітні 1924 р. Вони відбулись на основі нового мажоритарного виборчого закону (від 15 липня 1923 р.): партія, що набрала принаймні чверть голосів виборців, отримувала 2/3 місць у парламенті. Вибори відбувалися в атмосфері терору та залякування. Муссоліні та його партія здобули 25 % і, таким чином, більшість у парламенті. Однак депутати опозиційних партій виступили із викриттям виборчих махінацій фашистів. У своїй промові 30 травня лідер Унітарної соціалістичної партії (створена на основі поміркованої течії ІСП, що виокремилась у жовтні 1922 р.) Джакомо Матеотті (1885—1924) вимагав визнання виборів недійсними. Після виступу Матеотті зійшов з трибуни та сказав своїм друзям: “Я зробив те що повинен був зробити. Тепер можете готувати для мене некролог”. Цей сміливий вчинок коштував йому життя. 10 червня 1924 р. група фашистів, що діяла за дорученням Муссоліні, викрала й вбила Матеотті. Однак вістка про цю розправу викликала таку хвилю обурення в країні, що це похитнуло позиції фашистської партії і мало не призвело до краху її урядування. Опозиційні депутати на знак протесту покинули стіни парламенту, утворивши Комітет опозиційних партій т. зв. Авентинський блок¹, вимагаючи від короля розпуску фашистського парламенту і відставки Муссоліні. Проте блок (до нього увійшли соціалісти, республіканці, католики, згодом приєдналися і комуністи) не вдався до активних дій. До того ж своїм виходом з парламенту опозиціонери припустилися грубої тактичної помилки. Таким чином вони зійшли з єдиної політичної арени, де могли на очах усієї нації боротися з фашизмом. Коли ж Авентинський блок відмовився прийняти пропозицію компартії оголосити себе народним парламентом і взяти владу в свої руки, комуністи повернулися в парламент. На початку 1925 р. блок був розігнаний Муссоліні. “Криза Матеотті” прискорила ліквідацію італійської ліберальної держави та встановлення диктатури.

3 січня 1925 р. дуче виступив у парламенті з промовою, яка означала перехід фашизму у наступ (особисто Муссоліні згодом зауважив, що “3 січня 1925 р. стара ліберальна держава була похована з усіма належними почестями”). Протягом 1925 р. було видано серію надзвичайних законів, що спричинили ліквідацію демократичних інститутів суспільства та встановлення фашистської диктатури. Законом від 24 грудня 1925 р. Муссоліні отримав новий офіційний титул — “голова уряду” і віднині повинен був формально звітуватися за свої дії лише перед королем, який, своєю чергою, міг підписувати декрети лише з відома та за згодою дуче. Міністри перетворювалися на чиновників, відповідальних перед головою уряду. Традиційний поділ на законодавчу та виконавчу влади став формальним, оскільки уряд отримав право видавати закони навіть без згоди парламенту, тобто уряд став центральним органом законодавчої та виконавчої влади (закон від 31 січня 1926 р.) Було проведено і реорганізацію місцевих органів державної влади. Законом від 4 лютого 1926 р. замість виборних муніципалітетів запроваджено інститут “подеста” — старійшин, яких призначали королівським декретом на 5 років. Закон від 6 квітня посилював

¹ Авентинський блок — названий за аналогією з одним із епізодів боротьби в античному Римі, коли плебеї, під час протистояння з патриціями, йшли, за переказами, на Авентинський пагорб — один з семи пагорбів Риму.

і розширював владу префектів у провінціях. З квітня був виданий закон про правову організацію колективних трудових відносин: вперше в державному законодавстві політичні мотиви стали критерієм для реєстрації профспілкової організації. Юридичне визнання з боку держави могла отримати лише одна профспілка (або підприємців, або робітників) у кожній професійній категорії. Природно, що єдиними визнаними державою профспілками могли виступати лише фашистські. Закон передбачав заборону локаутів з боку підприємців і страйків з боку робітників. Органи державної влади отримували право контролю над профспілками.

Муссоліні прагнув згладити враження громадської думки за кордоном від подій, що мали місце в 1924 р. (резонанс, викликаний вбивством Матеотті, був надто великим), а тому хотів домогтися активної підтримки італійської інтелігенції. У 1925 р. відбулася так зв. “війна маніфестів”. Філософ, професор університету в Римі Джованні Джентіле (1875—1944), міністр освіти у 1922—1924 рр. (згодом очолив Фашистський Інститут культури, став одним з головних теоретиків та ідеологів італійського фашизму), написав “Маніфест фашистської інтелігенції”, під яким поставили підписи понад сто інтелектуалів. Для Дж. Джентіле фашизм означав розвиток ідеї Рісорджименто (боротьби за незалежність та об’єднання Італії в ХІХ ст.) під керівництвом Муссоліні. У відповідь філософ Бенедетто Кроче (1866—1952), міністр освіти у 1920—1921 рр., опублікував “Контрманіфест”. Дж. Джентіле і Б. Кроче зайняли діаметрально протилежні позиції стосовно фашизму, як засвідчили назви обох творів. Як філософ зі світовим іменем Б. Кроче мав можливість висловити свою думку в політичних справах, не боячись репресій. Фашистський режим змушений був миритися з вільнодумством філософа і при нагоді використовував це як аргумент з пропагандистською метою для реклами своєї толерантності. Б. Кроче ідеал держави пов’язував з лібералізмом; він розглядав фашизм як заперечення будь-якої культури і цивілізації, витвір демагогії та пропаганди й заперечував тезу про друге, фашистське Рісорджименто. Низка діячів культури підтримали Б. Кроче. Ставлення інтелектуальної еліти до системи мало важливе значення для керівництва держави: в разі її підтримки фашизму та співробітництва з режимом, політичний успіх фашистському рухові був би забезпечений. Однак одностайної підтримки не було.

Протягом 1925 і 1926 років відбулася остаточна розправа з опозиційними друкованими органами (закон від 31 грудня 1925 р. наголошував на праві префектів забороняти випуск “небезпечних для громадського спокою газет”): як журналіст, Муссоліні розумів вагу слова.

Такий розвиток подій став можливим через відсутність реальної політичної альтернативи — сильного коаліційного уряду, обраного парламентським шляхом. Потенційна загроза революції, небезпека вибуху громадянської війни лякали багатьох з тих, хто підтримав Муссоліні. У цей момент вирішальними були не ідейні переконання, а реальна політична ситуація та роль в ній дуче. У промовах останнього в цей період домінували висловлювання харизматично-месіанського характеру: про взяття особистої відповідальності за долю країни, про свою роль і призначення в захисті фашизму.

На сторінках друкованого органу Муссоліні — журналу “Ієрархія” дуче проголосив, що 1926 рік повинен стати “наполеонівським роком фашистської революції”. У листопаді 1926 р., після чергового невдалого замаху на Муссоліні, уряд видав ряд законів (“Надзвичайні фашистські закони”): про заборону всіх “антинаціональних” політичних партій і організацій та закриття їхніх друкованих органів, що формально

завершувало перехід до однопартійної системи. Було заборонено також профспілки, крім одержавлених фашистських; позбавлено депутатських мандатів усіх членів Авентинського блоку; відновлено смертну кару за замах на життя Муссоліні, короля або королеви. Закони отримали назву “надзвичайних”, оскільки їх було запроваджено на 5 років, але згодом термін їхньої дії постійно поновлювано, і вони зберегли силу до падіння фашистського режиму. В 1927 р. засновано головні репресивні органи фашистської диктатури — Добровольчу організацію для боротьби з антифашизмом (так звана OVRA, таємна політична поліція) і Особливий трибунал (надзвичайний орган юстиції), який розглядав найважливіші справи протягом 48 годин.

Юні члени італійської “Балілли”.

З 1925 р. функціонувала організація, що мала на меті забезпечити дозвілля робітників (“Dopolavoro”). Вона опікувалась культурною освітою у дусі фашистського режиму, а водночас була засобом контролю над масами.

Для забезпечення впливу на молодь віком від 8 до 18 років 3 квітня 1926 р. створено спеціальну організацію під назвою “Balilla” (“Балілла” — від імені хлопчика, який дав сигнал до антиавстрійського повстання в Генуї в 1746 р.). До її складу входили осередки: “Balilla” для дітей до 14 років та “Avanguardia” (“Передова фашистська молодь”, парамілітарна організація), що охоплювала юнацтво віком до 18 років.

Таким чином, у 1926 р. завершився процес консолідації режиму: фашисти оволоділи всією повнотою законодавчої, виконавчої влади та встановили в країні диктатуру, що поєднувала в собі риси тоталітаризму та авторитаризму. З 1926 р. в країні існувала лише одна легальна політична партія — фашистська. Специфічні особливості італійського фашизму визначала корпоративна система, що виконувала соціальні, політичні, економічні та ідеологічні функції. Слід виділити кілька найважливіших етапів у корпоративному будівництві: заснування національних синдикалістських корпорацій (вересень—жовтень 1922 р.), прийняття Хартії праці (21 квітня 1927 р.), утвердження закону про корпорації (1934 р.), заснування Палати фашизму та корпорацій (19 січня 1939 р.).

Парад дітей від 6 до 8 років — як свідчення військового вишколу.

Ідеологічною доктриною синдикалістських корпорацій стали такі твердження: уряд — це арбітр, який перебуває понад класами та суспільними верствами; ретельна, не перервана страйками праця всіх класів під керівництвом уряду є умовою економічного розвитку Італії; корпорації — інституції, що гарантуватимуть стабільний рівень оплати праці завдяки усуненню розбіжностей між інтересами працівників та працедавців в ім'я “вищих інтересів” національного солідаризму.

Навесні 1927 р. Велика фашистська рада прийняла так звану Хартію праці, в якій проголошено основні принципи фашистського корпоративізму — системи, спрямованої, згідно з твердженнями дуче, на подолання класових антагонізмів. Формально Велика фашистська рада не володіла законодавчою владою, тому Хартія праці не була законом, але вона стала основою, на якій згодом було розроблено низку законодавчих актів. Фундамент корпоративної держави мали творити галузеві корпорації, які об'єднували підприємців і робітників для співпраці “на благо спільних національних інтересів”. Страйки та інші форми боротьби пролетаріату вважалися карним злочином. Муссоліні добре розумів, що одним лише насильством неможливо створити міцний фундамент політичної влади, тому фашизм активно насаджував у суспільстві власну систему ідейно-політичних та моральних “цінностей”, яка базувалася на безумовному визнанні авторитету вождя. Наприкінці 1928 р. відбулося поєднання функцій, які виконував дуче у фашистській партії, з державними посадами. Зокрема, Муссоліні як прем'єр уряду став головою Великої фашистської ради.

Юридично Віктор Еммануїл III залишався главою держави, що створювало видимість дуалізму в управлінні країною. Країна навіть мала два гімни: поряд з “Королівським маршем” функції державного гімну виконувала фашистська пісня “Джівінецца”.

24 березня 1929 р. (наступного дня після святкування 10-ї річниці створення фашистської організації) в Італії відбулися парламентські вибори. Фашисти намагалися надати виборам характеру урочистого плебісциту з питання про ставлення до фашизму взагалі. Отримана ними на виборах перемога дозволила стверджувати, що цього дня був узаконений створений ними “новий тип держави”.

Перші економічні заходи уряду Муссоліні значною мірою відповідали інтересам великої буржуазії та аграріїв. Держава відмовлялась від втручання у сферу приватних фінансових відносин, якщо це могло зачепити їхні інтереси. У перші місяці

Б. Муссоліні та гвардія віддають фашистський салют.

були денационалізовані телефон і телеграф, значно знижено податок на спадщину, знято обмеження квартирної плати, прями податки перетворені з прогресивних на пропорційні. Відкидаючи політичні свободи, новий уряд прагнув нічим не обмежувати економічну самодіяльність індивідуума, діючи у цій сфері в дусі класичного лібералізму. Це створювало у середніх верств населення враження, принаймні на початках, що фашизм — це їхній рух, їхня влада. Адже саме ці верстви населення прагнули водночас і до

посилення політичної влади, і до більшої економічної свободи. Тому значна їх частина підтримувала перші економічні заходи нового уряду.

Наприкінці 20-х років Італія досягнула серйозних успіхів у своєму розвитку. Обсяг промислового виробництва зріс на 60 % порівняно з 1920 р., а доходи селян підвищилися на 40 %. Однак така ситуація не була тривкою, і вже у 1929 р. в італійській економіці розпочалися кризові явища, які проявилися у падінні промислового та сільськогосподарського виробництва, зростанні чисельності безробітних. Криза тривала до 1934 р. За цей час промислове виробництво скоротилося на 30 %, обсяг зовнішньої торгівлі зменшився втричі, а зарплата значної частини робітників — на 50—60 %. У 1933 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних перевищила 1 млн осіб. Зазнали краху три найбільші банки Італії — Комерційний, Римський та банк “Італійський кредит”.

Особлива гострота кризових явищ в італійській економіці, пов’язана з її слабкістю, стала однією з причин посилення втручання держави в економічне життя. У цей час завершувався термін повноважень парламенту, тож необхідно було вирішувати питання про нові вибори. Проводити їх на основі старих ліберально-демократичних принципів означало б суперечити офіційній фашистській корпоративній доктрині, що вже тоді утвердилася у всіх сферах державного апарату. Отже, Муссоліні розпочав практичне творення корпоративної системи. У травні 1928 р. був опублікований закон про “Реформу політичного представництва”: парламент замінила Корпоративна палата. Кандидатів у депутати цієї палати загальною кількістю 800 осіб висували головним чином фашистські профспілки; потім Велика фашистська рада обирала з цього загального списку 400 кандидатур, які підлягали схваленню виборцями шляхом голосування за списком. Це мало створювати ілюзію залучення всього народу до вирішення питання про склад парламенту.

Протягом 1930—1934 рр. було організовано 22 галузевих корпорації (у промисловості, сільському господарстві, сфері послуг). До кожної з них входила рівна кількість представників профспілок та підприємців, по 3 функціонери фашистської партії. Корпорації визначали умови праці та регулювали відносини між підприємцями та робітниками: так, вони відновили скасований в 1923 р. 8-годинний робочий день і запровадили 40-годинний робочий тиждень. У 1930 р. було створено Національну раду корпорацій, куди входили призначені урядовим декретом представники підприємців та робітників разом з міністрами та їх заступниками, представниками фашистської партії й різними експертами. До завдань Національної ради, якій були підпорядковані 22 національні корпорації, входило здійснення загального керівництва італійською економікою та координація відносин між різними секторами виробництва. Корпоративна система поступово перетворилася в один з важелів фашистського державного регулювання економіки.

Будівництво корпоративної держави було завершено в 1939 р. реорганізацією вищих законодавчих органів держави. В січні 1939 р. замість розпущеної Палати депутатів було створено Палату фашизму та корпорацій. До її складу входили члени Великої фашистської ради і Національної ради корпорацій, яких призначав Муссоліні. Сенат залишився. Право номінування сенаторів належало королю. Політична влада фашистського режиму формально обмежувалася наявністю монархії. Ще більше посилилась роль фашистської партії в суспільстві. За новим статутом 1938 р., її було проголошено “єдиною партією” країни і визнано за нею функції захисту та розвитку “фашистської революції” та політичного виховання італійців.

Оскільки Муссоліні не мав цілісного уявлення про економіку, він захоплювався галасливими демонстративними кампаніями і недосяжними проектами. У сфері сільського господарства найбільш відомими заходами стали “битва за хліб” (1926 р.) та “комплексна меліорація”. Перша мала на меті зменшити залежність країни від імпортованого хліба шляхом збільшення виробництва зернових в Італії. Ця кампанія дала позитивні результати: починаючи з 1929 р., виробництво зернових почало зростати. 1933 рік був оголошений роком перемоги “у битві за хліб”. Щоправда, неврожай наступного року засвідчив нестабільність ситуації: Італія залишалася у значній залежності від імпорту зерна (ціни на хліб на 50 % перевищували американські). Крім того, ця кампанія завдала шкоди іншим, більш рентабельним в італійських умовах галузям сільськогосподарського виробництва (маслини, овочі). “Комплексна меліорація” мала призвести до розширення земельних площ, придатних для сільського господарства. Передбачалося освоїти близько 4 млн га, однак справа обмежилася висушуванням, насамперед, Понтійських боліт, розташованих недалеко від Риму, де й був створений взірцевий сільськогосподарський район. Ці заходи мали символізувати успіхи фашистського режиму.

Італія напередодні Другої світової війни. З середини 30-х років Італія почала активну підготовку до війни, яку здійснювано в контексті політики автаркії, спрямованої на забезпечення господарської незалежності Італії. В річищі цієї політики розгорнуто обширні плани самозабезпечення стратегічною сировиною. Цій меті слугувала й “битва за хліб”, пошуки родовищ вугілля та нафти, прискорене будівництво гідроелектростанцій. У 1934—1935 рр. в Італії запроваджено монополію зовнішньої торгівлі й значно скорочено вивіз стратегічних товарів. У 1936 р. було націоналізовано Італійський банк, який перетворено в Центральний емісійний банк країни, що контролював всю її кредитно-грошову систему. Держава надавала пріоритет розвитку стратегічно важливих галузей промисловості та їх сировинної бази. За роки автаркії змінилась структура промислового виробництва: в результаті мілітаризації економіки значно зросла питома вага машинобудівної та металургійної промисловості, скоротилась частка текстильної галузі. Завдяки розвитку цих галузей частка промислового виробництва в Італії напередодні війни вперше перевищила питому вагу сільського господарства у валовому виробництві. Але політика автаркії в основних своїх засадах

Група європейських державних діячів на чолі з Б. Муссоліні (другий ліворуч). Італія. 1933 р.

виявилася нездійсненою. В умовах Італії, з огляду на географічне положення країни та брак власних природних ресурсів, повне самозабезпечення сировиною взагалі було нереальним. Напередодні війни Італія продовжувала ввозити з-за кордону до 80 % найважливіших видів стратегічної сировини.

Зближення з Німеччиною сприяло активізації політичної та морально-психологічної

підготовки до війни. Одним із засобів дисциплінування нації стало залучення дедалі більшої кількості італійців до фашистської партії та контрольованих нею організацій (у 1937 р. її чисельність зросла до 2 млн осіб). Членство в партії ставало запорукою політичної кар'єри і давало інші переваги. Особливу увагу влада приділяла підростаючому поколінню: всі існуючі молодіжні та дитячі організації у 1937 р. були об'єднані в Італійську лікторську молодь, яку очолював секретар фашистської партії. Гаслом новоутвореної організації, як і фашистської партії, було: “Вірити, підкорятися, боротися!”. Спеціальні організації були створені для всіх категорій населення, включаючи домогосподарок.

Турботу про моральний стан дорослого населення було доручено створеному 1937 р. Міністерству народної культури. Цей найважливіший ідеологічний орган фашистської держави керував пресою, кіно, радіо та театрами.

В умовах католицької Італії забезпечення суспільної згоди значною мірою залежало від взаємин держави з Ватиканом. Ще у вересні 1870 р., коли під час боротьби за об'єднання Італії королівські війська зайняли Рим, Папа прокляв італійську державу і заборонив католикам брати участь у політичному житті. На відміну від лібералізму, фашизм дотримувався принципу, що в італійському суспільстві не повинно залишатися жодної сфери, опозиційної щодо держави. Тож, зайнявши посаду прем'єра, Муссоліні пішов по лінії примирення зі Святим Престолом: виділив кошти на відновлення зруйнованих церков, у школи та лікарні повернув розп'яття, визнав Католицький університет в Мілані та збільшив платню священникам. Зрозуміло, такі дії Муссоліні були продиктовані потребами політичної стратегії та тактики.

“Римське питання” було врегульоване в 1929 р. підписанням з Пієм XI угод та Конкордату в Латеранському палаці. Згідно з Політичним трактатом, Італія визнавала державу Ватикан (з територією 44 га і населенням близько 1 тисячі осіб) під верховним суверенітетом Святого понтифіка, а Ватикан, зі свого боку — Італійське королівство на чолі з Савойською династією. Визнання католицького віросповідання єдиною державною релігією в Італії, запровадження обов'язкового вивчення релігії у всіх початкових та середніх школах відкривали можливість для протидії фашистській пропаганді. Але Муссоліні не бажав визнавати першості Церкви у справах виховання, чого, своєю чергою, не міг прийняти Папа Пій XI. Репресії торкнулись Католицької дії — досить потужної і впливової організації, що об'єднувала світських католиків і була єдиною діючою нефашистською масовою інституцією в тоталітарній державі. У цій ситуації 26 червня 1931 р. Папа Пій XI виступив з енциклікою на захист Католицької дії. У ній він піддав критиці політику фашистської партії, що прагнула монополізувати виховання молоді, спираючись на ідеологію тоталітарної держави, яка порушує природні права родини і Церкви. Протистояння завершилось компромісом: Католицька дія мала продовжувати свою діяльність виключно як релігійна організація.

Фашизм вніс у повсякденне життя італійців ряд ритуалів, які умовно можна об'єднати поняттям “фашистський стиль”. У лютому 1938 р. Муссоліні запровадив в армії парадний “пруський крок”, який він назвав “римським кроком”. Поряд з королем, Муссоліні став першим маршалом імперії, наступного року оголосив себе головнокомандувачем. Влітку 1938 р. було оголошено про початок кампанії за так зване “культурне оздоровлення”. Вона передбачала заходи з метою запровадження “фашистського стилю” та посилення боротьби з іноземними впливами у житті нації. Члени партії зобов'язувалися до фашистського привітання замість звичного руко-тискання; жінкам заборонено носити штани; для пішоходів встановлено односторонній

рух лівим боком вулиці. Згідно з рішенням уряду, всі італійці, незалежно від віку, соціального статусу та статі, повинні були проходити щосуботи військово-спортивні тренування та політичне навчання. Муссоліні сам демонстрував зразки такого поступовання, влаштовуючи змагання з плавання, бігу з бар'єрами та ін. Такі масові заходи, “рух в єдиному ритмі”, на думку фашистів, мали сприяти формуванню почуття колективізму, а разом з тим, дозволяли тримати маси під контролем.

На рівень державної політики було поставлено стимулювання приросту населення, яке зросло з 37 974 тис. в 1921 р. до 41 177 тис. в 1931 р. Муссоліні надавав цьому великого значення, висловивши свій задум у формулі: “Більше населення — більше солдатів — більше могутності” (у 1960 р. планувалося досягти цифри 60 млн). Батьки багатодітних родин отримували вищу платню, а жінки, які народжували найбільше дітей, ставали почесними членами фашистської партії. Неодружені не мали шансу зробити кар'єру, а в 1939 р. їх було заборонено приймати на урядову службу. Газети друкували дані про перебіг змагань між містами за найбільший приріст населення. Проте, відсоток народжуваності в країні зменшувався з кожним роком (в 1932 р. кількість народжених сягла найнижчого рівня від 1876 р.). Іншим засобом збільшення кількості населення було обмеження еміграції. Коли в 1920 р. близько 350 тис. італійців виїхали до США, то після 1924 р., зрештою й через американські обмеження, ця цифра зменшилась до 7 тис. на рік.

Переглянув Муссоліні й політику у расовому питанні. 14 липня 1938 р. було опубліковано так зв. Расовий маніфест, в якому проголошено необхідність зберігати в чистоті італійську расу. У документі йшлося про необхідність дотримання дистанції між європейцями та людьми Сходу і африканцями. Можна стверджувати, що в основі расистської політики в Італії лежали суто біологічні критерії, без філософських чи релігійних нашарувань. 6 серпня почав виходити журнал “Захист раси”, а 1 вересня при Міністерстві внутрішніх справ засновано Вищу раду з проблем демографії та раси. Посилення антисемітської тенденції в ідеології та політиці італійського фашизму було пов'язане із впливом гітлерівської Німеччини. Восени 1938 р. було ухвалено серію законів, за якими євреї, які оселилися в Італії після 1919 р., повинні були покинути країну, іншим заборонялося обіймати посади в державних і наукових установах, викладати в університетах та школах, служити в армії, брати участь в конференціях, друкуватися в пресі та ін. З 50 тисяч євреїв, які тоді проживали в Італії, понад 12 тисяч були піддані репресіям. У виданні “Друга книга фашизму” (1940 р.) Муссоліні твердив, що “міжнародний сіонізм” є “непримиренним ворогом фашизму”.

У галузі зовнішньої політики фашистська Італія взяла курс на створення великої колоніальної імперії в басейні Середземного моря (яке Муссоліні мріяв перетворити на внутрішнє море Італії) та в Африці. Проте 20-і роки не відзначалися відвертою агресивністю. Протягом 1920—1937 рр. Італія була членом Ліги націй, а в 1928 р. приєдналася до пакту Бріана—Келлога. У 1923 р. Італія спробувала окупувати острів Корфу, що належав Греції. Однак, зустрівши протидію Англії, була змушена евакуювати свої війська. У 1924 р., за угодою між КСХС та Італією, остання отримала порт Фіуме. З цієї нагоди Віктор Еммануїл нагородив Муссоліні нашийним знаком ордена Благівіщення. Були зміцнені зв'язки з Албанією, зокрема 1926 р. підписано пакт про дружбу та безпеку. З 1924 р. спостерігається зближення Італії з країнами Малої Антанти: договір про дружбу з Чехословаччиною, через два роки — з Румунією. Останнім договором Італія формально визнавала права Румунії на Бессарабію. На початку 1924 р. були встановлені дипломатичні відносини з

Радянським Союзом, а 1933 р. підписано Пакт про дружбу, ненапад та нейтралітет з СРСР. Італія зміцнила свої зв'язки з Угорщиною, уклавши з нею у 1925 р. торговельний договір, а наступного року — договір про дружбу. Італії не вдалося одержати після закінчення війни вагомих компенсацій в колоніальному плані, що викликало невдоволення в урядових колах. Англо-італійська угода 1926 р. перерозподілила сфери впливу в Ефіопії на користь Італії. Проте до 1932 р. Італія відверто не виявляла своїх планів щодо Ефіопії, підписавши з нею 1928 р. договір про дружбу, примирення й арбітраж строком на двадцять років.

Натомість зовнішня політика 30-х років уже характеризувалась боротьбою за національне “розширення” та посиленою агресивністю. У 1932 р. вийшла в світ книга “Доктрина фашизму”, що стала канонічним текстом ідеології італійського фашизму. Муссоліні продовжував розглядати Дунайський регіон зоною природної експансії Італії, визначивши його як “європейський тил Італії”, без якого вона була б змушена “відігравати незначну роль півострова на краю Європи”. Він планував створити угруповання держав у складі Італії, Австрії, Угорщини й Хорватії (що передбачало розчленування Югославії). Ці країни опинилися б під італійським економічним впливом. У березні 1934 р. були підписані Римські протоколи, за якими Італія, Австрія та Угорщина робили одна одній значні економічні поступки, вигідні, зокрема, Австрії. Щоправда, тут інтереси Італії та гітлерівської Німеччини збігалися, що викликало протистояння обох країн в цей час.

Перша військова демонстрація, здійснена Муссоліні, була спрямована проти майбутнього союзника — фашистської Німеччини, що спробувала в 1934 р. захопити Австрію. Дуче, який тоді побоювався посилення Німеччини, віддав наказ про концентрацію італійських військ на австрійському кордоні. Це стало однією з причин, що перешкодила Гітлеру в той час здійснити план аншлюсу.

Муссоліні прагнув забезпечити собі підтримку Франції на випадок німецької загрози Австрії, тим більше, що вирішив паралельно здійснити завоювання Ефіопії. У січні 1935 р. Муссоліні підписав з міністром закордонних справ Франції П'єром Лавалем низку угод (Римські угоди) про збереження статус-кво в Дунайському регіоні, розподіл сфер впливу в Африці. Дослідники переговорів схильні вважати, що Лаваль недвозначно дав згоду на завоювання Ефіопії (італійці отримали свободу дій у Східній Африці). Натомість Італія зобов'язувалася поступово скасувати привілейований статус італійців у французькій колонії Туніс, на який Франція дала згоду ще в 1896 р.

У жовтні 1935 р. італійські війська увійшли на територію Ефіопії — країни, що була членом Ліги націй. Агресію проти цієї країни дуче виправдовував гуманними цілями: нібито Італія покликана ліквідувати систему рабства, що там збереглася. Італійським солдатам (на території Ефіопії воювала 200-тисячна армія) обіцяли

Б. Муссоліні підписує Римську угоду. Рим. 1934 р.

Під час війни в Ефіопії.

ділянки землі в майбутній колонії. Муссоліні намагався пробудити в громадян почуття національної гордості та вищості стародавнього народу, який має за плечима велике минуле. Коли Ліга націй ввела в листопаді 1935 р. економічні санкції проти Італії, Муссоліні оголосив кампанію збирання золота серед населення у фонд батьківщини. У травні 1936 р. всю територію Ефіопії було окуповано, і вона припинила існування як самостійна держава. Декретом

італійського короля було створено Італійську Східну Африку (король отримав титул ефіопського імператора), до складу котрої увійшли Ефіопія та завойовані раніше Еритрея та Сомалі. Після захоплення Ефіопії, у листопаді 1936 р., Муссоліні говорив: “Якщо для інших Середземне море є дорогою, то для нас це — саме життя... і за це море, яке було Римським морем... італійський народ встане як одна людина, готова боротися з рішучістю, приклад якої важко знайти в історії...”.

Італо-ефіопська війна привела до зближення Італії та Німеччини. Невдовзі після початку громадянської війни 1936 р. в Іспанії, Гітлер та Муссоліні прийшли на допомогу генералові Франко. В Берліні було створено спільний штаб з керівництва військовою інтервенцією в Іспанії. Італія, головним чином, поставляла на іспанський фронт добровольців: відділи фашистської міліції, а згодом і регулярні війська, загалом близько 80 тис. осіб. У своїх промовах дуче і фюрер говорили про спільність цілей фашизму та нацизму.

У червні 1936 р. міністром закордонних справ Італії було призначено графа Чіано, зятя дуче, відвертого прихильника союзу з Німеччиною. У жовтні 1936 р. було підписано італо-німецьку угоду, так зв. Жовтневий протокол, що визначив сфери впливу в Європі та басейні Дунаю. 1 листопада Муссоліні виголосив у Мілані на Соборному майдані гучну промову, в якій, зокрема, заявив: “Результатом берлінських зустрічей стала згода між обома країнами щодо деяких конкретних проблем... Ця угода... ця вертикаль Берлін—Рим — це не лінія поділу, а радше вісь, навколо якої можуть об’єднатися всі європейські держави, що прагнуть співпраці й миру”. Так виникла відома “вісь Берлін—Рим”. 6 листопада 1937 р. Італія приєдналася до Антикомінтернівського пакту, зробивши новий крок на шляху поступок Німеччині. Таким чином, було створено троїстий блок Німеччини, Японії та Італії. У грудні 1937 р. Італія вийшла з Ліги націй.

У березні 1938 р. Муссоліні погодився з аншлюсом Німеччиною Австрії. Він відкрито підтримував вимогу Німеччини про передачу їй Судетської області Чехословаччини. У вересні 1938 р. Муссоліні та Чіано взяли участь в Мюнхенській нараді з Чемберленом, Даладье та Гітлером, на якій було вирішено долю Чехословаччини.

У квітні 1938 р. в Римі були підписані англо-італійські угоди, відомі під назвою “Великодня угода”. Велика Британія визнала завоювання Італією Ефіопії.

7 квітня 1939 р. Муссоліні почав захоплення Албанії (проголошена незалежною державою у 1912 р., що було підтверджено Лондонською мирною угодою 1913 р.; після завершення Першої світової війни до 1920 р. на її території перебували італійські війська, виведені з країни під тиском албанського національно-визвольного руху; у 1926—1927 рр. між двома державами підписано Тіранські угоди, що передбачали політичне та правове партнерство, зокрема щодо збереження територіального статус-кво Албанії). Вже наступного дня Албанія перейшла під протекторат Італії, і, на прохання проіталійськи налаштованих албанців, ухвалено об'єднання обох королівств.

22 травня 1939 р. Чіано та Ріббентроп підписали в Берліні італо-німецький договір про військово-політичний союз, так зв. "Сталевий пакт". Обидві сторони домовилися консультуватися з усіх питань загального європейського становища, поглиблювати військово-економічну співпрацю та надавати допомогу у випадку вступу однієї із сторін у військовий конфлікт.

Розділ 10. Іспанія

Перші повоєнні роки. У Першій світовій війні Іспанія не брала участі, оголосивши в день її початку про свій нейтралітет. Однак, займаючи вигідне геостратегічне становище, вона цікавила як Троїстий Союз, так і Антанту, і успішно цим скористалася. Іспанія провадила активну торгівлю, постачаючи обом воюючим блокам товари свого традиційного експорту — вугілля та продовольство. В країні почався економічний бум: відкривалися нові фабрики та заводи, розширювалися обсяги сільського господарства.

Найбільш успішно розвивалися Каталонія та Басконія (Країна Басків). За один лише 1918 р. в Каталонії було створено близько 300 акціонерних товариств, в Басконії — 50. З 1913 по 1918 рр. видобуток вугілля в країні збільшився удвічі. Більш ніж у два рази зросло виплавлення чавуну, сталі та міді. У результаті замовлень воюючих країн став активним зовнішньоторговельний баланс Іспанії: у 1918 р. експорт перевищив імпорт майже на 50 %. Золотий запас країни збільшився майже в 4 рази.

Стрибок, який здійснила Іспанія в роки Першої світової війни на шляху розвитку капіталізму, відіграв величезну роль у розташуванні політичних сил в країні. Ще 1902 р. на іспанський престол вступив 16-річний король Альфонс XIII (1902—1941) з династії Бурбонів. Законодавча влада в країні належала, згідно з Конституцією 1876 р., королю та станово-представницьким Кортесам, виконавча — також королю та Кабінету міністрів, який він призначав. Складовою частиною іспанського державного механізму була армія: в роки війни виникла густа мережа так званих “військових хунт”, або “хунт оборони”, які об’єднували офіцерів різних родів військ.

Важливе місце в суспільно-політичному та культурному житті іспанців, які відзначалися високою релігійністю, займала католицька церква. “В Іспанії ти є католиком або ніким”, — підкреслював один з духовних ієрархів країни, з 1928 р. кардинал Педро Сегура (1880—1957). У 1919 р. під контролем та керівництвом церкви

виникла Національна католицька аграрна федерація, що об’єднала низку католицьких організацій. Політичний істеблішмент Іспанії був представлений монархічними (консерватори та ліберали) й буржуазно-республіканськими (Республіканський союз, Радикальна партія) партіями. Консерватори та ліберали обстоювали конституційну монархію, виступали за помірковані реформи у сфері адміністрації та соціального законодавства. У зовнішній політиці їх об’єднував підхід до вирішення проблеми Марокко. Різниця між ними полягала у методах досягнення цілей: тверда лінія чи помірковане маневрування. Дедалі впливовішою політичною силою ставали буржуазні республіканці. У 1918 р. кілька республіканських партій створили “Республіканську федерацію”, яка виступила в листопаді з маніфестом, де проголошувалась необхідність вирішення

Король Іспанії Альфонс XIII.

аграрної проблеми, запровадження трудових договорів, вирішення національного питання, реорганізації армії, покращення народної освіти. Провідними політичними та професійними організаціями робітництва Іспанії були: Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП, утворена в 1879 р.) та підконтрольна їй профспілка — Загальний союз робітників (ЗСР, утворений у 1888 р.); а також анархо-синдикалістська загальнонаціональна профспілка, що мала найбільше поширення в Каталонії — Національна конфедерація праці (НКП, утворена в 1911 р.). НКП була найбільшою професійною організацією, що станом на початок 1930-х рр. налічувала близько 1 млн осіб, тимчасом як ЗСР — 300 тис. осіб. Ці організації конкурували між собою, тому часто соціалісти воліли виступати в єдиному блоці з республіканцями, ніж з анархістами. Останні також підкреслювали свою самостійність і відхиляли пропозиції про приєднання до соціалістичного центру. Впливи Комуністичної партії Іспанії (КПІ, остаточно сформувалась в 1921 р.) були незначними; кількість прихильників партії не перевищувала 3 тисяч.

Вже наприкінці 1920 р. тимчасове процвітання воєнних років змінилося кризою. У 1920 р. населення країни становило 20,3 млн осіб. Аграрно-промислова Іспанія (57 % населення було зайнято в сільському господарстві, 21,9 % — у промисловості, 20,8 % — у сфері обслуговування) за рівнем розвитку промисловості продовжувала відставати від передових західноєвропейських держав. Характерним для країни була нерівномірність економічного розвитку окремих регіонів: північні райони — Каталонія, Басконія та Астурія — були центрами текстильної промисловості, машинобудування, електротехнічної, хімічної, вугледобувної та металургійної промисловості. В інших районах країни існували дрібні підприємства харчової, швейної, деревообробної промисловості. Скорочення виробництва, що охопило Іспанію після втрати замовлень внаслідок завершення Першої світової війни, зачепило майже всі галузі народного господарства. В країні розпочалися масові звільнення, ціни зросли майже удвічі. Поширеною формою соціального протесту стали демонстрації, страйки, які подекуди переростали у відкриті сутички з поліцією та армією. Активізувався селянський рух в аграрних районах Андалусії, який супроводжувався захопленням поміщицьких земель. Керували виступами робітників та селян, зазвичай, профспілки — НКП та ЗСР. Результатом соціальних протестів перших післявоєнних років стало встановлення 8-годинного робочого дня, заборона дитячої праці та введення страхової допомоги зі старості та інвалідності.

Важливим підсумком періоду Першої світової війни була помітна активізація національного руху в Каталонії, Басконії, Галісії. На території Іспанії сформувалися чотири нації: іспанська, каталонська, баскська та галісійська. Останні три, які склали 15,6 % всієї території Іспанії з населенням понад 6 млн осіб (третина всього населення), вимагали автономії для своїх національних областей. Однак, правлячі кола ігнорували їхні права. Зауважимо, що Каталонія та Басконія були найбільш розвинутими у промисловому відношенні регіонами, для яких решта країни слугувала ринком збуту промислової продукції.

У Галісії національні сили утворили в 1916 р. так звані “Братства” (“Ірмандадес”). У 1918 р. вони оприлюднили свої вимоги під назвою “Програма галісійського націоналізму”. Йшлося про здобуття автономії для Галісії. “Ірмандадес” активно пропагували ідею самостійності галісійської нації, яка має свою мову і свою культуру.

У 1918 р. в Країні Басків було розроблено та внесено в Кортеси законопроект про надання Басконії широкої автономії у сфері освіти, адміністративного влаштування, податкової системи та ін.

Національні сили Каталонії були першими, хто активізував свої дії. У середині листопада 1918 р. каталонські депутати подали мадридському урядові проект про надання Каталонії автономії. У краї почалися масові виступи на його підтримку. Уряд відповів запровадженням у січні 1919 р. військового стану та концентрацією значних військових та поліцейських з'єднань. У 1922 р. виникла ліва націоналістична партія “Естат Катала” (“Каталонська Держава”), яку очолив відомий діяч національного руху полковник Ф. Масіа. Головною вимогою партії стало утворення незалежної Каталонської республіки. “Естат Катала” провела 11 вересня 1923 р., у 209-у річницю смерті Рафаела де Касанова (національного героя Каталонії, який віддав своє життя за каталонську свободу у боротьбі проти військ іспанського короля Філіпа V) могутню демонстрацію національного руху. До столиці провінції — Барселони — прибули делегації баскських та галісійських національних сил. На спільному засіданні було вирішено об'єднати зусилля у боротьбі за автономію згаданих провінцій.

Отже, національний рух в Каталонії, Басконії та Галісії являв серйозну загрозу для монархічної Іспанії. За висловом одного з лідерів лібералів, глави уряду в грудні 1918 р. — квітні 1919 р. графа Романонеса, національний рух, зокрема Каталонії, став “жахливою проблемою, що вічно висіла над Кортесами, над урядом і над короною”.

Загостренню внутрішньополітичної боротьби сприяла колоніальна політика Іспанії в Марокко. На початку лютого 1922 р. головною темою засідань Кабінету міністрів була марокканська проблема. Згідно з умовами франко-іспанського договору 1912 р., Іспанія отримала частину Марокко. Проти іспанської колоніальної адміністрації в Марокко, яка силою заволоділа багатою територією, розгорнувся національно-визвольний рух. Найбільш інтенсивного характеру він набув після утворення воєнно-політичного об'єднання гірських племен області Риф у Північному Марокко (Рифська республіка). Влітку 1921 р. у битві під Анвалем повсталі марокканські племена рифів завдали поразки іспанським колоніальним військам: на полі бою залишились тисячі вбитих та поранених, 700 солдатів і офіцерів було взято в полон. Поразка спричинила падіння чергового уряду та утворення коаліційного кабінету Антоніо Маури, одного з лідерів консервативної партії.

У країні набирали розмаху демонстрації проти війни, вимоги покарати винних у військовій катастрофі. Урядові Маури довелося створити спеціальну слідчу комісію. Під час слідства виявилось, що перед судом повинні постати 30 вищих військових чинів, відомі урядові чиновники. Це завдало серйозного удару урядові Маури, й у березні 1922 р. йому на зміну прийшов ліберально-консервативний кабінет Санчеса Герра. Першим заходом уряду стало відновлення конституційних гарантій (скасованих урядом Романонеса 25 березня 1919 р.) та оголошення амністії. У листопаді Герра провів через Кортеси закон про розпуск військових хунт та заборону офіцерам перебувати у військових союзах. Однак прагнення прем'єра покарати винуватців поразки при Анвалі спричинили падіння його уряду та утворення нового кабінету на чолі з Гарсія Пріето, чільне місце в якому посіли ліберали. Однак і цей уряд був приречений на коротке існування.

Про нестабільність політичної ситуації в країні свідчить той факт, що за період з кінця 1917 по грудень 1922 рр. в Мадриді змінилося 11 урядів, які намагались управляти в рамках конституційної монархії. Однак їм не вдалося вирішити нагальні проблеми. Після відновлення конституційних гарантій з новою силою піднялася хвиля страйкового руху. Консервативні уряди обрали не найкращий шлях боротьби — переслідування робітничих організацій, що завдало удару на території Каталонії, передусім, по анархістах. Саме НКП виступала ініціатором

та провідником страйкового руху. Однак організація не відзначалася єдністю, хоча більшість її прихильників залишалася вірною анархізму. Доктринальні суперечки викликало питання вибору методів боротьби. У центрі анархістського руху — Барселоні впродовж 1919—1923 рр. тривала так зв. війна *pistoleros* (“пістолетна війна”). Поряд з фанатами “прямої дії” на політичній сцені появилися наймані вбивці. Індивідуальний терор спрямовувався на керівників профспілок, навіть прихильників анархістського руху — політичних, у сенсі доктринальних, противників. Часто замовником вбивств виступала влада. За півроку (1921 р.) у Барселоні кількість жертв терору сягнула 228 осіб, з них 84 померли відразу або від отриманих ран.

Е. Дато.

“Пістолетна війна” спричинила кризу конституційної монархії, а також призвела до деградації синдикалістського руху. У 1921 р. було вбито прем’єра Едуардо Дато (1856—1921), якого називали “каторобітничого класу”. Це вбивство свідчило про вихід “пістолетної війни” за межі Каталонії. У цій вкрай напруженій політичній ситуації монархія обрала шлях авторитарної диктатури.

3 весни 1923 р., коли в Кортесах вкотре почали обговорювати питання покарання винних за поразку під Анвалем, стало очевидним, що захоплення влади військовими неминуче. Рішення Кортесів заслухати 20 вересня 1923 р. доповідь про результати розслідування причин поразки під Анвалем прискорило виступ змовників. З метою запобігти вибухові невдоволення широких верств населення, 13 вересня 1923 р. командував військовим округом Каталонії генерал Мігель Прімо де Рівера (1870—1930) здійснив державний переворот. Фактично військовий переворот охопив лише Каталонію та Арагон. У своєму маніфесті від 13 вересня “До країни, армії та іспанців” де Рівера зазначав, що переворот було здійснено для “порятунку країни”, тобто виведення її зі стану “анархії” та “безладу”. 15 вересня Прімо де Рівера прибув у Мадрид, і Альфонс XIII доручив йому формування уряду.

Диктатура Прімо де Рівери (в іспанській історіографії трактується як Перша диктатура — La Primera Dictadura 1923—1930). Прімо де Рівера негайно створив замість уряду Директорію (перебувала при владі до грудня 1925 р.) у складі військових (генералів та адміралів) на чолі з президентом (посада глави нового утворення) Прімо де Ріверою. Свою діяльність Директорія почала із запровадження воєнного стану, припинення дії конституції, розпуску Кортесів, ліквідації демократичних свобод, переходу влади на місцях від місцевих муніципалітетів до рук військових губернаторів. Усі рішення центральної влади візували дві особи: король та Прімо де Рівера. Декретом від 17 вересня 1923 р. оголошено про створення в усіх провінціях країни, включно з Марокко, “соматен”¹ — загальнонаціональних

¹ “Соматен” (somaten — у перекладі з каталонської “ми на сторожі”) — збройні загони, що мали традиції від часу війни з Наполеоном, створені в Каталонії в 1919 р. для забезпечення громадського порядку, хоча найчастіше використовувались для придушення виступів робітників. На літо 1919 р. в лавах “соматен” Каталонії налічувалося близько 18 тис. осіб.

збройних формувань, що мали слугувати опорою новій владі. Політичне керівництво новим режимом мала здійснювати створена партія “Патріотичний Союз”. 18 вересня королівським декретом були запроваджені спеціальні заходи та міри покарання (від 6 місяців тюремного ув’язнення до розстрілу) за виступи “проти єдності нації”, не вивішування національного прапора і застосування у публічних виступах та офіційних актах каталонської мови. Декрет підкорив судову систему та органи юстиції Директорії. Усі політичні партії та профспілки були заборонені, за винятком тих, що обрали політику співпраці з режимом: ІСРП та ЗСР. В Іспанії встановився режим військово-монархічної диктатури. 4 червня 1924 р. було оголошено амністію, що цілковито виправдала винних у поразці в Марокко. В декреті про амністію катастрофа під Анвалем пояснювалась несподіваною панікою, що охопила війська. Якщо врахувати, що свій новий режим Прімо де Рівера представляв як перехідний, встановлений без будь-яких намірів ліквідувати конституцію, а лише для того, щоб відійти від старої політики, відновити порядок та ліквідувати африканську проблему, не дивно, що широкі народні маси ставилися до режиму з симпатією, а політичні партії не виявляли ані найменшого опору.

Саме під гаслом “відродження країни” Прімо де Рівера розгорнув економічну політику, яка була спрямована на стимулювання національного виробництва (декрет від 30 квітня 1924 р.), передусім важкої промисловості, вуглевидобувної галузі. Велику увагу приділено розвитку гідроелектроенергетики та іригаційним спорудам, будівництву та транспорту. Створювалися державні монополії (нафтова та тютюнова), національні концерни (у 1927 р. — концерн з електрифікації країни). У 1924 р. було створено Раду національної економіки для планування та координації економічного розвитку країни,

Альфонс XIII (в центрі), генерал М. Прімо де Рівера (ліворуч). 1923 р.

в 1927 р. — Раду з регулювання промисловості. Це був крок до централізації управління економічним життям Іспанії. Фінансова політика базувалася на збільшенні податків. У сфері сільського господарства діяльність нового режиму була зосереджена переважно на питаннях колонізації. З цією метою в 1924 р. було створено організацію “Аграрна соціальна дія”. Декрет 1923 р. юридично закріпив права власності на землю, що оброблялася селянами. У сфері праці та соціальних відносин Прімо де Рівера започаткував корпоративну систему (декрет від 26 листопада 1926 р.), в рамках якої робітники та підприємці об’єднува-

лися в загальнонаціональні корпорації. Соціально-економічні заходи Прімо де Рівери, які мали яскраво виражений протекціоністський характер, можна розглядати загалом як елементи державно-монополістичного регулювання.

Однак ліквідація конституційних форм правління загострила політичне життя в країні. У складних умовах опинився національно-визвольний рух Каталонії, Басконії та Галісії. Репресіям було піддано демократичну інтелігенцію, яка втратила елементарні права висловлювати свої погляди.

Незважаючи на обіцянки, нова влада не поспішала відновити парламентську систему в країні. З літа 1924 р. починаються перші виступи проти диктатури. Піднялась нова хвиля національного руху в Каталонії. Широку діяльність розгорнуло керівництво партії “Естат Катала”, яке розташувалось у Франції. Для збору коштів на організацію боротьби полковник Масія випустив “займ Пау Кларіс”. Облігації займу купували не лише жителі Каталонії, але й тисячі каталонців, які емігрували в Латинську Америку. На облігаціях було написано: “За свободу Каталонії та культури каталонців, за соціальний мир та багатство Каталонії, за покращення умов життя і за гідність пролетаріату”. У липні 1924 р. “Естат Катала” опублікувала маніфест, який закликав Каталонію почати відкриту боротьбу проти режиму. 6 листопада збройні загони Масія (так звані “ескамотос”) перейшли французький кордон в провінції Наварра з метою підняти повстання. Однак змову було розкрито, й плани не вдалося реалізувати.

Іспанська інтелігенція зайняла аналогічну національному рухові Каталонії позицію щодо диктатури. Висилка у лютому 1924 р. відомого філософа та письменника Мігеля де Унамуну за його критичні статті про політичне життя країни в журналі, що видавався в Буенос-Айресі, спричинила першу серйозну сутичку між студентством, університетською професурою та владою. На захист Унамуну виступили французька Ліга прав людини, громадськість Латинської Америки, Великої Британії, США. Важливу роль в організації боротьби інтелігенції та студентства за скинення диктатури відіграла Іспанська університетська федерація, створена в 1924 р. Її метою був опір диктатурі та боротьба проти поширення впливу церкви на освіту і проти контролю над нею тоталітарної держави.

Виступи інтелігенції та студентства проти диктатури сприяли наростанню боротьби всієї антидиктаторської опозиції та особливо активізації буржуазних республіканців. У травні 1925 р. опублікувала свій програмний маніфест партія М. Асаньї “Республіканська дія”. Це був перший публічний акт республіканського руху. Республіканці закликали ліквідувати існуючу державну систему, підкреслюючи, що “республіка є для Іспанії нагальною історичною необхідністю”. Цей маніфест республіканських сил згодом став ядром майбутнього антидиктаторського та антимонархічного блоку, який спричинив падіння диктатури та монархії.

Переконавшись, що Директорія вкрай непопулярна, Прімо де Рівера в грудні 1925 р. замінив її цивільним урядом. Однак ця заміна була формальною: його главі Прімо де Рівері, як і раніше, належала необмежена влада.

Щодо зовнішньополітичних акцій нової влади, то у цій сфері можна виділити такі напрями: зближення з фашистською Італією (проявом взаємної симпатії двох режимів був візит Альфонса XIII та Прімо де Рівери в Італію у листопаді 1923 р.) та посилення експансії в Марокко. Війна в Марокко тривала до 1926 р., коли іспанцям та французам вдалося розгромити Рифську республіку. Певних успіхів було досягнуто в розширенні торговельних, фінансових та культурних зв'язків з країнами Латинської Америки, зокрема Аргентиною, Мексикою, Кубою. Широко

відзначався в період диктатури День іспанської нації (12 жовтня 1492 р. — день відкриття Х. Колумбом Америки). У березні 1926 р. Прімо де Рівера подав офіційну заяву про надання Іспанії постійного місця в Раді Ліги націй. Водночас він вимагав включення Танжера (“ворота в Північно-Західну Африку”, порт за новою угодою від 18 грудня 1923 р. залишався міжнародною зоною) в іспанську частину Марокко. Проте Велика Британія та Франція негативно поставилися до цих вимог. У вересні Іспанія вийшла з Ліги націй, однак у березні 1928 р., нічого не домігшись, знову повернулася в цю міжнародну організацію.

З 1926 р. виступи проти диктатури активізувались. 24 червня 1926 р. опозиція здійснила спробу скинути новий режим збройним шляхом. Змовники — представники монархічних партій (відомі політичні діячі Романонес, Леррус) та військові — мали на меті скликати установчі Кортеси та відновити конституційний режим. Повстання мало розпочатись у Валенсії. Однак, оскільки змовники не забезпечили виступу армії, спроба перевороту зазнала невдачі. Монархісти (і ліберали, і консерватори) — представники земельної аристократії — виступили проти режиму Прімо де Рівери, оскільки були невдоволені економічною політикою останнього, спрямованою переважно на розвиток промислової сфери господарювання.

Водночас диктатура не задовольняла і прореспубліканськи налаштовану частину буржуазії, яка утворила у лютому 1926 р. “Республіканський союз” у складі “Республіканської дії” Мануеля Асані, Республіканської федеральної партії (Мануель Іларіо Аюсо), Каталонської республіканської партії (Марселіно Домінго), Радикальної республіканської партії Лерруса. Звернення, опубліковане “Республіканським союзом”, закликала всіх невдоволених диктаторським режимом об’єднатися навколо республіканського руху для створення політичної сили, здатної здобути перемогу. Цей маніфест підписали відомі представники іспанської інтелігенції: Ібаньес Бласко, Антоніо Мачадо, Мігель де Унамуно, Хосе Ортега-і-Гассет та ін.

Режим Прімо де Рівери перебував у кризовому стані. Якщо в перші роки певну міцність диктатурі забезпечувала економічна стабілізація 1924—1929 рр., то з початком світової економічної кризи 1929 р. ситуація змінилася. Надзвичайно важким був фінансовий стан держави (дефіцит зовнішньоторговельного балансу сягав щорічно понад 600 млн песет). Зростаючі економічні труднощі впливали і на політичну ситуацію в країні. В умовах формування антидиктаторської опозиції та її посилення робилися спроби врятувати режим. 12 вересня 1927 р. королівським декретом було оголошено про заснування Національної асамблеї, якій надавались дорадчі функції і метою якої було протягом трьох років розробити нове законодавство. Однак опозиція повністю відкинула ідею Національної асамблеї, члени якої фактично призначались диктатором.

Тим часом, республіканці, монархісти, націоналістичні партії та організації Каталонії розпочали підготовку до чергового перевороту. Безпосередньою метою змови було негайне скликання Кортесів, які мали визначити майбутні форми управління країною. Повстання планувалося в ніч на 29 січня 1929 р. Всі військові сили, що брали участь у змові, повинні були виступити одночасно, але гарнізон Валенсії, на який покладалась особливі сподівання, не зміг зайняти місто. За Валенсією невдача спіткала і військових Барселони та Мадриду. Повстання зазнало поразки, по всій Іспанії здійснено масові арешти. Однак цей перший виступ цивільних та військових сил проти диктатури остаточно переконав короля та міністрів, що значна частина армії перестала бути опорою корони та режиму загалом.

Економічні труднощі, активний страйковий рух, студентські та армійські виступи, активізація національних рухів в регіонах свідчили про неминучість краху диктатури. Це поступово почали визнавати всі, навіть Прімо де Рівера, який наприкінці 1929 р. говорив своїм соратникам: “Ми повинні готуватися померти красиво”. Диктатор подав 31 грудня королю та Кабінету міністрів свій останній проект — про відновлення конституційних гарантій. Суть проекту полягала у тому, щоб до 13 вересня 1930 р., тобто сьомої річниці диктатури, підготувати умови для заміни її новим урядом. Альфонс XIII відхилив головні положення проекту. 26 січня 1930 р. Прімо де Рівера звернувся до десяти капітан-генералів Іспанії, головнокомандувачів збройними силами та начальників цивільної гвардії та прикордонних військ з проханням повідомити, чи підтримують його армія та флот. “Якщо до мене немає довіри, — підкреслювалось у посланні, — то через п’ять хвилин після повідомлення про це повноваження глави держави та уряду будуть передані його високості королю, від якого я їх і отримав”. 27 січня до Прімо де Рівери почали надходити однакові відповіді, в яких висловлювалась незгода з продовженням диктатури. Таким чином, вихід для диктатора залишався один, тож 28 січня Прімо де Рівера подав королю прохання про відставку й покинув країну.

Наслідком диктаторського правління в країні стала руйнація ліберальних та парламентських правоцентристських угруповань, які протягом тривалого періоду підтримували монархію. Інституціоналізація режиму королем спричинила посилення в країні антимонархічних настроїв.

Демократична революція. Квітнева республіка (1931—1933). Король доручив сформувати уряд генералові Дамасіо Беренгеру, який як прем’єр заявив про повернення до норм конституції 1876 р. Однак повернення до монархічної консервативної конституції вже не влаштувало політичні сили в країні. У країні назрівала буржуазно-демократична революція. У серпні 1930 р. лідери семи республіканських партій підписали у курортному місті Сан-Себастьяні пакт про єдність дій у боротьбі за республіку, до якого приєдналися і соціалісти. Сан-Себастьянський пакт передбачав, що скинення монархії повинно відбутися у формі військового перевороту без участі широких мас. Був створений Революційний комітет з 12 осіб — керівний орган боротьби за республіку. Очолив його лідер правої Ліберально-республіканської партії Нісето Алькала Самора. На початку грудня Революційний комітет поширив маніфест, який закликав до проголошення республіки. Дату перевороту було визначено (12 грудня), однак в останню хвилину виступ відтерміновано. Проте не всіх активних учасників змови було повідомлено про це, тож у визначений день почалось повстання в м. Хака (провінція Уеска) й проголошено республіку. До повсталих ніхто не приєднався, і повстання було придушене, а його керівників розстріляно. А вже 17 грудня були заарештовані керівники Революційного комітету, суд над якими відбувся у березні 1931 р. Однак монархія програла цю битву: заарештованих було виправдано.

Численні демонстрації в усій країні вимагали формування тимчасового уряду та відмови Альфонса XIII від влади. У лютому 1931 р. уряд адмірала Аснара видав декрет про призначення на 12 квітня муніципальних виборів та офіційне відновлення конституційних гарантій, які не діяли з часів перевороту Прімо де Рівера. На муніципальних виборах республіканські партії отримали перемогу у всіх великих містах (з-посеред 49 провінційних центрів республіканці перемогли в 45). Ці вибори стали вирішальним фактором для скинення монархії. Зранку 14 квітня натовпи населення почали захоплювати будівлі муніципалітетів та проголошувати республіку. Ввечері

14 квітня Альфонс XIII емігрував до Франції (помер у 1941 р. в Римі; династичні права перейшли до його сина Дона Хуана Бурбона-Баттемберзького, батька нинішнього короля Іспанії). У той же день Іспанія була проголошена республікою. Влада перейшла до Революційного комітету, який оголосив себе тимчасовим урядом. До його складу увійшли лідери всіх головних течій республіканського руху: права Ліберально-республіканська партія (А. Самора, А. Маура — колишні монархісти), Радикальна партія (А. Леррус, Д. Мартінес Барріо), ліві республіканці — “Республіканська дія” (М. Асанья), Радикал-соціалістична партія (А. де Альборнс, М. Домінго), “Каталонська республіканська дія” (Л. Ніколау д’Ольвер), Галісійська республіканська федерація (С. Касарес Кірога), ІСПП (Ф. Ларго Кабальєро). Тимчасовий уряд очолив Алькала Самора. 15 квітня уряд опублікував декрет про амністію та проголосив буржуазно-демократичні свободи. Уряд підтримували політичні організації, як-от: ЗСР, Соціалістичний союз Каталонії, Республіканська лівиця Каталонії (“Ескерра Республікана де Каталунья”, утворена в березні 1931 р. шляхом злиття партії “Каталонська Держава” з двома іншими угрупованнями лівих націоналістів “Ескерра”), відомі діячі іспанської культури, зокрема представники “покоління 1898 року” М. де Унамун, Х. Ортега-і-Гассет, А. Мачадо та ін. Осторонь трималися НКП, КПІ, новостворена в квітні 1931 р. політична організація католиків “Національна дія” (з жовтня 1932 р. — “Народна дія”, лідер Х. М. Хіль Роблес), Націоналістична партія басків та Регіоналістська ліга Каталонії.

28 червня 1931 р. відбулися вибори в установчі Кортеси. Уряд знизив віковий виборчий ценз з 25 до 23 років. Жінкам надавалось право бути обраними в депутати Кортесів, але брати участь у голосуванні могли, як і раніше, тільки чоловіки. Перемогу на виборах отримав блок соціалістів та лівореспубліканських партій — 263 депутатські місця (з них 116 належали соціалістам). Праву опозицію в Кортесах представляли на початку 44 депутати (26 аграріїв, 17 членів басксько-наваррської коаліції, 1 монархіст). Кортеси розпочали роботу в липні, затвердивши повноваження уряду, який перестав бути тимчасовим, та створивши комісію з вироблення конституції (очолив Л. Хіменес де Асуа, відомий юрист, викладач юридичного факультету Мадридського університету). В Іспанії було легалізовано свободу слова, особи, совісті, друку, зборів та об’єднань.

М. Асанья, прем'єр-міністр у 1931–1933 рр., президент ІІ Республіки 1936–1939 рр.

З вересня почалося постатейне обговорення конституції. Найбільшої гостроти набрало обговорення церковного питання. В остаточній редакції статті задекларовано розпуск і націоналізацію майна ордену єзуїтів; орденів, які являли собою “небезпеку для держави”; заборону для них займатися промисловою та торговельною діяльністю та справами просвіти. На знак протесту проти ухвалення цієї статті А. Самора та А. Маура заявили про свій вихід зі складу уряду. Перша з дня проголошення республіки урядова криза супроводжувалася також і першим розколом Сан-Себастьянської коаліції. 15 жовтня було оголошено новий склад уряду, який очолив лівий республіканець М. Асанья (1880—1940). Праві

республіканці перейшли в опозицію. Відмовилися брати участь в обговоренні конституції ще 46 депутатів, які покинули засідання Кортесів.

До свого роду бойкоту республіканського законодавства додалися ще й спроби монархічних сил організувати змову з метою насильницького скинення республіканського уряду. Змову, яку очолював генерал Оргас, було розкрито. 20 жовтня 1931 р. Кортеси затвердили “Закон про захист Республіки” з метою розширити каральні функції республіканських сил державної безпеки. А в листопаді Кортеси, перервавши дебати над проектом конституції, обговорили питання про відповідальність колишнього короля Альфонса XIII (перебуваючи в еміграції, король намагався організувати монархічні сили в боротьбі за відновлення монархії) і визнали його винним у державній зраді: використанні ним своєї влади проти конституції 1876 р. та відповідних їй законів. Кортеси ухвалили оголосити Альфонса XIII поза законом та конфіскувати його майно на користь держави.

9 грудня 1931 р. було прийнято конституцію, яка проголосила Іспанію демократичною республікою, “побудованою на засадах свободи і справедливості”, й підтвердила всі оголошені на той час демократичні свободи. Законодавча влада належала однопалатним Кортесам, які обиралися кожні 4 роки таємним і прямим голосуванням. Виконавча — президентові, якого обирали на спільному засіданні Кортесів та спеціальних обранців від населення. Виборче право надавалося жінкам. Конституція проголосила відокремлення церкви від держави, скасування дворянських привілеїв, недоторканність приватної власності, надавши водночас державі право експропріювати за справедливу винагороду приватну власність, яка становила національний інтерес, декларувала відмову від війни як засобу національної політики. У грудні Кортеси обрали президентом держави (згідно з тимчасовою постановою, що була включена до тексту конституції, першого президента республіки обирав парламент) Алькала Самору (виконував ці функції до квітня 1936 р.). Його кандидатуру підтримали 362 депутати з 410, які взяли участь в голосуванні. Перший конституційний уряд Іспанської Республіки сформував М.Асанья за участю семи лівих республіканців та трьох соціалістів.

Перед новоутвореною республікою постали складні завдання. Іспанія залишалася відсталою аграрною країною, де зберігалися феодальні порядки. Поміщикам, які становили 2 % земельних власників, належало 67 % оброблюваної землі, а 86 % земельних власників-селян володіли лише 15 % землі, причому наділи 39 % селян не перевищували 1 га. Радикальна аграрна реформа була необхідною. Розпочата у вересні 1932 р. аграрна реформа передбачала експропріацію за винагороду великих земельних володінь 13 категорій. Зі скасуванням дворянських привілеїв допускалась безоплатна конфіскація земель аристократії. Дія аграрного закону поширювалася лише на частину центральних, південних і південно-західних провінцій Іспанії. Для розподілу вилучених земель серед селян, наймитів та орендарів було створено Інститут аграрної реформи. Правда, за два роки реформи селяни отримали лише 118 тис. га землі з 10,5 млн га, які належали латифундистам. Згодом аграрну реформу було згорнуто, а конфісковану землю повернуто колишнім власникам.

Реформаторська діяльність Республіки торкнулася й таких сфер соціального життя країни, як церква, сімейне право, трудове законодавство, національне питання. У січні 1932 р. уряд видав декрет про розпуск ордену єзуїтів та націоналізацію його майна; у лютому Кортеси схвалили закон про розлучення та цивільний шлюб; у травні 1933 р. — “Закон про релігійні конгрегації”, який кардинально змінював статус церкви в таких сферах, як освіта (з 31 грудня 1933 р. заборонено функціонування шкіл під

патронатом релігійних організацій), власність (все, що перевищувало встановлений максимум, відчувалося на користь держави), бюджет духовенства, суспільна діяльність (передбачалося, щоб протягом року ордени та релігійні конгрегації припинили промислову, торговельну та будь-яку іншу діяльність, що була “джерелом багатства”, а тим більше політичну) та внутрішня автономія. Серед соціальних заходів найбільше значення мали закони про 8-годинний робочий день в промисловості та сільському господарстві (7-годинний для шахтарів), про покращення умов праці для жінок та дітей, запровадження деяких видів страхування, встановлення гарантованого мінімуму заробітної платні, створення “Національної каси проти безробіття” для виплати допомоги безробітним, декрети про покращення становища орендарів та сільськогосподарських робітників.

Розв’язання вимагало й національне питання. Ще в часи монархії спостерігалися постійні збройні виступи проти центрального уряду. 14—15 квітня 1931 р. каталонська “Ескерра” проголосила утворення Каталонської республіки як штату, що входить до Іберійської федерації. Президентом і главою Тимчасового каталонського уряду був оголошений лідер “Ескерри” Ф. Масія. Каталонська республіка проіснувала кілька днів. Дії каталонських націоналістів викликали тривогу та невдоволення в Мадриді, а згодка про неіснуючу “Іберійську федерацію” розглядалася як спроба каталонців нав’язати країні певну форму державного ладу. В Барселону прибув глава уряду Іспанії А. Самора: досягнута згода передбачала ліквідацію Каталонської республіки та, як компенсацію, надання права на створення органів місцевого самоврядування та Тимчасового уряду (Генералідад). Компетенція Генералідаду поширювалась, головним чином, на муніципальні справи, окрім того він отримав право на опрацювання попереднього проекту автономного статуту Каталонії. З цього часу до прийняття автономного статуту головними представниками виконавчої влади в Каталонії залишалися призначені Мадридом цивільні губернатори.

Баскські націоналісти також прагнули домогтися від Республіки негайного прийняття головних вимог своєї програми. 17 квітня 1931 р. в Герніці представники муніципалітетів провінції Віскайя ухвалили маніфест, в якому вимагали негайного проголошення республіки. Республіканська влада постаралась не допустити проголошення Баскської республіки та формування її уряду. Націоналістична партія басків (Хосе Антоніо Агірре) не зважилась піти на загострення відносин з урядом Іспанської республіки і погодилась прийняти встановлену ним процедуру утвердження автономних статутів.

У вересні 1932 р. Кортеси затвердили статут автономії Каталонії. Каталонці могли обирати своїх президента, парламент і уряд. Каталонська мова, поряд з іспанською (кастильською), була оголошена офіційною мовою Каталонії. Каталонія мала право прийняти власну конституцію (“внутрішній статут”, ухвалений в травні 1933 р.) у суворій відповідності з конституцією Іспанської Республіки. Проте дві інші області — Країна Басків та Галісія — не змогли домогтися надання їм національної автономії.

Однак усі проведені реформи мали частковий характер. Опозиційні політичні сили отримали легальний статус, але у своїй більшості так і не змогли долучитися до конструктивного політичного життя. Так, в ніч на 10 серпня 1932 р. мала місце спроба державного перевороту, організаторами якого виступила частина монархістів на чолі з 60-річним генералом Санхурхо. Повстання охопило лише Мадрид та Севілью і було швидко придушене. Як наслідок, заборонено діяльність монархічної партії “Іспанська дія”, припинено видання низки правих газет, прийнято закон про безоплатну експропріацію земель учасників змови. Після серпневих подій звинувачення в “санхурхаді” стало могутньою зброєю в руках всієї лівої пропаганди.

Ситуація в країні залишалася складною. Права опозиція збільшувала перелік республіканських постанов, які підлягали перегляду (конституція, аграрна реформа, “Закон про релігійні конгрегації”, каталонська автономія). Населення країни не було готове до тривалого періоду труднощів після ліквідації монархічного ладу. Політика Республіки стосовно церкви була неприпустимою, зокрема підпали церков та монастирів, що мали місце в 1931 р. Широкого розголосу набрали події 11 січня 1933 р., що спричинили відставку уряду Асаньї, — селянське повстання в провінції Кадікс (Андалусія). Група найбідніших жителів організувала демонстрацію з вимогою усунення місцевої влади та проголошення ліберального комунізму. Під час сутички було поранено двох представників народної міліції, демонстранти захопили зброю і почали активну боротьбу. Прем’єр Асанья особисто віддав розпорядження наступного змісту: “Стріляйте в живіт! Не хочу ні поранених, ні в’язнів!” Ці слова неодноразово використовувала преса, критикуючи дії уряду. Повстали (понад 20 осіб), серед яких були діти і жінки, зібралися в одному з будинків, який було підпалено. Під тиском громадськості Асанья подав у відставку, а головний виконавець його наказу був ув’язнений та засуджений терміном на 21 рік. Уряд очолив Дієго Мартінес. Політична криза вилилася у розпуск в жовтні 1933 р. установчих Кортесів та призначення на листопад нових парламентських виборів. Завершився перший період в історії Іспанської Республіки — період проведення лівої республіканської політики.

Республіка контрреформ (листопад 1933 р.—1935 р.). У листопаді 1933 р. на чергових виборах в Кортеси перемогу отримали праві та центристські партії (відповідно 176 та 134 депутатських мандати). Центром правого блоку (лідер Хіль Роблес) стала партія Іспанська конфедерація автономних правих (СЕДА, сформована в березні 1933 р.). Ліві республіканці отримали 36, а ІСРП тільки 27 депутатських місць. Другий тур виборів у грудні визначив долю 97 вакантних місць. Коаліція правих у других Кортесах завоювала 216 депутатських місць, центр — 152, ліві республіканські партії — 40, ІСРП — 58, КП — 1, Іспанська фаланга — 1.

В основу законодавчої діяльності нових Кортесів було покладено програму, запропоновану партією католиків “Народна дія” та СЕДА: амністія, скасування закону “Про муніципальні округи”, ревізія аграрної реформи, закон про сільськогосподарський кредит, закон про майно духовенства, реформа муніципальна та провінційна. Першою значною контрреформою став квітневий 1934 р. закон про майно духовенства, який ліквідував головні постанови “Закону про релігійні конгрегації”. Позитивним його боком стало відновлення державної субсидії духовенству, яке врятувало від злиднів масу рядових священників. Тоді ж прийнято закон про амністію, який водночас передбачав повернення експропрійованої землі учасникам повстання Санхурхо. Плани проведення широкої аграрної контрреформи було зірвано (до них повернулися у серпні 1935 р., коли Кортеси ухвалили закон “Про реформу аграрної реформи”). На порядку денному постав так зв. “каталонський конфлікт”.

У січні 1934 р. в Каталонії були проведені муніципальні вибори, на яких ліві націоналісти отримали перемогу. “Ескерра” вирішила розпочати здійснення центрального пункту своєї соціальної програми: у квітні каталонський парламент, в якому підтримувався принцип республікансько-соціалістичної коаліції (глава Луїс Компаніе), ухвалив аграрний закон, що викликав невдоволення правих. Однак судові інстанції Мадриду визнали закон не чинним через перевищення парламентом Каталонії своїх повноважень. У червні каталонський парламент повторно схвалив закон, підкрес-

люючи, що він базується на тих самих принципах соціальної політики, що й аграрна реформа 1932 р. Лівореспубліканська опозиція в мадридському парламенті підтримала Каталонію. А депутати “Ескерри” та Соціалістичного союзу Каталонії залишили мадридські Кортеси. Конфлікт був вичерпаний в результаті тривалих переговорів після досягнення угоди про підготовку спеціального пояснення до закону, який мав точно відповідати головним законам Республіки, й у вересні фракція “Ескерри” повернулась у мадридські Кортеси.

Водночас з каталонським розвивався баскський конфлікт. У грудні 1933 р. баски передали проект автономного статусу в Кортеси. Однак ця спроба проведення нової реформи в душі квітневої Республіки суперечила курсу контрреформ правлячої коаліції. Питання про баскську автономію Кортеси саботували. Баскські націоналісти, які на листопадових виборах 1933 р. виступали в блоці з правими, почали налагоджувати контакти з лівими опозиційними силами. У серпні 1934 р. у головних містах трьох баскських провінцій було проведено муніципальні вибори й обрано Міжпровінційну комісію, яку центральний уряд визнав незаконною.

Ситуація в країні залишалася напруженою. З грудня 1933 р. по жовтень 1934 р. уряд чотири рази вводив в Іспанії “стан тривоги”, пов’язаний з тимчасовим припиненням дії значної частини конституційних гарантій. Активізувалися й профашистські сили. Праворадикальний рух в Іспанії був представлений Націонал-синдикалістською хунтою наступу (ХОНС, створена наприкінці 1931 р.) та Іспанською фалангою (утворена в жовтні 1933 р.). Засновником і лідером останньої став син колишнього диктатора Хосе Антоніо Прімо де Рівера (1903—1936). У лютому 1934 р. обидві партії об’єдналися в одну — “Іспанська фаланга і ХОНС”. Гаслами нової партії, виходячи зі змісту програми “26 пунктів”, стали “єднання вітчизни”, “пряма дія” (тобто встановлення нового порядку насильницьким шляхом), антипарламентаризм. Партія налічувала близько 3 тис. осіб, головним чином, молодь.

Відбулися зміни і в лавах лівих сил. Виникли Ліва республіканська партія, яку очолив М.Асанья, та Республіканський союз. ІСПР очолив лівий соціаліст Ф.Ларго Кабальєро. Генеральним секретарем КПІ став Хосе Діас.

У жовтні 1934 р. до складу уряду А.Лерруса увійшли три представники від СЕДА. Ця партія виступала на виборах у блоці з крайньоправими, була головною рупійною силою контрреформ і, водночас, з-посеред усіх правих партій мала найбільшу підтримку населення. З огляду на це, СЕДА стала для суспільної думки лівої Іспанії символом наступу фашизму, на чому постійно наголошували ліві в своїх пропагандистських акціях. Лідер партії СЕДА Хіль Роблес неодноразово публічно заявляв про намір діяти тільки в рамках легальності, засуджував шлях насильства, обраний націонал-соціалізмом у Німеччині та фашизмом в Італії. Втім, на знак протесту проти включення до складу уряду представників від СЕДА (хоча новий уряд і відображав пропорційний склад парламенту) депутати всіх лівих партій покинули Кортеси.

Хосе Антоніо Прімо де Рівера.

4 жовтня керівництво ІСРП прийняло рішення про початок загального політичного страйку та збройного повстання. У Мадриді соціалісти на чолі з Ф.Ларго Кабальєро (його називали “іспанським Леніним”) намагалися захопити владу: їхні бойові відділи атакували казарми, поштамт, будинки МВС та міністерства оборони. Але військові частини та поліція розгромили повстанців. У центрі вугільної та металургійної промисловості — Астурії страйк 5 жовтня переріс у збройне повстання, яке тривало 15 днів. Повсталі захопили владу майже на всій території провінції. Для придушення повстання уряд скерував марокканські війська та іноземний легіон під командуванням генерала Франсіско Франко. За урядовими даними, під час жовтневої кризи загинули у всій Іспанії 1335 осіб, з них 1084 — в Астурії. У Каталонії національні сили на чолі з президентом Л. Компанісом проголосили незалежність у складі Федеративної іспанської республіки. Протягом п’яти днів тривала нерівна боротьба з урядовими військами, яка завершилась 12 жовтня перемогою останніх. Дію автономного статуту для Каталонії було призупинено. Зазнало поразки і повстання в Біскаїї, хоча повсталі протягом тижня утримували владу.

У всій країні був оголошений військовий стан та запроваджено закони воєнного часу. Глава уряду А.Леррус апелював у своїх промовах до почуттів національної єдності, охарактеризувавши повстання в Астурії як “соціальний заколот”, а каталонські акції — як “заколот проти вітчизни”. Власне, федералістський демарш Компаніса дозволив Леррусу виступити на захист “конституції, статуту і всіх законів Республіки”. Правляча коаліція розпадалася. А суспільство активно обговорювало питання відповідальності за повстання та спробу скинути законний уряд країни. Попри всю суперечливість свого розвитку, встановлений у країні режим еволюціонував у бік поступової лібералізації, відновлення норм конституційного ладу. Два міністри, яких Кортеси визнали винними у тому, що вони не вжили своєчасних заходів і не відвернули повстання, повинні були залишити свої міністерські посади. Партії та організації, які брали безпосередню участь в організації повстання, були позбавлені права публічної діяльності. Декретом від 5 листопада 1934 р. смертна кара для учасників та організаторів повстання була замінена 30-річним тюремним ув’язненням.

Новою прикметою суспільного життя стало поліпшення взаємин між республіканцями і КПП. На зміну ставлення лівих республіканців до комуністів вплинули вступ СРСР до Ліги націй, підписання франко-радянського договору про взаємодопомогу, прийняття комуністами тактики Народного фронту.

В грудні 1935 р. було оголошено про достроковий розпуск Кортесів та призначення на лютий 1936 р. нових парламентських виборів. Події листопада 1933 — кінця 1935 рр. настільки різко контрастували з періодом квітневої Республіки, що отримали від лівих сил характеристику “чорного” етапу в розвитку країни.

Народний фронт. Громадянська війна (1936—1939). У січні 1936 р. представники ІСРП, ЗСР, КПП, Лівої республіканської партії М.Асаньї, Республіканського союзу, Соціалістичного союзу молоді та Каталонської національної партії уклали пакт про створення Народного фронту та ухвалили його програму. Головними її вимогами стали амністія політичним в’язням (їх налічувалося близько 30 тис.), поновлення на роботі звільнених за політичні переконання, захист свободи та законності, зниження податків та орендної плати, підтримка дрібної промисловості та торгівлі, аграрна реформа, надання національної автономії Країні Басків та Галісії, реформа освіти.

На виборах, що відбулися 16 лютого 1936 р., Народний фронт переміг, здобувши 268 місць з 473. На зміну правоцентристському уряду прийшов уряд лівих республіканців, який спирався на Народний фронт. Уряд очолив Мануель Асанья, а після обрання його у травні президентом, прем'єр-міністром став інший лідер тієї ж партії — Касарес Кірога.

Уряд провів ряд реформ: оголошено амністію політ'язнів, підвищено заробітну платню, відновлено проведення аграрної реформи, надано автономію Каталонії. Ще перебуваючи на посаді прем'єра, М.Асанья 15 березня провів закон про делегалізацію Фаланги. Почалися численні арешти фалангістів (їх налічувалося близько 25 тис.), зокрема керівних діячів партії (Хосе Антоніо Прімо де Рівера був розстріляний у листопаді 1936 р. та ін.). У відповідь почався контртерор, що супроводжувався вбивствами діячів лівого табору. Про складну політичну ситуацію в країні говорив у своєму виступі в Кортесах 16 червня один з лідерів опозиції, керівник парламентської фракції СЕДА Хіль Роблес, звинувачуючи уряд у свідомому ігноруванні законності та закликаючи вжити радикальних заходів для розв'язання існуючих проблем. Зокрема, він зазначив, що за період з 16 лютого по 15 червня в країні спалено 160 костелів і 251 святиню пошкоджено або сплюндровано, вбито 269 осіб, 1287 — поранено, відомо 215 випадків замахів на фізичних осіб, здійснено 146 вибухів бомб та ін. Хіль Роблеса підтримав лідер монархістів Кальво Сотело.

Отже, ситуація залишалася напруженою. 14 липня відбувся похорон вбитого фалангістами офіцера Хосе Кастілло та депутата-монархіста Кальво Сотело, який загинув напередодні від рук офіцерів республіканської міліції, що розглядалося як акт помсти. Під час похорону відбулися криваві сутички. Наступного дня на засідання зібралася надзвичайна комісія Кортесів, щоб виробити план виходу з кризи. Однак спроба зазнала фіаско: монархісти демонстративно покинули залу

засідань, оголосивши парламенту бойкот. Керівники опозиції почали залишати столицю та країну, мотивуючи свої дії відсутністю будь-яких гарантій особистої безпеки. Смерть Сотело фактично прискорила рішення правих про початок перевороту.

Демократичні реформи, які розглядалися правими як початок соціальної революції, викликали спротив правих сил, які програли вибори. Вищі військові організували змову під гаслом захисту національних і католицьких цінностей. Керівником повстання мав стати генерал Хосе Санхурхо, але 20 липня 1936 р. він загинув в авіакатастрофі. Очолив заколотників генерал Франсіско Франко Баамонде (1892—1975). 17 липня 1936 р. в Іспанському Марокко війська під командуванням генерала Франко почали повстання проти республіки Народного фронту. За сигналом радіостанції м. Сеута "Над всією

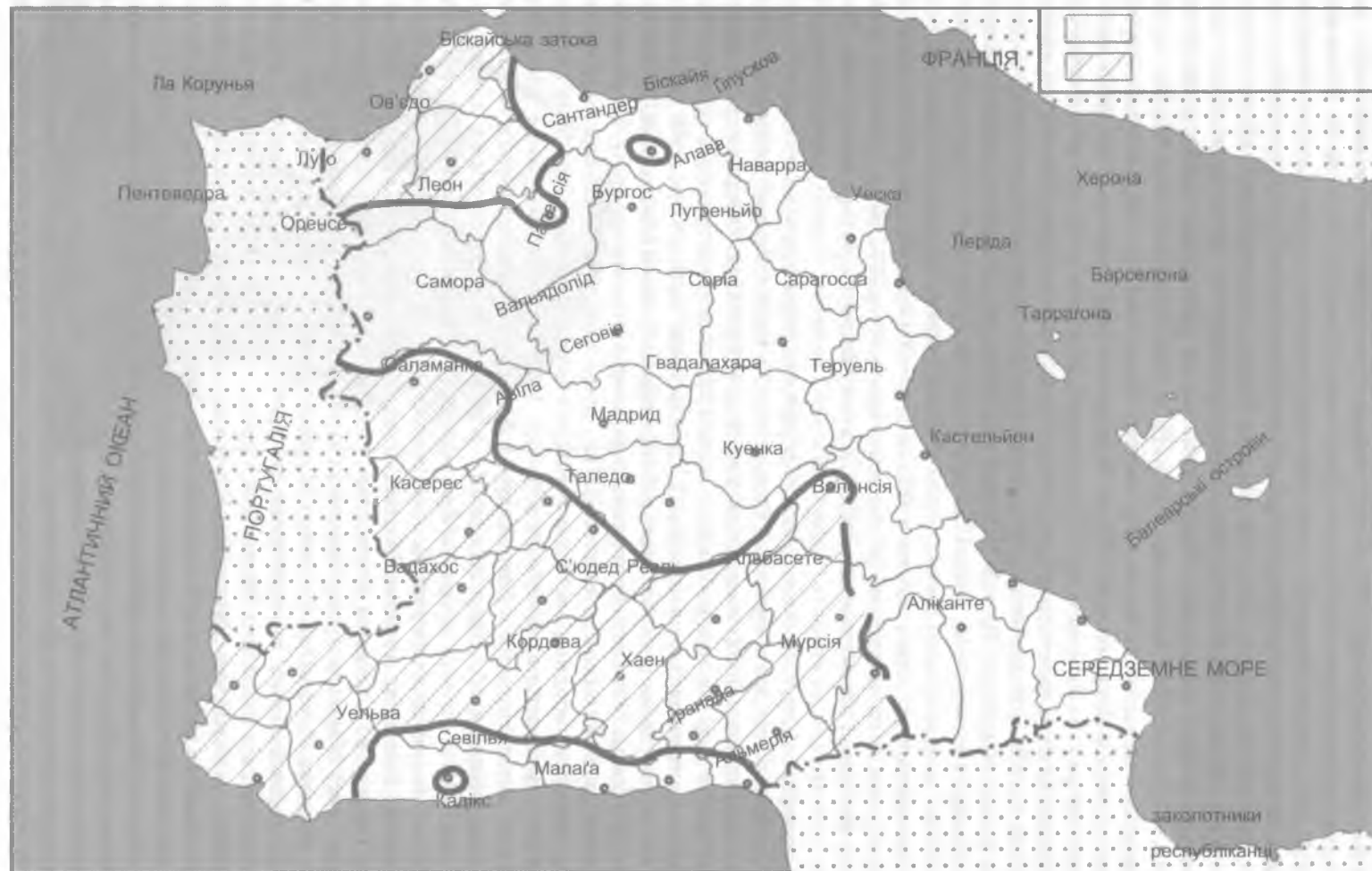
Портрет Ф. Франко воєнних часів.

Іспанією безхмарне небо”, 18 липня заколот поширився на головні міста та гарнізони країни. Жорстока боротьба охопила всю Іспанію. В ніч на 19 липня від імені ЦК КПІ по радіо Мадрида виступила член політбюро партії Долорес Ібаррурі з закликком стати на захист Республіки. Гасло “Не пройдуть!” („No pasaran!“) стало гаслом всіх антифашистів. Прем’єр Касарес Кірога, відмовившись видати зброю робітникам, ще розраховував, що йому вдасться опанувати ситуацію, оскільки завданням уряду було збереження Республіки, але не революція. Однак це йому не вдалося. 19 липня він подав у відставку. Прем’єром став Мартінес Барріо, який розпочав переговори з заколотниками, зокрема генералом Молі, пропонуючи мир за обіцянку припинити революцію. “Уряд Народного фронту не в стані це зробити, — відповів генерал. — Ви маєте своїх прихильників, я маю своїх. Якщо ми почнемо переговори, це буде означати зраду ідеалів і тих, які є їм вірні. Ми обидва заслужили б на те, аби бути лінчованими”. Переконавшись у неможливості переговорів, Барріо подав у відставку. Третім, упродовж 24 годин, прем’єром став лівий республіканець, приятель Асаньї, Хосе Гіраль.

Отже, незважаючи ні на що, перемогла ненависть. Ініціативу в двох таборах взяли екстремістські сили, що як у Фаланзі, так і серед комуністів, становили меншість, але були захоплені фанатичною ідеєю. З одного боку, її виразником був гімн Фаланги (“Обличчям до сонця”), в якому йшлося про переможні батальйони, що змагаються на користь “єдиної, вільної і великої” Іспанії, за велич котрої варто померти. З другого боку, революційний дух підтримували соціалістичний “Інтернаціонал” та гімн анархістів (“Сини народу”). Саме численна армія анархістів під час громадянської війни опинилася на боці Республіки. Обидві сторони використовували терор. Загони робітничої міліції ставили представників духовенства в перші шеренги ворогів, називаючи їх “фашистами” (серед 8 тис. осіб духовного сану, які загинули на республіканській території під час війни, головним чином, у перші її місяці, більшість були жертвами анархістського терору.). Це ж стосувалося міщанських кіл та інтелігенції. Так, після здобуття Барселони наприкінці липня, анархісти спалили всі 58 костелів (за винятком катедри, що була визнана пам’яткою архітектури) та вбили близько 1000 осіб. Відомі факти розстрілу 14 серпня заколотниками в Естремадурі 1,8 тис. військовополонених та близько 4 тис. цивільних осіб, серед них дітей та жінок. За підрахунками науковців, упродовж перших шести місяців війни республіканці вбили близько 50 тис. осіб.

На кінець липня територія Іспанії виявилася розділеною. Промислові райони (Каталонія, Басконія, Астурія, Мадрид) контролювали республіканці — 350 тис. кв.км. Територія, підвладна франкістам, складала 175 тис. км²; вони втрималися в Іспанському Марокко, трьох південних аграрних провінціях Західної Андалусії (Кадіс, Уельва, Севілья) та на півночі (Галісія, Наварра, райони Старої Кастилії).

Народний фронт контролював дві третини всієї промисловості, родючі сільськогосподарські райони Валенсії та Мурсії, головні порти середземноморського узбережжя — Барселону, Валенсію, Картагену, золотий запас країни, практично весь військовий та торговельний флот. Правда, були труднощі в організації єдиних збройних сил Республіки, оскільки кожна партія Народного фронту почала утворювати власні партійні батальйони та військові частини. Нерідко під час воєнних дій батальйони Народної міліції не знали, що діється поруч, на сусідніх ділянках фронту. На бік республіканців стали близько 5 тис. офіцерів, але майже третина їх відразу була розстріляна робітничою міліцією (головним чином, анархістами), а ще третина усунута з армії лівими екстремістами як така, що не заслуговує на довіру. До

Громадянська війна в Іспанії: поділ територій між республіканцями та франкістами (липень 1936 р.).

того ж, на території Республіки було створено кілька урядів: центральний у Мадриді, уряди Каталонії, Басконії та Рада Астурії і Леона.

На боці франкістів була більша частина сухопутної армії та офіцерський корпус, іноземний легіон та військові з'єднання в Іспанському Марокко. Але для їх передислокації в Іспанію з Північної Африки заколотники не мали засобів. Таким чином, утворилися два відділи один від одного угруповання франкістів — північне, яке очолював генерал Мола, та південне — під командуванням самого Франко.

25 липня у Бургосі було сформовано уряд заколотників. В ситуації, що склалася, результат громадянської війни залежав від втручання зовнішніх сил, зокрема таких держав, як Італія, Німеччина та Португалія.

Берлін та Рим розглядали Іспанію як вигідний стратегічний плацдарм для майбутньої війни, своєрідний полігон для випробування військової техніки. Цікавила їх також Іспанія як джерело сировини та сфера вкладення капіталів. До того ж, в італо-німецькі плани входило припинення демократичного розвитку Іспанії. Отримавши від Франко прохання про допомогу, Гітлер та Муссоліні скерували транспортні літаки в Іспанське Марокко для організації повітряного мосту з перевезення іспанських військ та військових вантажів в Іспанію. З жовтня 1936 р. в Іспанії діяв німецький авіаційний легіон "Кондор", який налічував 6 тис. осіб. До берегів Іспанії гітлерівське командування скерувало також дві військові ескадри. Італійські сили в Іспанії налічували 80 тис. осіб. Португалія підтримала заколотників, надіславши до Іспанії 15 тис. військовослужбовців, а її територія стала перевалочною базою для постачання Франко зброї з Німеччини та Італії. Втручання фашистських держав у громадянську війну в Іспанії дозволило повсталим уникнути швидкої та повної поразки. Вже в серпні 1936 р. південна та північна групи заколотників об'єдналися і розпочали наступ на Мадрид.

Початок громадянської війни в Іспанії спричинив міжнародну кризу особливого характеру. Великі держави швидко визначили свої позиції. Консервативний уряд Великої Британії досить стримано ставився до іспанських республіканців, але, побоюючись

А. Гітлер і Ф. Франко під час зустрічі в 1941 р.

Серрано Суньєр, Ф. Франко та Б. Муссоліні.
12 лютого 1941 р.

встановлення нової диктатури, в принципі підтримував законний уряд у Мадриді. Франція заявила про прихильність до республіканців з ідеологічних причин. СРСР висловився на підтримку законного уряду. Іспанія перетворилась на арену боротьби між західними демократіями й Радянським Союзом, з одного боку, та тоталітарними державами, з іншого. Побоювання щодо поширення війни на інші країни спонукали виступити прем'єр-міністра уряду Народного фронту Франції Леона Блюма у серпні 1936 р. з пропозицією про “політику невтручання” в іспанські справи. Велика Британія, Бельгія, Польща, СРСР, Німеччина, Італія, Португалія схвалили даний принцип. Документ під назвою “Угода про невтручання” підписали 27 європейських країн. Згідно з ним, було заборонено ввезення та транзит зброї, військових матеріалів та техніки в Іспанію та її володіння. Для контролю за виконанням угоди 9 вересня в Лондоні був створений Комітет з невтручання в іспанські справи. До його складу увійшли послы всіх держав, акредитованих у столиці Великої Британії, що підписали дану угоду. 23 серпня до Угоди приєднався Радянський Союз, а 24 серпня — Німеччина (вийшла з Комітету в 1937 р.). При цьому обидві країни, зрештою, як і Італія, порушували умови угоди й таємно надавали допомогу воюючим сторонам, зокрема Радянський Союз — республіканській Іспанії (танки, літаки, амуніція, військові радники). США хоча й не ввійшли в Лондонський комітет, але повністю підтримували “політику невтручання”. Уряд цієї країни оголосив про свій нейтралітет і також заборонив експорт зброї в Іспанію.

У вересні 1936 р. в республіканській Іспанії було сформовано новий уряд, який очолив лідер ІСРП Ларго Кабальєро. Це був перший в історії Народного фронту уряд за участю комуністів (міністри сільського господарства та освіти). Новий уряд провів низку радикальних заходів: 1) декрет про націоналізацію промислових підприємств, які належали заколотникам (2 серпня 1936 р.); 2) декрет про націоналізацію земельних володінь заколотників та передачу їх у довічне користування селянам (6 жовтня 1936 р.); 3) декрет про перетворення Народної міліції в регулярну армію (жовтень 1936 р.); 4) Кортеси ухвалили статут автономії Басконії (1 жовтня 1936 р.); 5) збільшено асигнування на освіту, накреслено заходи з ліквідації неписьменності, у 1937 р. введено систему стипендій студентам, вихідцям з трудових сімей. Уряд Кабальєро звернувся за допомогою до СРСР, який почав постачати республіканцям зброю, медикаменти, продукти. Для оплати радянських військових поставок іспанський уряд переправив до СРСР більшу частину свого золотого запасу (530 млн доларів, тимчасом як вартість золотих запасів Іспанії, четвертої країни в світі щодо їх кількості, складала 788 млн доларів).

Радянський Союз спільно з Комінтерном формував загони добровольців для боротьби на фронтах Іспанії. Перша інтернаціональна бригада, укомплектована Комінтерном, прибула на Мадридський фронт 8 листопада 1936 р. На боці республіканців воювали інтернаціональні бригади добровольців-антифашистів загальною чисельністю близько 42 тис. осіб з 54 країн. Історія бригад, на жаль, відома не лише назагал героїчними вчинками. Однією з негативних постатей, яка увійшла в історію, був політкомісар бригад Андре Марті, за розпорядженням якого за підозрою у “троцькізмі” та “шпигунстві” винесено десятки смертних вироків (цю постать під іменем Андре Мансарда описав Е.Хемінгуей у повісті “По кому б’є дзвін”).

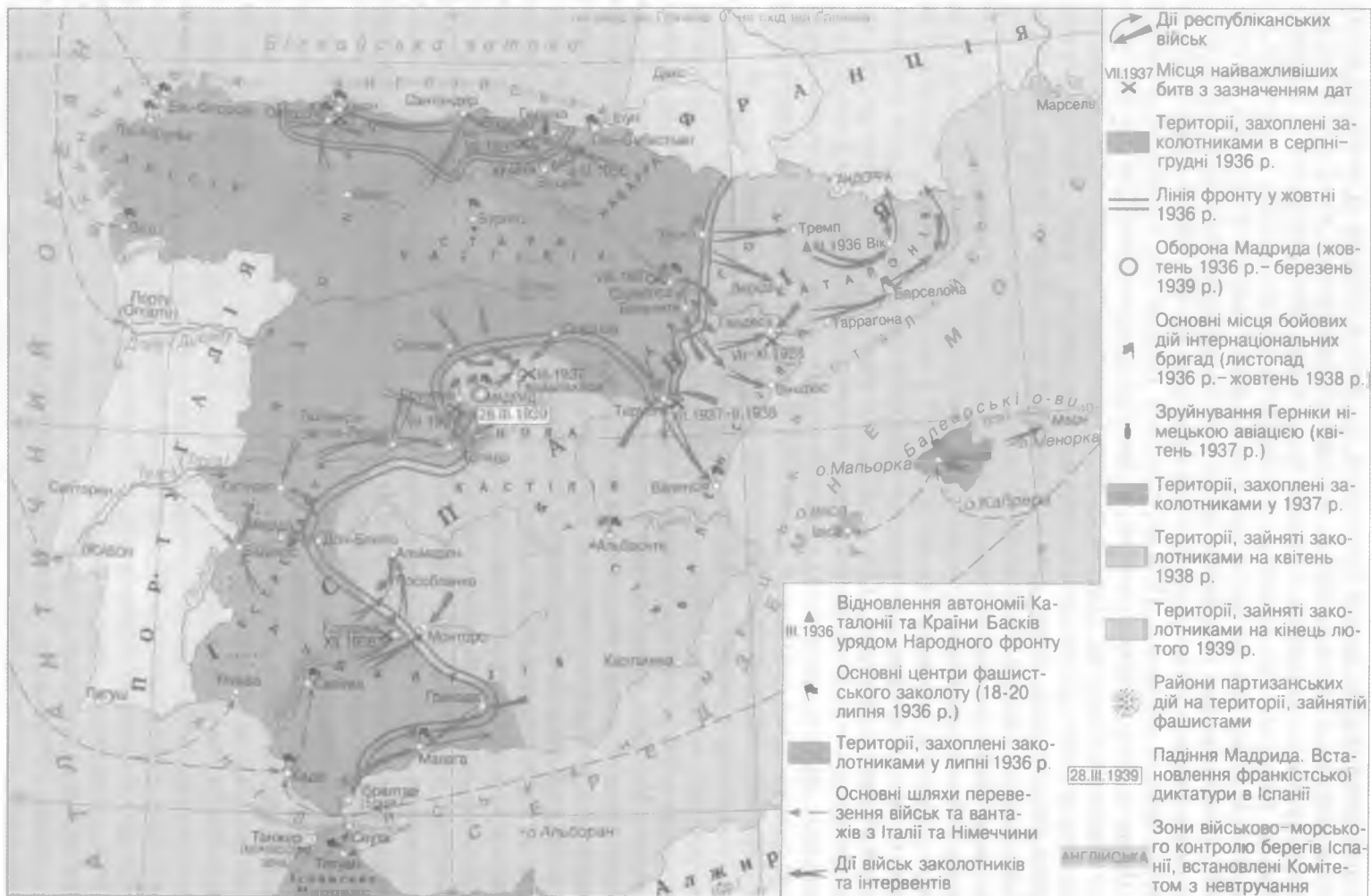
Тим часом заколотники розпочали створення вищих органів державної влади та військового командування. 15 серпня урочисто повідомлено про повернення червоножовтого прапора монархії, 16 серпня оголошено збір золота та коштовностей на потреби війни, 26 вересня повідомлено про повернення землі колишнім власникам.

Наступні організаційні заходи проходили під знаком зміцнення особистої влади генерала Франко. У вересні 1936 р. він оприлюднив декрет, який забороняв усі політичні партії та організації, що входили до складу Народного фронту. 1 жовтня 1936 р. на території, яку захопили заколотники, Франко, згідно з декретом від 29 вересня 1936 р. “Про концентрацію влади в особі глави держави”, був проголошений главою держави та генералісімумом, тобто командувачем всіма військами. Тимчасово столицею Франко стало місто Бургос на півночі Іспанії. Після того, як республіканці в листопаді 1936 р. втратили провідника Іспанської фаланги Х.А.Прімо де Ріверу, Франко очолив партію і був проголошений “каудільйо” (вождем) іспанського фашизму. Подібно до німецького націонал-соціалізму, франкісти реалізували гасло: “Єдина країна, єдина держава, єдиний вождь”. Одним із перших декретів Франко став декрет про реорганізацію армії: було створено три групи військ — армію Півночі під командуванням Еміліо Мола, армію Півдня на чолі з генералом Кейно де Льяно, нову армію Центру під керівництвом генерала Хосе Москардо. Для зміцнення націоналістичного табору в квітні 1937 р. Франко видав декрет про злиття “Іспанської фаланги і ХОНС” з іншими правими угрупованнями в єдину партію під назвою “Іспанська традиціоналістська фаланга і Хунта націонал-синдикалістського наступу” (ІТХ—ХОНС, або Фаланга — скорочена назва, яка отримала поширення). Нову Фалангу стали називати франкістською, а її ідеологію — франкізмом. Замість розпущених професійних спілок з часом була утворена Національна конфедерація синдикатів, що підпорядковувалась Фаланзі та представляла єдину легальну форму діяльності профспілкового руху.

У розвитку громадянської війни можна виділити три етапи. Військові дії першого етапу — липень 1936 р. — весна 1937 р. — пов’язані з битвою за Мадрид. 6 листопада 1936 р. війська Франко під командуванням генерала Мола вийшли на околицю Мадриду. Уряд Кабальєро переїхав у Валенсію. В Мадриді було створено Хунту оборони та бригади регулярної народної армії для захисту столиці. Важливим епізодом цієї фази війни став похід 8-тисячної дивізії під керівництвом активіста анархістського руху Домінго Дурруті Бонавентура (1897—1936) з Каталонії через Арагон на Мадридський фронт. Вперше анархісти сформували власне військове формування із засадами дисципліни та ієрархії. Хоча їхні військові успіхи були незначними, проте мали досить потужний психологічний ефект. Однак, смерть Бонавентури в листопаді, виведення анархістів з Ради оборони Арагону спричинили занепад анархізму, який не міг активно діяти, не беручи участі в адміністративному управлінні Республіки. В цій ситуації Національний комітет анархістів як керівний орган заявив про підтримку центрального уряду та дав згоду на участь в урядових структурах. У грудні 1936 р. до уряду Ларго Кабальєро увійшло 4 анархістів.

Наступ франкістів вдалося спинити 25 листопада. Велику роль в обороні столиці Іспанії відіграли інтернаціональні бригади. У березні 1937 р. зазнав поразки в битві під м. Гвадалахара 50-тисячний італійський корпус, який намагався пробитися до Мадрида з північного сходу. Успіхи республіканців змусили заколотників тимчасово відмовитися від захоплення Мадрида і перенести удар у північні провінції Іспанії. Наприкінці березня 1937 р. воєнні дії перемістилися у Басконію. 26 квітня світ був приголомшений варварським зруйнуванням німецькими бомбардуваннями Герніки — святині й символу національних свобод Басконії. Ці події знайшли відображення на полотні відомого іспанського художника Пабло Пікассо (“Герніка”).

Значну небезпеку для Республіки становили також виступи проти центральних органів влади населення Каталонії та Арагона, що свідчили про відсутність єдності

Громадянська війна в Іспанії (1936–1939 рр.).

всередині республіканського табору. На початку травня 1937 р. у Барселоні відбулася кількаденна битва анархістських сил за підтримки Робітничої партії марксистського об'єднання (утворена в 1925 р., постійно піддавалась критиці Комінтерном) з комуністами та урядовими силами Генералідаду з метою захоплення влади в Каталонії. Налічувалось 400 жертв з обох боків, близько тисячі поранених. Після трьох днів боротьби повстання було придушене. У серпні почався наступ комуністичних сил на Раду Арагона, де вирішальний вплив мали анархісти. Тут частково були втілені в життя їхні ідеї: йдеться про створення колективних селянських господарств. Хоча земля та засоби виробництва були спільними, однак розподіл прибутків не був рівним. Станом на грудень 1936 р. було створено 275 господарств, які налічували 141 430 осіб. Вони були ліквідовані під час військового наступу республіканських сил у серпні 1937 р.

З весни 1937 р. наступом 60-тисячної армії заколотників та інтервентів на північ Іспанії почався другий етап, який тривав до кінця вересня 1938 р. 17 травня 1937 р. відбулася зміна прем'єра (після придушення повстання в Каталонії Ларго Кабальєро змушений був піти у відставку): ним став також лідер соціалістичної партії — Хуан Негрін. Його уряд, як і попередній, складався з соціалістів та комуністів і проіснував до завершення громадянської війни.

20 червня 1937 р. сили Франко зайняли столицю Країни Басків Більбао, а у вересні почали наступ на останній бастион республіканців — Північну Астурію. 20 жовтня республіканці втратили індустріальну північ. Навесні 1938 р. заколотники прорвалися до Середземного моря та відрізали від республіки Каталонію. Розкол республіканської території погіршив військове становище Народного фронту.

Західноєвропейські уряди закликали республіканську армію припинити опір і завершити таким чином громадянську війну в Іспанії. Лондонський Комітет з неутручання у липні 1938 р. прийняв план відкликання іноземних добровольців з Іспанії. Згідно з ним, передбачено евакуацію 80 % іноземців — 10 тис. з республіканської армії та приблизно 120 тис. переважно німецьких та італійських військовослужбовців, що воювали на боці Франко. Уряд Негріна прийняв цей план і 21 вересня підписав декрет про виведення іноземних добровольців.

Восени 1938 р. відбувся перелом на користь франкістів. Почався третій етап війни (вересень 1938 р. — березень 1939 р.). 30 жовтня 1938 р. розпочався новий контрнаступ військових сил Франко у Валенсії, на р. Ебро. Тут відбулася одна з найбільших битв громадянської війни. Республіканська армія не змогла втримати свої позиції і, зазнавши великих втрат, змушена була відступити. Вирішальний вплив на подальший перебіг воєнних дій мала допомога франкістам з боку Німеччини та Італії. Після тривалих боїв при нерівних силах (350-тисячна армія Франко проти 140-тисяч республіканців) вся Каталонія на початку 1939 р. опинилася під владою франкістів. 26 січня впала Барселона. Уряд Негріна та президент М. Асанья були змушені переїхати до Франції.

27 лютого 1939 р. уряди Великої Британії та Франції заявили про розрив дипломатичних відносин з республіканською Іспанією і офіційно визнали уряд Франко. Наступного дня Асанья подав у відставку з посади президента республіки. В березні 1939 р. уряд Франко підписав договори про дружбу та ненапад з Португалією та Німеччиною, а також про приєднання Іспанії до "Антикомінтернівського пакту".

Після падіння Каталонії серед учасників Народного фронту виникли суперечності, появилися капітулянтські настрої. На початку березня почався заколот на республіканському флоті в Картахені та у Мадриді. Група захисників столиці на чолі з командувачем гарнізону Касадо, скориставшись пасивністю уряду Негріна

Офіційний плакат на честь перемоги 1939 р.

(уряд повернувся у Мадрид 11 лютого 1939 р.), почала переговори про капітуляцію. Було створено так звану Національну хунту оборони, яка віддала наказ про арешт уряду Х.Неґріна та ЦК КПІ. Народний фронт розпався, республіканська армія була деморалізована. 28 березня 1939 р. Національна хунта оборони відкрила фронт та здала Мадрид. Франкісти увійшли в столицю. До кінця березня Іспанія повністю опинилася під їхньою владою. Громадянська

війна в Іспанії завершилася поразкою демократичної революції та Республіки Народного фронту. Кількість жертв, за різними оцінками, сягнула від 400 тис. до 1 млн.

З 1 квітня 1939 р. на всій території Іспанії набрав чинності декрет від 29 вересня 1936 р., основні положення якого були підтвержені указом від 8 серпня 1939 р. У країні було встановлено режим авторитарної влади. Вся повнота виконавчої, законодавчої та судової влади була зосереджена в руках Франко. Він призначав членів кабінету міністрів, який сам очолював, видавав декрети та закони. Новий уряд було сформовано 10 серпня. До його складу увійшли представники військових і цивільних кіл, фалангістів та нефалангістів, осіб пронимецької та пробританської орієнтації, прихильники монархії, які мали значний вплив у армії.

6 вересня 1939 р. прем'єр Х.Неґрін спільно з прем'єрами автономних урядів Каталонії та Країни Басків перейшли іспансько-французький кордон та емігрували до Франції.

Розділ 11. Сполучені Штати Америки

Перші післявоєнні роки (1918—1921). Ще на зламі ХІХ—ХХ ст. США перетворилися на наймогутнішу індустриальну державу світу. Перша світова війна сприяла подальшому економічному зростанню країни. США були далеко від театрів воєнних дій і не зазнали, на відміну від європейських країн, ніяких руйнувань. Участь країни у воєнних діях не була тривалою або широкомасштабною, в результаті її людські втрати були порівняно невеликими: загинуло або померло від хвороб близько 50 тис. військовослужбовців, 230 тис. було поранено. Сполучені Штати асигнували на ведення війни лише 25,7 млрд доларів, що становило трохи більше 7 % загальної суми, витраченої всіма її учасниками. Більше того, США на цій війні суттєво збагатилися. Вони в широких масштабах постачали своїм союзникам військове спорядження, сировину, сільськогосподарську продукцію. Великі корпорації, що здійснювали ці доставки, одержали 33,5 млрд доларів чистого прибутку. Це дозволило здійснити значні капіталовкладення в економіку, створити нові робочі місця, значно скоротити безробіття. У результаті за роки війни промислове виробництво США зросло майже в три рази, так само більш ніж утричі збільшився експорт країни. Частка США у світовому промисловому виробництві зросла з 36 % у 1913 р. до 47 % у 1920 р. Після війни Сполучені Штати давали половину світового видобутку кам'яного вугілля, 2/3 видобутку нафти, 60 % виплавки чавуну і сталі, 85 % виробництва автомобілів. Таким чином, Перша світова війна надала могутній поштовх господарському розвитку країни. За показниками промислового розвитку, економіка США значно перевищила всі держави світу.

Докорінно змінився фінансовий статус США у світі. Впродовж війни вдвічі зросли золотовалютні резерви, які тепер становили половину всього золотого запасу країн світу. На початок 20-х років розмір позик Сполучених Штатів європейським країнам становив близько 11 млрд доларів, крім того, 7 млрд доларів становили приватні інвестиції американських підприємців і банкірів, розміщені за кордоном. Таким чином, якщо перед війною США були боржником Великої Британії та низки інших держав, то тепер вони стали кредиторами двох десятків країн з активом у 14,5 млрд доларів. Нью-Йорк став фінансовим центром світу.

Зростання економічної могутності США, їхня роль на завершальному етапі світової війни, що прискорила перемогу Антанти над Німеччиною та її союзниками, об'єктивно сприяли суттєвому зростанню міжнародного впливу країни. Це знайшло відображення, насамперед, у "Чотирнадцяти пунктах" президента Вудро Вільсона, викладених у посланні конгресові 8 січня 1918 р., які містили програму відновлення миру і формування післявоєнних міжнародних відносин. Основні положення цього документа американська делегація, очолювана Вільсоном, послідовно відстоювала на Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр., намагаючись задати тон її роботі та рішенням. При цьому делегація США не погоджувалася на надто жорсткі умови мирного договору з Німеччиною, на чому особливо наполягала Франція. Сполученим Штатам вдалося досягти принаймні деяких з поставлених цілей. По-перше, умови договору з Німеччиною було сформульовано значно поміркованіше, ніж вимагали французи, і в цьому Сполучені Штати знайшли підтримку з боку Великої Британії. По-друге, США домоглися від своїх європейських партнерів згоди на створення Ліги націй — міжнародної організації, яка мала стати інструментом забезпечення миру і мирних відносин у світі, недопущення нових воєн. За наполяганням Сполучених Штатів, статут Ліги націй було включено як

перший розділ у кожен з мирних договорів, укладених з Німеччиною та її колишніми союзниками. Це означало, що переможені країни змушені були взяти на себе зобов'язання чітко дотримуватися принципів цього статуту незалежно від своєї участі в майбутній весвітній організації. При цьому, тодішня правляча еліта Сполучених Штатів розраховувала, що їхній державі належатиме коли не одноосібна провідна роль в діяльності Ліги націй, то, принаймні, спільно з Великою Британією, Францією, Японією.

Попри ці принципи домовленості, Сполучені Штати змушені були поступитися перед Англією та Францією щодо поділу відібраних у Німеччини колоній та колишніх оттоманських володінь. Хоча саме Сполучені Штати запропонували запровадити мандатну систему управління згаданими територіями, найбільшій та найважливішій з них отримали Велика Британія та її домініони, а також Франція, Бельгія, Японія. Натомість США не одержали жодного мандата, хоча висували претензії на Сирію, Вірменію, зону чорноморських проток і навіть на всю Туреччину. Це свідчило, що США, попри зростання своєї військово-економічної могутності, ще не досягли адекватного міжнародного впливу. Але навіть з тих доволі скромних дипломатичних здобутків, що їх досягла американська делегація у Версалі, дещо було незабаром втрачено.

Незважаючи на успіхи економічного розвитку, перехід від війни до миру в США відбувся далеко небезпроблемно. Багато лиха принесла масова епідемія грипу, яка слідом за Європою навесні 1918 р. спалахнула в Сполучених Штатах. І хоча її вдалося швидко загасити, вона встигла забрати життя майже півмільйона американців.

Згорання військового виробництва і демобілізація армії, яка на кінець війни налічувала 4,7 млн чоловік, викликали зростання кількості безробітних, посилились інфляційні процеси. Зниження рівня життя спричинило сплеск страйкового руху. Якщо в 1917 і 1918 рр. кількість учасників страйків становила по 1,2 млн, то в 1919 р. вона перевищила 4 млн осіб. В авангарді страйкового руху виступили робітники сталеливарної та вугільної промисловості. Висувалися переважно традиційні вимоги: встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, визнання за робітниками права на організацію у профспілки та на укладення колективних договорів. Незважаючи на масовий і нерідко запеклий характер боротьби (деякі великі страйки тривали по 3—4 місяці), організоване у профспілки робітництво вагомих успіхів не досягло: більшість виступів закінчилася поразкою, в кращому разі досягненням компромісу.

Активізувався рух афроамериканців: улітку 1919 р. в різних районах країни спалахнули негритянські заворушення, спрямовані проти расової дискримінації.

Характерною рисою суспільно-політичних рухів перших післявоєнних років було розширення їхньої масовості та їх радикалізація, зумовлена не лише загостренням внутрішніх суспільних суперечностей у США, але й впливом загального піднесення революційних і національно-визвольних рухів у світі під час і в підсумку Першої світової війни. Зокрема, чималий резонанс мали події в Росії. При цьому, коли до Лютневої демократичної революції 1917 р. у США поставилися з симпатією, то більшовицький переворот, природно, як правлячі верхи, так і більшість громадськості, сприйняли з острахом і ворожістю. Сполучені Штати брали участь спільно з країнами Антанти та Японією в інтервенції проти радянської Росії. Влітку—восени 1918 р. кількатисячні американські військові загони разом з британськими та французькими частинами висадилися в Мурманську й Архангельську, а вкупі з японцями — на російському Далекому Сході. Однак дії цих військ мали обмежений засяг і не справили помітного впливу на перебіг подій у Росії. Вже влітку

1919 р. американські частини було відкликано з північних районів Росії, а в 1920 р. — з Далекого Сходу.

Побоювання щодо поширення руйнівних більшовицьких ідей, пропаганди “світової революції” та встановлення “диктатури пролетаріату” не були даремними. У США живильним середовищем цієї пропаганди стали, насамперед, ліві елементи Соціалістичної партії Америки. Не домігшись згоди між собою в справі створення компартії, вони у вересні 1919 р. створили дві паралельні комуністичні партії Америки, які повністю поділяли наріжні принципи більшовизму, однак не погоджувалися одна з одною щодо окремих організаційних і тактичних питань. У кінцевому підсумку, за наполяганням Комінтерну, ці компартії у травні 1921 р. об’єдналися в єдину Комуністичну партію Америки. Проте ця партія не стала масовою. Налічуючи лише 12 тис. членів, вона, попри свою галасливу пропаганду, не відіграла помітної ролі ні в робітничому русі, ні тим більше в суспільно-політичному житті США.

Відповіддю на пожвавлення діяльності ліворадикальних сил було згуртування на крайньоправому фланзі політичного спектру. Консервативно налаштовані верстви суспільства й чимало органів преси, що віддзеркалювали погляди цих кіл, були занепокоєні робітничими страйками, негритянськими заворушеннями, радикальними вимогами інтелігенції, розглядаючи ці виступи як підривно діяльність, спрямовану на насильницьке повалення державного ладу США. Преса звинувачувала іммігрантів у підбурюванні “корінних” американців до антиурядових виступів. “Підришний” характер ліворадикальних виступів всіляко перебільшувався й роздмухувався. Результатом було активне залучення до боротьби з “радикалами” низки правих і ультраправих організацій, серед яких вирізнявся створений у 1919 р. Американський легіон — воєнізоване об’єднання ветеранів Першої світової війни. Пожвавив свою діяльність Ку-клукс-клан, чисельність якого на початку 20-х років досягла 5 млн осіб. Тероризуючи негритянське населення (у 1919 р. було ліквідовано 239 афроамериканців), клан поширив свою діяльність також проти католиків (“папістів”), іммігрантів та інші верстви, які не були “стовідсотковими американцями”.

Владні структури зі свого боку прагнули паралізувати виступи “радикальних елементів”. У конгрес, де в результаті “проміжних” виборів у листопаді 1918 р. республіканці здобули більшість в обох палатах, було внесено низку законопроектів, спрямованих на боротьбу з “бунтами”. Генеральний прокурор (міністр юстиції) М.Пальмер і його помічник Дж.Едвард Гувер (у майбутньому — директор Федерального бюро розслідувань), зібравши досє на активістів-радикалів, на початку 1920 р. провели на них масові облави у 70 великих містах країни, в результаті яких було заарештовано кілька тисяч осіб. Кількадесят активістів-іммігрантів депортували із США.

У ситуації, що склалася, президент Вільсон намагався проводити ліберально-демократичні реформи, зокрема в робітничому питанні, закликаючи конгрес закріпити за робітниками право на організацію, проведення страйків, укладення колективних договорів, що створило б умови для встановлення нормальних ділових відносин між робітниками і працедавцями. Водночас він різко виступав проти насильницьких методів боротьби, до яких закликали ліворадикальні елементи (комуністи, анархісти), підкреслюючи, що будь-які перетворення слід здійснювати лише в межах закону.

Однак навіть ці помірковані пропозиції Вільсона наштовхнулися на спротив консервативних елементів, зокрема у контрольованому республіканцями конгресі, який заблокував ініційовані президентом реформи у сфері трудових відносин, включаючи законодавче гарантування робітникам права на страйк.

Ще більші розчарування чекали на Вільсона в ділянці його зовнішньої політики, зокрема щодо ратифікації підписаних ним мирних договорів з Німеччиною та її союзниками, а також у справі створення Ліги націй і участі в ній Сполучених Штатів. Річ у тому, що діяльність очолюваної Вільсоном делегації на Паризькій мирній конференції зазнала нищівної критики з боку Республіканської партії. Республіканці, згуртовані навколо одного з найавторитетніших лідерів цієї партії сенатора Генрі Кабот Лоджа, твердили, що позиція “інтернаціоналістів” (як називали демократів, прихильників Вільсона) щодо створення Ліги націй та втягування Сполучених Штатів у вир європейської політики не відповідає життєвим інтересам країни. Сполучені Штати, твердили республіканці, повинні зберігати за собою “свободу рук” і відстоювати принцип “рівних можливостей” у відносинах з іншими країнами. Позиція республіканців одержала назву “ізоляціоністської”. Полеміка між демократами-“інтернаціоналістами” та республіканцями-“ізоляціоністами” з наріжних проблем зовнішньої політики набрала широких масштабів і надзвичайної гостроти. Намагаючись мобілізувати громадську думку в країні на свою користь, Вільсон розпочав був велике пропагандистське турне, однак під час подорожі у вересні 1919 р. тяжко захворів, і це поклато край його активній діяльності. Тим часом у березні 1920 р. сенат США не ратифікував Версальський та інші мирні договори (забракло семи голосів).

Із закінченням війни різко змінились умови розвитку економіки країни. Припинився попит на військові матеріали, іноземні замовлення зменшилися на третину. А внутрішній ринок, зважаючи на зниження рівня доходів населення, що знайшло прояв уже в 1919 р., і, отже, на обмежену купівельну спроможність основної маси населення, виявився надто вузьким, щоб поглинути вироблювану продукцію. Постає проблема конверсії — переведення господарства на рейки мирного розвитку. Це дуже складний процес, який потребує чималих капіталовкладень і зазвичай супроводжується тимчасовим спадом промислового виробництва. Так було і в США. Висока економічна кон’юнктура, яка тривала до середини 1920 р., змінилася загальним спадом промислового виробництва. Він був нетривалим, досягнувши найнижчої точки навесні 1921 р., проте досить глибоким. За даними на кінець 1921 р., виробництво скоротилося на 22 % порівняно з кінцем 1919 р. Удвічі скоротився обсяг зовнішньої торгівлі. На 20 % знизилася реальна заробітна платня, кількість безробітних сягнула 5,7 млн осіб.

Водночас зі спадом у промисловості країну охопила гостра аграрна криза, причиною якої було падіння експорту американського продовольства в Європу. До осені 1921 р. ціни на сільськогосподарську продукцію впали в 2—3 рази. В результаті доходи американських фермерів з 1920 до 1921 р. зменшилися майже на третину, а їхня заборгованість досягла 5 млрд доларів. 10 % фермерських господарств було в примусовому порядку продано з молотка за борги. На відміну від спаду у промисловості, який тривав менше року, аграрна криза набрала надзвичайно затяжного, застійного характеру і тривала, по суті, аж до початку Другої світової війни.

Саме в розпал економічного спаду, в листопаді 1920 р., відбулися чергові президентські вибори. Незадовго перед тим набрала чинності 19-а поправка до конституції про надання виборчих прав жінкам, ухвалена конгресом у 1919 р. За прийняття поправки висловились обидві партії. Вони враховували при цьому післявоєнні тенденції до демократизації західного світу, і кожна з них, як демократи, так і республіканці, розраховувала на підтримку нових виборців. Штати, зі свого боку, цю поправку без затримки ратифікували, щоб уможливити участь жінок уже в наступних президентських виборах.

Вибори засвідчили подальше політичне зміщення вісі політичного життя вправо, що давалося взнаки вже відразу після закінчення війни. Чинний президент Вільсон, будучи тяжко хворим, свою кандидатуру не виставляв (до того ж, не в традиціях політичного життя Сполучених Штатів було балотуватися в президенти на третій строк, хоч конституція цього й не забороняла). Демократи зазнали на виборах дошкульної поразки, зібравши лише 9 млн голосів. Натомість республіканці дістали 16 млн. Їхній кандидат — сенатор Воррен Гардінг був обраний президентом, а віце-президентом став губернатор штату Массачусетс Келвін Кулідж. Республіканці завоювали також надійну більшість в обох палатах конгресу.

Доба “проспериті”. Гардінг сформував уряд з представників найбільш консервативного крила Республіканської партії. Найвпливовішими його членами стали міністр фінансів Ендрю Меллон, що очолював одну з наймогутніших фінансово-промислових груп у США, і міністр торгівлі Герберт Гувер. В основу програми республіканців лягло гасло “повернення до нормального життя”, зокрема, в ділянці зовнішньої політики — відмова від “інтернаціоналізму” Вільсона.

Взявши курс на ізоляціонізм, адміністрація Гардінга підписала нові, двосторонні мирні договори з Німеччиною, Австрією й Угорщиною, і вони були ратифіковані сенатом. Ці договори текстуально повторювали попередні, укладені на Паризькій конференції, з однією лише відмінністю: вони не містили статуту Ліги націй. Сполучені Штати до цієї організації не вступили.

У ділянці внутрішнього життя найневідкладнішим завданням нової адміністрації було подолання економічного спаду і створення сприятливих умов для піднесення народного господарства. Наріжними засобами для цього республіканці вважали зниження податків і проведення протекціоністської зовнішньоторговельної політики. У 1921 р., з ініціативи Е.Меллона, було ухвалено новий податковий закон, який передбачав загальне зменшення податків. Зокрема, було скасовано запроваджений під час війни податок на надприбутки корпорацій і значно знижено оподаткування осіб з високими доходами. Мета цього заходу полягала в заохоченні підприємств розширювати інвестиції у виробництво, створювати нові робочі місця. Прийнятий у 1922 р. новий тарифний закон Фордні—Маккамбера суттєво підвищив мита на імпорт до США важливих промислових товарів. Протекціоністські мита забезпечували американським виробникам монополію на вітчизняному ринку в багатьох галузях, захищаючи їх від іноземної конкуренції, хоча, з іншого боку, усуваючи конкуренцію, ці мита сприяли збереженню високих цін на відповідні товари, що зачіпало інтереси широких верств населення.

Загалом, у ділянці економічної політики уряд Гардінга зробив рішучий поворот від ліберальних принципів, які втілювали в життя демократи, до консервативних засад “твердого індивідуалізму”. Виступивши проти політики державного регулювання економіки і соціальних відносин, яка набрала особливо виразного прояву в роки війни, республіканці послідовно проводили курс на забезпечення широкої свободи підприємництва, звільнення бізнесу від пуг бюрократичної регламентації. З цієї метою було скасовано контроль над цінами і регламентування виробництва. Ліквідовано федеральні агентства, створені в роки війни з метою здійснення контролю над економікою.

Закликаючи до суттєвого скорочення державних витрат, уряд водночас вживав заходів для підтримки приватного бізнесу. Він виділяв позики будівельним компаніям, з транспортними фірмами укладалися вигідні для них контракти на перевезення поштових відправлень. Залізниці країни, торговельний флот було звільнено

від урядового контролю, запровадженого під час війни, державні військові заводи розпродано в приватні руки.

При цьому не обійшлося без зловживань і корупції. Американська преса широко висвітлювала скандальний факт, коли два нафтопромисловці, давши чималого хабаря міністрові внутрішніх справ, одержали в оренду нафтові родовища в Каліфорнії та Вайомінгу. В шахрайських оборудках звинувачували й інших високопоставлених урядовців з найближчого оточення президента. В результаті трьох міністрів уряду Гардінга було відправлено у відставку, причому двох з них віддано до суду. Підозра у корупції та фінансових махінаціях впала й на самого Гардінга і, як гадають, стала причиною його раптової смерті в 1923 р. Згідно з конституцією, президентський пост автоматично посів дотеперішній віцепрезидент Кулідж. А наступного року республіканці висунули його кандидатуру на чергових президентських виборах.

Особливістю виборів 1924 р. було те, що поряд з кандидатами від Республіканської та Демократичної партій балотувався також незалежний кандидат, сенатор-республіканець Роберт Лафоллет — особа, знана в політичному житті США. Він був виразником інтересів насамперед середніх верств, фермерства, виступав на захист соціальних прав робітництва, піддаючи гострій критиці всесилля і всевладдя великого капіталу. В перебігу виборчої кампанії Лафоллета підтримували — Американська федерація праці (АФП), хоча згодом вона визнала цю свою позицію помилковою, Соціалістична партія і низка інших організацій лівоцентристського спрямування, що згуртувались у “прогресистський блок”. Тодішнє розташування суспільно-політичних сил не давало Лафоллету серйозних шансів на перемогу, проте він одержав на виборах 4,8 млн (16,5 %) голосів. Спроба самостійного виступу лівоцентристських сил після того, як вони не здобули перемоги на президентських виборах, не мала свого продовження: незабаром Лафоллет помер (1925 р.), а блок, що його підтримував, розпався.

Загалом, оскільки економічна кон'юнктура в країні перебувала на піднесенні, більшість американського громадянства була задоволена ситуацією в країні, тож не бачила потреби змінювати президента. Переміг Кулідж, залишивши далеко позаду свого конкурента від Демократичної партії.

У ділянці економічної стратегії Кулідж послідовно продовжував курс свого попередника. Йому належить афористичне гасло: “Головна справа американців — займатися бізнесом”. Кулідж не менш рішуче, ніж Гардінг, відкидав концепцію державного регулювання економіки і соціальних відносин. Наголошуючи на необхідності всім “нормальним людям” самим піклуватися про себе, він підкреслював принцип “індивідуальної відповідальності” кожного американця за наслідки своїх дій.

Загалом стратегія республіканців сприяла виходу США з економічних негараздів і створенню належних умов для поживлення у промисловості й торгівлі. До середини 1921 р. економічний спад було подолано, ділова активність підвищувалась, а з 1923 р. почалося промислове піднесення. Сполучені Штати раніше від інших високорозвинутих країн вступили у смугу стабілізації. Аж до осені 1929 р. тривало бурхливе зростання виробництва. В умовах довгострокового підвищення кон'юнктури наявність нагромаджених у попередні роки величезних капіталів давала можливість робити значні інвестиції у промисловість. Відбувалося докорінне оновлення основного капіталу на базі найновіших технічних досягнень, споруджувалися нові заводи й фабрики, розгорнулося житлове будівництво. Лише впродовж 1924—1928 рр. на ці цілі було витрачено до 10 млрд доларів. Широко впроваджувалася раціоналізація,

зокрема потоково-конвеєрні методи виробництва, інтенсифікація праці робітників. Загальним результатом було помітне зростання продуктивності праці, підвищення конкурентоспроможності американських товарів. Стрімко збільшувався випуск продукції, особливо в нових галузях промисловості: автомобіле- і авіабудуванні хімічній, виробництві синтетичних матеріалів, радіо- та кіноіндустрії.

Найяскравішим прикладом економічного “буму” є бурхливе зростання автомобільної промисловості, де успішно впроваджувалися новітні методи організації виробництва, особливо на автозаводах Генрі Форда у Детройті. В 20-і роки у США щорічно випускалося 4-5 млн автомобілів — понад 83 % їх світового виробництва. Їх загальний парк, порівняно з 1914 р., збільшився мало не в 10 разів. На кінець 20-х років кожен п'ятий американець мав власний автомобіль. Масове виробництво автомобілів потребувало розширення мережі шосейних доріг, яких у США було досить мало. Федеральне бюро громадських робіт спільно з владою штатів здійснювало будівництво автомагістралей загальною протяжністю близько 300 тис. км.

Американські корпорації одержували величезні прибутки, сума яких впродовж 1923—1929 рр. становила (після відрахування податків) близько 50 млрд доларів. Це в 1,5 рази більше прибутків, одержаних під час Першої світової війни.

Прискореними темпами тривав процес концентрації виробництва і капіталу. Сумарні активи 200 найбільших корпорацій збільшилися майже вдвічі. Зростає вплив фінансових груп Моргана, Рокфеллера, Меллона, Дюпона, а також чиказької, бостонської та клівлендської фінансових груп. Загальна кількість банків у країні дещо зменшилась, однак їхні капітали за 20-і роки зросли на 21 млрд доларів.

У роки стабілізації зміцніли зовнішньоекономічні позиції США. Обсяг зовнішньої торгівлі збільшився на 43 %, причому експорт перевищив імпорт на 77 млрд доларів. Приватні інвестиції американських корпорацій за кордоном, насамперед у Західній Європі та Латинській Америці, в 1929 р. становили 16,5 млрд доларів — в 7 разів більше порівняно з довоєнним рівнем, а разом з державними позиками загальна сума закордонних інвестицій США досягла 27 млрд. Коли під час Першої світової війни основною формою вивозу капіталу були урядові позики, то тепер переважали прямі інвестиції приватних корпорацій. Такі компанії, як “Форд”, “Дженерал моторс”, “Дженерал електрик” створили закордонні філії (прообраз майбутніх транснаціональних корпорацій), фінансували іноземні фірми.

Зрештою, в результаті економічного стрибка не тільки збільшилися масштаби і зміцніли позиції великого капіталу. Водночас суттєво зріс матеріальний рівень життя широких верств американського народу. Йшов вгору середній клас. Реальна заробітна платня робітників збільшилася в середньому на 25 %, до 1,5—2 млн скоротилася кількість безробітних. У цих умовах бізнесові кола робили кроки в напрямку мобілізації грошових нагромаджень населення. Робітників і службовців заохочували до придбання акцій підприємств, на

Автомобілі робітників біля заводу Форда.
Детройт, США, 20-ті рр.

яких вони працювали, і ця справа в умовах економічного піднесення набрала широкого розмаху. З метою розширення внутрішнього споживчого ринку запроваджувалася система продажу в кредит товарів підвищеного попиту, насамперед автомобілів та побутової техніки: радіоприймачів, холодильників, порохотягів, пральних машин. У середині 20-х років продаж товарів у кредит досяг суми від 5 до 8 млрд доларів: це в півтора раза перевищувало вартість усього експорту США. Одержувані великим бізнесом доходи давали можливість розміщувати нові інвестиції у розвиток індустрії. Щоправда, не всі її галузі динамічно зростали. Наприклад, видобуток вугілля, виробництво залізничного устаткування, суднобудування, текстильна та швейна промисловість перебували в стані застою. Нерівномірно розвивалися й економічні райони. Загалом, однак, господарське піднесення у США було вражаючим: упродовж 1923—1929 рр. промислове виробництво зросло на 53 % (порівняно з 1913 р. — на 72 %). Наприкінці 20-х років в країні вироблялося 48 % світової промислової продукції, тобто майже стільки, скільки в усіх інших країнах світу разом узятих. Недарма 20-і роки — період економічного стрибка Сполучених Штатів і помітного зростання життєвого рівня населення — ввійшли в історію під назвою “ера проспериті” (тобто процвітання, добробуту).

Порівняно з промисловістю, значно складнішими були справи в сільському господарстві. З одного боку, впродовж цього десятиліття значно зросла його технічна озброєність: тракторний парк збільшився в 4 рази, кількість вантажних машин — у 6 разів, комбайнів — у 15 разів. Однак продукція аграрного сектора майже не збільшилася порівняно з кризовими 1920—1921 рр., хоча виробничі потужності галузі стали набагато вищими. Річ у тому, що рівень виробництва цілком задовольняв внутрішній попит населення країни, натомість можливості експорту сільськогосподарської продукції зводилися нанівець протекціоністською політикою уряду: митні бар’єри на шляху іноземного імпорту позбавляли інші країни фінансової можливості закуповувати американські продовольчі товари. Ціни на сільськогосподарську продукцію у США вже на початку 20-х років різко знизилися, в результаті чого сукупні валові доходи фермерів упродовж десятиліття впали вдвічі, й відповідно частка доходів фермерів у національному доході США зменшилася з 18,5 % до 9,3 %. Натомість не зменшилася заборгованість фермерів, яка в 1929 р. досягла 9,7 млрд доларів. Фермери неодноразово зверталися до уряду з проханням про фінансову допомогу. Однак президент Кулідж двічі відхилив законопроект про допомогу фермерам.

Стагнація в сільському господарстві була неприємним фактом, проте вона не змінювала загальної оптимістичної картини “проспериті”, подальшому зростанню якого, здавалося, не загрожують ніякі перешкоди. Економічне піднесення супроводжувалося стрімким зростанням вартості акцій. Упродовж 1924—1929 рр. сукупна ціна акцій, що котирувалися на нью-йоркській біржі, збільшилася в три з лишком рази — з 27 млрд до 87 млрд доларів. Але це зростання мало виразно спекулятивний характер. Широкі верстви американців, від 15 до 25 млн осіб, сподіваючись швидко збагатитися, обертали свої заощадження на цінні папери. В результаті зростання цін на акції набуло характеру штучного буму, тож ціни незабаром стали перевищувати реальну вартість акцій, а це неминуче загрозувало фінансовими струсами.

Однак таким фактам не надавали належного значення. Фахівці й на наступні роки прогнозували високу економічну кон’юнктуру. Висловлювалися думки, що доба циклічних криз надвиробництва для Америки минула і настає епоха “вічного процвітання”.

В умовах “ери проспериті” соціальні проблеми, які стосувалися передусім широких верств робітників і службовців, осіб найманої праці, дещо втратили свою гостроту порівняно з попередніми роками, проте аж ніяк не зникли, тож великий бізнес США змушений був з ними рахуватися, шукаючи шляхів їх розв’язання. Дороговказом для цього була найпоширеніша в 20-і роки ідея “соціальної відповідальності бізнесу”, яка виходила із засновку, що всі соціальні суперечності сучасного американського суспільства можливо успішно розв’язати в межах системи приватного підприємництва, без втручання держави. Ця політика соціального патерналізму знаходила своє конкретне втілення у створенні корпораціями приватних пенсійних фондів, різних систем допомоги нужденним. Такі ініціативи мали певний, хоч і обмежений, результат і за високої економічної кон’юнктури цього періоду більш-менш задовольняли потреби трудівників.

Свідченням цього було зниження рівня активності робітничого, й зокрема страйкового, руху порівняно з першими повоєнними роками: коли в 1923 р. кількість страйкарів становила 757 тис., то в наступні роки вона неухильно спадала, опустившись у 1929 р. до рівня 289 тис. При цьому страйки обмежувалися суто економічними вимогами; радикальні політичні гасла, притаманні першим повоєнним рокам, відійшли у минуле.

Спад страйкової активності позначився й на рівні профспілкового руху: якщо в 1920 р. у США налічувалося близько 5 млн членів профспілок, то до 1929 р. їх кількість скоротилася до 3,6 млн. Атмосфера “проспериті” вплинула й на діяльність єдиного профцентру країни — АФП, яка на своєму черговому з’їзді у 1925 р. схвалила курс на тісну співпрацю робітників з підприємцями у проведенні раціоналізації виробництва. Натомість міцніли т.зв. компанійські профспілки, що почали виникати відразу після війни. Характерними ознаками їхньої діяльності були відмова від страйків, лояльність щодо працедавців і співпраця з ними, розв’язання суперечностей шляхом переговорів. Чисельність компанійських спілок наприкінці 20-х років досягала 40 % загальної кількості профспілок.

Як і в попередні періоди, робітничий рух США тримався осторонь політичних впливів, відмежовуючись від партій, що претендували на керівництво. В ці роки Соціалістична партія Америки, яка об’єднувала 6 тис. членів, перебувала в стані занепаду; підпорядкована Комінтернові Комуністична партія США також залишалася нечисленним угрупованням (10 тис. чол.), яке відзначалося крайнім догматизмом і сектантством.

Внутрішньополітичне життя 20-х років характеризувалося подальшим посиленням правих, а подекуди навіть ультраправих тенденцій, на які чималий вплив справляв протестантський фундаменталізм. Його гаслом став захист “ідеалів американізму”, “традиційних цінностей” проти всіляких сучасних “руйнівних впливів”. До фундаменталістів, по суті, долучався відроджений Ку-клукс-клан, який поширив свій вплив на регіони Півночі та Середнього Заходу США.

Поборники “стовідсоткового американізму” наполегливо виступали за обмеження імміграції, яка набрала особливо широких масштабів від початку ХХ ст. аж до Першої світової війни. Тоді до Сполучених Штатів прибуло понад 13 млн осіб, переважно зі Східної та Південної Європи, і вони, безумовно, відіграли помітну роль в економічному і культурному піднесенні Америки. Однак американських реакціонерів турбувала та обставина, що серед іммігрантів було чимало євреїв, католиків, носіїв революційних ідей, що новоприбулі гуртувалися в національно-релігійні громади, уникаючи розпорошення й асиміляції. Зрештою, проти широких масштабів імміграції часто-густо виступали й прості американці, закидаючи “чужинцям”, що ті погоджуються

на низьку платню і, таким чином, стають конкурентами на ринку праці. За наполяганням ультраконсерваторів, у 20-і роки було ухвалено закони, які скорочували квоту імміграції у США до 150 тис. осіб на рік. Кричущим фактом переслідування “чужинецьких елементів” стало засудження до страти у 1927 р. італійських робітників-іммігрантів Н.Сакко і Б.Ванцетті, звинувачених у пограбуванні та вбивстві касира. Справа тягнулася впродовж семи років, і хоч обвинувачення не було доведено, обох підозрюваних позбавили життя.

Прикметною рисою американського побуту 20-х років було функціонування т.зв. сухого закону. Ще в 1917 р. конгрес ухвалив 18-у поправку до конституції, яка забороняла виробництво, довіз, вивіз, продаж, перевезення і вживання будь-яких алкогольних напоїв, в тому числі вина і пива. Ратифікована штатами поправка набрала чинності з 1919 р. Таким чином, вживання адкогольних напоїв ставало серйозним правопорушенням, за скоєння якого можна було потрапити до суду. Ініціаторами і натхненниками “сухого закону” виступали ті самі “пуританські” фундаменталісти, які вбачали завданням цього “радикального” заходу цілковите розв’язання проблеми пияцтва і алкоголізму в Сполучених Штатах. Ця ідея виглядала настільки шляхетною й привабливою (згадаймо про подібні спроби в СРСР у 1985 р.), що ні обидві головні політичні партії, ні будь-які інші авторитетні громадсько-політичні організації не наважувалися виступати проти ухвалення 18-ї поправки.

Однак, реальна дійсність перевернула всі шляхетні наміри догори дном. Запровадження “сухого закону” породило широкомасштабне підпільне виробництво спиртних напоїв і незаконну торгівлю ними, повсюди виникали нелегальні шинки. Це, своєю чергою, слугувало живильним ґрунтом для небаченого досі зростання в країні організованої злочинності (“мафії”), представники якої не тільки казково збагачувалися на горілчаному бізнесі, але й широко проникали у владні структури. Американський побут в умовах “сухого закону” знайшов яскраве й дотепне відображення в одному з найкращих голлівудських фільмів славетного режисера Біллі Вайлдера, що йшов у вітчизняному прокаті під назвою “У джазі тільки дівчата”. Вкрай дискредитований “сухий закон” було скасовано тільки в 1933 р.

Наочним прикладом поширення правих тенденцій були виступи фундаменталістів проти еволюційної теорії Дарвіна, яка, мовляв, суперечить Біблії. У деяких штатах, зокрема на Півдні та Середньому Заході, було ухвалено закони, які забороняли викладання теорії еволюції. У невеликому містечку Дейтон (штат Теннесі) за порушення одного з таких законів у 1925 р. було засуджено до тюремного ув’язнення молодого шкільного вчителя Джона Скопса за виклад на уроках біології еволюційного вчення. “Мавп’ячий процес”, як охрестила це судове дійство преса, набрав широкого розголосу не тільки у США, але й далеко за їх межами.

Однак, незважаючи на шал реакціонерів у 20-і роки, долаючи традиційну пуританську зашкарублість, пробивали шлях нові тенденції в культурі, мистецтві та побуті, нові уподобання та звичаї. Саме тоді найулюбленішим і наймасовішим видовищем стало кіно. Район Лос-Анджелеса Голлівуд зростає як осередок американської кінопромисловості. Зароджується культ кінозірок. У музиці небаченої популярності набуває джаз. Недарма 20-і роки називають “добою джазу”. У повсякденне життя та дозвілля дедалі ширше входять радіо і патефон. Саме в ці роки розгортається творчість таких визначних представників американської літератури, як Теодор Драйзер (1871—1945), Сінклер Льюїс (1885—1951), Ф.Скотт Фіцджеральд (1896—1940), Ернест Хемінгуей (1899—1961), які в своїх романах і повістях талановито віддзеркалили всю глибину суперечностей тогочасного суспільства.

Зовнішня політика США у 20-і роки, виходячи з прийнятих республіканською адміністрацією принципів ізоляціонізму, особливою активністю не відзначалася. Її найважливішим завданням було розширення зовнішньої торгівлі, здобуття нових ринків, збільшення закордонних капіталовкладень. Економічна експансія США мала особливий успіх у Латинській Америці, де їй вдалося суттєво потіснити свого традиційного суперника — британський капітал. Це своєю чергою зумовило і зростання політичних впливів США у регіоні. В результаті до кінця 20-х років з-поміж 20 латиноамериканських держав принаймні 14 тією чи іншою мірою перебували під контролем Сполучених Штатів. Наочним прикладом може слугувати Нікарагуа, де майже безперервно, аж до 1933 р., перебували американські війська в ролі запобіжника розгортання національно-визвольного руху.

Попри офіційні ізоляціоністські настанови американського уряду, Вашингтон зміцнював свої позиції в Європі. США уважно ставилися до веймарської Німеччини, надаючи їй суттєву допомогу в подоланні фінансово-економічних негараздів. США були серед ініціаторів прийняття плану Дауеса (1924), що передбачав надання Німеччині значних іноземних позик і кредитів, завдяки яким вона отримала змогу швидко відновити свій економічний потенціал. При цьому США не забували і про власну вигоду: репараційні платежі, одержані від Німеччини (завдяки іноземним позикам) Великою Британією, Францією та іншими державами, дозволили їм виплачувати свої воєнні борги Сполученим Штатам. Корисною була для Німеччини також ініційована за участі США наступна репараційна програма — план Юнга (1929).

Демонструючи свою відданість принципам миру, відмови від війни як засобу врегулювання міжнародних суперечок і оголосивши їх зняряддям національної політики, США спільно з Францією виступили ініціаторами укладення пакту Бріана—Келлога (1928), який відіграв певну позитивну роль, однак в остаточному підсумку не зміг стати інструментом відвернення нової світової війни.

У 1928 р., коли підійшли чергові президентські вибори, економічне піднесення у США наближалось до свого апогею, міцніли їхні міжнародні позиції. Ця обставина задала тон усій виборчій кампанії. Республіканці на всі лади звеличували господарські здобутки, досягнуті за час їхнього урядування, підкреслюючи, що немає жодних серйозних перешкод подальшому процвітанню і є всі підстави дивитись у майбутнє з оптимізмом. Своім кандидатом у президенти партія висунула здібного політика Герберта Гувера, який упродовж всіх років республіканської адміністрації обіймав посаду міністра торгівлі й відігравав чільну роль у формуванні економічної політики країни, що давала такі блискучі результати. Все це вибивало козири з рук демократів, даючи їм надто мало приводів для критики своїх суперників і, отже, зовсім небагато шансів для успіху. На виборах Гувер здобув перекопливу перемогу, одержавши 21 млн голосів, тимчасом як за кандидата демократичної партії проголосували лише 16 млн виборців.

“Велика депресія”. Сповнений оптимізму Гувер обійняв президентські повноваження у березні 1929 р. Він, як і обидва його попередники, свято вірив у непорушність принципів індивідуалізму, відрізняючись від Гардінга і Куліджа лише більшою гнучкістю, тож мав твердий намір продовжувати попередній економічний курс. Однак “проспериті” тривало ще півроку, а восени вибухнула катастрофа. Її вихідною точкою стала небачена паніка на нью-йоркській фондовій біржі 24 жовтня 1929 р., коли курси акцій стрімко покотилися вниз. Це падіння невпинно тривало впродовж майже трьох з половиною років. Коли на початок жовтня 1929 р. загальна ціна акцій, що котирувалися на Волл-стріт, дорівнювала 87 млрд доларів, то до березня 1933 р. вона зменшилася до 19 млрд, тобто в 4,5 раза.

Біржовий крах став лише першим зовнішнім проявом найглибшої у ХХ ст. економічної кризи, яка охопила спочатку Сполучені Штати, а слідом за ними, по суті, всі країни з ринковою економікою. За своїм характером це була типова циклічна криза надвиробництва, причиною якої стала зростаюча диспропорція між величезними виробничими можливостями економіки Сполучених Штатів і вузькістю внутрішнього та зовнішнього ринків. Технічний прогрес відкривав перспективи виробництва дедалі більшої кількості різноманітних товарів, однак недостатня купівельна спроможність споживачів не давала можливості реалізувати всю їхню масу всередині країни. З другого боку, високі митні бар'єри на імпорт, запроваджені у США на початку 20-х років, спричинили закриття натомість зовнішнього ринку для переважної більшості американських товарів. Усе це й призвело до вибуху кризи.

При цьому, саме в Сполучених Штатах, де економіка в роки стабілізації досягла небаченого розквіту, масштаби кризи стали найбільш руйнівними. Промислове виробництво послідовно падало до середини 1932 р., скоротившись на 46,2 %. Для порівняння, падіння в головних європейських країнах було меншим: у Німеччині — 40,2 %, у Франції — 30,9 %, в Англії навіть 18 %. Особливо відчутно криза вдарила по галузях важкої промисловості США: випуск автомобілів скоротився на 80 %, майже настільки ж зменшилися виплавка чавуну і сталі, виробництво прокату. Криза відкинула економіку США на рівень початку ХХ ст. Національний дохід США скоротився у 1,5 раза, експорт — на 75 %, оборот роздрібної торгівлі — в 2 рази. Криза викликала масову хвилю банкрутств: упродовж 1929—1933 рр. збанкрутувало 135 тис. фірм, 5800 банків. Різко загострилося й без того важке становище сільського господарства. Більш ніж наполовину впали закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, обтяжені боргами фермери розорявалися. За роки кризи було продано з молотка близько 900 тис. ферм — 15 % їх загальної кількості в країні.

Надзвичайно важкими були соціальні наслідки кризи, насамперед небачене за масштабами безробіття. Навесні 1933 р. армія безробітних налічувала, за різними даними, від 13 до 17 млн осіб, тобто третину працездатного населення. Оскільки у США не існувало системи соціального страхування, безробітні були приречені на жебрацьке існування, а часом і на голодну смерть. Одночасно погіршилося становище тих, кому пощастило зберегти роботу. Наприклад, середні заробітки робітників обробної промисловості зменшилися приблизно на третину. З урахуванням зростання безробіття і зниження номінального заробітку загальний фонд заробітної плати у 1933 р. становив лише 40 % рівня 1929 р. Крім матеріальних втрат, криза справила глибокий психологічний вплив на широкі верстви населення, на масову свідомість. Впевненість у міцності стабілізації, оптимістичні погляди на майбутнє змінилися настроями безвиході й відчаю.

Вибух кризи заскочив адміністрацію Гувера. Переконавшись, що обвальний спад виробництва не є простим збоєм, президент і уряд стали шукати засобів приборкання кризи. Гувер був переконаний, що американський бізнес має настільки потужний потенціал, якого цілком достатньо, щоб з певною фінансовою підтримкою держави розв'язати всі пекучі проблеми. В листопаді—грудні 1929 р. Гувер провів низку нарад з чільними представниками бізнесу, закликаючи їх не згортати виробництво, не звільняти робітників, не скорочувати заробітну платню. Президент запропонував програму вкладання 8 млрд доларів у капітальне будівництво. Зі свого боку, промислові та залізничні корпорації погодилися вкласти у розвиток 3 млрд доларів. Додаткові капіталовкладення у промисловість на якийсь час поліпшили кон'юнктуру, і в першій половині 1930 р. здавалося, що ділове життя повертається в

нормальну колію. Однак опрацьована урядом програма виходу з кризи виявилася недостатньою, і вже незабаром відновилося подальше загострення економічної ситуації. Тепер засобом подолання спаду Гувер обрав надання фінансової підтримки промисловим компаніям і банкам, щоб не допустити їхнього банкрутства. З цією метою уряд у січні 1932 р. створив Реконструктивну фінансову корпорацію (РФК) з капіталом у 3,5 млрд доларів, яка надавала субсидії й позики підприємствам.

Водночас уряд намагався надати допомогу аграрному секторові. Ще до початку депресії, в червні 1929 р., конгрес під тиском фермерства ухвалив закон про збут сільськогосподарських продуктів, відповідно до якого було створено Федеральне фермерське управління. Його завданням було домогтися стабілізації цін шляхом скуповування лишків продукції. Однак для цього було асигновано мізерну навіть для передкризового часу суму — 500 млн доларів. Операції з закупівлі тривали до літа 1931 р., а коли надані для неї кошти вичерпалися, роботу було згорнуто. Спроба домогтися підвищення цін на продовольство як засіб допомоги фермерам провалилася.

Деякі заходи адміністрації Гувера, попри добрі наміри, виявилися явно помилковими. У 1930 р. набрав чинності новий тариф, який збільшив і без того високі імпорتنі мита ще в середньому на третину. Запроваджуючи цей захід, уряд розраховував, що скорочення імпорту збільшить зайнятість у США, а це сприятиме подоланню кризи. Однак у відповідь інші країни (Канада, Велика Британія) підвищили мита на американські товари, і це вдарило по експортові США.

В умовах відсутності соціального страхування робітників адміністрація Гувера відкидала будь-які вимоги і пропозиції щодо державної допомоги безробітним. Лише влітку 1932 р., в розпал виборчої кампанії, було ухвалено закон про виділення 300 млн доларів для безпосередньої федеральної допомоги безробітним і трохи більшої суми — для позички штатам з цією ж метою. Проте цих сум було явно недостатньо, до того ж лише незначну їх частину було реалізовано.

Робітники і службовці вимагали запровадження федеральної системи допомоги з безробіття, однак уряд і конгрес категорично на це не погоджувалися. Замість цього тоді ж, улітку 1932 р., було прийнято план “розподілу праці”, який передбачав скорочення робочого дня (і, отже, зарплати) працівників і працевлаштування безробітних у межах вивільненого фонду зарплати. Безумовно, ефект від такого “розподілу” був невеликий. Далеко більший результат дало запровадження широкої програми громадських робіт, на організацію яких було асигновано 2,3 млрд доларів — більше, ніж за 30 попередніх років.

В інтересах робітничого класу в 1932 р. ухвалено закон, який значно обмежував право судів видавати розпорядження про заборону страйків, не дозволяв застосовувати до профспілок законодавчі акти, спрямовані проти корпорацій.

Таким чином, перебіг безпрецедентної кризи примусив президента Гувера поступитися принципами “твердого індивідуалізму” і хоч-не-хоч вдатися якщо не до державного втручання в економіку, то, принаймні, до фінансової допомоги з боку держави з метою подолання “великої депресії”. Однак вжиті урядом заходи виявились абсолютно недостатніми і помітного результату в справі поліпшення соціально-економічного становища в країні не дали.

Тим часом рецесія наклала відбиток і на активність соціально-політичних рухів у країні. Майже на мільйон скоротилася кількість членів профспілок. АФП, відгукуючись на заклик Гувера, вже восени 1929 р. офіційно заявила про відмову від страйків на час кризи в ім'я досягнення національної єдності. До найнижчого рівня впав страйковий рух: у 1930 р. страйкувало лише 183 тис. чоловік, не набагато більше

і в наступні два роки. Натомість розгорнувся масовий рух безробітних. У великих промислових центрах відбувалися масові демонстрації та “голодні походи” безробітних з вимогами надання допомоги людям, позбавленим праці, й запровадження системи соціального страхування. У 1931 і 1932 рр. організовано національні походи безробітних на Вашингтон. Улітку 1932 р. відбувся 20-тисячний похід на столицю ветеранів Першої світової війни з вимогою до уряду надати їм термінову допомогу. Власті брутально вигнали учасників походу з Вашингтона, що викликало хвилю обурення в країні. Активізувався фермерський рух. У штатах Середнього Заходу фермери організували бойкот збиткових для них закупівель сільськогосподарської продукції. Ширився активний протест проти примусового продажу ферм за борги. Драматизм становища, в якому опинилися мільйони людей, яскраво відтворено в романі “Грона гніву” визначного американського письменника Джона Стейнбека (1902—1968).

За таких обставин почалася виборча кампанія 1932 р. Саме тоді, влітку, індекс промислового виробництва опустився до найнижчої межі, а безробіття наближалось до максимуму. Становище Республіканської партії, яка висунула на другий президентський строк кандидатуру Гувера, було невтішним, широкі верстви покладали на його адміністрацію відповідальність за нездатність впоратися з кризою. Опоненти піддавали різкій критиці неефективність вжитих урядом заходів. Шанси партії ще більше погіршилися після сумнозвісної розправи властей, що діяли за прямим розпорядженням Гувера, над учасниками походу ветеранів на Вашингтон. До того ж, передвиборча програма республіканців не містила якихось свіжих ідей. Гувер і його соратники переконували громадськість, що дії уряду в справі подолання кризи були правильними. Одним з ключових положень платформи республіканців був їхній намір скоротити державні витрати і збалансувати федеральний бюджет, що мало б стати головним знаряддям боротьби з кризою. Насправді це означало скорочення й без того мізерних бюджетних витрат на соціальні цілі, тимчасом як становище десятків мільйонів людей наближалось до критичної межі.

Ф. Рузвельт.

Стартові позиції демократів були значно вигіднішими, оскільки, перебуваючи в опозиції, вони не несли відповідальності за кризу. Свідченням посилення їхнього впливу вже були вибори до конгресу 1930 р., в підсумку яких демократи здобули більшість у палаті представників. Однак і вони не мали чіткої стратегії подолання кризи. Їхня офіційна передвиборча програма відзначалася розпливчастістю й мало чим різнилася від республіканської, включаючи навіть намір збалансувати бюджет.

Головним козирем демократів у передвиборчій кампанії стало висунення кандидатом у президенти Франкліна Делано Рузвельта (1882—1945), званого політичного діяча. *Рузвельт походив із заможної родини, був далеким родичем 26-го президента США Теодора Рузвельта. Вчився у престижних Гарвардському і Колумбійському університетах, одержав диплом юриста, володів іноземними мовами (що в Америці дивина). Вступивши до Демокра-*

тичної партії, двічі обирався сенатором законодавчих зборів штату Нью-Йорк. Активно сприяв обранню В.Вільсона президентом (1912), який призначив Рузвельта помічником морського міністра. Після закінчення Першої світової війни Рузвельт був у складі американської делегації на Паризькій мирній конференції. На виборах 1920 р. Рузвельта було висунуто кандидатом на пост віце-президента США, однак демократи тоді зазнали поразки. У 1921 р., у віці 39 років, Рузвельт тяжко захворів на поліомієліт і відтоді міг пересуватися лише в інвалідному візку. Це, однак, не перешкодило йому продовжувати свою політичну діяльність. Рузвельт брав активну участь у президентських кампаніях 1924 і 1928 рр., підтримуючи кандидатів Демократичної партії. У 1928 і 1930 рр. його було обрано губернатором штату Нью-Йорк. За чотири роки перебування на цій посаді Рузвельт провів низку прогресивних заходів: у штаті було розширено трудове законодавство, надано допомогу фермерам, зроблено кроки у справі боротьби з корупцією та зловживаннями.

Під час виборчої кампанії 1932 р. Рузвельт утворив т.зв. “мізковий трест” — групу відомих політиків та економістів, що допомагали йому в розробці та формулюванні його програми. Хоча детальної, всебічно опрацьованої антикризової платформи Рузвельт не мав, та й у вирі безперервної зміни подій навряд чи можливо було скласти реальний план дій, проте розробив низку основоположних ідей, якими мав намір керуватися в разі обрання президентом. В їх основі лежала доктрина знаменитого британського економіста Дж.М.Кейнса, який доводив, що для забезпечення нормального процесу виробництва в умовах ХХ ст. необхідне активне державне втручання в економіку. Виходячи з цього, Рузвельт переконував у необхідності відмовитися від “твердого індивідуалізму” й провести далекосяжні реформи, спрямовані на здобуття державою, її керівними органами, федеральним бюджетом провідної ролі в регулюванні економіки, а також соціальної сфери. Ці реформи, підкреслював він, мають на меті саме життєві інтереси “забутого американця”, порятунком з прірви злиднів широких верств населення. При цьому Рузвельт не запевняв, що має готові рецепти до розв’язання пекучих проблем. Він наголошував на необхідності сміливого експериментування, припускаючи, що на цьому незнаному шляху траплятимуться помилки, і їх треба буде виправляти, шукаючи й знаходячи правильний розв’язок. Своїм програмним настановам Рузвельт дав промовисту назву “Новий курс”. Рузвельт, як це заведено в Америці, об’їздив усю країну, виступаючи з промовами, в яких переконував виборців у життєздатності своєї програми.

Вибори принесли демократам переконливу перемогу. За Рузвельта проголосувало 22,8 млн виборців, за Гувера — 15,7 млн. Демократи завоювали більшість в обох палатах конгресу. При цьому, однак, треба мати на увазі, що голосування значної частини виборців мало радше протестний характер — тобто вони висловилися не так за демократів, як проти республіканців.

“Новий курс” у дії. Між обранням Рузвельта на пост президента (листопад 1932 р.) і його офіційною інавгурацією (березень 1933 р.) минуло чотири місяці. Хоча найнижча межа падіння промислового виробництва залишилася позаду, загалом криза тривала, і кінця їй не було видно. Більше того, наприкінці лютого розвалилась і фактично перестала функціонувати банківська система, що загрожувало паралічем економічного життя країни. Тож Рузвельтові, який 4 березня обійняв президентський пост, довелося відразу вживати термінових заходів.

На 9 березня уряд скликав спеціальну сесію конгресу. Впродовж трьох з половиною місяців роботи вона, на подання адміністрації, ухвалила близько 70 надзвичайно

важливих законодавчих актів, які охоплювали промисловість, сільське господарство, торгівлю, кредитно-грошову систему. Численні закони мали на меті підтримати промисловість за допомогою значних позик і субсидій, стимулювати приватні капіталовкладення, відновити розладнану фінансово-банківську сферу, підняти ціни на сільськогосподарські продукти, зменшити безробіття, захистити соціальні права трудівників.

Насамперед було прийнято закон, що надавав президентові на дворічний строк надзвичайні повноваження, причому настільки широкі, яких, за виразом одного американського історика, Вільсон не мав навіть під час війни.

Одним з першочергових завдань було відновити банківську систему. Ще 6 березня, на третій день після інавгурації, президент наказав не відкривати жодного банку в країні без попереднього обстеження його рахунків. Заборонено вивозити з країни золото. А в перший же день спеціальної сесії конгресу було ухвалено надзвичайний банківський акт, згідно з яким право на відкриття одержували лише ті банки, які в результаті обстеження були визнані “здоровими”. Це були здебільшого великі банки. Вони мали право на одержання позик від Реконструктивної фінансової корпорації, операції якої було значно розширено: впродовж найближчих двох років загальна сума позик, що їх надавала РФК, перевищила 6 млрд доларів. Понад 5 тис. нежиттєздатних банків, переважно дрібних, було ліквідовано.

Крім цих термінових заходів, у подальшому було здійснено низку далекосяжних кроків з метою зміцнення фінансової системи країни. Уряд зосередив у руках держави весь золотий запас США, вилучивши золото з обігу і заборонивши вільний обмін паперових грошей на золото. У квітні 1934 р. в інтересах поживлення експорту було на 41 % девальвовано долар. Разом із збільшенням фінансових ресурсів держави і посиленням її регулювальних функцій, уряд подбав і про інтереси дрібних акціонерів та вкладників. Зокрема, запроваджувалося страхування банківських вкладів: у разі банкрутства комерційного банку вклади до 10 тис. доларів виплачувалися повністю, вклади більших розмірів — частково. Енергійні заходи в галузі фінансів мали основним результатом відновлення кредиту як важливої складової частини господарського життя.

Тим часом посилення фермерського руху, спрямованого проти примусового розпродажу майна неспроможних боржників, загроза Національної конференції фермерів розпочати 13 травня 1933 р. загальний фермерський страйк змусили адміністрацію терміново зайнятися проблемами аграрного сектора. 12 травня, напередодні призначеного страйку, набрав чинності Закон про регулювання сільськогосподарства (Agricultural Adjustment Act — AAA). Його головним завданням було надання допомоги фермерам шляхом підвищення цін на сільськогосподарські продукти, що підвищило б доходи фермерів. З цією метою їм пропонувалося укладати контракти з урядом щодо скорочення посівних площ, зменшення виробництва продукції рільництва і тваринництва. На відшкодування своїх втрат фермери одержували від уряду грошову компенсацію.

Практична реалізація AAA передбачала планомірне знищення сільськогосподарської продукції. Так, влітку і восени 1933 р. було переорано 4 млн га посівів бавовника, на 7 млн га скорочено посівні площі під пшеницею і кукурудзою, забито і знищено 8 млн голів великої рогатої худоби і 6 млн свиней. При крайньому зубожінні мільйонів людей такі акції, звичайно, викликали чимале обурення. Тим більше, що основної своєї мети — підвищення цін на продовольство — AAA в остаточному підсумку не досяг: починаючи з весни 1933 р., ціни на нього почали помалу

підвищуватися, досягнувши свого максимуму в середині року, а потім знову поповзли вниз, демонструючи, що рух цін визначають насамперед стихійні економічні процеси, а не урядові заходи.

Одночасно з AAA конгрес ухвалив закон про рефінансування фермерської заборгованості, згідно з яким фермерам-боржникам протягом 1933—1935 рр. було надано кредити загальною сумою в 1,5 млрд доларів. Це дозволило утриматися на плаву багатьом міцнішим господарствам. Однак закон не міг, та й не мав на меті запобігти ліквідації нежиттєздатних ферм, тож їх продаж з молотка тривав і в роки “Нового курсу”.

Нарешті, чи не найважливіше значення мав Закон про відновлення промисловості (National Industrial Recovery Act — NIRA), прийнятий в останній день спеціальної сесії конгресу — 16 червня 1933 р. Він передбачав обов’язкове картелювання американської промисловості, а також запроваджував в усіх її галузях “кодекси чесної конкуренції”. Кодекси встановлювали обсяги виробництва, ринкові ціни (заборонялося продавати товари нижче від встановленої вартості), тривалість робочого тижня і розмір мінімальної заробітної платні. На основі закону було опрацьовано й затверджено президентом близько 750 кодексів, які діяли майже на всіх підприємствах країни. Враховуючи надзвичайні обставини, норми цього закону становили свідомий відхід від принципів антимонопольного законодавства попередніх десятиліть.

Важливою для робітництва була стаття 7-“а” NIRA, яка регулювала трудові відносини між підприємцями і найманими робітниками. Ця стаття, що мала бути включена в усі “кодекси чесної конкуренції”, гарантувала робітникам право на організацію у профспілки за їхнім власним вибором, на ведення з підприємцями переговорів через своїх представників та укладення з ними колективних договорів. Стаття 7-“а” зобов’язувала працедавців дотримуватися законодавчо встановлених норм максимальної тривалості робочого часу та мінімальних ставок заробітної платні.

Адміністрація Рузвельта вжила заходів у справі допомоги безробітним. Ще в березні 1933 р. конгрес ухвалив відповідний закон. Було створено Громадянський корпус для збереження природних ресурсів. У рамках його діяльності в лісових та сільських районах побудовано 2600 таборів, розрахованих на півмільйона місць. До таборів на конкурсній основі приймали найбільш нужденних юнаків віком від 15 до 25 років, неодружених. Контракт укладався на шість місяців і міг бути продовжений. За роботу учасники таборів безкоштовно одержували одяг і харчування, а також по 30 доларів на місяць. За десять років існування Громадянського корпусу в його таборах працювало 3 млн молодих людей. Крім того, штати одержували фінансові дотації для надання допомоги безробітним.

NIRA започаткував наступний крок у цій справі: організацію громадських робіт для безробітних, на що було асигновано 3,3 млрд доларів. У зимовий період безробітним надавали тимчасову роботу. В результаті тільки до кінця 1933 р. одержали роботу близько 4 млн чоловік, що помітно пом’якшувало гостроту проблеми безробіття.

Серед інших важливих законодавчих актів, ухвалених спеціальною сесією конгресу, було скасування у березні 1933 р. сумнозвісного “сухого закону”.

Таким чином, навесні 1933 р. були законодавчо оформлені й почали здійснюватися найважливіші заходи “Нового курсу” (т.зв. “сто днів Рузвельта”), які справили вагомий вплив на нормалізацію ситуації в країні. Заходи адміністрації мали подвійну спрямованість. З одного боку, вони покликані були підтримати бізнес, допомогти відновити економіку, а з другого, — полегшити становище трудівників, які

потерпали від кризи. Все це разом сприяло нормалізації соціально-економічного становища в країні.

Саме тоді почалося поліпшення економічної кон'юнктури, хоча криза “розмокнулася” дуже повільно: у 1933 р. індекс промислового виробництва становив лише 64 %, а в 1935 р. — 69 % докризового рівня. Однак, попервах “Новий курс” зустрів загальну підтримку, оскільки практично всі суспільні верстви пов'язували з ним сподівання на подолання кризи.

Проте уже з 1934 р. виникає і набирає сили опозиція “Новому курсові” як зліва, так і справа. З одного боку, широкі маси робітників, зубожілих середніх верств, фермерів очікували від адміністрації більших зусиль щодо поліпшення свого матеріального становища. Під впливом розчарування і невдоволення пожвавлюється страйковий рух. Але найбільш запеклий спротив реформам, які проводив уряд демократів, сформувався справа. З поліпшенням економічної кон'юнктури представники бізнесу, особливо великого, висловлювали дедалі виразніше невдоволення державним втручанням в економіку, особливо законоположеннями про регулювання умов праці: ці акти, мовляв, “утискували” підприємців. Частина великого корпоративного капіталу переходить у табір противників “Нового курсу”. Їх речником стала створена у 1934 р. організація під назвою Американська ліга свободи. Діяльну участь у її формуванні взяли великі бізнесові кола (фінансова група Дюпонів, концерн “Дженерал моторс”). Ліга вимагала цілковитої відмови від державного регулювання економіки. Водночас, з псевдорадикальних позицій проти “Нового курсу” завзято виступали різні популісти і демагоги, котрі на якийсь час здобули чималу популярність. Один з таких діячів, сенатор Х'ю Лонг, висунувши ідею “поділу багатств”, спромігся створити широкий рух, в якому брали участь 7—8 млн осіб, переважно на Півдні. Чималий вплив здобув католицький священик Чарлз Кофлін, котрий у регулярних радіопередачах закликав до створення в країні “справедливого ладу” і заснував масову організацію для боротьби за “соціальну справедливість”. Різноманітні противники “Нового курсу” становили серйозну небезпеку для адміністрації Рузвельта.

У владних структурах інституцією, що зайняла позицію впертого опору “Новому курсові”, став Верховний суд США, переважна більшість членів якого складалася з ультраконсервативно налаштованих діячів. У 1935—1936 рр. Верховний суд оголосив неконституційними NIRA, AAA і ще дев'ять законів, ухвалених з ініціативи Рузвельта. Таким чином, противники “Нового курсу” завдали відчутного морально-політичного удару адміністрації, хоча фактичну його силу послаблювало те, що згадані законодавчі акти вже значною мірою встигли спрацювати, відіграти свою позитивну антикризову роль.

Незважаючи на спротив консервативних сил, Рузвельт та його уряд продовжували свої реформаторські зусилля. Влітку і восени 1935 р. проведенням через конгрес низки нових законів було розпочато другий етап “Нового курсу”, визначальною рисою якого стала його виразна соціальна спрямованість. Цьому сприяла та обставина, що ситуація в країні за два роки помітно покращилася. Серед прийнятих законоположень важливе значення мав Національний акт про трудові відносини (закон Вагнера), який більшою мірою гарантував права робітників на організацію профспілок за власним вибором і на укладення з такими профспілками колективних договорів, ніж це було зафіксовано у ст. 7-“а” NIRA. Страйки було визнано засобом самозахисту робітників, дозволено пікетування підприємств. Закон забороняв “несправедливу трудову практику” підприємців. Їм, зокрема, не дозво-

лялося втручатись у здійснення робітниками своїх прав, брати участь у створенні робітничих організацій (отже, і формувати “компанійські” профспілки), запроваджувати дискримінаційні заходи проти членів профспілки, звільняти або утискувати робітників за подання скарг на своїх працедавців або свідчень проти них, відмовлятися від ведення переговорів з уповноваженими представниками робітників. Судові установи були зобов’язані до розгляду скарг профспілок на порушення цього закону роботодавцями.

Тоді ж було ухвалено перший в історії США закон про соціальне страхування, який запроваджував систему пенсій за віком для робітників і службовців, що досягли 65 років, за наявності відповідного трудового стажу. Максимальний розмір пенсії встановлено в сумі 85 доларів на місяць. Передбачено також виплату допомоги найменш соціально захищеним категоріям населення, насамперед безробітним, а також інвалідам, сиротам і вдовам.

Ці закони зустріли загальне схвалення, тож навіть Верховний суд змушений був підтвердити їх конституційність.

Було значно розширено обсяг громадських робіт, на їх проведення асигнувалися нові бюджетні суми. Загалом витрати на реалізацію програми громадських робіт впродовж 1933—1937 рр. становили близько 12 млрд доларів. Це дозволило урядові Рузвельта після 1933 р. щорічно надавати працю 2,5—3 млн безробітних, що помітно пом’якшувало гостроту проблеми безробіття.

Замість скасованого Верховним судом закону ААА конгрес ухвалив ряд законоположень, спрямованих на відновлення сільського господарства. Вони передбачали заходи з меліорації земель, гідротехнічного будівництва, електрифікації сільських місцевостей, а також надання різних форм допомоги фермерам з метою поліпшення їхнього матеріального становища.

Реформи “Нового курсу” забезпечили перемогу Рузвельта на президентських виборах 1936 р. Навколо Демократичної партії згуртувалася широка коаліція, що складалася з організованого у профспілки робітництва, значної частини фермерів, інтелігенції, іммігрантів, населення Півдня, зокрема афроамериканців. Республіканців підтримували представники бізнесу та середнього класу. В підсумку Рузвельт одержав 27,8 млн голосів виборців, тимчасом як кандидат Республіканської партії лише 16,7 млн. Демократи перемогли й на виборах до конгресу, ще більше, ніж у 1932 р., потіснивши республіканців в обох палатах.

В умовах гострої політичної боротьби проти своїх опонентів справа уряд Рузвельта в наступні роки продовжував здійснювати соціально-економічні реформи неоліберального характеру.

Загалом роки “Нового курсу” стали поворотним етапом у новітній історії США. Історики, як американські, так і зарубіжні, по-різному оцінюють його роль і значення. Багато з них застерігають від перебільшення ефективності економічних антикризових заходів адміністрації Рузвельта, підкреслюючи, що чимало з них виявилися помилковими, що й без них економіка США, мовляв, у 1933 р. самотужки, в силу іманентних законів розвитку почала виходити з кризи. Це питання спірне, його можна вважати відкритим, до кінця ще однозначно не з’ясованим. Натомість не підлягає сумніву вагомість соціальних реформ “Нового курсу”: запровадження в країні системи соціального страхування і прогресивного трудового законодавства значною мірою сприяло спочатку порятунку від неминучих злиднів, а в подальшому — піднесенню життєвого рівня і суспільного становища десятків мільйонів людей праці. Історики підкреслюють, що саме ці заходи адміністрації

Рузвельта стали для американського суспільства надійним запобіжником від гострих і небезпечних соціальних струсів, на порозі яких стояла країна. Якщо ж розглядати значення “Нового курсу” в ширшому контексті американської історії наступних десятиліть, то безперечно, що завдяки Рузвельтовим неоліберальним реформам держава здобула постійну регулювальну роль в галузі економіки та соціальних відносин, і цю роль вона відіграє й понині.

Тим часом поступово поліпшувалось економічне становище США, хоча, зважаючи на глибину і масштабність кризи, її подолання відбувалося складніше й повільніше, ніж у країнах Західної Європи. Сягнувши в середині 1932 р. найбільшої глибини падіння, економіка США у 1933 р. почала виходити з кризи, однак цей процес виявився досить тривалим: упродовж 1934—1936 рр. господарство країни фактично перебувало в стані депресії. У 1936 р. окреслилось пожвавлення, відтак піднесення промислового виробництва, яке до березня 1937 р. досягло рівня 1929 р., а потім дещо й перевищило його. Проте економічні негаразди на цьому не закінчилися: з осені 1937 р. до весни 1938 р. відбувся новий спад, протягом якого виробництво скоротилося на 36 %, і тільки після цього загальна кон'юнктура стала виразно поліпшуватися. Безробіття впродовж 1937—1938 рр. зросло з 7,5 до 11,5 млн і лише в 1939 р. знову скоротилося до рівня 9,5 млн осіб. Загалом, незважаючи на заходи “Нового курсу”, США протягом 30-х років розвивалися повільнішими темпами, ніж інші індустриальні країни. Від 1929 по 1937 р. частка Сполучених Штатів у світовому промисловому виробництві зменшилася з 48 до 42 %, у світовому експорті — із 42 до 32 %.

На час “Нового курсу” припадає пожвавлення робітничого руху в США, активність якого підупала в попередні кризові роки. Кількість учасників страйків у 1933 р. перевищила мільйон, а в 1937 р. наближалася до двох мільйонів. Помітною подією став загальний страйк у Чикаго в липні 1934 р., в якому брало участь 127 тис. робітників.

Міцнішав профспілковий рух. Кількість членів профспілок зросла з 2,7 млн (1933 р.) до 8,8 млн (1939 р.). Саме в період кількісного зростання профспілкового руху розгорілася боротьба навколо виробничого принципу побудови профспілок. Його прихильники, очолювані головою профспілки гірників Джоном Льюїсом, на з'їзді АФП у 1935 р. поставили питання про необхідність створення виробничих профспілок у зв'язку із зростанням питомої ваги некваліфікованих робітників в умовах масового виробництва. Не одержавши підтримки з боку більшості учасників з'їзду, які обстоювали традиційний цеховий принцип побудови спілок, Льюїс та його однодумці утворили Комітет виробничих профспілок. Керівництво АФП виключило виробничі профспілки зі складу Федерації, і тоді Комітет у 1938 р. конституювався як Конгрес виробничих профспілок (КВП), ставши другим, поруч з АФП, профцентром країни. До його складу входило 3,7 млн членів (в АФП залишилося 3,6 млн), зокрема міцні профспілки було створено у сталеливарній, автомобільній, електротехнічній, хімічній промисловості. Вперше до організованого робітничого руху долучилися сільськогосподарські робітники. У профспілках, що входили до КВП, були широко представлені афроамериканці, тимчасом як у спілках АФП їх майже не було.

Посилилася політизація робітничого руху, зріс вплив у ньому лівих партій та угруповань. Навіть Комуністична партія США, чисельність якої до початку 30-х років не перевищувала кільканадцяти тисяч членів, у 1939 р. зросла до 90 тис. чоловік. Комуністи прагнули розширити свій вплив у профспілковому русі.

У роки адміністрації Рузвельта окреслилися деякі нові підходи у зовнішній політиці США, хоча в цей період, коли максимум уваги було прикуто до пекучих

внутрішніх проблем, міжнародна діяльність уряду не відзначалась особливою активністю, цілеспрямованістю й послідовністю. Як і раніше, на неї продовжували справляти сильний вплив ідеї ізоляціонізму, які поділяли не тільки політичні верхи, зокрема республіканці, але й ширші кола громадянства, тож демократи, залишаючись на позиціях вільсонівського “інтернаціоналізму”, змушені були, особливо на початках, рахуватися з ізоляціоністськими настроями.

Виразно прогресивний характер мав поворот Вашингтона у ставленні до держав Латинської Америки. Прийшовши до влади, Рузвельт оголосив щодо них політику “доброго сусіда”. Це означало, що США відмовляються від попередньої практики безцеремонного втручання у внутрішні справи латиноамериканських держав. При цьому США мали на меті зміцнити довіру до себе з боку країн регіону, посилити свій вплив у ньому. Реалізуючи цей принцип, Сполучені Штати вивели свої війська з Гаїті та Нікарагуа. Згідно з новим договором з Кубою, було скасовано сумнозвісну “поправку Платта” до кубинської конституції, що зводила нанівець суверенність цієї держави. США уклали торговельні угоди з низкою латиноамериканських країн на основі принципу найбільшого сприяння.

У Вашингтоні пильно відстежували процес загострення ситуації в Європі після приходу до влади нацистів у Німеччині. На початках в американській дипломатії брали гору традиційні тенденції невтручання у європейські справи. Свідченням цього було законодавство 1935—1937 рр. про нейтралітет, яке забороняло продаж американської зброї воюючим державам, а також надання їм позик і кредитів. Зброю було заборонено також постачати в країни, де мали місце внутрішні збройні конфлікти. Таким чином, ці закони ставили на одну дошку і агресорів, і жертви агресії. В результаті постраждала Ефіопія, на яку напала фашистська Італія, та республіканська Іспанія, що боролася проти реакційного заклоту, підтриманого Гітлером і Муссоліні. Аншлюс Австрії й Мюнхенська угода не викликали навіть формального осуду з боку США. Проте, у міру зростання небезпеки німецької агресії, правлячі кола США дедалі більше схилялися до зближення з демократичними державами Європи, насамперед з Великою Британією і Францією.

Ще з більшою занепокоєністю США спостерігали за перебігом японської агресії проти Китаю, що безпосередньо загрожувала американським інтересам. Як і попередня адміністрація Гувера, уряд Рузвельта заявляв про “невизнання” японських завоювань у цій країні. Однак про якісь реальні кроки з боку Сполучених Штатів (як і інших впливових держав) у справі приборкання агресора не було й мови.

Посилення агресивних зазіхань Японії та Німеччини змусило уряд Сполучених Штатів у 1938—1939 рр. вжити заходів задля зміцнення обороноздатності країни.

Нарешті, уряд Рузвельта у 1933 р. встановив дипломатичні відносини з СРСР, у наступні роки було укладено двосторонні торговельні угоди. Радянський Союз, передусім, був зацікавлений у закупівлі в США машин і промислового устаткування, залізничних рейок. У політичному плані між обома державами майже не існувало якихось сфер спільних інтересів або, навпаки, спірних питань, тож американо-радянські відносини у 30-і роки мали переважно протокольний характер.

III. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939—1945)

Німецько-польська війна. Окупація Польщі Німеччиною і СРСР. З нападом 1 вересня 1939 р. німецьких військ на Польщу розпочалася Друга світова війна. Відповідно до розробленого ще в квітні 1939 р. плану “Вайс” проти Польщі було зосереджено понад 60 німецьких дивізій, що нараховували майже 2 млн солдатів і офіцерів, озброєних найновішою технікою. Наступ, який розпочався одночасно з півночі, заходу і півдня, підтримувало понад 2 тис. літаків. Основних ударів завдали танкові і моторизовані з’єднання з території Німеччини в напрямку на Віслу і Варшаву, додатковий — з території Словаччини. Враховуючи можливість вступу у війну Франції та Великої Британії на боці Польщі, гітлерівське командування запланувало “блискавичну війну”, щоб потім перекинути всі війська на Захід проти її союзників. Бралось до уваги й те, що радянська армія, згідно з пактом Молотова—Ріббентропа, також розпочне вторгнення в Польщу зі сходу.

Польща могла протиставити агресорам армію в 1 млн 750 тис. чоловік, озброєну застарілою технікою. Польські війська особливо поступалися в артилерії, танках і авіації, кількість яких була втричі меншою, ніж у німецькій армії. З перших днів війни німецькі збройні сили, використовуючи панування в повітрі та перевагу у техніці, прорвали фронт на всіх напрямках і глибоко вклинились у польську оборону. Постійні атаки німецької авіації на міста і залізничні вузли перешкодили здійснити в повному обсязі мобілізацію польської армії. Спроби створити нову лінію польської оборони по ріках Нарев—Вісла—Сян провалилися через те, що німецькі танкові частини досягли цих рубежів швидше, ніж відступаючи польські війська. До 8 вересня німцям вдалося підійти впритул до Варшави і оточити її. Польський уряд, покинувши Варшаву 7 вересня, переїжджав з одного міста до іншого і врешті 17 вересня перебрався на територію Румунії. Уряд і головне командування польської армії практично втратили контроль над розчленованими відступаючими армійськими частинами. Основні сили польської армії до середини вересня були розбиті або оточені. З 9 по 17 вересня відступаючи з’єднання армій “Познань” і “Поможе” зробили останню спробу контратакувати німецькі війська над річкою Бзура. Проте німецькі моторизовані дивізії, долаючи запеклий опір польських військ, зайняли Люблін і підійшли до Бреста.

17 вересня східний польський кордон перейшли радянські війська, які, не зустрічаючи серйозного опору, стали займати територію Західної України та Західної Білорусі. Майже 600-тисячна радянська армія, що мала на озброєнні 4 тис. танків, 2 тис. літаків, понад 5 тис. гармат, за 12 днів окупувала територію, передбачену пактом Молотова—Ріббентропа, аж до Карпат, Західного Бугу і Сяну. Окремі короточасні бої між радянськими і польськими військовими частинами відбувалися під Сарнами, Львовом і Мостиськами. 26—27 вересня радянські та німецькі війська спільними зусиллями оточили і розгромили під Мостиськами кінну групу генерала В. Андерса, якого було поранено і взято в полон.

28 вересня капітулювала Варшава, а 5 жовтня припинили організований опір останні частини польської армії. Залишена без жодної допомоги Польща зазнала поразки. Втрати поляків у війні з Німеччиною становили 66 тис. убитими і 133 тис. пораненими. Понад 400 тис. солдатів потрапили в полон. Радянські війська полонили понад 230 тис. військовослужбовців польської армії, причому більшу частину офіцерського корпусу (понад 14 тис. чол.) було згодом розстріляно в таборах

Друга світова війна. Воєнні дії з 1 вересня 1939 р. — по 22 червня 1941 р.

НКВС. Понад 90 тис. солдатів і офіцерів Війська Польського перейшли на територію Румунії і Угорщини, де були інтерновані. Прорвалася в нейтральні країни частина польських літаків і кораблів.

Втрати німецької армії обчислювалися в 16 тис. вбитими, 33 тис. пораненими. Перших втрат у Другій світовій війні зазнала радянська армія — майже 1 тис. чол. вбитими і 3 тис. пораненими. Це були перші тисячі з майбутніх десятків мільйонів жертв Другої світової війни.

Згідно з укладеним в Москві 28 вересня 1939 р. Договором “Про дружбу і кордон” між СРСР і Німеччиною та таємними додатками до нього, було переглянуто окремі пункти пакту Молотова—Ріббентропа і внесено в нього часткові зміни. В “сферу інтересів” СРСР передано Литву, натомість Радянський Союз відступав Німеччині Люблінське і Варшавське воєводства. Після остаточного розподілу Польщі 50 % її території відійшло до СРСР, 48,5 % було окуповано Німеччиною, а Віленський округ включено до складу території Литви за її згоду розмістити тут 30-тисячний радянський гарнізон. З окупованих Німеччиною територій Сілезію і Помор’я приєднано до райху, а на решті створено Генеральне губернаторство з центром у Кракові.

Зайняті Червоною армією території Західної України та Західної Білорусі були приєднані до СРСР з включенням їх до складу Української та Білоруської республік.

Так дві тоталітарні держави, грубо порушуючи норми міжнародного права і підписані раніше договори, вчинили спільну агресію проти Польщі й здійснили розподіл її території, який багатьма поляками вважається “четвертим поділом” Польщі.

З початком німецької агресії польський уряд розраховував, що Велика Британія та Франція швидко розпочнуть воєнні дії і відтягнуть частину німецьких сил з польського фронту. Тим часом західні держави під тиском громадської думки 3 вересня оголосили війну Німеччині, проте утримувалися від активних воєнних дій, на що частково розраховувало гітлерівське керівництво. Довідавшись про оголошення урядами Франції і Великої Британії війни Німеччині, Гітлер заявив: “Це ще не означає, що вони воюватимуть”. Така позиція Заходу отримала назву “дивної”, або “сидячої” війни. Можливість завдати удару агресорові на Західному фронті була втрачена. Посилаючись на неготовність армій Франції і Великої Британії вести воєнні дії у вересні 1939 р., уряди цих країн у найважчі для Польщі дні не віддали наказу навіть про бомбардування території Німеччини, хоча в їхньому розпорядженні було понад 100 дивізій, майже 2 тис. літаків. Їм протистояло 33 німецькі дивізії, що склалися, головним чином, з резервістів. Німеччина не змогла б успішно воювати на два фронти, і наступальні заходи союзників стали б рятівною допомогою для Польщі.

Покінчивши з Польщею, німецьке командування швидко перекинуло свої військові сили на Західний фронт, довівши їх чисельність до ста дивізій. Французькі війська бездіяльно спостерігали за воєнними приготуваннями німців. Така “дивна” війна тривала на Заході аж до 10 травня 1940 р.

Агресивні дії СРСР на першому етапі війни. З середини вересня 1939 р. уряд СРСР розпочав реалізацію пакту Молотова—Ріббентропа щодо країн Балтії та Фінляндії. Анексію цих країн передбачалося здійснити двома етапами. На першому планувалося, під загрозою воєнного вторгнення і дипломатичного тиску, домогтися шляхом переговорів згоди цих держав на підписання договорів про взаємодопомогу і розташування на їхніх територіях радянських військ. Після їх розміщення передбачалося проведення “соціалістичних революцій” з наступним приєднанням цих держав до СРСР.

Керівники країн Балтії під загрозою окупації змушені були підписати з СРСР договори про взаємодопомогу: 28 вересня 1939 р. Естонія, 5 жовтня Латвія і 10 жовтня Литва. Радянському Союзові передавалися морські й повітряні бази, на яких передбачалося розмістити радянські сухопутні, повітряні і морські сили. Фактично це була замаскована окупація балтійських держав.

Спроби Сталіна аналогічним способом приєднати до СРСР Фінляндію зазнали невдачі. Уряд Фінляндії відкинув домагання СРСР передати йому частину своєї території. Зосередивши на кордонах з Фінляндією 250-тисячну армію, на озброєнні якої було 2 тис. танків, 900 літаків, 1800 гармат, СРСР розпочав 30 листопада 1939 р. війну проти країни, населення якої складало менше 4 млн осіб.

Напад СРСР на Фінляндію викликав загальне обурення громадськості світу. Агресію СРСР засудили уряди США, Великої Британії, Франції, Скандинавських країн. 14 грудня 1939 р. СРСР виключено з Ліги націй як агресора. Дії Радянського Союзу підтримала лише Німеччина.

Велика Британія і Франція погрожували втрутитись у радянсько-фінську війну, розробляли плани бомбардування з Близького Сходу нафтовидобувних центрів Баку, Грозного, Майкопа. Враховуючи можливі ускладнення на міжнародній арені, а також великі втрати радянських військ і непохитну рішучість фінів боротися за свою незалежність, СРСР змушений був погодитися на переговори з урядом Фінляндії. 12 березня 1940 р. було підписано мирний договір. Фінляндія поступалася Радянському Союзові Карельським перешийком, територією західного та північного берега Ладозького озера, а також районом на півночі країни. Півострів Ханко і ряд островів фіни передавали на 30 років в оренду СРСР для будівництва військово-морських баз. Радянсько-фінська війна підірвала міжнародний престиж СРСР, наочно показала слабкість Червоної армії в наступальних операціях, породила реваншистські плани в урядових колах і суспільстві Фінляндії.

У червні 1940 р., в розпал наступу німецьких військ у Франції, радянське керівництво, спираючись на окупаційні війська і місцевих комуністів, влаштувало в країнах Балтії виступи “трудящих”, спрямовані на повалення місцевих демократичних урядів, звинувачуючи їх в “антирадянській політиці”. У всіх трьох країнах одночасно було здійснено заміну урядів прорадянськими маріонетками. Згодом організовано сфальсифіковані “вибори”, після проведення яких “новообрана” влада звернулася з проханнями про включення країн до складу СРСР. Країни Балтії втратили свою незалежність і були остаточно анексовані Радянським Союзом.

За допомогою дипломатичного тиску і воєнної загрози в червні 1940 р. радянський уряд здійснив анексію Бессарабії і Північної Буковини.

За короткий період, з вересня 1939 р. по червень 1940 р., радянський уряд майже повністю реалізував передбачені пактом Молотова—Ріббентропа загарбання. Виняток становила лише Фінляндія, яка, проте, змушена була поступитися своїми територіями.

Прикметною рисою початкового етапу Другої світової війни було те, що Німеччина і СРСР виступали як партнери, здійснюючи спільні агресивні дії проти держав Східної Європи. Під час проведення політики “нейтралітету” і “боротьби за мир” СРСР здійснив агресію проти шести країн, анексував територію в 350 тис. км², що становило майже половину загарбань, здійснених на цей час нацистською Німеччиною в Європі.

Перехід Німеччини до активних воєнних дій на заході. Поразка Франції. Після розгрому Польщі та переділу її території між Німеччиною та СРСР Гітлер висунув свої “мирні” пропозиції, основною метою яких було виграти час для

передислокації своїх військ на захід і підготовки наступальних операцій. Гітлер обіцяв припинити війну за умови, що Франція і Велика Британія визнають його завоювання в Європі і повернуть Німеччині її колишні колонії. Гітлерівський план “умиротворення” підтримував радянський уряд і навіть пропонував своє посередництво у переговорах. Інші плани припинення війни на умовах відновлення Польщі з частковими територіальними поступками на користь Німеччини пропонували уряди європейських нейтральних країн. Проте Франція і Велика Британія погоджувалися сісти за стіл переговорів лише після відновлення Польської держави і Чехословаччини. Мотивуючи свою відмову вести переговори на умовах, запропонованих Гітлером, англійський уряд заявив: “Мирні умови, які починаються з того, що виправдовують агресію, не можуть бути прийняті”. У відповідь Гітлер у своїй промові 6 жовтня 1939 р. твердив: “Польща такою, як вийшла з Версальського договору, ніколи не відродиться. І це гарантують дві з найбільших держав земної кулі”.

За димовою завісою “мирних” пропозицій Гітлера німецький генеральний штаб вже в жовтні 1939 р. розробив план наступу на заході під кодовою назвою “Гельб” (“Жовтий”), який пізніше кілька разів змінювався і доповнювався. Здійснення наступальних операцій, за цим планом, передбачалося розпочати в травні 1940 р. Плануючи великомасштабні наступальні операції на Західному фронті, прагнучи, зокрема, заблокувати Велику Британію, німецьке командування вирішило окупувати Данію та Норвегію. За розрахунками німецького керівництва, загарбання цих країн забезпечило б надійність північного флангу Німеччини та погіршення стратегічного становища Великої Британії. Окупація Норвегії, з протяжністю її території вздовж Північного моря, не тільки скорочувала б віддалі німецьким підводним човнам і авіації для атак на Велику Британію, а й давала б змогу посилити тиск на нейтральну Швецію, яка перетворювалася на основного постачальника залізної руди. Окупація території Норвегії і Данії одночасно забезпечувала б надійність перевезення залізної руди через норвезький порт Нарвік до Німеччини. Після того, як в лютому 1940 р. в норвезьких водах британський крейсер “Косек” (“Козак”) захопив німецький транспорт і звільнив полонених англійських моряків, Гітлер вимагав прискорити опрацювання плану загарбання Норвегії і Данії, який був затверджений 1 березня 1940 р. під кодовою назвою “Везерібунг” (“Навчання на Везері”). План передбачав здійснення одночасних атак проти обох країн з широким застосуванням повітряних і морських десантів. До операції мав бути залучений весь наявний німецький надводний і підводний флот. Значну роль мали відіграти дії “п’ятої колони” — нацистських організацій Норвегії і Данії, на допомогу яких розраховував Гітлер.

Здійснення плану “Везерібунг” розпочалося 9 квітня 1940 р. Бойових дій в Данії фактично не було. Короткі сутички відбулися лише біля казарм королівських гвардійців. Данія капітулювала.

В Норвегії здійснити план блискавичної висадки німецьких морських і повітряних десантів не вдалося. Норвезькі порти мали надійну берегову оборону. Нечисленний військово-морський флот Норвегії, при взаємодії з береговою обороною, вчинив опір при підході німецьких кораблів до Осло і Нарвіка, потопив два крейсери і кілька німецьких транспортів. Успішнішими були повітряні десанти, висаджені в Осло, Бергені, Транхеймі.

У відповідь на німецьку агресію 14 квітня в Нарвіку висадився британський десант, а за кілька днів прибуло підкріплення з Франції. Чисельність експедиційного корпусу союзників було доведено до 25 тис. Проте організувати наступальні

операції проти німців союзникам не вдалося. Втративши один авіаносець, п'ять крейсерів, шість підводних човнів та кілька кораблів іншого класу, союзники на початку червня 1940 р. змушені були вивести свою армію з території Норвегії. Разом з ними було евакуйовано королівську родину і норвезький уряд. Окупувавши країну, німці формально передали владу ватажкові норвезьких нацистів В. Квіслінгу.

Ще до завершення норвезької кампанії, 10 травня 1940 р. німецькі війська перейшли до активних дій на Західному фронті, зосередивши основний удар на стику кордонів Франції, Бельгії та Люксембургу. Проти союзників було зосереджено 136 дивізій, які поділялися на три армійські групи. За планом "Гельб", основний удар проти союзників завдала група армій "А" в складі 45 дивізій через Арденни в напрямку до протоки Ла-Манш з метою відсікти англійські, бельгійські, голландські частини від тих, які обороняли "лінію Мажіно". В складі цієї групи була найбільша кількість танкових і моторизованих дивізій.

Друга група німецьких армій "В", в складі 29 німецьких дивізій, одночасно здійснювала допоміжний удар через територію Голландії і Бельгії. Завданням цих двох груп було оточити і знищити сили союзників у північно-східній частині Франції, окупувати Бельгію і Голландію.

Третій групі німецьких армій "С" відводилася ділянка фронту вздовж "лінії Мажіно". Її головним завданням було стримувати головні сили французької армії на час проведення наступальних операцій в північній Франції.

Обійшовши укріплення "лінії Мажіно", танкові та моторизовані дивізії групи армій "А" прорвали оборону французьких і англійських військ і швидко просувалися у західному напрямку. Вже 15 травня 1940 р. капітулювала Голландія, а 20 травня німецькі частини вийшли до портового міста Кале на півночі Франції. Там же, в районі Дюнкерка, було оточено 340-тисячну армію союзників. Майже всю її було евакуйовано до Великої Британії, однак більша частина техніки стала трофеєм німців.

28 травня 1940 р. капітулювала Бельгія. Перегрупувавши свої війська, німці на початку червня розпочали наступ по всьому фронту на Париж і в південному напрямі. 10 червня на боці Німеччини у війну вступила Італія. Французькі війська опинилися у скрутному становищі. 14 червня німці вступили в Париж. Французький уряд переїхав спочатку у Тур, пізніше — у Бордо. Двічі за короткий термін у Францію приїжджав прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль, який пропонував об'єднати на час війни дві країни в одну державу "Франко-Британський союз" з єдиним урядом, спільними органами оборони, економіки і фінансів. Проте частина членів французького уряду, як і командування армії, відмовилися від пропозиції Черчилля, небезпідставно вважаючи їх спробою поглинути Францію і перетворити її на англійський домініон. У відчаї французький уряд 13 червня 1940 р. звернувся до президента США Рузвельта з пропозицією оголосити війну Німеччині. У відповідь Рузвельт обіцяв лише збільшити військову і матеріальну допомогу, але відмовився оголосити Німеччині війну, мотивуючи, що це є компетенцією конгресу і сенату.

Новосформований уряд Франції, який очолив 16 червня маршал А. Петен, запросив у німців перемир'я. 22 червня 1940 р. Франція капітулювала. Акт капітуляції Франції, за наполяганням Гітлера, було підписано у тому самому вагоні, в якому 11 листопада 1918 р. головнокомандувач військами Антанти маршал Ф. Фош примусив німецьку делегацію прийняти умови перемир'я. Наступного дня акт капітуляції був підписаний з Італією. Він передбачав вирівнювання кордону між двома країнами. За умовами капітуляції, французька армія роззброювалась і підлягала демобілізації. Всі вцілілі французькі літаки, танки, гармати мали бути передані німецькій армії.

Шарль де Голль.

Далеко не всі французи змирилися з поразкою і капітуляцією своєї країни. Генерал Шарль де Голль (1890—1970), який створив в Англії комітет “Вільна Франція”, закликав до боротьби за відновлення незалежності Франції. Навколо де Голля почали гуртуватися патріоти, які прагнули визволити Францію. Частина французьких колоній екваторіальної Африки, окремі острівні володіння визнали “Вільну Францію” як уряд і почали співпрацю з де Голлем.

Битва за Англію. Капітуляція Франції суттєво змінила ситуацію на користь нацистської Німеччини, яка фактично встановила на цей час свою гегемонію в Європі. Їй протистояла і намагалася продовжувати організовану боротьбу лише Велика Британія. До середини 1940 р. Німеччина окупувала дев'ять країн: Австрію, Чехословаччину, Польщу, Данію, Норвегію, Голландію, Бельгію, Люксембург, Францію; оволоділа більшою частиною природних і економічних ресурсів Західної Європи та арсеналом зброї переможених країн.

У липні 1940 р. гітлерівське керівництво запропонувало Великій Британії укласти мир на умовах, що вона визнає усі завоювання Німеччини в Європі і поверне їй колишні колонії. Німецька дипломатія схилила уряд США виступити посередником у переговорах з Великою Британією, проте американці рішуче відмовилися від такої дипломатичної місії. На рішення англійського уряду продовжувати війну вплинула підтримка США і домініонів, уряди яких наполягали на боротьбі з агресором.

Коли ж англійський уряд відмовився вести переговори, Гітлер вирішив блокувати і силою зброї примусити Велику Британію до капітуляції. Вже в липні 1940 р. Гітлер розпорядився підготувати операцію “Зеельове” (“Морський лев”), яка передбачала висадження на Британських островах повітряних і морських десантів з наступною окупацією всієї країни. Проведення десантної операції “Морський лев” було призначено на середину серпня 1940 р. Зосередивши на окупованих територіях Франції, Бельгії, Нідерландів, Норвегії десантну групу військ у складі 25 дивізій,

Німці окупували дві третини території Франції, зокрема північно-східну частину, яка включала промислові райони і прибережну зону з її портами аж до іспанського кордону. Ельзас і Лотарингію приєднано до Німеччини. Південь країни залишився під контролем уряду А. Петена, який розмістився у невеличкому курортному місті Віші. Гітлер допускав видимість існування французького уряду з метою зберегти його владу над французькими заморськими колоніями і не допустити захоплення Великою Британією французького морського флоту. Найбільше французьких кораблів базувалося в Тулоні, Марселі і портах Алжиру.

Під час воєнних дій в травні—червні 1940 р. гітлерівці втратили 27 тис. вбитими, 111 тис. пораненими. Значно більших втрат зазнали союзники: вбитими 190 тис. чоловік, з яких 90 тис. французів, 68 тис. англійців, 23 тис. бельгійців, 10 тис. голландців. Понад 1 млн 800 тис. солдатів союзників потрапило в німецький полон.

2800 літаків, німецьке командування з серпня 1940 р. розпочало жорстокі бомбардування аеродромів, портів і промислових центрів Англії. Основними завданнями повітряних нальотів було знищення англійської авіації і забезпечення неподільного панування в повітрі німецьких літаків, максимальне послаблення англійського морського флоту, зруйнування промислових і військових об'єктів, обмеження постачання сировини, військових матеріалів і продовольства з США і домініонів Великої Британії. Повітряними нальотами і морською блокадою Гітлер планував поставити Велику Британію “на коліна”. Жорстокі масові бомбардування англійської території, в яких одночасно брали участь сотні літаків, повинні були викликати паніку серед населення. У ніч з 14 на 15 листопада 1940 р. понад 400 бомбардувальників майже повністю знищили місто Ковентрі. Бомбардування англійських міст тривали аж до травня 1941 р. і були послаблені у зв'язку з підготовкою нападу на СРСР. У ніч з 10 на 11 травня 1941 р. на столицю Великої Британії здійснили наліт 500 німецьких літаків, які знищили понад 5 тис. будинків. У повітряному наступі на Велику Британію німці втратили 1700 літаків і не змогли забезпечити гегемонії своєї авіації — найголовнішої передумови для успішного виконання операції “Морський лев”, що була призупинена восени 1940 р. Жорстокі повітряні нальоти лише частково послабили, але не знищили економічного потенціалу Великої Британії.

Втрати англійського повітряного флоту були у два рази меншими, ніж у німецького. Однією з найважливіших причин було те, що в боротьбі з німецькою авіацією англійці почали застосовувати таємну зброю — радары, які на великій відстані виявляли німецькі армади літаків і давали змогу ще на підході до островів використовувати винищувальну авіацію і протиповітряну оборону.

Одночасно німецькі підводні човни розгорнули тотальну війну на морі проти британських військових кораблів, намагаючись встановити морську блокаду острівної країни. Основну ставку німецьке командування зробило на свій підводний флот, після того як англійці потопили найбільші лінкори і крейсери Німеччини. В зв'язку з тим, що Велика Британія отримувала водним шляхом майже усі стратегічні матеріали, половину необхідного продовольства, війна на морі набувала вирішального значення для існування Великої Британії. Особливо загрозливе становище склалося з осені 1940 до літа 1941 р., коли англійці, фактично, втратили контроль над Атлантикою. Щомісяця німецькі підводні човни знищували 30—50 англійських кораблів, топили сотні тисяч тонн вантажів. Німецькі підводні човни в цей час перейшли від поодиноких до групових атак на британські конвої і почали застосовувати тактику “вовчих зграй”, яка полягала у тому, що одночасно атаку на морський конвой здійснювала група 10-20 підводних човнів. Кораблі, які вціліли після атак “вовчих зграй”, зазнавали нападів при підході до Британських островів від німецької авіації, що базувалася на аеродромах Франції і Норвегії.

Перелом у морській війні з Німеччиною стався навесні 1941 р., коли англійцям вдалося розкрити таємний шифр німецького морського командування і британський флот взяв на озброєння малогабаритні пеленгатори та радары для виявлення ворожих кораблів. Внаслідок їх успішного застосування, взаємодії з авіацією і надводними кораблями англійцям вдалося до літа 1941 р. значно послабити активність німецьких підводних човнів. Підводні атаки на англійські конвої послабились також у зв'язку з початком німецько-радянської війни і активізацією військових операцій у Середземному морі.

У битві за Англію, яка тривала десять місяців, нацисти зазнали першої поразки у Другій світовій війні. Гітлерівській Німеччині не вдалося досягнути основної

стратегічної мети в Західній Європі — зламати опір Великої Британії, вивести її з війни, щоб повністю звільнити свої збройні сили для нападу на СРСР і уникнути боротьби на два фронти.

Консолідація блоку агресорів. Готуючись до подальших військово-експансіоністських акцій, держави-агресори намагалися згуртуватися у військовий союз, завчасно розподілити певні території. Активізація цих заходів припала на час загострення боротьби нацистської Німеччини з Великою Британією. Німеччина, Італія та Японія 27 вересня 1940 р. уклали в Берліні Троїстий пакт, за яким зобов'язувалися надавати одна одній політичну, економічну і військову допомогу та поділили сфери впливу в світі. Прикриваючись дипломатичними фразами, держави заявляли, що Японія визнає “провідну роль Німеччини та Італії у запровадженні нового порядку в Європі”. Німеччина та Італія визнавали право Японії встановлювати “новий порядок у великій Східній Азії”. Керівники цих держав не виключали можливої участі в пакті СРСР. Переговори про новий переділ сфер впливу між Німеччиною та СРСР відбулися у листопаді 1940 р. під час візиту В. Молотова до Берліна. Молотов двічі — 12 і 13 листопада — зустрічався з Гітлером, вів переговори із заступником фюрера Р. Гессом і міністром закордонних справ Й. Ріббентропом.

Гітлер запропонував Радянському Союзу приєднатися до Троїстого пакту на таких умовах: СРСР визнає провідну роль Німеччини та Італії у встановленні “нового порядку” в Європі, натомість Німеччина визнає “сферою природних інтересів” Радянського Союзу Центральназійський простір: на південь від Батумі і Каспійського моря аж до Індійського океану. Натякаючи на можливість включення в “сферу

природних інтересів СРСР” частини Китаю і Британської Індії, Гітлер твердив, що розмежування східного кордону Кремль зможе погодити з іншим союзником Троїстого пакту — Японією.

Небезпідставно розцінюючи пропозиції Гітлера, як спробу витіснити СРСР з Європи в Азію, Молотов заявив, що Кремль приєднається до Троїстого пакту лише за умови розміщення в протоках Босфор і Дарданелли, як і на території Болгарії, радянських військово-морських баз і повернення Фінляндії в сферу “інтересів Радянського Союзу” згідно з таємним протоколом від 23 серпня 1939 р.

Непоступливість Гітлера і Сталіна в територіальних питаннях перешкодили черговому розподілу сфер впливу і приєднанню СРСР до Троїстого пакту. Переговори 12—13 листопада 1940 р. засвідчили зростання суперечностей між Німеччиною і СРСР. Вже наступного дня після від'їзду Молотова з Берліна Гітлер віддав наказ в найкоротший термін підготувати план війни проти СРСР. 18 грудня 1940 р. Гітлер

Гітлерівський плакат з планом “Барбаросса”.

підписав підготовану верховним головнокомандуванням директиву № 21 під кодовою назвою “Барбаросса”. В директиві підкреслювалось, що план передбачає заходи застереження на той випадок, якщо “Росія змінить свою зовнішню позицію щодо нас”.

Тим часом нацистське керівництво ініціювало розширення Троїстого союзу. 20 листопада 1940 р. до нього приєдналась Угорщина, 23 листопада — Румунія, 24 листопада — Словаччина. Під тиском Німеччини 1 березня 1941 р. до Троїстого пакту приєдналась Болгарія.

Воєнні дії на Балканах і в Африці. 25 березня оголосив про приєднання до Троїстого пакту уряд Югославії. Однак незабаром у країні відбувся переворот, який мав на меті покласти край союзові з тоталітарними агресорами. У відповідь Німеччина, Італія, Угорщина і Болгарія 6 квітня 1941 р. розпочали війну проти Югославії, яка через два тижні — 17 квітня — капітулювала. Югославський уряд не зміг

організувати стійкої оборони проти армій чотирьох країн, які одночасно наступали з півночі, заходу і сходу. Втративши понад 100 тис. вбитими і пораненими, 300 тис. полоненими, югославські війська припинили опір. Територію держави було розподілено між агресорами. Болгарія захопила Македонію, Угорщина — Воєводину. Чорногорію, частину узбережжя Хорватії і Словенії передано Італії, а північну частину Словенії приєднано до Німеччини. З решти території утворено маріонеткові держави Сербію, обмежену невеликою областю з Белградом і Нішем, та Незалежну Державу Хорватію, до складу якої було включено Боснію і Герцеговину.

Одночасно з агресією проти Югославії Німеччина розпочала воєнні дії, згідно з планом “Маріта”, проти Греції. Німці розпочали вторгнення в Грецію з території Болгарії одночасно з наступом італійської армії в Албанії. Незважаючи на участь в обороні Греції англійського 40-тисячного експедиційного корпусу, агресорам вдалося 27 квітня захопити Афіни, а через місяць окупувати всю територію країни. Запеклі бої точилися за острів Крит, який охороняв англійський флот. При захопленні острова німці успішно застосували повітряні десанти, які здійснювали 1050 літаків. У боях за Грецію і Крит англійці втратили 11 тисяч осіб і 9 кораблів, з них 4 крейсери. Великих втрат зазнали греки: 70 тис. осіб було вбито і поранено, 270 тис. потрапили в полон. Внаслідок агресії на Балкани військово-стратегічні позиції фашистського блоку значно посилилися. Німеччина та Італія встановили свою гегемонію в східній частині Середземного моря. Виник новий плацдарм для розгортання агресії на Близький Схід і в Північну Африку.

З серпня 1940 р. ареною воєнних дій, які велися зі змінним успіхом між англійськими та італійськими військами, стала Африка. Муссоліні, зосередивши на території Сомалі, Ефіопії і Еритреї 350-тисячну армію під командуванням маршала Р. Граціані, дав розпорядження розпочати в серпні 1940 р. наступ проти англійських військ у Східній Африці, що налічували ледве 30 тис. чоловік. Англійська армія була розосереджена

Адольф Гітлер і Фрідріх Паулюс
біля карти
воєнних дій 1940 р.

в окремих гарнізонах, віддалених на сотні кілометрів один від одного. Італійські війська, не зустрічаючи опору, впродовж двох місяців захопили британське Сомалі, частину Кенії і Судану, з території якого Граціані планував розширити наступ на Єгипет.

У вересні 1940 р. італійська армія одночасно розпочала наступ з Лівії на Єгипет вздовж узбережжя Середземного моря. Основною метою наступу було захоплення Суецького каналу і окупація Єгипту, щоб таким чином об'єднати всі італійські колонії в єдину територіальну цілісність. Наступ італійської армії на Єгипет тривав до листопада 1940 р.

В умовах реальної загрози втратити Суецький канал, уряд Великої Британії перекинув з Індії, Південно-Африканського Союзу і Австралії нові підкріплення, які в грудні 1940 р. розгромили італійські війська у Східній Африці і до травня 1941 р. окупували всі колишні колонії Італії у цьому регіоні.

У грудні 1940 р. англійці розпочали наступ і проти італійців у Єгипті, витіснивши їх на територію Лівії. Тут, у її північно-східній частині, в січні 1941 р. англійці розгромили основні сили італійської армії. Понад 150 тис. італійців потрапили у полон. Проте розгорнути наступ англійцям не вдалося. На прохання Муссоліні, Гітлер послав на допомогу італійцям танковий корпус генерала Е. Роммеля. Об'єднані італо-німецькі частини в березні 1941 р. розпочали контрнаступ і відкинули англійські війська знову на територію Єгипту. Влітку 1941 р. фронт у Північній Африці на деякий час стабілізувався. Готуючись до нападу на СРСР, Гітлер обмежив постачання озброєння корпусу Е. Роммеля. Воєнно-стратегічна ініціатива влітку 1941 р. і надалі залишалася на боці італо-німецьких військ.

Напад Німеччини на СРСР. Воєнні дії на Східному фронті 1941—1942 рр.
З нападом Німеччини та її союзників 22 червня 1941 р. на СРСР розпочинається наступний період Другої світової війни. Він характеризується масштабним розширенням агресії не тільки в Європі, а й в Азії, де у війну на боці гітлерівської коаліції (Троїстого союзу) вступила Японія. У цей період значно розширюється і зміцнюється антигітлерівська коаліція. Хоч ініціатива у проведенні воєнних дій зберігається ще за державами Троїстого союзу, проте в країнах антигітлерівської коаліції створюються соціально-економічні передумови для перелому у Другій світовій війні на користь народів, що протистояли агресорам.

У вітчизняній і зарубіжній історичній літературі немає єдиного погляду в оцінці мотивів нападу Німеччини на СРСР. Одні дослідники вважають, що рішення Гітлера про напад на СРСР було послідовним результатом реалізації його “східної політики” і нацистської програми завоювання “життєвого простору”. До 90-х років ХХ ст. такий погляд був загальноновизнаним у радянській історіографії.

Інші історики дотримуються погляду, що Гітлер 22 червня 1941 р. розпочав “превентивну війну”, спровоковану посиленою підготовкою СРСР до нападу на Німеччину.

Незважаючи на розбіжності й різні погляди, опубліковані документи свідчать, що до війни готувалися обидві країни, і її “превентивність” має дуже умовний характер. І Сталін, і Гітлер навіть у період найтіснішої співпраці в реалізації пакту Молотова—Ріббентропа були переконані, що СРСР і Німеччина воюватимуть між собою, але кожен з них намагався вибрати найзручніший час для нападу. Підписаний 23 серпня 1939 р. пакт Молотова—Ріббентропа, договір “Про дружбу і кордон між Німеччиною і СРСР” 28 серпня 1939 р. та таємні додатки до нього обидва диктатори розглядали як тимчасову необхідність з метою використання держави-партнера у боротьбі за світове панування.

План “Барбаросса” передбачав розгром СРСР протягом “блискавичної війни”, щоб уникнути боротьби на два фронти. За цим планом проти СРСР було зосереджено

танків. Співвідношення між радянськими і ворожими танками становило 7 : 1. З 23 по 29 червня в районі Радехів—Броди—Рівне розгорнулася одна з найбільших битв танкових частин, проте контрудар радянської армії було відбито, і німці після цього розгорнули наступальні операції на всій території України.

Створивши кількісну перевагу на окремих ділянках фронту, успішно використовуючи дворічний досвід ведення наступальних операцій у взаємодії усіх видів військ, з охопленням глибокими клинами відступаючих частин радянської армії та їх оточенням в окремих “котлах”, німецькі війська за три місяці наступу окупували Молдавію, більшу частину України, Білорусію, країни Балтії, підійшли до Ленінграда і розпочали підготовку наступу на Москву.

Гітлер розглядав захоплення Москви як останній етап здійснення плану “блискавичної війни”. До кінця листопада німці наблизились на віддаль 25—30 км до Москви. Знекровлені в попередніх боях німецькі війська поступово втрачали темп наступу. На підступах до столиці були побудовані численні протитанкові укріплення. 1 грудня 1941 р. командувач групи “Центр” генерал-фельдмаршал фон Бок телеграфував Гітлеру: “Сили військ цілковито вичерпані”.

Протягом листопада 1941 р. з Далекого Сходу і з тилкових районів до Москви було підтягнуто десятки повністю укомплектованих дивізій, які 5 грудня 1941 р. розпочали контрнатуп. Він відбувався в умовах тридцятиградусних морозів і великих снігових заметів. Жорстокі кровопролитні бої точилися в районах Ржева, Юхнова, Калініна, Калуги. Впродовж грудня, в результаті контрнатупу радянської армії, німців було відкинуто на 150—250 кілометрів на захід від Москви. Під Москвою німецька армія зазнала першої великої поразки на Східному фронті. План “блискавичної війни” остаточно провалився. Перспектива затяжної виснажливої війни не входила в плани Гітлера і його військового командування.

Після перемоги під Москвою Сталін і його оточення були впевнені у можливості повного розгрому німецьких військ на території СРСР у 1942 р. Наприкінці січня 1942 р. Сталін видав директиву про початок загального наступу на всіх фронтах. Спроби ліквідувати блокаду Ленінграда в січні 1942 р. зазнали невдачі. Запеклі бої відбувалися взимку 1942 р. на центральній ділянці Східного фронту, під Харковом і в Донбасі. До березня 1942 р. зимовий наступ Червоної армії припинився. Незважаючи на великі жертви, радянській армії не вдалося здобути вирішальних перемог. За час зимового наступу вона втратила 1 млн 250 тис. вбитими і 1 млн 600 тис. пораненими. Втрати німецьких військ були значно меншими і становили 80 тис. вбитими і 300 тис. пораненими. За весь час німецько-радянської війни співвідношення втрат у 1942 р. було найбільш несприятливим для Червоної армії.

Весною 1942 р. спроби контрнатупу радянських військ у Криму і під Харковом завершилися новими невдачами і великими втратами. Особливо великих втрат радянські війська зазнали під час контрнатупу під Харковом, де було оточено 27 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій і 14 танкових бригад.

Продовжуючи наступ, німецькі війська в липні-серпні 1942 р. захопили райони Дону, Кубані, дійшли до Кавказького хребта і Волги.

Війна на Тихому океані. 1941—1942 рр. З початком Другої світової війни Японія активізувала свою експансіоністську політику в тихоокеанському регіоні. До нових територіальних загарбань японських мілітаристів заохочували не тільки безкарні анексії окремих провінцій Китаю у 30-і рр., а й послаблення позицій Великої Британії в зв'язку з війною в Європі, а також капітуляція Голландії і Франції, яким належали великі колоніальні володіння на Тихому океані. Японський

уряд у своїх планах ставив за мету встановити “новий порядок” у “Великій Східній Азії”, згідно з Троїстим пактом.

З 17 жовтня 1941 р., коли кабінет міністрів Японії очолив адмірал Тодзіо, підготовка до війни вступила у завершальний період. Переговори, які вів посол Намура у Вашингтоні, повинні були лише замаскувати справжні плани мілітаристів до часу остаточної готовності Японії розпочати війну. Американці, які розшифрували таємні японські коди і дипломатичні послання, що надходили з Токіо, не покладали великих надій на переговори з Японією, однак і недостатньо підготувалися до оборони.

Головну роль у захопленні нових територій японське військово-політичне керівництво призначило флоту і авіації. Особливо велику перевагу над союзниками Японія мала у авіаносцях і літаках. 7 грудня 1941 р. о сьомій годині за місцевим часом японські літаки і підводні човни раптово атакували військово-морську базу Перл-Гарбор на Гаваях, де було зосереджено основні сили тихоокеанського флоту США. В Перл-Гарборі містився великий аеродром, а в бухті на рейді стояло 94 кораблі. Вони стали легкою здобиччю для японців. Три хвили японських бомбардувальників, що піднялися в повітря з авіаносців, а також підводні човни потопили і вивели з ладу майже весь тихоокеанський флот США, знищили 272 американських літаки. Таким раптовим нападом японці в перший же день війни встановили своє панування в повітрі і на всіх морях Тихого океану. В цей же день Японія висадила свої десанти на Філіппінах і в Малайї. 8 грудня США, Велика Британія, її домініони і декілька країн Латинської Америки оголосили війну Японії. 11 грудня у війну проти США вступила Німеччина та Італія. У відповідь США оголосили цим країнам війну. 13 грудня війну США і Великій Британії оголосили решта країн Троїстого союзу. Війна охопила всі материки і океани земної кулі.

З перших же днів війни японська армія та військово-морський флот розгорнули успішні наступальні операції у всьому регіоні. При обороні Малайї союзники великі надії покладали на військово-морську базу Сінгапур. Після того як 10 грудня 1941 р. японці потопили англійські лінкори “Принц Вельський” і “Ріпалс”, що були опорою британського флоту в Індійському океані, наступ на Сінгапур прискорився. 15 лютого 1942 р. капітулював гарнізон Сінгапура — найбільшої військово-морської бази в Південно-Східній Азії. В боях за Малайю і Сінгапур англійці втратили 140 тис. чоловік вбитими, пораненими і полоненими. З лютого 1942 р. японці розгорнули наступ на Бірму і 8 березня зайняли Рангун, впритул наблизившись до кордонів Індії. В обороні Бірми брали участь не тільки британські, а й китайські військові частини. Із захопленням Бірми японці розладнали судноплавство в Індійському океані, провели наступ на китайську територію і перервали постачання союзниками армії Чан Кайші. До початку квітня 1942 р. японці оволоділи Філіппінами, найбільшими островами Індонезії, окупували частину Нової Гвінеї, Соломонові острови і розпочали підготовку до захоплення Австралії.

Протягом п’яти місяців війни Японія захопила територію майже в 4 млн км², на якій, разом з раніше окупованими територіями Китаю, проживало 400 млн осіб. Фактично всі сировинні ресурси Південно-Східної Азії були поставлені під контроль Японії.

Незначні втрати і швидке просування японських військ пояснюється, значною мірою, і тим, що свою завойовницьку політику Японія проводила під гаслами: “Азія для азіатів”, “Японія — захисник Азії”, виставляючи себе борцем за звільнення народів від гноблення їх “білою расою”. Японії вдалося на певний час нейтралізувати національно-політичні сили в колоніальних країнах і навіть схилити частину їх до співпраці.

Утворення і зміцнення антигітлерівської коаліції. З вибухом Другої світової війни стало формуватися об'єднання держав, що протистояли нацистській агресії. Першими учасниками антигітлерівської коаліції були Польща, Франція, Велика Британія та її домініони. Згодом вона поповнювалася країнами, що зазнавали нападу тоталітарних держав або приєднувалися до неї в знак солідарності.

У квітні 1940 р. союзником держав антигітлерівської коаліції стала Норвегія. В її обороні від агресора в квітні—травні 1940 р. брали участь британські, французькі і польські військові з'єднання, що входили до складу 25-тисячного десантного корпусу, висадженого в Нарвіку. З переїздом уряду Норвегії до Великої Британії, сюди було евакуйовано вцілілі частини флоту і сухопутних сил.

З травня 1940 р., у зв'язку із розширенням німецької агресії, до антигітлерівської коаліції приєдналися Голландія, Бельгія і Люксембург. Після окупації цих країн у Лондоні були утворені еміграційні уряди, що продовжували організувати боротьбу з агресорами, мобілізуючи для цього вцілілі морські й повітряні сили, а також стратегічні резерви своїх колоній.

Окупація Франції в червні 1940 р. значно послабила антигітлерівську коаліцію. До неї в цей час входила лише Велика Британія, її домініони та еміграційні уряди, частина з яких мала у своєму розпорядженні збройні формування. Діючи збройні сили еміграційних урядів Франції, Польщі, Норвегії мали у своєму складі сухопутні, морські й повітряні з'єднання. Всі вони підпорядковувалися британському головному командуванню.

У квітні 1941 р. на бік антигітлерівської коаліції перейшли Югославія і Греція.

Об'єднання країн, що протистояли агресивному Троїстому блоку, підтримували своїм потужним економічним потенціалом Сполучені Штати Америки, які з прийняттям 11 березня 1941 р. закону про ленд-ліз фактично перетворилися у невоюючого союзника і неформального члена антигітлерівської коаліції.

Прем'єр-міністр Великої Британії
Вінстон Черчілль 1943 р.

СРСР, на відміну від інших країн антигітлерівської коаліції, на першому етапі Другої світової війни виступав як партнер Німеччини, здійснював з нею розподіл "сфер інтересів", спільні і роздільні агресивні дії проти окремих держав, а також розширював німецько-радянську військово-економічну співпрацю. З початком німецько-радянської війни Радянський Союз змушений був переорієнтуватися на антигітлерівську коаліцію. Перехід СРСР на бік антигітлерівської коаліції був зумовлений не тільки нападом Німеччини, а й відповідними заявами урядів Великої Британії та США про підтримку його в боротьбі з агресорами. Вже ввечері 22 червня 1941 р. британський прем'єр-міністр В. Черчілль у виступі по радіо заявив про готовність Великої Британії надати допомогу СРСР у війні з Німеччиною. Обґрунтовуючи таке рішення уряду, він заявив: "За останні 25 років ніхто не був більш послідовним противником комунізму, ніж я... Нацистському режиму притаманні найгірші риси комунізму... Однак небезпека, яка загрожує Росії, це небезпека, яка

загрожує нам і Сполученим Штатам...”. Наступного дня аналогічну заяву про підтримку Радянського Союзу у війні з Німеччиною зробив уряд США. В заяві підкреслювалося, що для США “принципи і доктрини комуністичної диктатури такі ж нетерпимі й чужі, як і принципи та доктрини нацистської диктатури”. Уряд обґрунтовував своє рішення тим, що “нині головний ворог США — Німеччина”.

У силу обставин, що склалися в 1941 р., країни традиційних демократій змушені були укласти військовий союз з тоталітарною державою. Ті ж самі обставини примусили Сталіна піти на співпрацю з “імперіалістичними державами”, які до цього в марксистській теорії були трактовані як вороги “першої країни соціалізму”. Першим кроком на шляху оформлення військової співпраці СРСР з антигітлерівською коаліцією була радянсько-англійська угода від 12 липня 1941 р. про спільні дії у війні проти Німеччини. Обидві країни брали на себе зобов’язання надавати допомогу і підтримку, “не проводити сепаратних переговорів і не укласти перемир’я або мирного договору з нею (Німеччиною — *авт.*) без взаємної згоди”. Останні застереження свідчать про взаємну недовіру і побоювання обох сторін: угода підписувалася у дні відступу і невдач Червоної армії. Велика Британія надавала СРСР безоплатну позику в 10 млн фунтів стерлінгів. Проявом співпраці у реалізації угоди від 12 липня була спільна окупація військами Великої Британії і СРСР Ірану. Передбачалося, що окупація триватиме до завершення війни. Такі спільні дії перешкоджали зближенню Ірану з Німеччиною, створювали безпечний шлях для достав товарів з Індійського океану через територію Ірану і Каспійське море до СРСР.

Упродовж місяця СРСР відновив дипломатичні відносини і підписав договори про спільні дії проти Німеччини з еміграційними урядами Польщі, Чехословаччини, Бельгії, Норвегії та Югославії.

26 вересня 1941 р. Радянський Союз офіційно визнав “Вільну Францію” на чолі з де-Голлем як еміграційний уряд і союзника у боротьбі з агресорами.

Велику роль у зміцненні антигітлерівської коаліції відіграла Атлантична хартія — один з найважливіших програмних документів країн, що протистояли агресорам. В основу Атлантичної хартії покладено спільну англо-американську декларацію, опрацьовану під час таємної наради Рузвельта і Черчілля в серпні 1941 р. на борту військового корабля біля острова Ньюфаундленд. У восьми пунктах декларації оприлюднено основні цілі війни для союзників і демократичні принципи міжнародних відносин не тільки на час війни, а й у повоєнний період. Обидві країни зобов’язувалися: не прагнути до територіальних надбань; не погоджуватися на територіальні зміни без вільновисловленої згоди тих народів, яких вони стосуються; поважати право кожного народу вільно обирати для себе форму правління і відновити права тих народів, які насильницьким шляхом були позбавлені своїх прав; визнати право всіх держав на рівноправній основі мати доступ до сировинних ресурсів; забезпечити міжнародну економічну співпрацю; після війни забезпечити таке становище, при якому всі люди у всіх країнах могли б жити у безпеці, без страху і зубожіння.

У вересні 1941 р. на міжсоюзницькій конференції в Лондоні цей документ підписали представники урядів Польщі, Югославії, Греції, Голландії та СРСР. Приєднання СРСР до Атлантичної хартії Вашингтон і Лондон розглядали не тільки як важливий внесок у зміцнення антигітлерівської коаліції, але й як певне зрушення у бік повоєнної співпраці та демократизації СРСР.

На московській конференції трьох держав — США, Великої Британії та СРСР, що відбулася наприкінці вересня 1941 р., укладено низку угод, які передбачали

Друга світова війна. Воєнні дії на території СРСР з червня 1941 р. до листопада 1942 р.

про “панівні нації” і “неповноцінні народи”. До літа 1942 р. Німеччина встановила свою гегемонію в Європі: більшість держав континенту були або окуповані Німеччиною, або перебували з нею в союзницьких відносинах. Лише п’ять країн Європи (Швеція, Швейцарія, Ірландія, Португалія, Туреччина) зберігали нейтралітет. Щодо Іспанії, то її нейтралітет був дуже сумнівним. Франко, хоч і відмовився приєднатися до Троїстого союзу і пропустити німецькі війська через територію Іспанії для захоплення Гібралтару, допомагав Німеччині стратегічними товарами і навіть послав на Східний фронт “блакитну дивізію”.

Імперська політика “поділяй і владарюй” виражалася у різних формах, відзначалася певними відмінностями. Форми і методи німецького панування в різних європейських країнах істотно відрізнялися. На територіях, анексованих до складу райху (Австрія, Судети, Ельзас і Лотарингія, округи Данциг і Мемель, західна частина Польщі, північна Словенія), було встановлено гітлерівську адміністрацію, і вони розглядалися як складові частини Німеччини. На цих теренах передбачалося в найкоротший термін здійснити онімечення населення, виселити тих, хто не сприймав “нацистської культури”. Окремі території (Чехія, Моравія, генерал-губернаторство окупованих польських теренів) були взяті під прямий протекторат і розглядалися, в перспективі, як райони майбутньої німецької колонізації з перетворенням місцевого населення у дешеvu робочу силу для сільськогосподарського виробництва і некваліфікованих допоміжних робіт.

Окупаційна політика Німеччини у західноєвропейських країнах (Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії, Франції) суттєво відрізнялася від політики на загарбаних територіях Сербії, Греції і Радянського Союзу. Певна “поміркоvanість” окупаційної політики в західноєвропейських країнах була розрахована на спонування місцевого населення до співпраці з німцями у встановленні “нового порядку”. Окупанти робили ставку на колабораційні елементи і політиків, які ще з 30-х років симпатизували нацистам і фашистам. Вони встановили в цих країнах маріонеткові уряди, зберегли, головним чином, старий державний апарат, однак, розглядаючи окуповані країни Західної Європи як підневільні території, здобуті “трофеї”, окупанти поставили під контроль економіку цих країн, посилили експлуатацію місцевого населення, вивезення сировини до Німеччини та Італії. Промисловість і сільське господарство в окупованих країнах працювали лише на замовлення агресорів. Було скасовано усі соціальні завоювання, збільшено тривалість робочого дня, підвищено податки. Тут проводились ревізії майна і примусовий набір робочої сили для промислових робіт у Німеччині та на будівництво військових об’єктів.

Найбільшу поблагливість німецькі окупанти виявляли до Данії та Норвегії. В Данії з квітня 1940 р. до серпня 1943 р. існував коаліційний уряд, очолюваний соціал-демократами, які відкрито співпрацювали з нацистською Німеччиною. Лише в серпні 1943 р. німці запровадили тут надзвичайний стан. У Норвегії майже до завершення війни діяв уряд В. Квіслінга — лідера норвезьких нацистів. Маріонеткові уряди існували в Голландії та Бельгії, хоча бельгійський король відмовився співпрацювати з нацистами і вважав себе німецьким полоненим.

У Франції були значні відмінності між окупованою територією і так званою “вільною зоною”, що перебувала під контролем вшістського уряду Петена. В окупованій частині Франції було розпущено всі політичні партії, суворо заборонялися демонстрації, страйки. З осені 1941 р. німецьке командування запровадило в окупованих районах, як і в інших країнах, систему заручників, згідно з якою за вбивство німця підлягало страті 50—100 осіб місцевого населення. Влітку 1942 р. окупанти

у Франції видали наказ про розстріл не тільки безпосередніх учасників нападів на німецьких солдатів, а й їх родичів. У квітні 1942 р., за наполяганням окупантів, глава вішістського уряду Петен був заміщений П. Лавалем — відкритим прибічником нацистів, якими захоплювався ще з 30-х років. У листопаді 1942 р., після висадки десанту союзників у Північній Африці, німці окупували усю територію Франції, і вішістський уряд став прямим виконавцем наказів німецької влади на окупованих територіях.

На окупованих територіях Східної і Південно-Східної Європи було встановлено більш жорстокі й криваві режими. Німецькі нацисти від самого початку відкидали ідею створення тут навіть маріонеткових провізоричних національних урядів і робили ставку лише на криваве насильство, терор і масове винищення населення тих територій, які вони розцінювали як “життєвий простір” для німецьких колоністів. На всіх завойованих на сході територіях запроваджено надзвичайний стан. Населення не мало права залишати постійне місце проживання і пересуватися без дозволу влади. У багатьох районах було запроваджено комендантську годину, обов’язкову трудову повинність. За найменший непослух і невиконання розпоряджень окупаційна влада вдавалася до суворих покарань — ув’язнення в концтаборах і розстрілів. Система заручників на окупованій території Радянського Союзу діяла ще до її запровадження в інших країнах Європи. Вже влітку і восени 1941 р. в Україні та Білорусії були випадки спалення цілих населених пунктів і масових розстрілів мирного населення. Трагедію спаленого українського села Обухівка повторили в 1942 і 1943 рр. Лідіце в Чехословаччині, Орадур у Франції, Хатинь у Білорусії. Спільна ознака нацистського окупаційного режиму на всіх територіях — геноцид проти євреїв і циган. Перші розстріли євреїв були здійснені під приводом помсти за напади на німецьких солдатів ще в 1941 р. Масові розправи над ними нацисти розпочали після того, як в січні 1942 р. було затверджено план фізичного винищення всіх євреїв в окупованих країнах Європи. За час війни в концтаборах на важких фізичних роботах і в газових камерах нацисти знищили майже 6 млн євреїв, ще 300 тис. страчено в Румунії. Нацистська політика винищення євреїв отримала назву “голокост”.

Для знищення “неповноцінних народів” нацисти застосовували не тільки розстріли, а й такий вид мученицьких розправ, як спеціальні концтабори для страти людей виснажливою працею і голодомором. У найбільших з них — Майданеку, Освенцімі, Треблінці, Дахау, Бухенвальді загинули мільйони людей. За час війни в німецьких концтаборах було ув’язнено майже 18 млн осіб — військовополонених, учасників рухів Опору, ув’язнених за національною ознакою мирних жителів. Переважна більшість з них, щонайменше 10 млн осіб, померли від непосильної праці, виснаження і голоду.

В італійській зоні окупації, яка включала Албанію, західну Грецію, Чорногорію і частину Словенії та Хорватії, фашисти використовували такі ж методи окупаційної політики, як і німецькі нацисти. Певне загравання з колабораційними елементами проявлялося в Албанії, де Муссоліні намагався, при створенні урядів, спиратися на представників землевласницької аристократії. Частина Словенії і узбережжя Хорватії були включені як складові терени до Італії, і тут основним завданням італійських фашистів було освоєння колоністами приєднаних земель. Щодо західної Греції і Чорногорії, то проти місцевого населення застосовувалися суворіші методи окупаційної політики, які включали насильство і терор. У зв’язку з крахом італійського фашизму влітку 1943 р. названі території окупували німецькі війська, які запровадили суворий режим “східного зразка”.

Певними особливостями у встановленні “нового порядку” у Східній Азії відзначалася окупаційна політика Японії. Її почав розробляти в Токіо спеціально створений комітет ще до початку війни на Тихому океані, надалі вона зазнала певних змін. Японські мілітаристи, які планували захопити третину земної поверхні, намагалися максимально використати в своїй окупаційній політиці національні рухи народів Азії проти білих колонізаторів. Враховуючи значну площу завойованих територій, їхню віддаленість від Японії і неможливість повної окупації японськими військами, комітет будівництва Великої Східної Азії (згодом — міністерство Великої Східної Азії) робив головну ставку на створення урядів-маріонеток з місцевих національних діячів, схильних до співпраці з японцями. Найтісніші зв’язки, що рекламувалися як союзницькі, японці налагодили з маріонетковими урядами Таїланду, Бірми та Індонезії. З ініціативи Японії, за підтримки окремих національних політичних лідерів Індонезії, Таїланду, на всіх окупованих територіях було інспіровано рух, який називали “три А”. Його суть полягала у підтримці боротьби Японії проти білих поневолювачів азійських народів. Рух “три А” включав такі гасла: “Японія — лідер Азії”, “Японія — захисник Азії”, “Японія — світоч Азії”. Через систему створених маріонеткових урядів і загравання з місцевими політичними лідерами японцям вдалося на початках нейтралізувати опір завойованих народів і домогтися певних успіхів в організації посиленої експлуатації населення. Найбільш жорстокі методи окупаційної політики японці застосовували у Малайї та Китаї, де поруч з методами “співпраці” застосовувалися жорстокі розправи над населенням, масові ув’язнення в концтаборах і розстріли. Саме в японських концтаборах було запроваджено найжорстокіші, найвищадливіші методи експлуатації і знущання над в’язнями. В концтаборах загинули сотні тисяч в’язнів, серед яких значну частину складали військовополонені англійської і американської армії.

Розчарування японською політикою “будівництва Великої Східної Азії”, яке настало вже в 1942 р., а також перелом у перебігу війни на Тихому океані сприяли посиленню руху опору проти японських загарбників.

Троїстий блок у 1941—1942 рр. З червня 1941 р. до осені 1942 р. держави Троїстого блоку досягли найбільших територіальних загарбань і значних успіхів у нарощуванні темпів економічного та військового виробництва. В Берліні, Римі та Токіо 1942 рік розглядали як продовження попередніх триумфів. 18 січня 1942 р. в Берліні було підписано угоду між Німеччиною, Італією і Японією, яка передбачала “дієву співпрацю трьох держав з метою швидкого знищення воєнної сили супротивника” і розподіл зон операцій проти країн антигітлерівської коаліції. Угода свідчить про масштабні апетити загарбників. У зону дій Японії входили території і води на схід від 70° східної довготи аж до узбережжя американського континенту, і навіть сам континент. Японія зобов’язувалася знищити американські та англійські наземні й морські бази в районі Тихого океану, військовий і торговий флот супротивника. У випадку концентрації американського і британського флотів в Атлантиці, японці зобов’язувалися посилити удари в Індійському океані й перекинути частину свого флоту у Атлантичний океан.

У зону дій Німеччини та Італії входили території і води західніше 70° східної довготи — Європа, Близький і Середній Схід, Африканський континент і Атлантика. Угода передбачала широку співпрацю в проведенні економічної війни, обмін інформацією військового і технічного характеру.

На початку 1942 р. на радянсько-німецькому, північно-африканському фронтах і в тихоокеанському регіоні країни Троїстого блоку володіли стратегічною ініціативою,

розгортали наступальні операції. Навіть після поразки японців біля острова Мідуей на початку червня 1942 р. Японія продовжувала розширювати окупацію територій на азійському континенті. В Північній Африці впродовж весни—літа 1942 р. об'єднані німецько-італійські армії здійснили наступальну операцію проти англійців і дійшли аж до Ель-Аламейна, наблизившись на 70 км до Александрії — основної бази англійського флоту в Середземному морі.

На радянсько-німецькому фронті, де були сконцентровані основні сили вермахту, весною — літом 1942 р. німецькі війська повністю окупували територію України, південно-західний регіон Росії, наблизились до Волги і Кавказьких гір. Просування німецьких військ на Кавказ дало підстави японським стратегам обговорювати і планувати наступ на Індію для майбутнього з'єднання з німецькими військами на берегах Індійського океану. В серпні 1942 р. німецького посла в Токіо Отта було запевнено, що японці вступають в Індію, якщо німецька армія просунеться до Індійського океану.

Розширення агресії в 1941—1942 рр. і крах планів швидкого розгрому своїх противників примусив уряди країн Троїстого блоку, які не володіли достатніми природними ресурсами, переглянути свої воєнно-господарські плани і готуватися до тривалої війни. Країни-агресори, використовуючи свої територіальні загарбання, мобілізували для продовження війни не тільки власний військово-економічний потенціал, але й потенціал своїх сателітів, а також окупованих країн і колоніальних територій. Контрибуції, прямі пограбування, рабська дармова праця мільйонів військовополонених та примусове вивезення на роботи людей з окупованих країн, а також посилення експлуатація своїх власних робітників були основними чинниками зростання промислового і сільськогосподарського виробництва в більшості країн Троїстого блоку. Найвищих економічних показників у 1942 р. досягла Німеччина — провідна сила агресивного блоку.

До 1942 р. за кількістю верстатів, виробництвом окремих видів продукції хімічної промисловості Німеччина посіла перше місце в світі. В 1942 р. було запущено у виробництво деякі нові види озброєння, в тому числі налагоджено випуск танків нових конструкцій “Пантера” і “Тигр”. Здійснено випробування ракетної зброї. В 1942 р. виробництво гармат, танків, зеніток збільшилося супроти попереднього майже в 2 рази, бойових літаків — в 1,3 раза.

Уряд став активніше розподіляти робочу силу і сировинні ресурси. Поряд із запровадженням трудової повинності для незаміжніх жінок віком від 17 до 25 років, з початку 1942 р. у військовому виробництві масово практикувалися примусові роботи німецької молоді. Збільшувався робочий день у військовій промисловості, який досяг в 1942 р. десяти годин. Вже до кінця 1941 р., крім 5,5 млн німецьких робітників, в різних галузях господарства працювало понад 3 млн військовополонених та іноземних робітників. У зв'язку із продовженням робочого дня більшість робітників отримувала підвищену заробітну плату. Карткова система, запроваджена ще на початку війни, головним чином, забезпечувала населення необхідними продуктами і товарами, хоч норми поступово скорочувалися. З 1942 р. менше видавали жирів, запроваджено картки на картоплю. Німецький уряд намагався проводити гнучку соціальну політику навіть в умовах запровадження карткової системи: для шахтарів і робітників військової промисловості норми видачі продуктів були значно вищими, ніж для інших категорій населення. Високі розміри допомоги отримували також жінки військовослужбовців. Такі соціальні заходи та інтенсивне пропагування суцільних тріумфів армії Німеччини та її союзників,

в поєднанні з жорстоким терором проти будь-яких проявів антивоєнних і антинацистських настроїв, сприяли створенню “переможного настрою” населення, більшість якого в 1941—1942 рр. ще вірила гітлерівській пропаганді.

На відміну від Німеччини, Японії та інших країн Троїстого блоку, в Італії в 1941—1942 рр. спостерігається застій, а в окремих галузях навіть спад військового виробництва, що пояснюється залежністю від імпорту сировини, а також політики “реформування”, здійснюваної на вимогу Німеччини. Хоч в Італії розміщувалися німецькі замовлення, кошти в країну не надходили: вони йшли на утримання німецьких військ в Північній Африці.

В Італії значна частина населення вже в 1942 р. зневірилась у перспективах переможної війни. Ідея припинення її поширювалась не тільки серед широких мас, а й охопила навіть окремих політиків. У 1942 р. в Мадриді почалися таємні переговори італійців з представниками США і Великої Британії про можливе припинення війни та підписання мирного договору. Коли це стало відомо в Берліні, в італійському міністерстві закордонних справ, у фашистській партії були проведені чистки (виключено понад 50 тис. осіб).

Економіка Фінляндії, Угорщини, Румунії, Болгарії була повністю підпорядкована потребам нацистської Німеччини і розглядалася виключно під кутом зору інтересів гітлерівського керівництва. Спільним для них було зростання достав стратегічних матеріалів і сільськогосподарських продуктів, а також збільшення контингенту військових формувань. В квітні 1942 р. на Східний фронт було вислано Другу угорську армію в 200 тис. осіб. Антонеску пообіцяв Гітлеру додатково відправити на Східний фронт 26 дивізій. Кількість італійських військ на Східному фронті в серпні 1942 р. збільшилася до 260 тис. осіб.

В Японії, яка після Німеччини була найбільш розвиненою країною серед учасників Троїстого блоку, мобілізація на тривале ведення війни інтенсивно проводилася з 1942 р. Вже в січні уряд посилив контроль над всіма галузями виробництва, а з травня розпочав “регулювання економіки в інтересах війни”. Тому вдалося розширити виробництво всіх видів військової продукції. Прагнучи форсувати експлуатацію окупованих країн, уряд створив “Банк розвитку Південних морів”. Наприкінці березня 1942 р. Тодзіо висунув програму “Східноазійської сфери процвітання” а ще через декілька місяців створив спеціальне міністерство в справах “Великої Східної Азії”.

Основна увага під час перебудови економіки приділялася виробництву літаків, авіабомб, морських мін і торпед. Випуск цих видів озброєнь в 1942 р. збільшився, порівняно з 1941 р., майже в два рази.

Загалом країни Троїстого блоку в 1941—1942 рр. збільшили випуск військової продукції і створили певні передумови для тривалої війни. Це видно з таблиці, яка відтворює випуск основних видів наступальної зброї в країнах Троїстого блоку:

країни \ роки	літаки		танки	
	1941	1942	1941	1942
Німеччина	11030	14700	3806	6100
Японія	6174	10185	1024	1165
Італія	3503	2818	780	667
Всього	20707	27702	5610	7932

Незважаючи на зростання виробництва літаків і танків, країни Троїстого блоку значно поступалися загальними показниками країнам антигітлерівської коаліції і не могли належним чином забезпечити надійний фундамент для переможної війни за світове панування.

Країни антигітлерівської коаліції 1941—1942 рр. У відповідь на розгортання агресії в Європі та Азії оголосили війну Німеччині, Італії та Японії не тільки держави, що стали жертвами нападу, а й низка країн Латинської Америки, які виявили свою солідарність з союзниками. Антигітлерівська коаліція на початку 1942 р. значно розширилася і включала вже 26 країн світу, а до кінця року збільшилася до 34. За природними ресурсами, кількістю населення, промисловим потенціалом і продукцією сільського господарства країни антигітлерівської коаліції переважали щонайменше в три, а по окремих показниках в чотири—п'ять разів блок держав-агресорів. Основну потугу антигітлерівської коаліції забезпечували США, СРСР і Велика Британія зі своїми домініонами. До кінця 1942 р. у більшості країн антигітлерівської коаліції завершилися організаційні заходи щодо пристосування економіки і населення для ведення тривалої війни. У всіх цих країнах були проведені мобілізаційні заходи в ділянці управління економікою, здійснився перехід на виробництво військової продукції.

Велика Британія розпочала перебудову економіки, мобілізацію трудових ресурсів та запровадження воєнного режиму після того, як 3 вересня 1939 р. уряд, а згодом і домініони, оголосили війну Німеччині та її союзникам. Уряд Н. Чемберлена поволі почав упроваджувати оборонні заходи, сподіваючись на чергове “умиротворення” Гітлера. Намагання Чемберлена разом з Е. Даладьє шляхом компромісів урегулювати будь-якою ціною “польську проблему” і не допустити воєнного зіткнення в Європі яскраво проявилось в проведенні тактики пасивної оборони у вигляді “дивної війни”.

Економіка Великої Британії переводилася на воєнні рейки з орієнтацією не тільки на внутрішні ресурси, а й використання сировини і матеріалів з домініонів і колоній, а також з розрахунком на матеріальну підтримку США. В ході мобілізації своїх ресурсів уряд наштотхнувся на цілий ряд труднощів не тільки фінансового, а й воєнного характеру. Брак робочої сили, традиційна залежність від довозу сировини і продуктів в умовах морської блокади і масових авіаційних нальотів на міста і промислові підприємства значно ускладнювала організацію військового виробництва. До початку 1940 р. морська блокада призвела до різкого скорочення запасів нафти та інших стратегічних матеріалів і продуктів харчування. Час осені 1940 до весни 1941 р. був періодом найгострішого браку стратегічної сировини і військових матеріалів. Вже з січня 1940 р. в країні запроваджено карткову систему розподілу найважливіших харчових продуктів, норми яких скорочувалися аж до весни 1941 р. Проте урядові вдалося забезпечити постачання найнеобхіднішими продуктами всі категорії населення. На відміну від інших воюючих країн Європи, у Великій Британії впродовж всієї війни можна було без обмежень придбати овочі й хлібні вироби. Індекс вартості прожиткового мінімуму в 1941 р. зріс, порівняно з 1939 р., на 32,5 %.

Недостатні заходи уряду в обороні країни, окупація Німеччиною Данії та Норвегії, невдалі спроби десантної операції на Скандинавському півострові поклали край пасивній політиці уряду Чемберлена, якому парламент висловив недовіру. Новий коаліційний уряд 10 травня 1940 р. очолив досвідчений і рішучий політик В. Черчілль, який у своїй програмній промові в палаті громад заявив, що в найближчі роки він не може обіцяти англійцям нічого, крім “крові, поту і сліз”.

Приймаючи рішення про продовження війни, Черчілль розраховував, насамперед, на допомогу і союз із США. Ще під час боїв у Франції в травні 1940 р. Черчілль поставив перед президентом США Рузвельтом питання про передачу Великій Британії американських есмінців для охорони караванів кораблів. Таємні англо-американські переговори завершилися влітку угодою, яку остаточно оформили на початку вересня 1940 р. Відповідно до угоди, за здачу в оренду терміном на 99 років територій під американські військові бази на Ньюфаундленді, Багамських і Бермудських островах, США передавали англійцям 50 есмінців. Черчілль небезпідставно потрактував таку угоду як перший крок США до вступу у війну з агресорами.

Важливу роль у подальшому становленні англо-американської військової співпраці відіграли таємні переговори представників військового командування в січні—березні 1941 р., які прийняли узгоджений стратегічний план двох країн на період війни. Таємний план АБЦ—1 передбачав зосередити зусилля двох держав насамперед на розгромі Німеччини, яка складала основу могутності Троїстого блоку. Уряди зобов'язувалися розгромити її в першу чергу і вважати європейський театр воєнних дій пріоритетним. У випадку збройного виступу Японії передбачалося дотримуватися проти неї тактики пасивної оборони аж до успішного завершення воєнних дій в Європі. Такий план був надійною запорукою першочергової допомоги Великій Британії з боку США.

Прийняття конгресом США закону про ленд-ліз 11 березня 1941 р. відкривало широкі можливості для успішного здійснення військово-економічних програм англійського уряду. Було здійснено рішучі заходи для вирішення проблеми браку робочої сили, піднесення виробництва військової продукції і збільшення армії та флоту. Проблема мобілізації трудових ресурсів для військової промисловості вирішувалася не тільки шляхом переведення робітників з цивільних галузей виробництва, а й широким залученням у виробництво жіночої праці. В 1941 р. уряд пішов на безпрецедентний в історії країни крок — поширив закон про військову повинність на певну категорію жінок. На початку 1942 р. збройні сили Великої Британії досягли 3 млн 600 тис. осіб.

Постійно збільшувалося виробництво військової продукції, яка в 1940 р., порівняно з 1939 р., зросла вдвічі, а в 1942 р. за кількістю випущених літаків і танків Велика Британія випередила Німеччину.

У зростанні виробництва військової продукції, накопиченні стратегічної сировини значну роль відігравали англійські домініони і колонії, насамперед Канада, яка перетворилася у важливий арсенал Великої Британії. Основні галузі промисловості Канади з 1941 р. були переведені на виробництво зброї американських зразків, що значно здешевлювало витрати. Крім стрілецьких видів зброї, вибухових матеріалів, Канада виготовляла військові кораблі, літаки і танки. В 1942 р. місцевий канадський уряд надав Великій Британії безоплатну позичку в 1 млрд канадських доларів для закупівлі продовольства, сировини і військових матеріалів.

У зв'язку з початком німецько-радянської війни, успіхами у морських битвах за Атлантику, з середини 1941 р. відчутно послабшала блокада Британських островів і значно зросло постачання стратегічної сировини, озброєння і продуктів. Економіка країни з 1942 р. поступово стабілізувалася. Рівень військово-економічної мобілізації, досягнутий упродовж 1941—1942 рр., головним чином задовольняв потреби британських збройних сил, дав змогу виділити частину з них для достав у СРСР.

США, порівняно з Великою Британією і СРСР, перебували в значно кращих умовах для перебудови економіки на випуск військової продукції, мобілізації насе-

лення і стратегічних матеріалів для ведення війни з агресорами. Могутній економічний потенціал, велика територіальна віддаленість від районів воєнних дій, природна захищеність території двома океанами, пізніший вступ у війну — всі ці фактори перетворювали США в основний надійний арсенал антигітлерівської коаліції. На відміну від Великої Британії і Радянського Союзу, переведення американської економіки на воєнні рейки і підготовка армії для ведення війни відбувалися за мирних обставин, а не в екстремальних умовах блокади, авіаційних нальотів, масових руйнувань.

Від початку війни до її офіційного оголошення урядом США минуло понад два роки. Політичні та воєнні події в Європі та Азії за ці два роки розвивалися із зростаючою загрозою для національної безпеки США, що спонукало американський уряд до поступового переходу від політики ізоляціонізму щодо європейських проблем до активних дій проти країн Троїстого блоку. Позиції ізоляціонізму в 1939 р. дотримувалась більшість провідних американських політиків, обґрунтовуючи її економічними вигодами і досвідом Першої світової війни. На початку вересня 1939 р. уряд у спеціальній декларації заявив, що США будуть дотримуватися політики нейтралітету. Перші дні Другої світової війни не внесли помітних змін ні в економічний розвиток, ні в громадське життя американців, більшість з яких спостерігали за розвитком подій в Європі майже на рівні “спортивного інтересу”. Розгром і поділ Польщі Німеччиною і СРСР, радянська агресія проти Фінляндії серйозно підірвали позиції ізоляціоністів. Під впливом цих подій у листопаді 1939 р. було скасовано закон про заборону експорту зброї до воюючих країн. Уряд США наклав моральне ембарго на торгівлю з СРСР. Загарбання Німеччиною Данії і Норвегії, капітуляція Франції, анексія Радянським Союзом країн Прибалтики викликали тривогу американської громадськості, яка розцінювала розширення агресії в Європі як реальну загрозу для національних інтересів США. Після цих подій послабшали позиції американських ізоляціоністів, посилились антинімецькі і антирадянські настрої.

У вересні 1939 р. конгрес прийняв закон про запровадження загального військового обов'язку, а влітку 1940 р. — про збільшення армії до 1,2 млн осіб і виділив значні кошти на програму озброєнь. Розпочалося будівництво військових заводів. На тлі загального піднесення виробництва в 1940 р. зростає активність монополій у розбудові підприємств військового призначення. Таємні англо-американські переговори, які велися у Вашингтоні з весни 1940 р., завершилися досягненням угоди про передачу англійцям 50 есмінців. Одночасно відбувся обмін науковими програмами з досліджень ядерної фізики, і з літа 1940 р. американці розпочали роботи над створенням атомної бомби. США поступово перетворювалися у потенційного союзника Великої Британії.

Після перемоги на виборах у листопаді 1940 р. Ф. Рузвельт взяв рішучий курс на розширення матеріальної і військової допомоги Великій Британії та еміграційним урядам країн, що протистояли агресорам. З ініціативи президента Рузвельта, 11 березня 1941 р. конгрес прийняв закон про ленд-ліз, згідно з яким уряд мав право передавати в оренду озброєння, військову техніку, стратегічні матеріали будь-якій країні, оборона якої розцінювалась як життєво важлива для Сполучених Штатів. При обговоренні закону, долаючи опір ізоляціоністів, які вимагали оплати за військову допомогу, Рузвельт вдався до наочно-популярного порівняння: “Якщо загориться будинок сусіда, то ви не торгуватиметесь за ваш поливальний шланг. Ви позичите цей шланг, попросивши повернути його, коли пожежу буде погашено”. Згідно з законом про ленд-ліз, президент мав право також надавати безоплатну фінансову позику воюючим країнам.

Прийняття закону про ленд-ліз ще більше наблизило США до союзу з Великою Британією і взагалі перетворювало країну на невоюючого союзника антигітлерівської коаліції. Велика Британія та інші країни антигітлерівської коаліції після прийняття цього закону відкривали для себе фактично необмежений кредит.

До кінця 1942 р. ленд-ліз був поширений на 36 країн. Найбільшу частину американської допомоги отримувала Велика Британія з домініонами. На СРСР припадало 19,3 % від її загального обсягу. Це була відчутна і необхідна допомога країні, проти якої були кинуті основні сили Німеччини. Лише в 1942 р. СРСР було передано 2505 літаків, 3025 танків, 79 тис. одиниць моторизованого транспорту, а також десятки тисяч тонн сталі, алюмінію, продуктів харчування.

Наступними кроками, які підтверджували перехід США до активної оборони проти країн Троїстого блоку, були розпорядження Рузвельта від 11 квітня 1941 р. про розширення зони патрулювання американського флоту в Атлантичному океані, а також затверджений 24 квітня цього ж року план оборони, за яким президент наказував американським кораблям атакувати і знищувати німецькі підводні човни у водах західної півкулі. Висадження весною 1941 р. американських військ у Гренландії і будівництво військових баз на острові, а згодом і на території Ісландії, ще більше наблизило США до статусу воюючої держави. З весни 1941 р. США фактично перебували в стані неоголошеної війни проти Німеччини, яка, готуючись до наступу на СРСР, уникала відкритого конфлікту.

Звістки про знищення японцями Тихоокеанського флоту США в Перл-Гарборі та офіційне оголошення 8 грудня 1941 р. війни Японії, а пізніше Німеччині та іншим країнам Троїстого блоку викликали бурхливу хвилю патріотичного піднесення, сприяли консолідації американської нації. Профспілки відмовилися на час війни від страйків, пришвидшено перебудову економіки на випуск військової продукції, розпочато масову мобілізацію в армію.

У посланні до конгресу 6 січня 1942 р. президент Рузвельт оприлюднив “Програму перемоги”, що передбачала різке збільшення виробництва зброї, в тому числі 60 тис. літаків, 45 тис. танків, більше сотні бойових кораблів. У 1942 р. випуск літаків збільшився, порівняно з 1941 р., в 2,5 раза, було спущено на воду 128 бойових кораблів, однак повністю виконати “Програму перемоги” не вдалося.

Переведення економіки США на військове виробництво завершилося до кінця 1942 р. На відміну від інших учасників війни, де великий відсоток населення було мобілізовано до армії, Сполучені Штати Америки не відчували браку робочої сили. Наприкінці 1942 р. американська армія, яка в грудні 1941 р. нараховувала 1,6 млн осіб, збільшилася майже до 5 млн. Рівень мобілізації складав трохи більше 3 % від загальної кількості населення і був у 10—12 разів меншим, ніж в СРСР і Великій Британії. До кінця 1942 р. майже 80 % американської армії перебувало не на фронтах, а на території США.

Висока заробітна платня на підприємствах військової промисловості сприяла переходу туди значної кількості кваліфікованих робітників з цивільних галузей виробництва. Мобілізація в армію і перебудова економіки на військове виробництво не позначилися на рівні виробництва товарів широкого вжитку. Життєвий рівень населення США, на відміну від інших воюючих країн, не знижувався, а навпаки, щорічно зростав аж до закінчення війни.

Однією з важливих причин зростання рівня військового виробництва США, Великої Британії і СРСР було залучення сировинних ресурсів країн Латинської Америки, англійських домініонів і колоній Африки. В 1942 р. антигітлерівська коаліція розширилася до 34 країн, населення яких складало 1,5 млрд осіб.

Рішучі організаційні заходи урядів “Великої трійки” в перебудові економіки на воєнні рейки, мобілізація населення і матеріальних ресурсів, створили реальні передумови для корінного перелому у війні з агресорами. В 1942 р. країни антигітлерівської коаліції значно перевищили агресивний Троїстий блок не тільки за чисельністю армій, а й у випуску майже всіх видів озброєнь. Особливо значну перевагу союзники створили впродовж року у виробництві таких важливих видів наступальної зброї, як літаки і танки, про що свідчать такі показники:

країни \ роки	літаки		танки	
	1941	1942	1941	1942
США	23,2	48	4,3	24
СРСР	15,7	25,4	6,6	24,5
Велика Британія	20,1	23,7	4,8	8,6
Всього	59	97,1	15,7	57,1

За кількістю випущених літаків країни антигітлерівської коаліції в 1942 р. перевищували Троїстий блок в 3,5 раза, за виробництвом танків — в 7,2 раза. Переваги союзників у випуску зброї в поєднанні з організацією взаємодопомоги і координацією політичних і воєнних дій створили необхідні передумови для корінного перелому на всіх фронтах у війні з агресорами.

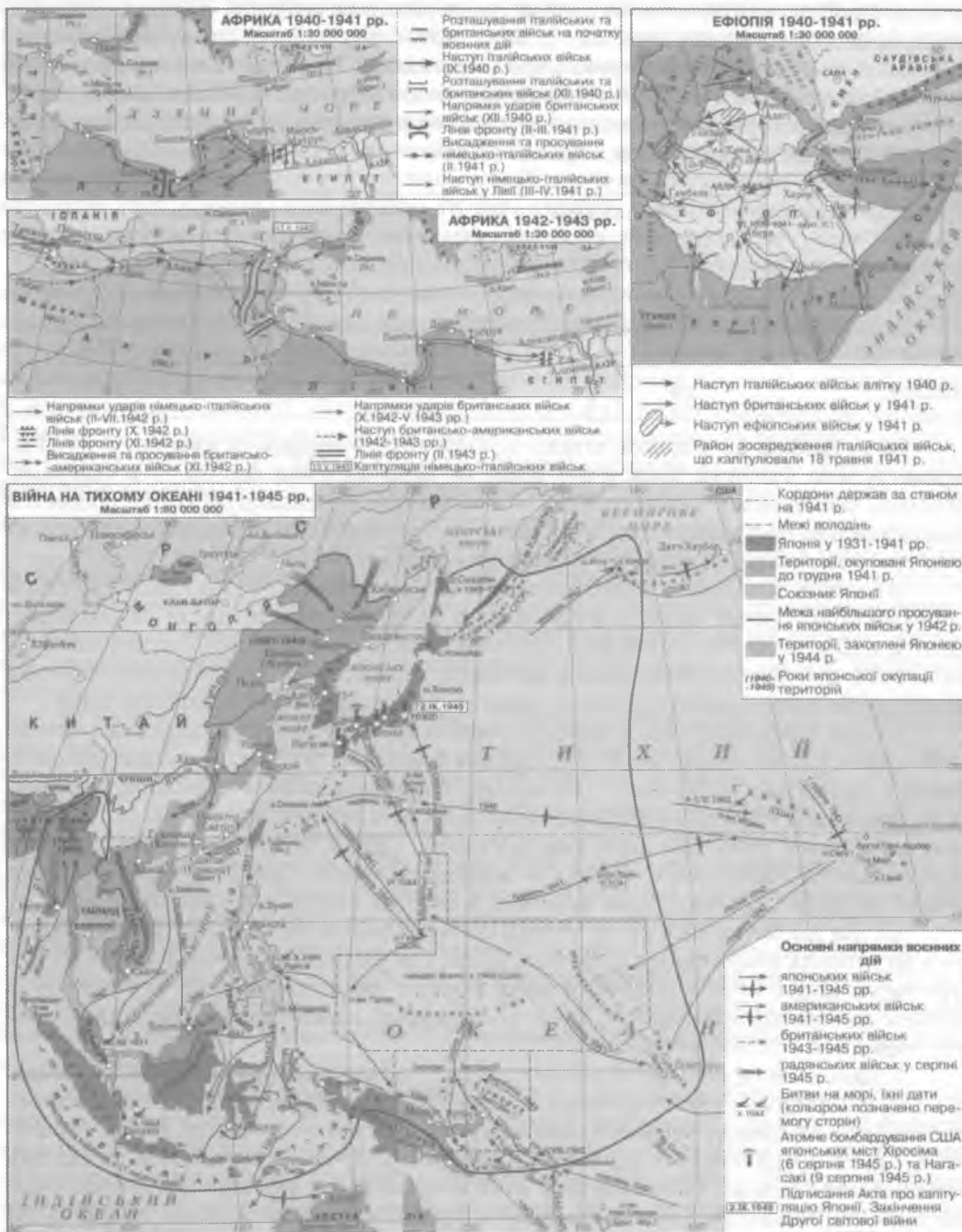
Початок перелому у війні. Незважаючи на досягнуті успіхи країн Троїстого блоку весною—влітку 1942 р. у проведенні наступальних операцій на Східному фронті, в Північній Африці та Азії, наслідком яких було розширення окупованих територій, цей рік започаткував реалізацію військових і матеріальних переваг антигітлерівської коаліції і поклав початок перелому у Другій світовій війні.

Перша перемога в 1942 р. здобута американцями в повітряно-морських битвах 7—8 травня у Кораловому морі і 3—5 червня біля атолу Мідуей. Основною ударною силою у цих битвах була авіація. На відміну від морських битв минулого, японські та американські кораблі не обмінялися жодним артилерійським пострілом і перебували на відстані 150—200 миль одні від одних. Однак, основною метою цих битв було знищення кораблів противника за допомогою авіації. Саме тоді Японія зазнала першої серйозної поразки: вона втратила 5 важких авіаносців, 250 літаків.

За три дні битви біля атолу Мідуей співвідношення сил у цьому регіоні змінилося на користь американців і союзників, які створили перевагу людських сил над агресором. Після втрати половини своїх важких авіаносців Японія змушена була перейти до стратегічної оборони, хоч і продовжувала розширювати окупацію азійських територій і їх пограбування.

У Північній Африці англо-американське командування, враховуючи, що основні сили Німеччини були сконцентровані на Східному фронті, вирішило провести масштабну комбіновану операцію з метою витіснення італо-німецьких військ з континенту і досягнення повного панування в Середземному морі. За узгодженим планом передбачалося силами 8-ї британської армії завдати удару спочатку італо-німецьким військам під командуванням Е.Роммеля в Єгипті, а через деякий час висадити десанти на території Алжиру і Марокко, які обороняли частини французької армії, що підпорядковувалися урядові Віші.

Плануючи десантну операцію під кодовою назвою “Факел”, англо-американське командування розраховувало, що французькі війська не чинитимуть опору союзникам. На завершальному етапі операції планувався одночасний наступ 8-ї британської армії

Друга світова війна. Воєнні дії в Африці та на Тихому океані.

зі сходу і союзних десантних військ із заходу з метою оточення на території Тунісу італо-німецьких військ або їх повного витіснення з Північної Африки.

8-а британська армія мала значну перевагу над противником: до початку наступу налічувала 230 тис. чол., 1400 танків, 1500 літаків. Їй протистояли італо-німецькі частини, що ледве налічували 80 тис. чол., на озброєнні яких було 540 танків і 350 літаків. Наступ британських військ з-під Ель-Аламейна розпочався 23 жовтня 1942 р. на вузькій ділянці фронту шириною 60 км, північна частина якого впиралася в море, а південна — у важкодоступну западину Каттара. В битві біля Ель-Аламейна італо-німецькі війська зазнали значних втрат і почали спішно відступати. Переслідуючи їх, британські війська в листопаді досягли рубежу Тобрука—Бенгазі.

У період успішного наступу британських військ на Триполітанію і Кіренаїку 8 листопада 1942 р. почалася висадка десантних частин союзників в Алжирі і Марокко. Щоб нейтралізувати французькі війська, напередодні операції були проведені таємні переговори з їхнім командуванням. Одночасно по радіо було зачитано звернення американського президента Рузвельта з проханням не чинити збройного опору, а приєднатися до військ союзників, щоб спільними зусиллями визволити Францію. Не зустрічаючи опору, англо-американські десантні групи до середини листопада зайняли Алжир і Марокко і розпочали наступ на Туніс. До 1 грудня 1942 р. десантні війська союзників нараховували вже понад 250 тис. чоловік. Щоб врятувати рештки німецьких військ у Тунісі, проти яких наступали одночасно 8-а британська армія зі сходу і об'єднані сили союзників із заходу, в спішному порядку за наказом Гітлера морем і літаками з Італії та Франції перекидалися німецькі дивізії. Водночас, у відповідь на висадку союзників в Північній Африці, німці окупували всю французьку територію, дійшли до Тулона і Марселя з метою захопити флот. Французькі моряки затопили і вивели з ладу 60 бойових кораблів і не допустили здачі їх німецьким окупантам. Такі рішучі дії французьких патріотів призвели до зміни співвідношення морських сил в Середземному морі на користь союзників.

Подолавши за два тижні 900 км, десантні війська союзників, що просувалися з Алжиру в східному напрямі, досягли наприкінці листопада території Тунісу, проте були зупинені в грудні німецько-італійськими захисними укріпленнями. З грудня 1942 р. в Тунісі розпочалася позиційна війна: обидві сторони нагромаджували сили і готувалися до наступних операцій.

Незважаючи на те, що союзникам не вдалося повністю виконати головне завдання — витіснити італо-німецькі війська з Північної Африки, проведені операції створили передумови для визволення Італії. Союзники здобули воєнний досвід в проведенні десантних і наступальних операцій, який вони планували використати в майбутніх битвах за Італію.

На Східному фронті влітку 1942 р. стратегічне становище погіршувалося. Після великих втрат під Харковом, незважаючи на жорстокі накази, в травні 1942 р. радянська армія продовжувала відступати. Розширюючи окупацію південно-західної частини Росії аж до Кавказу, в липні—серпні 1942 р. німецьке командування спрямувало основний удар на Сталінград. У цьому напрямку наступала 6-а німецька армія під командуванням фельдмаршала Ф. Паулюса і 4-а танкова армія. Їм протистояло 38 ослаблених в попередніх боях дивізій. З 12 вересня 1942 р. розпочалися запеклі бої в Сталінграді. Вони точилися за кожен будинок і вулицю. Місто зазнавало жорстоких бомбардувань, тож горіло вдень і вночі. Ціною неймовірних зусиль радянські частини стримували просування німців, які на початку жовтня заволоділи більшою частиною міста. На вузькій смузі вздовж Волги завширшки від 100 м до 2,5 км продовжували чинити опір залишки 62-ї армії під командуванням В.І. Чуйкова.

До середини листопада наступальні можливості німецької 6-ї армії вичерпалися. Розтягнутий німецький фронт від Кавказу аж до Волги, віддалені комунікації утруднювали постачання німецьких військ. До того ж, частину німецької авіації було перекинуто в район Середземного моря, де союзники на початку листопада 1942 р. висадили десант в Алжирі та Марокко.

В цих умовах радянське командування зуміло підготувати значні резерви, створити переваги в живій силі й техніці на всіх ділянках фронту. З 19 листопада розпочався контрнаступ Червоної армії військами трьох фронтів: Південно-західного, Донського і Сталінградського. План передбачав далекий обхід німецьких військ, зосереджених під Сталінградом. При підготовці операції заплановано завдати основних ударів на тих ділянках фронту, які обороняли італійські та румунські дивізії, що не відзначалися боєздатністю і належним озброєнням. Вже 23 листопада військові частини Південно-Західного і Сталінградського фронтів з'єдналися в районі м. Калач і оточили 22 німецькі дивізії, що нараховували 330 тис. солдатів і офіцерів. Після тривалих запеклих боїв 2 лютого 1943 р. оточені гітлерівські війська капітулювали.

Перемога на Волзі змінила стратегічну ситуацію на Східному фронті, підірвала моральний дух німецької армії, посилила зневіру німецького населення у переможній війні. В усій Німеччині було вивішено прапори з траурними чорними стрічками: геббельсівська пропаганда не могла приховати великої німецької трагедії на Волзі.

Успіхи союзників у боях на Тихому океані на початку літа 1942 р., успішні наступальні операції в Північній Африці в жовтні—листопаді цього року і масштабна перемога на Волзі наприкінці 1942 — на початку 1943 р. були яскравим свідченням реалізації військових і матеріальних переваг антигітлерівської коаліції. Вони поклали початок корінному перелому в Другій світовій війні.

Перемоги союзників у 1943 р. Капітуляція Італії. Після поразок агресорів в 1942 р. на Тихому океані, Східному фронті, в Північній Африці уряди країн Троїстого блоку вдалися до надзвичайних заходів з метою мобілізації населення, економіки, армій на продовження війни.

З січня 1943 р., за спеціальними розпорядженнями Гітлера, в Німеччині розпочато тотальну мобілізацію населення, економічних потужностей і ресурсів для здійснення плану переможної війни. Надзвичайні заходи спрямовувалися на радикальну централізацію військового виробництва, збільшення збройних сил, економію сировини, енергетичних засобів, перерозподіл трудових ресурсів.

З січня 1943 р. було проголошено тотальний набір до армії, в результаті якого вона поповнювалася за рахунок тих категорій робітників, що працювали на військовому виробництві, осіб, які раніше звільнялися від служби за станом здоров'я. За короткий період до армії було прикликано понад 2 млн чоловік, з яких майже 900 тис. склали фахівці військового виробництва, 200 тис. — фольксдойчери з приєднаних до райху земель і протекторатів. Значний відсоток поповнення склали резервісти, стан здоров'я яких не був належним. До служби у протиповітряній обороні залучали юнаків шкільного віку.

Поповнення робочої сили на військових підприємствах відбувалося за рахунок спеціалістів з цивільних галузей, жінок і підлітків. З січня 1943 р. запроваджені обов'язкову трудову повинність для всіх жінок від 17 до 45 років і для чоловіків 16—65 років. Одночасно збільшилося примусове відправлення на роботу до Німеччини молоді з окупованих країн. Такі мобілізаційні заходи супроводжувалися в Німеччині пропагандистською кампанією про необхідність "патріотичних жертв задля переможної війни в боротьбі за "виживання арійської раси".

Італійська військова промисловість, на відміну від німецької і японської, в 1943 р. була охоплена кризою і виявилась нездатною забезпечувати армію і флот найнеобхіднішим озброєнням. Монопольне панування в Середземному морі флоту союзників, бомбардування англійською і американською авіацією залізничних вузлів, портів, військових заводів дезорганізувало виробництво в Італії. Муссоліні міг розраховувати лише на доставки зброї з Німеччини, проте Гітлер їх постійно скорочував.

Хоча військова промисловість Німеччини і Японії внаслідок надзвичайних заходів у 1943 р. збільшила випуск майже усіх видів зброї, її обсяг значно поступався кількості військового виробництва союзників антигітлерівської коаліції. Німеччина у 1943 р. збільшила виробництво танків і бронемашин до 20 тис., літаків до 27 тис., проте випуск танків у США сягнув 30 тис., а літаків — 86 тис. одиниць. В СРСР відповідні показники становили 24 тис. і 36 тис. одиниць. Країни Троїстого блоку в 1943 р. були нездатні на рівних змагатися з союзниками, і розрив між ними постійно збільшувався. Ще більша невідповідність між Троїстим блоком і країнами антигітлерівської коаліції існувала у чисельності армії та флоту.

Значні переваги союзників над агресорами у збройних силах і техніці були реалізовані у перемогах, здобутих в 1943 р. на всіх фронтах. На Східному фронті, де були зосереджені основні сили Німеччини, внаслідок розгрому на Волзі та зимового наступу Червоної армії, німці змушені були відступати аж до весни 1943 р. До початку квітня 1943 р. лінія фронту перемістилася на захід: майже по прямій лінії вона проходила від Баренцевого моря до Орла, потім ламалася, утворюючи великий виступ в районі Курська, і далі тягнулася до Таганрогу. Виникла так звана Курська дуга, яка створювала вигідні плацдарми для здійснення вермахтом флангових ударів з районів Брянська і Орла в напрямку до Курська. Якраз сюди німецьке командування спрямовувало основні поповнення, отримані внаслідок тотальної мобілізації. Запланувавши основну наступальну операцію “Цитадель” на Курсько-Орловській дузі, німецьке командування зосередило на цьому напрямі 50 % усіх своїх танкових і моторизованих дивізій, у складі яких були танки нових конструкцій “Тигр” і “Пантера”, штурмові самохідні гармати “Фердинанд”. Для здійснення операції було зосереджено 900 тис. німецьких солдатів і офіцерів.

Наступ німецьких військ з-під Белгорода і Орла розпочався 5 липня 1943 р. Впродовж першого тижня німцям вдалося заглибитися у розташування радянських військ на 12—40 км. Обидві сторони зазнавали величезних втрат в живій силі та техніці. 12 липня біля с. Прохорівка відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни, в якій брало участь загалом 1200 танків.

Знекровивши німецькі частини, що наступали на Курськ, радянські війська з 12 липня 1943 р. перейшли в контрнаступ і після виснажливих боїв витіснили противника з орловського і белгородського виступів: 5 серпня було звільнено Орел і Белгород, 23 серпня — Харків. Втрати німецьких військ вбитими і пораненими становили 500 тис. чоловік, 1500 танків і самохідних гармат. Втрати радянської армії виявилися набагато більшими — 860 тис. осіб, понад 7 тис. танків і самохідних гармат. Курська битва — одна з найбільших у Другій світовій війні. Вона позначила остаточний перелом на Східному фронті та у Другій світовій війні. Німецька армія після цієї поразки втратила стратегічну ініціативу і вже не могла відновити її до самого завершення війни.

Розвиваючи наступ влітку — восени 1943 р., Червона армія звільнила Донбас, Лівобережну Україну, східну частину Білорусії. Форсувавши Дніпро, на правому березі якого німецьке командування створило укріплений “Східний вал”, радянські війська 6 листопада 1943 р. вступили у Київ.

На Тихому океані союзники, розвиваючи переможний результат битви за Мі-дудей, впродовж літа — осені 1942 р. намагалися очистити від противника Соломонові острови, східну частину Нової Гвінеї та закріпитися на Новій Британії. Жорстокі бої тривали з осені 1942 р. аж до лютого 1943 р. за острів Гуадалканал. У боях за нього японці втратили 24 тис. осіб, 46 кораблів і весь 5-й повітряний флот.

До початку 1944 р. союзники оволоділи островами Гілберта і Тарава, побудували тут аеродроми, з яких американська авіація почала наносити удари у безпосередній близькості до Японії.

У Північній Африці до початку 1943 р. основні сили італо-німецьких військ були зосереджені на території Тунісу, де воєнні дії з грудня 1942 р. набули затяжного характеру. Воюючі сторони готувалися до майбутніх наступальних операцій.

Наступ союзників на Туніс розпочався 17 березня 1943 р. Із заходу наступали американські та французькі дивізії, зі сходу — 8-а англійська армія. Італо-німецькі війська були витіснені на північно-східний берег Тунісу, де намагались організувати оборону. Внаслідок блокування північного берега Тунісу британськими і американськими кораблями, італо-німецьке командування змушене було капітулювати. 13 травня 1943 р. понад 240 тис. солдатів і офіцерів здалися в полон. Воєнні дії в Африці закінчилися. Союзники створили надійний плацдарм для наступу на Італію.

У день капітуляції італо-німецьких військ об'єднаний англо-американський комітет начальників штабів затвердив план захоплення Сицилії, який передбачав одночасну висадку повітряних і морських десантів. Проти італо-німецьких частин на острові, які налічували 225 тис. чоловік, союзники планували висадити десант майже в 450 тис. солдатів і офіцерів. У десантній операції було використано понад 1800 кораблів.

Висадка військ союзників на південний берег Сицилії розпочалася в ніч на 10 липня 1943 р. Вже через чотири дні плацдарм було розширено до 140 км по фронті і на 25 км вглиб острова. Італо-німецькі війська відступали в північно-східну частину острова. Найбільш впертий опір армії союзників вчинили німецькі дивізії. Італійські частини уникали відкритих боїв і в більшості випадків здавалися в полон.

25 липня, після засідання Великої фашистської ради, за наказом короля було заарештовано Муссоліні. Новоутворений уряд, очолений маршалом П. Бадольйо, заявив про те, що Італія буде продовжувати війну в союзі з Німеччиною. Водночас новий уряд розпочав таємні переговори з англо-американським командуванням про укладення сепаратного миру.

Звістка про відставку і арешт Муссоліні сприяла ще більшій деморалізації італійської армії, яка фактично припинила опір. Нацистське керівництво стало поспіхом перекидати до Італії німецькі війська. До початку вересня 1943 р. на території Італії було розміщено 17 німецьких дивізій, які фактично окупували країну і почали роззброювати італійську армію.

8 вересня 1943 р. Італія капітулювала і підписала перемир'я з союзниками. А через день поблизу Неаполя союзники висадили десант, який розгорнув наступ в північному напрямі. До початку жовтня було звільнено чверть території Італії. Уряд Бадольйо, який перебрався з Рима на південь країни, 13 жовтня 1943 р. оголосив війну Німеччині.

З капітуляцією Італії розпочався крах Троїстого блоку. Від цього часу інші європейські союзники Німеччини намагалися через дипломатичні представництва в нейтральних країнах розпочати переговори зі США, Великою Британією і СРСР про підписання сепаратного миру.

У 1943 р. на всіх фронтах агресори зазнали поразок, втратили стратегічну ініціативу і змушені були перейти до оборони. Троїстий блок почав розпадатися. Перестала існувати “вісь Берлін—Рим”. Відбувся остаточний перелом у Другій світовій війні на користь антигітлерівської коаліції.

Тегеранська конференція. Перелом у Другій світовій війні поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання про організацію остаточного розгрому Німеччини та її союзників, вирішення долі народів у повоєнному світі.

Особливість відносин трьох провідних країн антигітлерівської коаліції полягала в тому, що до 1943 р. неодноразово відбувалися двосторонні зустрічі Черчілля з Рузвельтом і, в серпні 1942 р., Черчілля зі Сталіним. Між Рузвельтом і Сталіним переговори велися через послів або через спеціальних представників. Перемоги союзників 1943 р. і початок краху блоку агресивних держав пришвидшили необхідність скликання конференції глав урядів провідних країн антигітлерівської коаліції. Попередня практика відносин між ними породила окремі невизначеності, тертя і навіть підозри.

У жовтні 1943 р. в Москві відбулася зустріч міністрів закордонних справ США, СРСР і Великої Британії, метою якої було підготувати конференцію глав трьох держав. Вона відбулась у Тегерані 29 листопада — 1 грудня 1943 р. в умовах суворої секретності. Вперше глави трьох найбільших союзних держав — Ф. Рузвельт, Й. Сталін, В. Черчілль — зібралися разом, щоб погодити плани ведення війни з метою прискорення розгрому Німеччини та її сателітів, обговорити назрілі питання міжсоюзницьких відносин.

Центральне питання конференції — про відкриття Другого фронту в Європі забрало найбільше часу у дискусіях трьох лідерів. Навіть після рішення Вашингтонської конференції в травні 1943 р. про висадку десанту у Франції, добре знаючи позицію Рузвельта в цьому питанні, Черчілль пропонував відкрити фронт на Балканах, маючи на меті не допустити в Європу радянські війська. Він намагався переконати своїх опонентів, що найвигідніший плацдарм — Балкани, бо вони найближче розташовані до італійського фронту і є “вразливим підчерев’ям” Європи. У гострій полеміці про місце відкриття Другого фронту Рузвельт підтримав Сталіна, який наполягав відкрити його у Франції. США і Велика Британія зобов’язалися у травні 1944 р. здійснити висадку десанту у Північній Франції й утворити Західний фронт. Натомість СРСР зобов’язався після капітуляції Німеччини вступити у війну з Японією.

На конференції керівники трьох урядів обмінялися думками про майбутню долю Німеччини, котрі збіглися щодо необхідності створити систему військових баз на її території, за допомогою яких можна буде здійснювати контроль, а також

Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Англії. 1943 р.

було запропоновано різні проекти поділу Німеччини. Американський проект передбачав створення на її території п'яти автономних держав, Черчілль пропонував утворити три держави: Пруссію, Центральну і Південну Німеччину. При цьому Південна Німеччина мала бути об'єднана із Дунайською федерацією держав. Сталін підозріло поставився до цих планів і запропонував передати їх для вивчення спеціальною комісією.

Гострі дискусії точилися з польського питання. Рузвельт і Черчілль пропонували Сталіну відновити дипломатичні відносини з польським еміграційним урядом, які СРСР розірвав у квітні 1943 р. після виявлених міжнародною комісією злочинів НКВС в Катинському лісі — місці масових розстрілів полонених польських офіцерів у 1940 р.

На Тегеранській конференції проявилися різні підходи до відновлення кордонів майбутньої Польщі. Після тривалої дискусії було прийнято компромісну формулу визначення кордонів Польщі, запропоновану Черчіллем. Вона передбачала, що “осередок Польської держави і народу повинен бути розміщений між лінією Керзона і лінією річки Одер”.

При обговоренні питання про повоєнне облаштування світу, його безпеку, Рузвельт запропонував створити Організацію Об'єднаних Націй, яка складалась би з трьох органів — Асамблеї, Виконавчого комітету для вирішення невоєнних питань в складі США, Великої Британії, Китаю, СРСР і представників далекосхідного, близькосхідного та південноамериканського регіонів, а також спеціального комітету з названих чотирьох великих держав, на який би покладался обов'язок вживати воєнні заходи у разі виникнення загрози мирові. Всі учасники конференції виявили принципову згоду на створення такої міжнародної організації, яка б гарантувала безпеку народам у повоєнний період. За словами Рузвельта, учасники конференції “заирнули в дні, місяці й роки, які настануть після поразки Німеччини”.

Союзники погодилися спільно працювати як для досягнення перемоги, так і в післявоєнний період з метою забезпечення тривкого миру. Незважаючи на певні розбіжності між главами урядів, Тегеранська конференція сприяла подальшому зміцненню антигітлерівської коаліції, прискорила розгром агресорів.

Й. Сталін, Ф. Рузвельт і В. Черчілль під час проведення Тегеранської конференції. 1943 р.

*Східний фронт у 1944 р. Воєн-
ні дії у Центрально-Східній Європі.*
З 1944 р. розпочинається завер-
шальний період Другої світової
війни, який характеризується нас-
тупом військ союзників на всіх
фронтах, розгортанням масового
визвольного руху народів Європи і
Азії, що в кінцевому результаті
призвело до розгрому Німеччини
та її сателітів.

Масштабні наступальні опе-
рації розгорнулись у 1944 р. на
Східному фронті, де були зосере-
джені основні сили Німеччини.
В середині січня Червона армія
здійснила успішний наступ під
Ленінградом, внаслідок якого бу-
ло остаточно знято блокаду міста.

Операції радянської армії в січні—червні 1944 р. призвели до визволення від окупантів Правобережної України, Криму, частини Західної України, виходу радянських військ на кордон з Румунією. Внаслідок Білоруської наступальної операції в червні—липні 1944 р. було повністю розгромлено німецьку групу армій “Центр”, звільнено територію Білорусії й частину Литви.

Успішний наступ радянської армії на широкому фронті від Балтійського до Чорного моря створив сприятливі умови для вигнання німецьких окупаційних військ з Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини і Фінляндії.

Із вступом Червоної армії на територію Польщі 22 липня 1944 р. радянське керівництво створило Польський комітет національного визволення (ПКНВ). СРСР визнав ПКНВ єдиною польською адміністрацією на визволеній території, протиставляючи його еміграційному уряду. Фактично в Польщі виникло двовладдя. Одночасно з адміністративними органами, підтримуваними Москвою, діяли структури Армії Крайової та підпільні загони, що підпорядковувались емігрантському урядові. Таке протистояння мало особливо негативні наслідки для поляків під час Варшавського повстання в серпні—вересні 1944 р. При підході радянських військ до Варшави польський емігрантський уряд поставив підпільним організаціям завдання розпочати 1 серпня 1944 р. повстання, оволодіти столицею Польщі й утворити владні структури, які мали відігравати роль повноважних представників уряду Польської Республіки, що перебував у Лондоні. Перемога Варшавського повстання не входила в політичні плани радянського керівництва, і саме цим пояснюється припинення наступу Червоної армії на Варшаву. На неодноразові прохання союзників підтримати повстання наступом радянських військ та допомогти полякам зброєю Сталін відповідав відмовою. Скориставшись цим, німці жорстоко придушили повстання, перетворивши Варшаву на руїни. В боях з німецькими військами у Варшаві загинуло близько 200 тис. поляків. Лише в середині січня 1945 р. Радянська армія отримала наказ вступити у зруйновану столицю Польщі.

Оточення і розгром німецьких і румунських військ у серпні 1944 р. в результаті Ясько-Кишинівської операції зумовили вихід Румунії з фашистського блоку. В результаті повстання 23 серпня 1944 р. в Бухаресті проти диктатури Антонеску профашистський уряд було скинуто, Румунія уклала перемир'я з СРСР і оголосила війну Німеччині.

З території Румунії радянська армія 8 вересня 1944 р. розпочала просуватися вглиб Болгарії, не зустрічаючи ніякого збройного опору. В Софії 9 вересня, внаслідок повстання, виник новий прокомуністичний уряд Вітчизняного фронту, який підписав перемир'я з союзниками і оголосив війну Німеччині.

28 вересня 1944 р. Червона армія вступила на югославську територію і у взаємодії з Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ) розпочала наступ на Белград, який було визволено 24 жовтня. Переважну більшість території Югославії було звільнено силами НВАЮ.

З підходом радянських військ до кордону Чехословаччини 29 серпня 1944 р. в Словаччині розпочалося національне повстання, в якому взяло участь майже 20 тис. солдатів і офіцерів словацької армії, а також партизани. Влада у визволених районах перейшла до Словацької національної ради, яка оголосила повалення режиму Й. Тісо і відродження Чехословаччини. Лише через два місяці гітлерівцям вдалося придушити повстання і окупувати Словаччину. Частина повстанців відступила в гори і продовжувала боротьбу аж до підходу радянських військ.

Надзвичайно запеклого характеру набрали бої на території Угорщини, куди радянські війська ввійшли наприкінці вересня. Понад два місяці, з грудня 1944 р.

Друга світова війна.

Воєнні дії з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р.

до 13 лютого 1945 р., тривала облога Будапешта, внаслідок якої місто зазнало великих руйнувань.

Наступ радянських військ на Карельському перешийку примусив уряд Фінляндії 4 вересня 1944 р. прийняти умови перемир'я, розірвати союз з Німеччиною і вийти з війни. Блок агресорів розпадався. Радянська армія разом з національними частинами болгарської, румунської, чехословацької, югославської армій і польської Армії Людової до кінця 1944 р. відтіснила нацистські війська до кордонів Німеччини й Австрії.

Відкриття Другого фронту в Європі. Уряди США і Великої Британії, виконуючи рішення Тегеранської конференції, вирішили до літа 1944 р. відкрити Другий фронт. План військової операції під назвою “Оверлорд” передбачав висадку основних сил союзників на півночі Франції — в Нормандії. Щоб відтягнути частину німецьких сил на південь країни і дезорієнтувати гітлерівців щодо основних напрямів операцій союзників, планувалося додатково висадити десант на середземноморському узбережжі.

У складі десантних військ були американські, британські, канадські і французькі дивізії. Головнокомандувачем союзними військами було призначено американського генерала Дуайта Ейзенхауера. Союзники переважали противника в чисельності сухопутних військ і кількості танків у 3 рази, авіації — в 61 раз. Вранці 6 червня 1944 р., після тривалого бомбардування і артилерійського обстрілу німецьких оборонних укріплень, розпочалася висадка десантів уздовж узбережжя Нормандії. Вона здійснювалася під прикриттям авіації з 1200 бойових кораблів та понад 4 тис. десантних суден. Повітряні десанти спецпідрозділів “командос” висаджувались на відстані 10—15 кілометрів від узбережжя. Вони повинні були захопити залізничні станції, мости і перешкодити гітлерівцям організувати контрнаступ та перегрупування військ. Масштабна, добре підготовлена операція союзників дала змогу уникнути значних втрат в живій силі та техніці й за декілька днів розширити плацдарм на 100 км вздовж узбережжя і на 40 км вглиб території Франції. Загальна кількість збройних сил союзників на плацдармі за тиждень досягла 1 млн осіб. Спроби німців силами 12 дивізій організувати контрнаступ і розсікти зайняту територію не мали успіху. Союзні війська продовжували наступ в напрямі на Париж і на південний захід вздовж узбережжя — на Бретань. Через декілька днів після висадки десанту союзників німецькі збройні сили вперше застосували для обстрілу Лондона і англійської території нову зброю — ракети ФАУ—1, які німці назвали “зброєю відплати”. Обстріли Лондона спричинили великі руйнування, викликали в перші дні паніку серед населення. Через місяць британські винищувачі й зенітна артилерія вже збивали на підступах до Британських островів понад 70 % запущених ракет.

Д. Ейзенхауер — головнокомандувач союзними військами.

Десантна операція союзників в Нормандії,
червень 1944 р.

Опір гітлерівців послабився після висадки 15 серпня 1944 р. ще одного десанту — на півдні Франції. Успіхам союзників значною мірою сприяв наступ радянських військ на Східному фронті, внаслідок якого Гітлер не мав змоги посилати у Францію резервні військові дивізії. Швидкому просуванню союзних військ допомагали також активні дії французьких патріотів, які влаштовували диверсії на залізницях та шосейних дорогах, здійснювали напади на відступаючі німецькі підрозділи. Частину території Франції визволили партизанські загони ще до підходу регулярних військ союзників. У столиці країни Парижі 19 серпня 1944 р. розпочалося повстання. Після п'ятиденних вуличних боїв німецький гарнізон капітулював. Вечері 24 серпня 1944 р. в Париж вступили французькі та американські війська. Восени 1944 р. було звільнено майже всю Францію і Голландію. Війська союзників 21 вересня 1944 р. вступили на територію Німеччини в районі міста Аахен. Лише в районі Арденн, де гітлерівці створили сильний укріплений плацдарм, залишились окупаційні війська. 16 грудня 1944 р. німецькі з'єднання організували тут контрнаступ. Скориставшись несприятливою погодою, коли союзники не могли використати авіацію, німецькі танкові дивізії раптовим ударом прорвали фронт і просунулись на 40—90 км на захід. Лише 28 грудня союзникам вдалося спинити наступ німецьких військ. Внаслідок Арденнської операції союзники втратили вбитими та пораненими понад 70 тис. чоловік. Наступ німецьких військ в Арденнах був останньою наступальною операцією німців на Західному фронті.

Відкриття Другого фронту мало велике значення для прискорення розгрому нацистської Німеччини та остаточного звільнення європейських народів від окупантів.

Кримська конференція. Успішний наступ союзників в 1944 — на початку 1945 р. свідчив про наближення розгрому Німеччини. З метою узгодження спільних дій щодо Німеччини і звільненої Європи 4—11 лютого 1945 р. в Криму (Ялта) було проведено конференцію глав урядів СРСР, США та Великої Британії — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, В. Черчілля.

Обговоривши ситуацію на фронтах, учасники конференції погодили свої військові плани остаточного розгрому Німеччини, передбачили лінію просування радянських і англо-американських військ у Європі. Рішеннями конференції передбачалося після

Під час розгортання наступу союзників у Франції 20 липня 1944 р. німецькі військовики здійснили замах на Гітлера, виконавцем якого був полковник фон Штауфенберг. Змовники, серед яких були вищі армійські офіцери, фельдмаршал Е. Роммель, генерали Віцлебен, Бек, Ольбріхт, планували після його смерті домовитись із США та Великою Британією про припинення воєнних дій на заході і продовжувати війну проти СРСР. Проте замах не вдавсь. Було заарештовано і розстріляно сотні учасників змови, серед яких 4 фельдмаршали і 56 генералів.

розгрому Німеччини окупувати її військами союзників, розділивши територію на чотири зони окупації: СРСР, США, Великої Британії і Франції. Східна частина країни призначалася для радянських військ, північно-західна — для англійських, південно-західна — для американських. З американської зони окупації виділялася територія і для французьких військ.

Кримська конференція. Лютий 1945 р.

Верховну владу на час окупації мали здійснювати головнокомандувачі збройних сил цих країн. Для вирішення загальнонімецьких питань запропоновано створити Контрольну раду, до якої входили б головнокомандувачі окупаційними збройними силами чотирьох країн. Берлін також підлягав поділу на чотири сектори окупації. Метою окупації оголошено викоренення нацизму і знищення мілітаризму. Ставилося завдання ліквідувати нацистську партію та її установи, генеральний штаб, збройні сили, військову промисловість, засудити злочини нацизму проти людства і суворо покарати злочинців.

Німеччина повинна була відшкодувати всі збитки, завдані країнам, проти яких гітлерівці вели війну. Репарації з Німеччини передбачено стягувати в трьох формах: шляхом вилучення з національних багатств заводів, обладнання, кораблів, засобів транспорту; у формі щорічних товарних достав виробленої продукції та використання німецьких трудових ресурсів. Міжсоюзницька окупаційна комісія повинна була визначити розміри відшкодувань для кожної країни, взявши за основу для обговорення пропозицію Сталіна про визначення для СРСР 50 % частки від загальної суми. Згодом США відмовилися підтримати пропозицію Сталіна про відсоток репарацій для Радянського Союзу.

Конференція схвалила “Декларацію про визволену Європу”, в якій підкреслювалася рішучість трьох держав надавати допомогу народам Європи в утвердженні суверенітету, проведенні демократичних перетворень.

Гостра дискусія між союзниками виникла при обговоренні польського питання, зокрема при визначенні кордонів майбутньої Польщі та організації її уряду. Було прийнято рішення, що східний кордон Польщі пройде по “лінії Керзона”, яка з певними неточностями відображала розмежування між районами проживання поляків, українців і білорусів. Інші кордони польської держави передбачалося визначити пізніше, розширивши її територію на заході й півночі. Рузвельт і Черчілль критикували радянську політику щодо Польщі. Звинувачуючи СРСР у тому, що він прагне підпорядкувати собі Польщу, Черчілль говорив: “Піднявши меч, щоб захистити Польщу, яка зазнала бруталного нападу з боку Гітлера, ми ніколи не погодимося з ухвалою, нездатною забезпечити перетворення її у вільну і суверенну державу”.

Сталін під тиском Черчілля і Рузвельта погодився реорганізувати комуністичний уряд у Варшаві, доповнити його представниками польського емігрантського уряду. Аналогічне рішення було прийнято щодо уряду Югославії.

При обговоренні питання про створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) Сталін запропонував включити до її складу всі союзні республіки СРСР. Рузвельт і Черчілль відкинули таку пропозицію, посилаючись на те, що союзні республіки, згідно з радянською конституцією, не проводять самостійної зовнішньої політики. Лише після тривалої дискусії Черчілль і Рузвельт погодилися розглянути пропозиції про вступ до ООН України і Білорусії — республік, що понесли найбільші жертви під час війни. Учасники конференції прийняли рішення скликати 24 квітня 1945 р. в Сан-Франциско Установчу конференцію ООН, яка мала стати в післявоєнний період міжнародним органом збереження миру і безпеки народів.

Сталін пообіцяв союзникам, що СРСР через 2—3 місяці після капітуляції Німеччини розпочне воєнні дії проти Японії. При цьому союзники погодилися на тимчасову окупацію радянськими військами Північної Кореї, Північно-Східного Китаю і Курильських островів.

Кримська конференція виявила значні розбіжності між СРСР, США і Великою Британією у підходах до вирішення питань післявоєнного устрою світу. Здійснені Черчіллем і Рузвельтом поступки Сталіну з окремих питань свідчили про фактичне визнання гегемонії СРСР у країнах Центральної та Східної Європи.

Рух Опору в європейських країнах. Рух Опору народів Європи став невід'ємною складовою частиною визвольної боротьби проти агресорів у Другій світовій війні. Форми і способи національно-визвольної боротьби учасників руху Опору залежали від особливостей соціально-політичного становища і окупаційного режиму в країні, наявності підготовлених кадрів підпільників, їхніх зв'язків з організаційними центрами, які розташувалися на території країн антигітлерівської коаліції.

Спільною рисою європейського руху Опору був його національно-визвольний характер, спрямований як проти нацистського, так і проти фашистського режимів. Проте в русі Опору проявлялися і певні відмінності. Якщо в окупованих країнах основною метою руху Опору було вигнання загарбників і відновлення національної незалежності, то в країнах Троїстого блоку учасники підпільної боротьби виступали за повалення існуючих режимів і встановлення демократичних форм правління. В усіх європейських країнах в русі Опору брали участь найрізноманітніші соціальні й політичні сили, які належали до ліберально-демократичного, лівоцентристського і комуністичного напрямків. Всі три напрями руху Опору відрізнялися між собою цілями боротьби та зовнішньополітичною орієнтацією.

Учасники ліберально-демократичного напрямку орієнтувалися на відновлення довоєнного ладу, демократизацію країни і боролися в тісній співпраці з Великою Британією і США. Вони підпорядковувалися, головним чином, еміграційним урядам.

Лівоцентристський напрямок складався, переважно, з соціалістичних і селянських партій та їх прихильників, орієнтувався на майбутню демократизацію управління, розширення ролі держави в усіх сферах суспільного життя.

Комуністичний напрямок виступав за соціалізацію в майбутньому своїх країн на радянський кшталт, дотримувався тактики негайної збройної боротьби не тільки проти окупантів, а й проти національних “буржуазних” урядів.

Рух Опору зароджувався з початком окупації європейських країн і поступово набирив організованого і масового характеру. В своєму розвитку рух Опору пройшов ряд етапів, які хоч і відзначалися певними особливостями в окремих країнах, однак мали низку спільних ознак.

На першому етапі (1939—1941 рр.) відбувалося нагромадження сил, виступи мали неорганізований, здебільшого пасивний характер: ухилиння від виконання

розпоряджень окупантів і колабораціоністських органів управління; бойкот організаційних заходів; усна антифашистська пропаганда; читання заборонених видань; саботаж; стихійні прояви диверсій на залізницях і виробництві. На першому етапі у всіх європейських країнах комуністи до 22 червня 1941 р. не брали участі у русі Опору і лише після нападу Німеччини на СРСР приєдналися до боротьби.

На другому етапі руху Опору (1942—1943 рр.) відбувся перехід до активних організованих форм боротьби, виникли підпільні регіональні і загальнонаціональні центри та організації, були створені збройні загони, які збирали й передавали союзникам розвідувальну інформацію, здійснювали диверсійні акти, збройні напади на каральні й адміністративні органи окупантів.

На третьому етапі (1944—1945 рр.), під впливом перемог союзників, рух Опору став масовим, боротьба проти окупантів повсюдно набрала збройних форм: вибухали повстання, проводилися масштабні наступальні операції партизанських загонів і збройних з'єднань, які завершувалися визволенням окремих територій і утворенням на них нових адміністративних органів управління. В окремих країнах на цьому етапі збройні сили руху Опору взаємодіяли з арміями союзників і спільними зусиллями звільняли від окупантів територію своєї батьківщини.

Найбільш масового характеру рух Опору набрав у Югославії, Греції, Албанії, Франції, Італії та Польщі. В Югославії, Греції і Албанії партизанський рух проти окупантів розгорнувся вже з 1941 р. До кінця 1942 р. загальна кількість партизанів на Балканах досягла 150 тис. осіб.

В Югославії, Греції і Албанії навесні 1941 р. виникли перші осередки опору окупантам — окремі армійські загони, не бажаючи здаватися в полон, відступали в гірські важкодоступні райони, створювали там запаси зброї і продовольства, налагоджували зв'язки з окремими політичними діячами. В західній Сербії до середини 1941 р. був сформований Центральний національний комітет королівства Югославії і штаб повстанського руху, який очолив полковник Д. Михайлович. Виступаючи за відновлення довоєнної Югославії і виконуючи вказівки еміграційного лондонського уряду Д. Симовича, він утримувався від активної збройної боротьби, організовував збройні загони (чети) для майбутнього повстання. До кінця 1941 р. загони четників Михайловича контролювали значну територію не тільки в Сербії, а й у Чорногорії, Боснії й Герцеговині. Від самого початку руху четників, і особливо з 1942 р., їм надавалася допомога зброєю і продовольством за ленд-лізом через еміграційний уряд.

З нападом Німеччини на Радянський Союз у Югославії почав формуватися комуністичний військово-політичний центр, який очолив Й.-В. Тіто. Комуністи створили Верховний штаб партизанських загонів, які діяли у гірських районах Сербії, Боснії й Герцеговини. В листопаді 1942 р. комуністичні партизанські загони були перетворені в регулярні військові з'єднання, було створено Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ), яка до початку 1944 р. налічувала понад 150 тис. чоловік.

Вже з кінця 1942 р. в Югославії розпочалися сутички між четниками Михайловича і загонами НВАЮ, а також з хорватськими збройними формуваннями. Боротьба четників з хорватською армією уряду А. Павелича набрала форм взаємних “етнічних чисток”, під час яких знищувалися сербські та хорватські села, гинули мирні жителі обох національностей.

Після виходу Італії з війни дві італійські дивізії, що розташовувалися на території Югославії, майже повністю перейшли на бік НВАЮ. З 1943 р. союзники почали достави зброї й військового спорядження не тільки четникам, а й загонам

НВАЮ. Одночасно посилили матеріальну допомогу і Радянський Союз. До кінця 1943 р. цілі регіони перебували під управлінням НВАЮ, тож виникли умови для створення вищого органу влади. 29 листопада 1943 р. друга сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ), що зібралася в м. Яйце, проголосила себе вищим органом югославської держави і створила Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ), який виконував функції тимчасового уряду на визволених територіях. Югославський еміграційний уряд не визнав рішень АВНВЮ і скликав окремих з'їзд, учасники якого згуртувалися навколо четницького руху.

Впродовж 1944—1945 рр. прокомуністичні сили значно збільшили свої збройні формування, розширили територію, звільнену від окупантів. Восени 1944 р., при наближенні Червоної армії, вони брали участь у спільних наступальних операціях, в тому числі й у звільненні Белграда.

У Греції, як і в Югославії, окремі армійські загони в квітні—травні 1941 р. відступили в гірські райони, проте активних воєнних дій не проводили. До кінця 1941 р. у Греції оформилися такі центри руху Опору, як Національно-визвольний фронт (ЕАМ), до складу якого увійшли комуністична, соціалістична і аграрна партії, Національно-демократичний союз Греції (ЕДЕС) та Національне і соціальне визволення Греції (ЕККА), які орієнтувалися на союз з Великою Британією. З 1942 р. комуністи створили Національно-визвольну армію Греції (ЕЛАС).

У 1942—1943 рр. партизанські загони перейшли до збройної боротьби. В листопаді 1942 р. загони ЕДЕС і ЕЛАС у взаємодії з англійськими диверсантами вивели з ладу залізничну магістраль, по якій здійснювалося постачання німецьких військ в Північній Африці.

Після капітуляції Італії восени 1943 р., коли її війська залишили територію Греції, партизанський рух охопив нові райони. Серед учасників руху Опору в 1944 р. загострилися суперечності, зокрема між прокомуністичними силами ЕЛАС і ліберально-демократичним центром ЕАМ. Лише під тиском Великої Британії між ЕЛАС і ЕАМ було укладено угоду про спільні дії проти окупантів. На завершальному етапі війни в 1945 р. збройні формування ЕЛАС і ЕАМ контролювали найбільшу частину території Греції, і між ними знову виникли збройні сутички.

У русі Опору Албанії також спершу утворилося два різні політичні центри — прокомуністичний і ліберально-демократичний, а з 1943 р. виник ще один осередок, який орієнтувався на відновлення монархії. Усі центри руху Опору мали свої збройні формування, між якими часто спалахували сутички. У вересні 1942 р. комуністичні сили об'єдналися у Національно-визвольний фронт (НВФ), який контролював гірські райони південної Албанії, а на півночі країни постала організація “Баллі комбетар” (Національний фронт), до складу якої входили інтелігенція, духовенство, землевласники, що орієнтувалися на Велику Британію і США. Програма “баллістів” передбачала створення Великої Албанії й встановлення республіканського ладу. З виведенням італійських і німецьких військ прокомуністичні загони зайняли майже 70 % території Албанії. Їхні позиції зміцнилися зі вступом на територію Югославії Червоної армії. При підтримці СРСР комуністи створили Антифашистський національно-визвольний комітет, що оголосив себе Тимчасовим національним урядом.

У Франції рух Опору зародився в червні 1940 р. і розвивався як на окупованій території, так і за її межами. Коли 18 червня 1940 р. колишній заступник військового міністра генерал Шарль де Голль створив у Лондоні патріотичний рух “Вільна Франція”, виник легальний центр організації боротьби французів за національне визволення. Одночасно на окупованій нацистами території і на півдні

Франції, яка була під контролем уряду Петена, виникли підпільні групи патріотів, які ставили собі за мету боротися з нацизмом. Спершу еміграційний уряд де Голля не був зв'язаний з рухом Опору у Франції, де комуністи і окремі політичні діячі створили свої підпільні організації.

До "Вільної Франції", яку Велика Британія визнала еміграційним урядом, приєдналися французькі колонії в Африці (Чад, Камерун), ряд острівних володінь. За допомогою адміністрації цих колоній були створені збройні сили. В липні 1941 р. учасники руху Опору у Франції об'єдналися в Національний фронт, до складу якого увійшли комуністи, соціалісти, християнські демократи. Таке об'єднання сприяло масовості руху Опору. Комуністи вже впродовж 1942 р. створили партизанські загони "франтір'єрів" (вільних стрільців) і "макі". Більшість підпільних груп і організацій ліберально-демократичної орієнтації до листопада 1942 р. лояльно ставилися до уряду Петена і обмежувалися такими формами боротьби, як збирання інформації на користь Англії, видання антинімецьких листівок, агітація за згуртування сил і бойкот заходів окупантів. За настановою еміграційного уряду, ці підпільні організації утримувалися від активної збройної боротьби.

У листопаді 1942 р., коли у відповідь на висадку англо-американських військ у Північній Африці німці повністю окупували територію Франції і арештували ряд французьких генералів і політиків, частина урядовців з оточення Петена почали шукати контактів з еміграційним урядом і переорієнтувалися на співпрацю з Великою Британією. В листопаді 1942 р. комуністи уклали угоду про спільні дії з еміграційним урядом де Голля, яка сприяла консолідації руху Опору.

Важливим етапом у розвитку французького руху Опору стало утворення в Алжирі 3 червня 1943 р. Французького комітету національного визволення (ФКНВ) на чолі з генералами де Голлем і П. Жіро. Комітет об'єднав усі організації руху Опору. В березні 1944 р. було прийнято програму Національної ради Опору, яка передбачала створення Тимчасового уряду на чолі з де Голлем. Напередодні висадки десанту в Нормандії ФКНВ оголосив себе Тимчасовим урядом Франції і розпочав створення і відновлення місцевих адміністративних органів.

З висадкою десанту 6 червня 1944 р., за наказом Тимчасового уряду, усі підпільні організації розпочали одночасно повстання проти окупантів. Збройні сили руху Опору у Франції досягли в серпні 1944 р. 55 тис. осіб. Ще до підходу армії союзників вони звільняли цілі райони. Яскравим проявом успіху сил руху Опору було повстання 19—24 серпня в Парижі, внаслідок якого німецький гарнізон капітулював. На завершальному етапі боротьби за визволення Франції у русі Опору загострилися суперечності між комуністами та іншими учасниками. Комуністи вимагали збереження своїх збройних загонів як окремої складової частини французької армії. Уряд де Голля спеціальним ордонансом розпустив усі партизанські загони і оголосив набір їх учасників у французьку регулярну армію.

Визволення Марселя. Серпень 1944 р.

Привітання Шарля де Голля у вільному Парижі. 24 серпня 1944 р.

тиків), ліберальна (християнські демократи), ліва (комуністи, соціалісти). В умовах зростання загального незадоволення населення кризові явища виникали і в самій фашистській партії: частина партійних активістів виступала за усунення Муссоліні від влади. В розпал битви за Сицилію, коли італійські війська масово здавалися в полон, 25 липня 1943 р., за наказом короля, Муссоліні був арештований і засланий на о. Понцо. Італію окупували німецькі війська. В день окупації, 9 вересня 1943 р., представники шести партій утворили підпільний Комітет національного визволення, який започаткував загальнонаціональний рух Опору. Він включав найбільш впливові політичні сили країни: Християнсько-демократичну, Ліберальну та Партію дії, партії Демократичної праці, соціалістів і комуністів. На місцях утворювалися підпільні комітети національного визволення.

Після того як 12 вересня 1943 р., за наказом Гітлера, німецькі парашутисти звільнили Муссоліні, він проголосив утворення Італійської соціальної республіки, територія якої обмежувалася областями, окупованими німецькими військами. З наступом військ союзників на північ територія “соціальної республіки” поступово скорочувалася. Якраз тут, з серпня 1943 до 2 травня 1945 р., розгорнулася збройна боротьба проти німецьких окупантів та адміністрації Муссоліні. Взимку 1943—1944 рр. в Північній і Центральній Італії збройні загони повстанців звільнили окремі території, де виникли “партизанські республіки”. Успіхи наступальних операцій союзників на півдні Італії і звільнення Рима влітку 1944 р. змусили Муссоліні перенести свою адміністрацію у містечко Сало поблизу швейцарського кордону. Територія, звільнена партизанськими загонами в північній частині Італії, швидко розширювалася. 22 квітня загони повстанців увійшли в Геную, а за п’ять днів було заарештовано Муссоліні. Комітет національного визволення Північної Італії, де переважали комуністи, виніс Муссоліні смертний вирок, який одразу ж було виконано. Об’єднані партизанські бригади імені Джузеппе Гарібальді на завершальному етапі війни взяли участь у спільних операціях з арміями союзників і прийняли капітуляцію німецьких військ 2 травня 1945 р.

У Німеччині рух Опору не набрав масового характеру, був представлений діяльністю окремих невеликих груп, які збирали і передавали розвідувальну інформацію союзникам, а також підпільними організаціями, що здійснювали акти саботажу на підприємствах, транспорті і складах. Частина з них діяла дуже короткий період.

Активну діяльність розгорнула з кінця 1942 р. організація Антифашистський німецький фронт (АНФ) у Мюнхені, в складі якого були комуністи і члени Християнсько-радикальної партії. До кінця 1943 р. організація поширила свою діяльність на всю Південну Німеччину, підтримувала зв'язки з підпільними групами радянських військовополонених. Каральні органи Німеччини розправилися з її учасниками.

Утворений в липні 1943 р. на території СРСР Національний комітет “Вільна Німеччина” проводив свою основну роботу на Східному фронті та серед військовополонених. Переважна більшість учасників внутрішнього руху Опору в Німеччині ставали жертвами поліцейських розправ. Активною діяльністю відзначалися німецькі антифашисти у нейтральних країнах — Швейцарії й Швеції. Широко розгалужений гестапо-поліцейський апарат, нав'язлива націонал-шовіністична пропаганда були головними перешкодами для організації руху Опору на території Німеччини. Без сумніву, в Німеччині існували опозиційні настрої проти нацизму. Про прояви кризи серед правлячої нацистської верхівки свідчить змова проти Гітлера і невдалий замах на нього, здійснений 20 липня 1944 р за активною участю вищих офіцерів вермахту.

У країнах-сателітах Німеччини — Румунії, Фінляндії та Угорщині зародження опозиційних політичних сил проти правлячих режимів спостерігається лише наприкінці війни. Проте їхня опозиція, здійснені перевороти і зміни урядів, що супроводжувалися арештами найбільш одіозних осіб, переслідували мету збереження незалежності національних держав, уникнення окупації військами союзників і відповідальності за співучасть у агресії.

Складова частина боротьби з агресорами під час Другої світової війни, рух Опору європейських народів охопив мільйони людей, які своєю героїчною боротьбою і ціною великих жертв спричинилися до перемоги над блоком агресорів.

Капітуляція Німеччини. Наступ союзників у 1944 р. вкрай погіршив військово-стратегічне становище Німеччини. Внаслідок втрати великих територій на Сході і Заході значно скоротилися доставки стратегічної сировини і продуктів харчування. Невідповідність ресурсів Німеччини вимогам війни, різке погіршення морально-психологічного стану населення стали ще відчутнішими. Великі втрати в живій силі й техніці гітлерівці намагалися компенсувати тотальною мобілізацією, посиленою експлуатацією на виробництві та репресивними заходами проти населення. Коли війна на два фронти стала фактом, Гітлер в липні 1944 р. оголосив нову тотальну мобілізацію: призовний вік солдатів скорочувався до 16 років. На початку 1945 р. збройні сили Німеччини становили 229 дивізій. Переважна більшість з них розташовувалась на радянсько-німецькому фронті, який простягався від Балтійського моря до Дунаю і Югославії. Успішно провівши в січні — на початку лютого 1945 р. Вісло-Одерську наступальну операцію, радянські війська перенесли воєнні дії на територію Німеччини, створивши безпосередню загрозу для Берліна.

Капітуляція Берліна.

Одночасно радянська армія розгромила південну групу німецьких військ і після запеклих боїв вступила 13 лютого в столицю Угорщини Будапешт. До 4 квітня 1945 р. територію Угорщини було повністю очищено від гітлерівців. Німеччина втратила останнього союзника в Європі. Після звільнення 13 квітня 1945 р. столиці Австрії Відня радянські війська розпочали наступ на південні райони Чехословаччини.

На Західному фронті союзні війська в лютому 1945 р. розпочали наступ, який завершився на початку квітня оточенням великої групи німецької армії і взяттям важливого промислового району Німеччини — Руру.

Головним центром опору гітлерівців залишався Берлін. На підходах до німецької столиці нацисти створили глибоко ешелоновану систему укріплень, стягнули сюди великі сили, в тому числі залишки військ СС. Радянське командування створило значні переваги у живій силі й техніці. Наступ на Берлін розпочався 16 квітня 1945 р. силами трьох фронтів — Першого і Другого Білоруських та Першого Українського, якими командували Г.К. Жуков, К.К. Рокоссовський та І.С. Конев. У їхньому складі було зосереджено 2,5 млн солдатів, понад 6 тис. танків і самохідних установок, 7,5 тис. літаків. Долаючи відчайдушний опір гітлерівців, радянські війська 25 квітня оточили Берлін. Бої точилися майже за кожен вулицю і будинок. Вже 30 квітня Гітлер вчинив самогубство, передавши керівництво урядом адміралу Деніцу. 2 травня берлінський гарнізон припинив опір. У ці травневі дні західним союзникам почали масово здаватись у полон німецькі солдати й офіцери, однак нацисти, за наказом Деніца, продовжували чинити шалений опір радянській армії.

8 травня фельдмаршал Кейтель підписав акт про беззастережну капітуляцію Німеччини, яку було прийнято представниками чотирьох союзних держав. Проте навіть після капітуляції окремі військові угруповання продовжували чинити опір радянській армії. З 9 по 11 травня Червона армія завершила останню в Європі Празьку наступальну операцію, в результаті якої 9 травня визволено столицю Чехословаччини, розгромлено переважну більшість німецьких дивізій, що проривалися на Захід, щоб здатися в полон американцям. Війна в Європі закінчилась.

Потсдамська конференція. Остання конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії під час Другої світової війни відбулась 17 липня — 2 серпня 1945 р. у Потсдамі під Берліном. Делегацію СРСР очолював Й.Сталін, США — Г.Трумен, який став президентом в квітні 1945 р. після смерті Ф.Рузвельта, Великобританії — В.Черчилль, а з 28 липня — новий прем'єр-міністр К.Еттли.

Підписання Акта про капітуляцію Німеччини. 1945 р.

Потсдамська конференція. Липень 1945 р.

До початку роботи конференції відносини між союзниками ускладнилися в зв'язку із діями СРСР, спрямованими на перетворення східноєвропейських країн у комуністичні тоталітарні системи. Напередодні конференції США здійснили випробування атомної бомби і намагалися проводити політику тиску щодо СРСР.

Конференція розпочала роботу обговоренням питання про порядок підготовки мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. За пропозицією американської делегації, було прийнято рішення про утворення Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) чотирьох країн — США, СРСР, Великої Британії і Китаю для обговорення підготовчої роботи з мирного врегулювання. На РМЗС покладалася також підготовка роботи мирної конференції.

Центральним питанням на Потсдамській конференції було обговорення подальшої долі Німеччини. Після напружених переговорів союзники прийняли рішення розглядати Німеччину як економічне ціле, провести роззброєння, демократизацію і денацифікацію країни. З цієї метою передбачалося ліквідувати німецькі монополістичні об'єднання, знищити військовий потенціал Німеччини, ліквідувати націонал-соціалістичну партію і всі її установи, повністю викоренити нацистську ідеологію, покарати воєнних злочинців. Для цього створювався Міжнародний військовий трибунал. Було підтверджено положення Кримської конференції про те, що тимчасове управління країною буде здійснювати Контрольна рада у складі головнокомандувачів окупаційними військами союзників. Рішуче було відкинуто пропозицію Сталіна про запровадження спільного адміністративного контролю над Рурським промисловим районом, який територіально належав до окупаційних зон країн Заходу.

Гостро проходили дискусії при розгляді репараційного питання. Союзники відкинули претензії СРСР на 50 % від загальної суми репарацій і взагалі виступили проти визначення конкретної суми для кожної держави. Вони запропонували принцип стягування репарацій, згідно з яким кожна держава-окупант повинна була задовольнити свої репараційні претензії виключно за рахунок своєї зони. Після довгих дискусій делегація СРСР виторгувала собі право брати репарації шляхом демонтажу заводів і фабрик не тільки в радянській зоні окупації, а й в окупаційних зонах союзників. Розмір репарацій на користь СРСР з окупаційних зон західних країн становив 25 % загальної суми союзників. Вирішено було поділити порівну між союзниками вцілілий флот Німеччини.

При вирішенні територіальних претензій СРСР західні союзники погодилися передати йому місто Кенігсберг з прилеглою до нього частиною Східної Пруссії і порт Клайпеду. Західний кордон Польщі встановлено по річках Одер і Нейссе. Німецьке населення з територій, переданих СРСР і Польщі, а також з Чехословаччини та балканських країн мало бути переселене до Німеччини.

Конференція прийняла рішення про взаємну репатріацію військовополонених і цивільних осіб чотирьох держав, які опинилися в різних окупаційних зонах. Серед них були не тільки військовополонені, а й громадяни, примусово вивезені на роботи, біженці. Західні союзники під час насильницької репатріації видали Сталіну не тільки військовополонених і насильно вивезених з СРСР громадян, а й навіть колишніх підданих Російської імперії. Переважна більшість вивезених в СРСР репатріантів опинилися в концтаборах.

Відмінні підходи і гострі суперечності між СРСР, з одного боку, і країнами Заходу, з другого, проявилися при обговоренні інших питань. Австрія підлягала розподілу на чотири зони окупації з введенням управління окупаційними зонами за німецьким зразком. Черчилль і Трумен відхилили пропозицію Сталіна дозволити СРСР здійснювати “опіку” над частиною колишніх італійських колоній в Африці, а також спроби встановити радянський контроль над протоками Босфор і Дарданелли під приводом перегляду міжнародних угод, прийнятих на конференції в Монтре 1936 р.

Обговорення політичного становища в Югославії, Греції, Ірані перетворилися у взаємні звинувачення у порушенні рішень Ялтинської конференції. Сталін відкинув пропозиції США і Великої Британії про організацію вільної навігації по Рейну і Дунаю під міжнародним контролем. Відмова Сталіна була продиктована небажанням допустити торгівлю з країнами, які були окуповані радянськими військами або перебували під управлінням комуністів. У цьому чітко проявився початок курсу на ізоляцію країн Південно-Східної і Центральної Європи.

На Потсдамській конференції було підтверджено зобов'язання СРСР виступити проти Японії і досягнуто домовленостей про конкретні райони бойових дій для радянської армії. Згідно з цими домовленостями, Червона армія повинна була розгромити японські частини і прийняти їхню капітуляцію в Північно-Східному Китаї і на Ляодунському півострові, Північній Кореї до 38 паралелі і на Курильських островах.

Учасники конференції прийняли Декларацію для Японії, якій пропонували припинити воєнні дії і підписати мир з союзниками.

Потсдамська конференція відбувалася в умовах нового розташування сил на міжнародній арені, і цей фактор суттєво вплинув на прийняття всіх рішень. Конференція формально врегулювала міжнародні проблеми, пов'язані із закінченням війни в Європі, конкретизувала принципи повоєнного європейського улаштування, визначила спільні дії союзників у війні проти Японії. Водночас конференція виявила гострі суперечності між великими союзними державами, які пізніше призвели до початку “холодної війни”.

Прийняті в гострих дискусіях рішення фактично завершили розподіл Європи між переможцями і створили ялтинсько-потсдамську систему, демонтаж якої відбувся лише із завершенням “холодної війни” і проведенням “оксамитових революцій” наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст.

Розгром Японії. Перейшовши до наступальних операцій проти Японії на Тихоокеанському театрі воєнних дій, союзники дотримувалися стратегії “крок за кроком”, суть якої полягала у захопленні морськими десантами за допомогою флоту

і авіації острівних опорних пунктів. Упродовж літа 1944 р. американці захопили Маріанські острови.

У жовтні 1944 р. в районі Філіппін біля острова Лейте відбулася найбільша морська битва, що тривала чотири доби. В ній брали участь понад 330 бойових кораблів і 2000 літаків. Японці зазнали відчутної поразки. Вони втратили головні сили свого військово-морського флоту, в тому числі чотири авіаносці, три лінкори і десять крейсерів. Перемога на морі дозволила США провести десантні операції на Філіппінських островах. Бої мали жорстокий характер. Японське командування в жовтні 1944 р. вперше застосувало проти кораблів союзників літаки-бомби, пілотовані льотчиками-“камікадзе”, які свідомо йшли на смерть. У боях за Філіппіни японці втратили 2600 літаків.

У квітні 1945 р. союзники розпочали висадку на острів Окінава, розташований за 500 км від найбільшого острова Японії Хонсю. В операції брали участь понад 1500 кораблів. Незважаючи на значну перевагу в збройних силах, американським військам знадобилося три місяці для завоювання острова.

6 серпня 1945 р. американці скинули першу атомну бомбу на місто Хіросіму, через три дні — на Нагасакі. В результаті атомних бомбардувань загинуло 500 тис. осіб — переважно мирне населення. Застосування нового виду зброї масового знищення переслідувало головним чином політичні, а не воєнні цілі США: продемонструвати курс на ще більше зміцнення своїх міжнародних позицій.

9 серпня 1945 р. у війну проти Японії вступив Радянський Союз. Основний удар радянської армії спрямовувався проти Квантунської армії в Маньчжурії. За десять днів були розгромлені основні опорні пункти, японці почали масово здаватись у полон. Допоміжні операції радянські війська провели на Південному Сахаліні і на Курильських островах. 28 серпня на аеродромі поблизу Токіо висадився передовий загін американських військ. Через кілька днів американці окупували Японські острови.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського крейсера “Міссурі” під головуванням командувача союзних військ генерала Дугласа Макартура відбулося підписання акта про капітуляцію Японії. Друга світова війна закінчилась.

Підсумки Другої світової війни. Друга світова війна, яка тривала шість років, завершилася перемогою антигітлерівської коаліції над державами-агресорами — Німеччиною, Італією, Японією та їх союзниками. Перемога народів антигітлерівської коаліції становить найважливіший підсумок війни.

Хіросіма після атомного бомбардування.

Представник Японії міністр закордонних справ М.Сігеміцу підписує Акт про капітуляцію. 2 вересня 1945 р.

Війна завдала народам світу непоправних людських і матеріальних втрат. Кількість жертв цієї війни досі точно не встановлена. За приблизними підрахунками, у війні загинуло понад 60 млн осіб, 90 млн стали інвалідами. Найбільших людських жертв зазнали СРСР — до 27 млн, Китай — до 20 млн, Польща — 6 млн, Югославія — 1,7 млн осіб. Втрапи держав-агресорів становили: Німеччини — до 8 млн, Японії — понад 2,5 млн, Італії — понад 500 тис. осіб.

Надзвичайно високі втрати Радянського Союзу викликані не тільки тим, що впродовж тривалого часу на Східному фронті були зосереджені основні сили Німеччини і її союзників (війна і окупаційна політика провадилися тут з особливою жорстокістю), а також внаслідок прорахунків і помилок сталінського керівництва і його військової доктрини, заснованої на принципі “перемога будь-якою ціною”. На відміну від своїх союзників з антигітлерівської коаліції, які пророховували ціну перемоги залежно від збереження живої сили, у радянській армії на життя солдата ніколи не зважалося.

Друга світова війна принесла жахливі страждання та випробування мільйонам мирних жителів, які зазнали бомбардувань, голоду і навіть геноциду. Серед жертв війни майже половину становили жінки і діти, люди похилого віку. Внаслідок війни з’явилися мільйони бездомних біженців, дітей-сиріт. Під час війни було знищено тисячі міст і сіл, пам’яток культури і мистецтва, створених працею багатьох поколінь.

Безпосереднім наслідком війни було нове розташування сил на міжнародній арені. Його стали визначати дві наддержави — США і СРСР, які із союзників незабаром перетворилися на суперників, що змагалися за лідерство в поділеному світі. Ялтинсько-потсдамська система розподілу Центрально-Східної Європи на довгі роки позбавила окремі народи вільного демократичного розвитку, прирікала їх на вимушену ізоляцію, економічну відсталість і пригнічення тоталітарними режимами. З іншого боку, Друга світова війна сприяла піднесенню національно-визвольних рухів народів Азії і Африки, деколонізації Сходу і виникненню десятків нових держав.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ

1919 рік

січень, 18 — 1920, *січень, 21* — Паризька мирна конференція
лютий, 6 — відкриття у Веймарі Національних установчих зборів
лютий, 11 — обрання президентом Німеччини Ф.Еберта
лютий, 14 — ухвалення статуту Ліги націй
березень — утворення Комуністичного Інтернаціоналу
березень — виникнення першої фашистської організації — “Союз італійських воїнів”
червень, 28 — підписання між країнами Антанти та Німеччиною Версальського мирного договору
липень, 28 — утворення Міжнародного об'єднання профспілок (Амстердамський Інтернаціонал)
липень, 31 — схвалення Національними зборами Німеччини Веймарської конституції (вступила в дію 11 серпня)
вересень, 10 — підписання Сен-Жерменського мирного договору між країнами Антанти та Австрійською Республікою
листопад, 27 — підписання Нейїського мирного договору між країнами Антанти та Болгарією

1920 рік

червень, 4 — підписання Тріанонського мирного договору між країнами Антанти та Угорщиною
серпень, 10 — підписання Севрського мирного договору між країнами Антанти та Туреччиною
листопад — перемога на президентських виборах у США представника від Республіканської партії Воррена Гардінга (до 1923)

1921 рік

листопад, 12 — 1922, *лютий, 6* — Вашингтонська конференція
листопад — створення Національної фашистської партії в Італії
грудень, 6 — договір між Великою Британією та Ірландією: утворення Ірландської Вільної Держави, яка одержала статус домініону; шість північно-східних графств (неофіційна назва — Ольстер) залишилися у складі Великої Британії

1922 рік

квітень, 10 — *травень, 19* — Генуезька конференція
квітень, 16 — підписання Рапалльського договору між Радянською Росією та Німеччиною
червень, 15 — *липень, 20* — Гаазька конференція
жовтень, 28—29 — “похід на Рим”, призначення Муссоліні головою уряду Італії

1923 рік

січень, 11 — окупація французькими та бельгійськими військами Рурської області
травень — утворення Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу
липень, 24 — Лозаннський мирний договір між Італією та Туреччиною
вересень, 13 — встановлення диктатури Прімо де Рівера в Іспанії (до січня 1930)

1924 рік

січень—листопад — перший лейбористський уряд Р.Макдональда у Великій Британії
червень — “криза Маттеотті” в Італії та утворення Авентинського блоку
червень, 1924 — липень, 1926 — уряд “лівого блоку” у Франції
липень, 16 — серпень, 16 — Лондонська конференція, прийняття плану Дауеса
листопад — президентом США обраний представник від Республіканської партії Келвін Кулідж (до 1928)

1925 рік

квітень, 26 — президентом Німеччини після смерті Ф. Еберта обраний П. фон Гінденбург
жовтень, 5—16 — Локарнська конференція

1926 рік

квітень, 24 — підписання договору про дружбу та нейтралітет між СРСР та Німеччиною
вересень, 8 — вступ Німеччини у Лігу націй

1928 рік

серпень, 27 — підписання в Парижі пакту Бріана—Келлога
листопад — перемога на президентських виборах у США представника від Республіканської партії Герберта Гувера (до 1932)

1929 рік

лютий, 11 — підписання Латеранських угод між урядом Італії та Ватиканом
1929, червень — 1931, серпень — другий лейбористський уряд Р. Макдональда у Великій Британії
жовтень — падіння курсу акцій на Нью-Йоркській біржі. Початок світової економічної кризи

1930 рік

січень — схвалення плану Юнга
березень — відставка уряду Г. Мюллера. Початок конституційної та державної кризи Веймарської республіки

1931 рік

квітень, 14 — скинення монархії та проголошення Іспанії республікою
грудень, 9 — прийняття конституції в Іспанії

1932 рік

червень, 16 — липень, 9 — Лозаннська конференція
листопад — перемога на президентських виборах у США представника від Демократичної партії Франкліна Делано Рузвельта (до 1945)

1933 рік

січень, 30 — створення уряду в Німеччині на чолі з А. Гітлером
1933, березень 4 — 1945, квітень 12 — президентство Ф. Рузвельта
жовтень, 4 — вихід Німеччини з Ліги націй

1934 рік

січень, 26 — німецько-польська декларація про ненапад

серпень, 2 — президентство у Німеччині після смерті Гінденбурга обійняв А. Гітлер, який об'єднав цю посаду з посадою рейхс-канцлера

1935 рік

березень — запровадження загального військового обов'язку в Німеччині

1935, жовтень — *1936, травень* — італо-ефіопська війна; захоплення Італією Ефіопії

1936 рік

січень, 15 — опублікування програми Народного фронту в Іспанії

січень — прийняття програми Народного фронту у Франції

лютий, 16 — перемога Народного фронту на парламентських виборах в Іспанії

березень — захоплення німецькими військами демілітаризованої зони вздовж правого берега Рейну

квітень—травень — перемога Народного фронту на парламентських виборах у Франції

1936, червень — *1937, червень* — уряд Народного фронту Л. Блюма у Франції

липень, 17 — початок повстання на чолі з генералом Франко проти республіканської Іспанії

1936, липень — *1939, березень* — громадянська війна в Іспанії

жовтень, 25 — підписання німецько-італійської угоди: “вісь Берлін—Рим”

листопад, 25 — підписання угоди між Німеччиною та Японією (“Антикомінтернівський пакт”)

1937 рік

листопад, 6 — приєднання до “Антикомінтернівського пакту” Італії (“вісь Берлін—Рим—Токіо”)

грудень — вихід Італії з Ліги націй

1938 рік

березень, 11—12 — захоплення Німеччиною Австрії (аншлюс)

вересень, 29—30 — Мюнхенська угода між Великою Британією, Францією, Італією, Німеччиною стосовно Судетської області Чехословаччини

1939 рік

березень — уряд Франко підписав договори про дружбу та ненапад з Португалією та Німеччиною, а також про приєднання Іспанії до “Антикомінтернівського пакту”

березень, 31 — заява уряду Великої Британії про надання гарантій Польщі

квітень, 1 — падіння Іспанської республіки, встановлення диктатури Франко в країні

квітень, 7—12 — окупація Албанії фашистською Італією

квітень — уряд Великої Британії оголосив про надання гарантій Румунії та Греції

травень, 22 — підписання “Сталевого пакту” — військового та політичного союзу між Італією та Німеччиною

серпень, 23 — підписання німецько-радянського договору про ненапад (пакт Ріббентропа—Молотова)

вересень, 1 — напад Німеччини на Польщу; початок Другої світової війни

вересень, 3 — вступ Великої Британії та Франції у війну з Німеччиною

вересень, 17 — перехід східного кордону Польщі радянськими військами

вересень, 28 — підписання договору про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною
листопад, 30 — 1940, *березень, 12* — радянсько-фінляндська війна
грудень, 14 — виключення СРСР з Ліги націй

1940 рік

квітень, 9 — вторгнення німецьких військ в Данію та Норвегію, капітуляція Данії
травень, 15 — капітуляція Голландії
травень, 28 — капітуляція Бельгії
червень — окупація Норвегії
червень, 22 — капітуляція Франції
серпень—жовтень 1941 — битва за Англію
вересень, 27 — підписання воєнної угоди між Німеччиною, Італією та Японією (“Троїстий пакт”)
жовтень, 28 — напад Італії на Грецію
листопад, 20 — приєднання до Троїстого союзу Угорщини
листопад, 23 — приєднання до Троїстого союзу Румунії
листопад, 24 — приєднання до Троїстого союзу Словаччини

1941 рік

березень, 1 — приєднання до Троїстого союзу Болгарії
березень, 2 — вступ німецьких військ у Болгарію
березень, 25 — приєднання до Троїстого союзу Югославії
березень, 11 — конгрес США ухвалив закон про ленд-ліз
квітень, 6 — вторгнення німецьких військ у Грецію та Югославію
квітень, 17 — капітуляція Югославії
квітень — окупація Греції
червень, 22 — напад Німеччини на СРСР
серпень, 14 — підписання Великою Британією та США декларації про мету війни та післявоєнний устрій світу (Атлантична хартія)
вересень, 24 — приєднання СРСР до Атлантичної хартії
вересень, 29 — *жовтень, 1* — Московська конференція представників СРСР, Великої Британії та США
грудень, 7 — напад Японії на Перл-Гарбор. Початок війни на Тихому океані
грудень, 8 — оголошення США і Великою Британією війни Японії
грудень, 11 — вступ Німеччини та Італії у війну проти США

1942 рік

січень, 1 — підписання у Вашингтоні Декларації 26 держав про боротьбу проти країн фашистського блоку (Декларація Об'єднаних націй)
червень, 4–6 — битва біля острова Мідуей між флотами Японії та США
липень, 17 — 1943, *лютий, 2* — Сталінградська битва
жовтень, 23 — початок контрнаступу англійських військ під Ель-Аламейном
листопад, 8–11 — висадка англо-американських військ на узбережжі Північно-Західної і Північної Африки

1943 рік

травень, 13 — капітуляція італо-німецьких військ у Північній Африці
травень, 15 — розпуск Комінтерну
липень, 5 — *серпень, 23* — Курська битва
липень, 7 — наступ союзницьких військ на Сицилії

вересень, 8 — капітуляція Італії

жовтень, 13 — оголошення Італією (урядом Бадольйо) війни Німеччині

жовтень, 19—30 — Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії

листопад, 29 — *грудень, 1* — Тегеранська конференція глав урядів США, Великої Британії та СРСР

1944 рік

червень, 6 — висадка англо-американських військ у Північній Франції. Відкриття другого фронту в Європі

липень, 20 — замах на Гітлера, вчинений німецькими військовиками

серпень, 1 — *жовтень, 2* — Варшавське повстання

серпень, 19 — Паризьке повстання

серпень, 23 — антифашистське повстання в Румунії, оголошення Румунією війни Німеччині

вересень, 21—28 — конференція представників США, Великої Британії та СРСР в Думбартон-Оксі

вересень, 29 — *жовтень, 27* — Словацьке національне повстання

вересень, 4 — вихід Фінляндії з війни

вересень, 9 — перемога народного повстання в Софії, оголошення Болгарією війни Німеччині

жовтень, 20 — визволення Белграда

грудень, 16—28 — остання наступальна операція німецьких військ на Західному фронті в Арденнах (Арденнська операція)

1945 рік

лютий, 4—11 — Кримська (Ялтинська) конференція глав урядів США, Великої Британії, СРСР

квітень, 16 — *травень, 2* — Берлінська операція

квітень, 25—26 — Установча конференція ООН у Сан-Франциско

травень, 2 — капітуляція берлінського гарнізону

травень, 7 — підписання беззастережної капітуляції Німеччини в Реймсі

травень, 8 — підписання беззастережної капітуляції Німеччини в Берліні

травень, 9 — визволення Праги, закінчення війни в Європі

червень, 26 — конференція у Сан-Франциско, підписання статуту ООН (набув чинності 24 жовтня 1945)

липень, 17 — *серпень, 2* — Потсдамська конференція глав урядів США, Великої Британії та СРСР

серпень, 6 і 9 — США скинули атомні бомби на японські міста, відповідно, — Хіросіму та Нагасакі

серпень, 9 — оголошення Радянським Союзом війни Японії

вересень, 2 — підписання акту про беззастережну капітуляцію Японії. Закінчення Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Навчальні посібники

- Газін В.П., Копилов А.О. Новітня історія країн Європи та Америки: 1918—1945. — Кам'янець-Подільський, 1997.
- Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918—1945): Навч. посібник. — Київ, 2001.
- История народного хозяйства капиталистических стран (до Второй мировой войны) / Под ред. А.Н.Марковой. — Москва, 1991.
- История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918—1945 / Под ред. Е.Ф.Язкова. — Москва, 1989.
- Історія філософії. — Харків, 2003.
- Корнієнко П.С. Новітня історія країн Європи та Америки (1918—1945 рр.). — 2-е вид., випр. і доп. — Тернопіль, 2003.
- Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939—1945 рр. — Харків, 2001.
- Никифоров А.Р., Омельчук Д.В., Юрченко С.В. Всемирная история XX века: Очерки. — 2-е изд., испр. и доп. — Севастополь, 1998.
- Новейшая история зарубежных стран Европы и Америки: 1917—1945 / Под ред. В.К.Фураева. — Москва, 1989.
- Новейшая история стран Европы и Америки, XX век: В 2-х ч. / Под ред. А.М.Родригеса, М.В.Пономарева. — Ч.1. 1900—1945. — Москва, 2003.
- Мировое политическое развитие: век XX. — Москва, 1995.
- Постоловський Р., Троян С., Федорак В. Світ на зламі епох: історія кінця XIX — середини XX ст.: навч. посібник. — Київ, 2000.
- Язков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время: 1918—1945: Курс лекций. — 2-е изд. — Москва, 2000.
- Handbuch der europäischen Geschichte. Bd.7. Theil 1—2. Stuttgart, 1992.

Загальні праці

- Всемирная история: В 24-х т. — Т.21—23. — Минск, 1997.
- Гренвилл Дж. История XX века: Люди. События. Факты / Пер. с англ. — Москва, 1999.
- XX век: История и современность. — Москва, 1992.
- Джонсон П. Современность: Мир с двадцатых по девяностые годы: В 2-х т. / Пер. с англ. — Т.1. — Москва, 1995.
- Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. — Київ, 2001.
- Європа между миром и войной: 1918—1939 гг. — Москва, 1992.
- Крип'якевич І. Всесвітня історія: В 3-х кн. — Кн. 3. — Київ, 1995.
- Кронрод Я.А. Очерки социально-экономического развития XX века. — Москва, 1992.
- Мир на рубеже XIX—XX веков: Тенденции развития, противоречия, революции. — Москва, 1991.
- Мировое политическое развитие: Век XX. — Москва, 1995.
- Підкова І., Джемдзора О. Світова історія XIX—XX століття: Словник. — Львів, 2000.

Суспільно-політичні напрямки та рухи

- Алатри П. Происхождение фашизма / Пер. с итал. — Москва, 1961.
- Вебер А.Б. Классовая борьба и капитализм: Рабочее и профсоюзное движение как фактор социально-экономического развития XIX—XX вв. — Москва, 1986.
- Галкин А.А., Рахмиров П.Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем: О социальных корнях консервативной волны. — Москва, 1987.

Желез Ж. Фашизм. Тоталитарное государство / Пер. с болг. — Москва, 1991.
Идеология международной социал-демократии в период между двумя мировыми войнами. — Москва, 1984.
История фашизма в Западной Европе. — Москва, 1978.
Коммунистический Интернационал в документах: Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. — Москва, 1933.
Консерватизм: Антологія / Упорядники О.Проценко., В.Лісовий. — Київ, 1998.
Кривогуз И.М. Рабочий социалистический интернационал: 1923—1940. — Москва, 1979.
Лібералізм: Антологія / Упорядники О.Проценко, В.Лісовий. — Київ, 2002.
Массовые демократические движения: Истоки и политическая роль. — Москва, 1988.
Націоналізм: Антологія / Упорядники О.Проценко., В.Лісовий. — Київ, 2000.
Сибилев Н.Г. Социалистический интернационал: Идеология. Политика. — Москва, 1980.
Стачки: история и современность. — Москва, 1978.
Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Под рук. Я.С.Драбкина, Н.П.Комоловой. — Москва, 1996.
Черняевский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. — Харьков, 1993.

Міжнародні відносини

Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы. — Т.1—2. — Москва, 1990.
Великобритания, Франция и США в международных отношениях нового и новейшего времени. — Москва, 1985.
Документы и материалы кануна Второй мировой войны: 1937—1939. — Т.1—2. — Москва, 1981.
Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з франц. — Київ, 1995.
Европа в международных отношениях: 1917—1939. — Москва, 1979.
Илюхина Р.М. Лига наций: 1919—1934. — Москва, 1982.
Клейменова Н.Е., Сидоров А.Ю. Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития. — Вып. 1. — Москва, 1995.
Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / Пер. с англ. — Т.1—2. — Москва, 1957.
Локарнская конференция 1925 г.: Документы. — Москва, 1959.
Майский И.М. Воспоминания советского дипломата: 1925—1945 гг. — Москва, 1987.
Международные отношения и внешняя политика СССР: Сборник документов. 1871—1957. — Москва, 1957.
Накануне. 1931—1939. Как мир был ввергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях. — Москва, 1991.
Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. — Москва, 1989.
1939 год: Уроки истории. — Москва, 1990.
СССР—Германия. — Т. 1. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г.; Т. 2: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. — Вильнюс, 1989.
Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер—Сталин и инициатива германской дипломатии: 1938—1939 гг. / Пер. с нем. — Москва, 1991.

Сполучені Штати Америки

Гершов З.М. Вудро Вильсон. — Москва, 1983.
Изоляционизм и европейская политика США: 1933—1941. — Москва, 1995.

- История США: В 4-х т. — Т.3. — Москва, 1985.
- Коломойцев В.Э.* 100 дней президента Ф.Д.Рузвельта: 2-е изд., доп. и переработ. — Киев, 1998.
- Королькова Е.И.* “Новый курс” Рузвельта. — Москва, 1992.
- Лан В.И.* США от Первой до Второй мировой войны. — Москва, 1979.
- Либеральная традиция в США и ее творцы. — Москва, 1997.
- Мальков В.Л.* “Новый курс” в США: Социальные движения и социальная политика. — Москва, 1973.
- Мальков В.Л.* Франклин Рузвельт: Проблемы внутренней политики и дипломатии: Ист.-док. очерки. — Москва, 1988.
- Манькин А.С.* “Эра демократов”: партийная перегруппировка в США: 1933—1952 гг. — Москва, 1990.
- Никитин В.А.* Консерватизм и политическая борьба в США: 1900—1929 гг. — Москва, 1991.
- Политические партии США в новейшее время. — Москва, 1982.
- Попова Е.И.* США: борьба по вопросам внешней политики. 1919—1922. — Москва, 1966.
- Сивачев Н.В.* Политическая борьба в США в середине 30-х гг. XX века. — Москва, 1966.
- Сивачев Н.В., Язьков Е.Ф.* Новейшая история США: 1917—1980. — Москва, 1980.
- Согрин В.В.* Политическая история США. — Москва, 2001.
- Уткин А.И.* Дипломатия Вудро Вильсона. — Москва, 1989.
- Яковлев Н.Н.* Франклин Делано Рузвельт. Человек и политик — 5-е изд. — Москва, 2003.
- Katz H.* Historia Stanów Zjednoczonych. — Wrocław. 1971.

Велика Британія

- Виноградов К.Б.* Дэвид Ллойд Джордж. — Москва, 1979.
- Очерки истории Великобритании XVII—XX века. — Москва, 2002.
- Роуз Н.* Черчилль: Бурная жизнь / Пер. с англ. — Москва, 2003.
- Трухановский В.Г.* Антони Иден. — 2-е изд., переработ. и доп. — Москва, 1983.
- Трухановский В.Г.* Уинстон Черчилль. — 5-е изд., испр. доп. — Москва, 2003.
- Уткин А.* Уинстон Черчилль. — Москва, 2002.
- Kesdzierski J.* Dzieje Anglii: 1485—1939 — Ks.2. — Warszawa, 1986.
- Zins H.* Historia Anglii. — Wyd. 3-e rozsz. — Wrocław, 1995.

Франція

- Белуцова З.С.* Франция и европейская безопасность: 1929—1939. — Москва, 1976.
- Егоров Ю.В.* Народный фронт во Франции. — Ленинград, 1972.
- История Франции: В 3-х т. — Т.3. — Москва, 1973.
- Кузьмин М.Н.* Внутриполитическая борьба во Франции (1926—1932). — Ленинград, 1975.
- Прицкер Д.П.* Жорж Клемансо. — Москва, 1983.
- Ратиани Г.М.* Судьба двух республик. — Москва, 1980.
- Рубинский Ю.И.* Тревожные годы Франции: Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. — Москва, 1973.
- Смирнов В.Н.* Франция в XX веке: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — Москва, 2002.
- Baszkiwicz I.* Historia Francji. — Wyd. 3-ie. — Wrocław, 1994.

Німеччина

- Биск И.Я.* История повседневной жизни в Веймарской республике. — Москва, 1992.
- Галкин А.А.* Германский фашизм. — 2-е изд. — Москва, 1989.

- Драбкин Я.С.* Становление Веймарской республики. — Москва, 1978.
- Ерин М.Е.* Распад партийной системы и крах Веймарской республики. — Ярославль, 1992.
- Захаров В., Куликов В.* В преддверии катастрофы: Германия, 1933—1939 гг. — Москва, 2003.
- Мельников Д.Е., Черная Л.Б.* Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933—1945. — Москва, 1988.
- Повель Л., Бержье Ж.* Утро магов / Пер. с франц. — Киев, 1994.
- Руге В.* Германия в 1917—1933 гг. / Пер. с нем. — Москва, 1974.
- Тайны Третьего рейха / Авт.-сост. В.В.Веденеев. — 2-е изд., испр. — Москва, 2003.
- Толанд Д.* Адольф Гитлер. — Т.1—2. — Москва, 1993.
- Третий Рейх: Трагедия народов. — Москва, 1998.
- Фест И.К.* Гитлер: Биография. — Т.1—2. — Москва, 1993.
- Хаффнер С.* Революция в Германии 1918—1919 гг.: Как это было в действительности / Пер. с нем. — Москва, 1983.
- Ширер У.* Взлет и падение Третьего рейха: Т.1—2. / Пер. с англ. — Москва, 1991.
- Энциклопедия Третьего рейха / Сост. В.Телицын. — Москва, 2003.
- Czaplickski W., Galos A., Korta W.* Historia Niemiec — Wyd. 2-ie. — Wrocław, 1990.

Италія

- Белоусов Л.С.* Муссолини: диктатура и демагогия. — Москва, 1993.
- Лопухов Б.Р.* Эволюция буржуазной власти в Италии: Первая половина XX в. — Москва, 1986.
- Устрялов Н.В.* Итальянский фашизм. — Москва, 1999.
- Холодковский К.Г.* Итальянский фашизм: немного исторического опыта. — Москва, 1995.
- Gierowski J.-A.* Historia Włoch. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Jydź, 1985.

Испания

- Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании: Т.2. / Сокр. пер. с исп. — Москва, 1951.
- Іваницька Ольга.* Франко — каудильйо Іспанії. — Вінниця, 2002.
- История Испании и Португалии: Сборник. — Москва, 2002.
- Мещеряков М.Т.* Испания в огне. — Москва, 1971.
- Проблемы испанской истории. — Москва, 1979.
- Сориа Ж.* Война и революция в Испании: Т.1—2 / Сокр. пер. с франц. — Москва, 1987.
- Gola B., Ryszka F.* Hiszpania. — Warszawa, 1999.
- Miñowski T., Machcewicz P.* Historia Hiszpanii. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1998.

Друга світова війна

- Батлер Дж.* Большая стратегия. Сент. 1939 — июнь 1941 / Пер. с англ. — Москва, 1959.
- Батлер Дж., Гуайер Дж.* Большая стратегия. Июнь 1941 — авг. 1942 / Пер. с англ. — Москва, 1967.
- Бережков В.М.* Страницы дипломатической истории. — 4-е изд. — Москва, 1987.
- Вторая мировая война: Итоги и уроки. — Москва, 1995.
- Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В.Михалки. — Москва, 1997.
- Вторая мировая война в воспоминаниях. — Москва, 1990.

- Говард М. Большая стратегия. Авг. 1942 — сент. 1943 / Пер. с англ. — Москва, 1980.
- Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939—1945. Общие проблемы. — Москва, 1990.
- Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939—1945. Национальные особенности. — Москва, 1991.
- Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. — Москва, 1971.
- Израэлян В.Л. Дипломатия в годы войны. — Москва, 1985.
- Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. — Санкт-Петербург—Москва, 1999.
- Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного Главнокомандования вермахта // Отечественная история. — 1998. — № 11—12.
- Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Пер. с англ. — Москва, 2002.
- Коваль В.С. Политика и стратегия США во Второй мировой войне. — Киев, 1987.
- Коваль В.С. План “Барбаросса”: Истоки и история величайшего преступления империализма. — 2-е изд., доп. — Киев, 1989.
- Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — Київ, 1999.
- Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.
- Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941: Документы, факты, суждения. — Москва, 2000.
- От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны. — Москва, 1992.
- Росенко В. Друга світова війна, 1939—1945 роки. — Київ, 1994.
- Самсонов А.М. Вторая мировая война. 1939—1945: Очерк важнейших событий. — Москва, 1990.
- Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — Москва, 2000.
- Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941. — Москва, 1992.
- Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне. — Санкт-Петербург, 1998.
- Тегеран—Ялта—Потсдам: Сб. документов. — 2-е изд. — Москва, 1971.
- Типпельскирх К. История Второй мировой войны: Т.1—2. — Санкт-Петербург—Москва, 1994.
- Трубайчук А.Ф. ХХ століття: історія, економіка, політика, ідеологія: Кн.2. Друга світова війна. 1939—1945 рр. Коротка історія. — Київ, 1995.
- Фуллер Дж. Вторая мировая война / Пер. с англ. — Москва, 1956.
- Черчилль У. Вторая мировая война: Т.1—3. / Сокр. пер. с англ. — Москва, 1991.
- Якобсен Г.А. 1939—1945. Вторая мировая война: Хроника и документы / Пер. с нем. — Москва, 1995.

Культура

- Аранский В.С., Лапчинская В.П. Системы народного образования в Англии. — Москва, 1961.
- Бартењев С.А. История экономических учений. — Москва, 2000.
- Вульфсон Б.Я. Школы современной Франции. — Москва, 1970.
- Гончаров Л.Н. Школа и педагогика США до Второй мировой войны. — Москва, 1972.
- История зарубежного искусства. — Москва, 1983.
- История зарубежного кино: Учебн. пособие. — Т.1. — Москва, 1965.
- История зарубежного театра: в 4 частях / Учебн. пособие для театров, вузов и институтов культуры — Ч.3. — Москва, 1981.

- История зарубежной литературы XX века. 1917—1945. — Москва, 1990.
- Каримов В.А.* Страницы истории науки и техники. — Москва, 1989.
- Касвин Г.А.* Система народного образования в Италии. — Москва, 1962.
- Комаров С.* История зарубежного кино. — Ч.1. — Москва, 1965.
- Копелевич Ю.Х., Ожинова Е.П.* Научные академии стран Западной Европы и Северной Америки. — Ленинград, 1989.
- Культурология. История мировой культуры. — Москва, 2001.
- Малая история искусств: Искусство XX века 1901—1945. — Москва, 1991.
- Микеле Дж.* История химии. — Москва, 1966.
- Пискунов А.И.* История и практика трудовой школы в Германии. — Москва, 1963.
- Романовская Т.* Наука XIX—XX веков в контексте истории культуры. — Москва, 1995.
- Самарин Р.М.* Зарубежная литература. — Москва, 1987.
- Свасьян К.А.* Становление европейской науки. — Ереван, 1990.
- Садюль Ж.* Всеобщая история кино. — Москва, 1982.
- Салимова К.И.* История трудового обучения в Англии. — Москва, 1967.
- Тимофеева В.М. Мицкевич Б.П.* Зарубежная литература 1917—1975 гг. — Минск, 1976.
- Школа в США, Англии, Франции. — Москва, 1960.
- Geschichte der Technik.* — Leipzig, 1978.

Відтворення усїєї книги або будь-якої частини
забороняється без письмової згоди видавництва.
Будь-які спроби порушення авторських прав
будуть переслїдуватися у судовому порядку

Баран Зоя Анатолїївна,
Кипаренко Геннадїй Миколайович,
Мовчан Степан Петрович,
Швагуляк Михайло Миколайович.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Навчальний посїбник

Головний редактор *Роман Коник*
Лїтературний редактор *Лїдія Телїшевська*
Художнє оформлення *Роман Коник*
Комп'ютерне верстання *Анна Шурко*

Свїдоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 2146 від 01.04.2005 р.

Підписано до друку 10.06.2007 р. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 22,14. Наклад 1000
Замовлення № 10/06-2007

Видавнича фірма «Афіша»
79005, м. Львів, просп. Шевченка, 16
(032) 297-14-27, 297-05-37, 240-38-93
e-mail: publish-afisha@utel.net.ua